BİLİMİN GENÇLİK ÇAĞI

MARX ÖNCESİ SİYASAL İKTİSAT

ANDREY V. ANİKİN

Yazılama

Yazılama Yayınevi: 13
Teorik Bakış: 3

Bilimin Gençlik Çağı

Marx Öncesi Siyasal İktisat

Andrey Vladimiroviç Anikin

İngilizceden Çeviren
Aydemir Güler

Özgün adı
A Science in Its Youth:
Pre-Marxian Political Economy

Kapak Tasarımı
Gökçe Erbil / Gülçin Savurur

Birinci Baskı
Mayıs 2008

ISBN
978-605-5892-01-2

Baskı
Kayhan Matbaacılık
Güven San. Sitesi C Blok No: 244
Topkapı - İSTANBUL (0212 576 01 46 / 0212 612 31 85)

İrtibat
Yazılama Yayınevi Hizmetleri Ltd. Şti.
Osman Ağa Mah. Kırtasiyeci Sok. Banu Han.
No:22/2
Kadıköy – İSTANBUL

0 216 338 52 59
www.yazilama.com
yazilama@yazilama.com

Bilimin Gençlik Çağı

Marx Öncesi Siyasal İktisat

Andrey Vladimiroviç Anikin

YAZILAMA

İçindekiler

Giriş 7
Kökenler 19
Altın Fetişi ve Bilimsel Çözümleme: Merkantilistler 39
Saygıdeğer Sir William Petty 57
Boisguillebert: Yaşadığı Çağ ve Oynadığı Rol 89
John Law: Maceracı ve Peygamber 105
Adam Smith Öncesi İktisat 125
Benjamin Franklin ve Atlantik Ötesi İktisat 147
Doktor Quesnay ve Tarikatı 165
Turgot: Düşünür, Bakan ve İnsan 183
Adam Smith: İskoçyalı Bilge 195
Sistem Kurucusu Olarak Adam Smith 215
David Ricardo: Londralı Deha 237
David Ricardo: Sistemin Başarısı 259
Ricardo'nun Çevresinde (ve Sonrası) 277
Ekonomik Romantizm: Sismondi 305
Say Okulu ve Cournot'nun Katkısı 327
İktisadi Milliyetçilik: Friedrich List 355
Ütopyacıların Harikalar Dünyası 375
Robert Owen ve Erken Dönem İngiliz Sosyalizmi 401

GİRİŞ

İktisadi düşünce tarihi üzerine bir sürü veya yüzlerce bilimsel araştırma vardır. Yazarın amacı bu koleksiyona bir tane daha eklemek değil. Bu kitap en göze çarpıcı biyografik ve bilimsel ayrıntıları belirginleştirmeyi amaçlayan popüler denemeler biçiminde yazıldı. Vurgu, günümüzde halen tartışılmaya devam eden sorunlara yapıldı.

Kitap, siyasal iktisat hakkında uzmanlık bilgisine sahip olmayan genel okura yöneliktir. Siyasal iktisadın kuru ve sıkıcı bir konu olduğunu düşünenler var. Oysa toplumun iktisadi yapısı, doğadaki daha büyüleyici sorunlar ve gizemler içermez.

Yakın zamanlarda, doğal veya pozitif bilimler üstüne çalışan bilim insanlarının iktisadi sorunlarla ilgilenmelerine özellikle sık rastlıyoruz.

İktisat biliminin başlangıcında, insanlık kültüründe unutulmaz izler bırakan, geniş kapsamlı ve özgün zekalara, büyük bilimsel ve edebi yeteneğe sahip önemli düşünürlerin bulunması da rastlantı değildir.

Geçmişin ve günümüzün iktisatçıları

İktisat insanlığın yaşamında her zaman çok önemli bir yer doldurdu; bu durum bugün de özel olarak geçerli.

Marx, eskilerin siyasetle, Orta Çağların da katoliklikle yaşadığını ileri sürmenin ne kadar saçma olduğunu söylemişti. İnsanlık her zaman "iktisatla yaşadı"; siyaset, din, bilim ve sanat ise iktisadın sunduğu temelin üstünde varoldular. Söz konusu dönemler hakkındaki benzer

görüşlerin temel nedeni, iktisat biliminin o zamanlar henüz gelişmemiş olmasıdır. Modern iktisat bilimi her birimizin ve hepimizin yaşamında son derece önemli bir rol oynar.

Günümüz dünyası aslında iki dünyadır: Sosyalist ve kapitalist. Bunların her biri kendi ekonomisine ve siyasal iktisadına sahiptir. Kendilerini sömürgecilikten özgürleştiren gelişmekte olan ülkeler de dünya sahnesinde giderek önemli rol oynamaktadırlar. Hangi gelişme yolunun izleneceğine karar verme ihtiyacı bu ülkeler açısından git gide acil hale geliyor. Siyasal iktisadın incelenmesi, modern dünyanın sorunlarının anlaşılmasına, ekonomi biliminin kişinin dünya görüşünün ayrılmaz bir parçası olarak kavranmasına yardımcı olur.

İçinde nesnel yasaların iş gördüğü, insan iradesinden bağımsız, ama insanların kavrayabileceği bir sistem olarak bir ekonomi teorisi geliştiren ilk kişiler, burjuva siyasal iktisadının klasik isimleri, özellikle Adam Smith ve David Ricardo olmuştur. Smith ve Ricardo devletin ekonomi politikasının bu nesnel yasalara ters düşmemesi, bu yasalara dayanması gerektiğine inanıyorlardı.

William Petty, François Quesnay ve diğer bilim insanları ekonomik süreçlerin sayısal çözümlenmesinin temellerini kurdular. Bu süreçleri bir tür metabolizma olarak incelemeye, yönlerini ve kapsamlarını tanımlamaya çalıştılar. Marx, toplumsal ürünün yeniden üretimi teorisini geliştirirken bu bilimsel başarılardan yararlandı. Tüketici malları ve üretim araçları arasındaki denge, birikim ve tüketim oranları ve farklı sektörler arasındaki ilişkiler modern ekonomide ve iktisat araştırmalarında çok önemli yer tutar. Ekonomi biliminin bu öncüleri, önemi hafife alınamayacak modern iktisat istatistiğinin doğmasını sağladılar.

19. yüzyılın ilk yarısında iktisadi çözümleme, matematiksel yöntemleri kullanmayı denedi; bugün ekonomi biliminin birçok dalının gelişimini matematik yöntemler olmadan düşünmek imkansızdır. Bu alandaki öncülerden biri Fransız iktisatçı Antoine Cournot'dur.

Burjuva siyasal iktisadının klasikleri, küçük burjuva ve ütopyacı sosyalizmin önde gelen temsilcileri kapitalist ekonominin birçok

çelişkisini analiz ettiler. İsviçreli iktisatçı Sismondi iktisadi bunalımların nedenlerini, burjuva toplumunun felaketlerini anlamaya çalışan ilk araştırmacılardan biriydi. Büyük ütopik sosyalistler Saint-Simon, Fourier, Owen ile izleyicileri kapitalizmin derin bir eleştirisi yaptılar ve toplumun sosyalist yeniden kuruluşuna yönelik planlar hazırladılar.

V. İ. Lenin'in yazdığı gibi "Marx'ın dehası, tam olarak, kendinden önce insanlığın en önemli düşünürlerinin ortaya koyduğu sorulara, gelişkin yanıtlar vermesinden ibarettir. Marx'ın doktrini, felsefe, siyasal iktisat ve sosyalizmin en büyük temsilcilerinin öğretilerinin dolaysız ve hemen onları izleyen *devamı* olarak oraya çıkmıştır."[1]

Klasik burjuva siyasal iktisadı Marksizmin kaynaklarından biriydi. Ancak Marx'ın öğretisi siyasal iktisatta devrimci bir dönüm noktası oldu. Marx, sermayenin, esas olarak proleterlerin kiralanmış emeğinin sömürülmesi olan bir toplumsal ilişki olduğunu gösterdi. Bu sömürünün niteliğini, artı-değer teorisinde açıkladı ve kapitalizmin tarihsel eğilimini gösterdi: Uzlaşmaz sınıf çelişkilerinin şiddetlenmesi ve emeğin sermayeye karşı nihai zaferi. Sonuç olarak Marx'ın iktisat teorisi diyalektik bir birlik içerir: Bir yandan öncüllerinin burjuva anlayışlarını reddeder, bir yandan da ortaya koydukları pozitif nitelikli her şeyi yaratıcı biçimde geliştirir. Bu kitabın amacı da bu birliği ortaya koymak ve açıklamaktır.

Bilimsel sosyalizm, Marksizm-Leninizmin iktisat teorilerini temel alır. Tamamen anlaşılmaları ve yaratıcı biçimde geliştirilmeleri için bu teorilerin kökenlerini ve köklerini açıklamak büyük önem taşır.

Marx ve öncülleri

Felsefe, siyasal iktisat ve bilimsel komünizm Marksizmin üç bileşenidir. Marksizmin felsefesi diyalektik ve tarihsel materyalizmdir. Tarihsel materyalizmin esas ilkesi, toplumun gelişiminin temelinin ekonomik yapıdaki değişiklikler olduğudur. Siyasal iktisat bu yapıyı inceler ve sosyo-ekonomik formasyonların hareket yasalarını, bir formasyondan

[1] V. İ. Lenin, *Collected Works* (Toplu Eserler), c. 19, s. 23.

diğerine geçişi ortaya çıkartır. Bilimsel komünizm sosyalist devrimin, yeni komünist toplumun kurulmasının yollarının ve bu toplumun temel aşama ve özelliklerinin teorisidir.

Marksizmin her bileşeni aynı zamanda daha önceki düşünürlerin ilerici fikirlerinin gelişmesi, dünya biliminin gelişmesidir. Bu üç bileşen Marksizmin üç kaynağına denk düşer. V. İ. Lenin'in yazdığı gibi "Marx... on dokuzuncu yüzyılın üç ana ideolojik akımını sürdürmüş ve tamamlamıştır. İnsanlığın en gelişkin üç ülkesi tarafından temsil edilen bu akımlar klasik Alman felsefesi, klasik İngiliz siyasal iktisadı ve genel olarak Fransız devrimci doktrinleriyle birleşen Fransız sosyalizmidir."[2]

Bu ünlü tez öncelikle Marx'ın kendi eserlerinde tüm derinliği ve somutluğuyla ortaya konulur. Marx, büyük bir çözümleme derinliğiyle, Hegel ve Feuerbach'a, Smith ve Ricardo'ya, Saint-Simon ve Fourier'ye borçlu olduğu her şeyi tasvir etmiştir. Marx'ın özelliklerinden biri de dikkat çekici akademik vicdanıydı. Özellikle 18. yüzyıl ve 19. yüzyılın ilk yarısının iktisadi yazını hakkındaki bilgisi neredeyse her şeyi kapsıyordu.

Marx'ın temel bilimsel eseri *Kapital* "Siyasal İktisat Üzerine Bir Eleştiri" alt başlığını taşır. Bu eserin dördüncü cildi olan *Artı-Değer Teorileri* kendinden önceki siyasal iktisadın tamamının eleştirel çözümlemesine ayrılmıştır. Burada Marx'ın ana yöntemi, her yazarda kapitalist siyasal iktisadın temel işlevini şu veya bu ölçüde çözmeye –kapitalist üretim biçiminin hareket yasasını ortaya çıkarmaya- yardımcı olan bilimsel öğeleri seçip ayırmaktı. Bir yandan da geçmişin siyasal iktisatçılarının görüşlerindeki burjuva kısıtlılıkları ve tutarsızlıkları gösteriyordu.

Marx, asıl amacı bilimsel analiz değil, kapitalist sistemi haklı göstermek ve açıkça savunmak olduğu için vülger olarak adlandırdığı siyasal iktisadın eleştirisine çok geniş yer ayırmıştır. Doğal olarak burjuva siyasal iktisadının bu eğiliminin başlıca temsilcileri elinizdeki kitapta

[2] V. İ. Lenin, *Collected Works*, c. 21, s. 50.

da kayda değer yer tutuyorlar. Marx proleter siyasal iktisadı, burjuva iktisatçıların mazeret üretmeye dönük (apologetic) bu görüşlerini eleştirirken geliştirdi.

Kapital'in ve Marx'ın diğer iktisadi eserlerinin okuru, geçmişin bilim insanlarının yer aldığı bütün bir galeriyle tanışır. Bütün diğer bilimler gibi siyasal iktisat da yalnızca bilinen ustalar tarafından değil, aynı zamanda genellikle daha az tanınan başka birçok bilim insanının çabalarıyla gelişmiştir. Klasik siyasal iktisat okulu, bir buçuk yüzyıl boyunca geniş bir eğilim oluşturmuş ve çok sayıda bilim insanı bu alanda çalışmış, eser vermiştir. Örneğin Smith'in öncesinde, ona alanı hazırlayan iktisatçı kuşakları vardır. Bu nedenle, bu kitabın yazarı da, bir bilim olarak siyasal iktisadın gelişiminin eksiksiz bir özetini verebilmek amacıyla, esas olarak en fazla öne çıkan kişilerin yaşam ve fikirlerine odaklanmakla birlikte, belli bir ölçüde de, daha az tanınan ama önemli olan düşünürleri yansıtmaya uğraşmıştır. Bu araştırmacıların içinde yaşadıkları ve eserlerini verdikleri koşulları, toplumsal ve entelektüel "atmosferi" açıklamak önemlidir.

Siyasal iktisadın tarihini Smith, Quesnay ve Ricardo ile sınırlamak, örneğin matematiğin bütün tarihini Descartes, Newton ve Laplace'ın etkinliğine sığdırmak kadar yanlış olur. 17. yüzyıl sanat tarihi üzerine çalışmalar, büyük Rembrant kadar daha az önemli Hollandalı ressamların da hakkını teslim ederler.

Bir yüzyılı aşkın süredir, burjuva bilimi ve propagandası Marx'ın bir bilim adamı olarak oynadığı tarihsel rolü saptırmayı deniyor. Burada iki yaklaşım ayırt etmek mümkün. Birincisi Marx'ı ve devrimci öğretisini görmezden gelmek ve onu bilimsel önemi düşük veya "Batı kültürel geleneği"nin, sonuç olarak "gerçek" bilimin dışında bir kişi olarak sunmaktır. Bu durumda Marx ve öncülleri, özellikle de klasik burjuva iktisatçıları arasındaki bağ küçümsenmiş, değeri aşağı indirilmiş olur.

Ancak yakın zamanlarda ikinci yaklaşım daha tipik hale gelmiştir. Bu da Marx'ı sıradan (veya olağanüstü) bir Hegelci veya Ricardocu'ya çevirmektir. Marx'ın Ricardo'ya ve bütün klasik okula yakınlığı kuv-

vetle vurgulanmakta ve Marx'ın siyasal iktisatta yarattığı dönüm noktasının devrimci niteliğinin üstü örtülmektedir. İktisadi düşünce tarihi üzerine 20. yüzyılın en büyük burjuva eserlerinden birinin yazarı olan J. A. Schumpeter bu tutumu benimser. Marx'ı bir Ricardocu olarak sınıflandıran Schumpeter, Marx'ın iktisat öğretisinin Ricardo'dan pek az farklı olduğunu ve dolayısıyla aynı hataları barındırdığını ileri sürer. Schumpeter bile, arada geçerken, Marx'ın "bu (Ricardocu – A. A.) formları dönüştürdüğünü ve sonunda büyük ölçüde farklı sonuçlara vardığını" kabul eder.[3]

Marksizmin modern burjuva sosyolojisi ve siyasal iktisadı ile barıştırılabileceği, çünkü hepsinin aynı kaynaktan çıktığı yolundaki inanca da sık rastlanmaktadır. Tanınmış İngiliz İşçi Partili teorisyen John Strachey, bu yaklaşımı "Marksizmi içinden türediği, ama büyük ölçüde uzak düştüğü Batı kültürel geleneğiyle yeniden bütünleştirmeye yönelik mütevazı bir adım" olarak görmüştür.[4]

Bildiğimiz gibi son yıllarda, burjuva iktisatçıları arasında Marx'a ve Marksizme yönelik kayda değer bir ilgi artışı söz konusudur. Burjuva iktisatçıları arasında Marx'ın öğretisinden tekil unsurları alıp kullanmayı denemek yaygındır. Durumun gerçekçi bir değerlendirilmesini gerektiren, stratejik sorunlarla (ekonomik büyüme, birikim, milli gelirin dağılımı) ilgili iktisat politikası önerileri geliştirirken, daha ileri görüşlü bilim insanları, çoğu zaman Marksist analizin yöntemi ve sonuçlarının çekiciliğine kapılmaktadırlar.

Marksizme yönelik büyüyen ilgi, örneğin Heilbroner'ın iktisadi düşüncenin günümüze kadarki tarihi üzerine çalışmasında görülebilir. Bu kitap Marx'ın yaşamı ve etkinliği üstüne ilginç bir döküm içerir. Yazar Marksist iktisat çözümlemesinin, kapitalist sistem hakkında bugüne dek yapılmış en kapsamlı inceleme olduğunu not eder. "Bu, kafa sallayıp lafı dolandıran ahlaki bir inceleme değildir... Bütün coşkusu-

[3] Joseph A. Schumpeter, *History of Economic Analysis* (İktisadi Analizin Tarihi) New York, 1955, s. 390.

[4] J. Strachey, *Contemporary Capitalism* (Çağdaş Kapitalizm), London, 1956, s. 14-15.

na karşılık, tarafsız bir değerlendirmedir ve işte bu nedenle kasvetli bulgularının ciddi ciddi ele alınması gerekir."[5]

Son zamanlarda Batı'da ortaya çıkan "radikal" siyasal iktisat, geleneksel doktrinlerin ortodoks tutumuna karşı çıkmaktadır. Bu eğilimin temsilcileri, sosyo-ekonomik çözümlemeyi reddetmeleri, biçimcilikleri ve verimsizlikleri nedeniyle belli başlı okullara eleştirel tavır almaktadırlar. Bu iktisatçılar Marx ile Ricardo'yu bağlayan yaklaşımın geçerliliğini, toplumda gelirlerin bölüşümü sorunuyla ilgili sınıfsal analizin altını çizmektedirler.

Doğal olarak bu durum bizi memnun ediyor. Reddedilmesi gereken, Marksist ve burjuva siyasal iktisadını tek bir bilimsel disiplin içinde "birleştirme" görüşüdür. Çünkü Marksist iktisat teorisi toplumun devrimci dönüşüme ihtiyaç duyduğu tezinin temelini oluştururken, radikaller dahil olmak üzere burjuva iktisatçıları bu sonuçları çıkartmazlar.

Komünist ve işçi sınıfı hareketinde reformizm ve onunla bağlantılı sağ oportünizm, Marksizmi yalnızca hümanist ve liberal 19. yüzyıl sosyal düşüncesinden gelen bir akım olarak görme eğilimindedir. Marksizmin öncelikle işçi sınıfının devrimci ideolojisi olduğu ve liberalizmin herhangi bir biçiminden bütünüyle farklı olduğu gerçeğinin üstü örtülür. Marksizmin teorik yönü devrimci pratiğinden sık sık kopartılır.

Marksist-Leninist doktrinin kitleler içinde yaygınlaşması açısından "sol" revizyonizm ve dogmatizme karşı mücadele de çok önemlidir. Bu yaklaşım Marksizmin öncüllerinin teori ve görüşlerini küçümser. Marksizmin bilimsel analiz boyutunu, toplumsal gelişimin nesnel yasalarla uyum içinde ilerleyen bir süreç olarak değerlendirmesini önemsiz sayar. İktisat biliminde iradecilik ve siyasette maceracılık, "sol" revizyonizmin tipik özellikleridir.

---

[5] R. L. Heilbroner, *The Worldly Philosophers. The Lives, Times and Ideas of the Great Economic Thinkers*, 3. baskı, New York, 1968, s. 153. (*İktisat Düşünürleri, Büyük İktisat Düşünürlerinin Yaşamları ve Fikirleri*, Dost Kitabevi, çev: Ali Tartanoğlu, Ankara, Eylül 2003)

"Yeni Sol" içinde, Marksizmi Proudhon ve Kropotkin'in anarşist görüşleriyle bağlantılandıranlara da rastlanır. Marx'ın bu kişilerle birçok ortak yanı olduğu ileri sürülmektedir. Oysa Marx ve Engels'in, Proudhon ve öğretisine karşı yıllarca şiddetli bir savaş yürüttükleri iyi bilinen bir olgudur. "Karşı-kültür" düşüncesi zaman zaman burjuva kültürünün bütün yönlerinin ve öğelerinin reddine dönüşür. Marksizm-Leninizm, hiç yoktan yeni, anti-burjuva bir kültür inşa etme girişimlerinin saçmalığını ve zararını teoride ve pratikte göstermiştir. Yeni kültür eskiyi kategorik olarak reddetmez, geçmişin en iyi, ileri öğelerinden yararlanır.

Bu çerçevede, Sovyet iktidarının ilk yıllarında V. İ. Lenin'in komünist toplumun kuruluşu sırasında insanlık kültürünün bütün zenginliklerinden yararlanmak gerektiğine sürekli dikkat çektiği unutulmamalıdır.

Marx, Engels ve Lenin kapitalist sistemi haklı göstermeyi hedefleyen burjuva iktisat teorilerini sergilemiş ve eleştirmişler, bunların toplumsal kökenlerini ve amaçlarını, iktisadi gelişim yasaları ve süreçleri hakkındaki yüzeysel ve bilime aykırı bakışlarını ortaya sermişlerdir. İşçi sınıfı hareketini tahrip etme ve devrimci görevlerinden ayırma tehdidini temsil eden ideolojilere yönelik saldırılarında özellikle uzlaşmasız davranmışlardır.

Marksist klasikler, eleştirilerinde, nesnel gerçeklik anlayışını savunan rasyonel unsurları, burjuva iktisat anlayışlarından ayırmaya da çalışırlar. Özellikle, burjuva araştırmacıların somut ekonomi yazılarının incelenmesi gerektiğini vurgularlar.

Üç yüzyıl

İktisatçıların düşünceleri, büyük ölçüde, ülkelerinin toplumsal ve ekonomik gelişme düzeyi tarafından belirlenir. Bu nedenle okur, iktisatçıların yaşamları ve etkinliklerinin yanı sıra dönem ve ülkelerinin ekonomik özelliklerinin de kısa bir özetini bulacaktır.

17. yüzyıldan 19. yüzyıla siyasal iktisadın gelişmesi, dönemin ilerici

mutlak taşıyan yeni toplumsal düzeni olarak kapitalizmin gelişmesi tarafından belirlenmiştir. Büyük yetenek ve güçlü kişilik sahibi insanlar, büyük düşünürler ortaya çıkmıştır.

Şimdi bu üç yüzyılın iktisatçılarını bir an için biraraya getirmeyi deneyelim. Gerçekten de ne büyük çeşitlilik!

Bu insanların çoğu İngiliz, birkaç tanesi de Fransız. Bu anlaşılır bir durum. İngiltere başı çeken kapitalist ülkeydi ve Marx'ın zamanında bile siyasal iktisat, öncelikle bir İngiliz bilimi olarak görülüyordu. Fransa'da da kapitalizm başka birçok ülkeden daha önce gelişmeye başlamıştı. Sonuç olarak "siyasal iktisat" terimi önce Fransızca olarak ortaya çıktı. Dönemin iktisatçıları arasında az sayıda Amerikalı var; Franklin usta onlardan biri.

Marx'ın deyimiyle ilk iktisatçılar genellikle "iş ve devlet adamlarıydı." Bunlar ekonominin, ticaretin ve devlet yönetiminin pratik gereksinimleri nedeniyle ekonomik sorunlar üstüne düşünmeye itilmişlerdi.

Shakespeare'in çağdaşı, dantelalı giysilere bürünmüş uzun saçlı şövalyelerle kapitalist birikimin erken çağının süssüz tüccarlarını görüyoruz. Bunlar krallık danışmanları, merkantilistler: Montchrétien, Thomas Mun gibi.

Ve bir başka grup; klasik siyasal iktisadın kurucuları, Petty, Boisguillerebert ve Adam Smith'in diğer öncülleri... Uzun perukları ve geniş gömlek kolları tersine çevrilmiş uzun ceketleri var. Siyasal iktisatla profesyonel olarak uğraşmıyorlar, çünkü henüz böyle bir meslek yok. Petty bir hekim ve başarısız bir politikacı, Boisguillerebert yargıç, Locke ünlü bir filozof, Cantillon banker. Çoğunlukla krallara ve hükümetlere hitap ediyorlar, ama yavaş yavaş aydınlanmış bir kamuoyu için de yazmaya başlıyorlar. İlk kez yeni bir bilimin teorik sorunlarını ortaya koyuyorlar. Petty özellikle göze çarpıyor. Yalnızca parlak bir düşünür değil, aynı zamanda parlak ve orijinal bir kişiliğe sahip.

İşte büyük projeci ve maceracı, dinamik kişilik, John Law. Kağıt parayı icat etmiş, ilk enflasyon teorisini geliştirmiş ve bu sorunla uğraşmış. Law'un yükselişi ve düşüşü 18. yüzyıl başlarında Fransa tarihinin

en canlı sayfalarından birini oluşturur.

Molière ve Swift'in portrelerinde gördüğümüz büyük perukların yerini şakaklarda iki buklesi olan kısa, pudralanmış peruklar alıyor. Baldırlar beyaz ipek çoraplarla örtülü. Bunlar 18. yüzyıl ortasının Fransız iktisatçıları, fizyokratlar; büyük Aydınlanma filozoflarının arkadaşları.

Tanınmış liderleri, meslekten hekim ama işi iktisatçılık olan François Quesnay. Bir diğer öne çıkan bilim adamı, aynı zamanda devrim öncesi Fransa'nın en zeki ve ilerici devlet adamı Turgot.

Adam Smith... Rusya'da o kadar popülerdi ki, 1820'lerde Puşkin, yüksek sosyeteden bir genç adamı betimlediği ünlü *Yevgeniy Onegin* şiir romanında ondan söz etti:

> ... Adam Smith okurdu.
> Derin bir iktisatçıydı,
> Cevap aradığı şuydu,
> Devlet nasıl zenginleşiyor,
> Neyle geçiniyor, neden
> Eldeki ürüne rağmen
> Altına hiç gerek yok diyor.
> Baba onu anlamazdı,
> Aklını icarla bozdu.[6]

Smith'in biyografisi aşağı yukarı Newton'unkine benzer: Az sayıda dışarıda geçen olay ve son derece yoğun bir iç entelektüel yaşam.

Smith'in izleyicilerinin adı lejyondu. 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başında siyasal iktisada bulaşmak Smith'in izleyicisi olmak demekti. Büyük İskoçyalı sorunu "doğru koymaya" (yalnızca "yerinde" anlamında değil siyasal anlamda "doğru") başladı. Aynı tutumu Fransa'da Say, İngiltere'de Malthus gibi başkaları da izledi. Siyasal iktisat üni-

[6] A. Puşkin, *Yevgeniy Onegin*, Türkçe'ye çevirenler: Kanşaubiy Miziev – Ahmet Necdet, Everest Yayınları, birinci basım İstanbul 2003, s. 10. (İngilizce dipnotta gösterilen kaynak: *Eugene Onegin*, İngilizce'ye çeviren: Walter Arndt, New York, 1962, s. 8)

versitelerde okutulur oldu, ayrıcalıklı sınıflardan gelen eğitimli genç insanlar için bir "zorunluluk" halini aldı.

Şimdi zengin finansçı ve kendi kendisini yetiştirmiş dâhi David Ricardo sahneye çıkıyor. Napolyon dönemindeyiz; öyle ki, Ricardo doğal olarak peruk takmıyor, uzun ceket ve diz boyu çorap yerine frak ve dar, uzun külot pantolon giyiyor. Ricardo klasik burjuva siyasal iktisadının gelişmesini tamamlamıştır. Ama daha yaşadığı dönemde, kapitalist toplumun iki ana sınıfı olan burjuvazi ile işçilerin çıkarları arasındaki çatışmaya dikkat çektiği için saldırılara da maruz kaldı.

Ricardo'nun izleyicileri çok sayıda farklı gruba bölünür. Bir yanda burjuvaziye karşı Ricardo'nun teorilerini kullanmayı deneyen sosyalistler vardır. Diğer yanda ise burjuva biliminde vülger siyasal iktisat Ricardo'nun öğretisinin kalıntıları üzerinde gelişmiştir. Böylece Karl Marx ve Friedrich Engels'in çalışmalarının başlangıcına sahne olan 1840'lara yaklaşıyoruz.

Burjuvazinin en ilerici kesiminin görüşlerini ifade eden klasik iktisatçılar, İngiltere'de son derece yerleşik ve 18. yüzyıl sonundaki devrime kadar Fransa'ya egemen olan toprak sahibi feodal aristokrasiden koptular. Aristokrasinin çıkarlarını temsil eden devletten ve yerleşik kiliseden de. Ve kapitalist sistemdeki hiçbir şeyi kabul etmeye, onaylamaya kesinlikle yanaşmadılar. Sonuç olarak birçok iktisatçının yaşamı protesto, isyan ve mücadeleyle dolu geçti. Tedbirli Smith bile gerici unsurların saldırılarına maruz kaldı. Marx öncesi dönemin sosyalistleri arasında yüksek ilkelere, büyük bir medeni ve kişisel cesarete sahip insanlara rastlarız.

Bu kitap, ele alınan dönem bazı cesur ve özgün düşünürler üretmiş olmakla birlikte, Rusya'daki iktisat öncülerini ele almıyor. Yalnız, Petro döneminin mükemmel Rus yazar ve bilim adamı, Rusya'da özellikle ekonomik sorunlara adanmış ilk denemenin yazarı İvan Posoşkov'u anmakla yetinelim. *Petersburg'dan Moskova'ya bir Yolculuk (A Journey from Petersburg to Moscow)* başlığını taşıyan ve toprak sahiplerini, hatta monarşiyi eleştiren ünlü kitabın yazarı, devrimci aydın-

lanmacı Aleksandır Radişçev ekonomik sorunlarla hayli ilgiliydi.

1825 Aralık ayında çara karşı bir ayaklanma örgütleyen ilk Rus devrimci hareketinin üyeleri, dekabristler de önemli iktisat eserlerine imza attılar. Bu yazarlar arasında Nikolay Turgenyev ve Pavel Pestel özellikle dikkat çeker. Büyük Rus yazarı, devrimci demokrat Nikolay Çernişevksiy derinlikli bir iktisat düşünürü ve burjuva siyasal iktisadının parlak bir eleştirmeniydi. Marx, Çernişevksiy'in bilimsel yazılarını ve pratik etkinliğini takdir etmişti.

Ancak 18. yüzyıl ve 19. yüzyılın başında Rusya iktisadi gelişme açısından Batı Avrupa ülkelerinin hayli gerisindeydi. Serflik hâlâ varlığını koruyordu ve burjuva üretim ilişkileri henüz embriyon halindeydi. Rus iktisadi düşüncesinin çarpıcı ölçüde bireysel niteliği bununla açıklanabilir. O sıra Marx'ın iktisat teorisi Rusya'nın verimli toprağına düştü ve kısa zamanda kök saldı. Rusça, *Kapital*'in çevrildiği ilk yabancı dil oldu. Marx'ın öğretisi ile Smith ve Ricardo'nun doktrinleri arasındaki bağı ilk kez Kievli profesör N. N. Ziber analiz etti.

Bu kitabın okuyucudan "bir deve dayanıklılığı ve bir aziz sabrı" talep etmeyeceğini umduğumuzu söylemek isteriz. Ancak Heilbroner'e bakılırsa, bunlar olmadan siyasal iktisadın kimi ciddi eserlerini baştan sona okumak imkansızdır!

Ve işte, köleci toplumun siyasal iktisadından 19. yüzyıl ortalarının siyasal iktisadına giden yol. Bu uzun yolculukta, önemli noktalarda pek çok kere mola vereceğiz.

I
KÖKENLER

İlkel insan ilk baltayı ve oku yaptığında ortada *ekonomi* yoktu. Bu olsa olsa teknolojiydi.

Ama sonra çok sayıda balta ve ok kullanan bir avcı grubu, bir geyiği öldürdü. Geyik etini aralarında bölüştüler; büyük olasılıkla eşit olarak. Diğer kimileri daha fazla almış olsaydı, diğerleri hayatta kalamayacaktı bile. Topluluğun yaşantısı giderek karmaşıklaştı. Ortaya bir zanaatkar çıktı ve avcılar için güzel aletler yapmaya başladı. Ancak kendisi ava çıkmıyordu. Bu durumda et ve balık, avcılar ve balıkçılar arasında pay edilirken bir parça da ustamız için ayrılıyordu. Belli bir aşamada emek ürünleri topluluğun içinde ve topluluklar arasında değiş tokuş edilmeye başlandı.

İlkel ve azgelişmiş olsa da bu ilişkiler *ekonomi* idi; çünkü söz konusu olan yalnızca insanlarla eşyalar –balta, ok, et- arasında değil, toplumdaki insanların aralarındaki ilişkilerdi. Ve söz konusu olan genel olarak ilişkiler değil, insan yaşantısı için gerekli olan üretim ve bölüşüm ilişkileriydi. Marx bu ilişkilere *üretim ilişkileri* adını vermiştir.

Ekonomi, maddi ürünlerin toplumsal üretimi, değişimi, bölüşümü ve tüketimi ile bu temel üstünde yükselen üretim ilişkilerinin genel toplamıdır. Bu anlamda ekonomi insan toplumu kadar eskidir. İlkel topluluğun ekonomisi elbette aşırı derecede basitti; çünkü insanların kullandıkları aletler de aşırı derecede basitti ve emek becerileri çok

kısıtlıydı. Başka bir deyişle, toplumun üretim ilişkilerini, ekonomisini ve yaşamın diğer yönlerini belirleyen üretici güçlerin gelişmişlik düzeyi çok geriydi.

İlk iktisatçı kimdi?

İnsan ateşin neden yandığını veya gök gürültüsünün nedenini ilk ne zaman merak etmiş olabilir? Muhtemelen binlerce yıl önce. Ve tam da ilkel toplum ekonomisi ilk sınıflı topluma, köleci topluma tedricen geçmekteyken. Ama bu düşünceler bir *bilim*, yani doğa ve toplum hakkında bir bilgi sistemi değildi ve olamazdı. Bilim çok daha gelişkin üretici güçler üzerinde temellenen köleci toplum çağına kadar ortaya çıkmadı. Sümer, Babil ve Mısır gibi antik devletlerde dört beş bin yıl önce insanların sahip olduğu matematik veya tıp bilgisi hayli etkileyicidir. Eski bilginin yaşayan en güzel örnekleri eski Yunanlılara ve Romalılara aittir.

İktisadi yaşamın olgularını kavramaya dönük tanımlı bir çaba, 17. yüzyılda *siyasal iktisat* denen özel bilim dalının ortaya çıkmasından çok önce başladı. Bu bilimin sorguladığı iktisadi olguların birçoğu, yani değişim, para, fiyat, ticaret, kâr, faiz gibi konular eski Mısırlılar veya Yunanlılar tarafından zaten biliniyordu. Her şeyin ötesinde insanlar kölelik çağında üretim ilişkilerinin temel özellikleri üstüne düşünmeye başlamışlardı.

Başlangıçta iktisadi düşünce, toplum üzerine diğer düşüncelerden ayrılmamış olduğundan, tam olarak ilk ne zaman ortaya çıktığını söylemek de imkansızdır. İktisat tarihçilerinin farklı noktaları başlangıç almaları da şaşırtıcı değildir. Kimi tarihler eski Yunanlılarla, diğerleri eski Mısır papirüslerinin, Hammurabi Kanunlarının ve Hindu *Veda*larının[7] incelenmesiyle yola koyulur.

İncil'de, İsa'dan önce birinci ve ikinci bin yıllarda Filistin ve komşu topraklarda yaşayan İbranilerin ve diğer halkların iktisadi yaşantısına ilişkin gözlemler ve yorumlar bulunabilir.

[7] Hinduizmin eski kutsal kitapları. Veda bilgi anlamına gelir. (ç.n.)

Ancak, örneğin Amerikan iktisat tarihçisi Profesör J. F. Bell'in İncil'e uzun bir bölüm ayırması ve dönemin diğer kaynaklarını bütünüyle görmezden gelmesi, sanırız, akademik araştırmayla pek ilgisi olmayan koşullarla açıklanmak durumundadır. Açıkçası, İncil Hıristiyanlığın kutsal kitabıdır ve Amerikalı öğrencilerin çoğu küçük yaştan itibaren bu kaynakla tanışır. Sonuç olarak araştırma kendisini modern yaşamın bu olgusuna uyarlamaktadır.

İlkel toplumun gerilemesinin ileri bir aşamasında ve köle sahipleri düzeninin oluşumu sırasındaki eski Yunan toplumu, Homeros'un şiirlerinde parlak bir edebi betimlemeyle sunulur. İnsanlık kültürünün bu anıtları, yaklaşık üç bin yıl önce Ege ve İyon denizlerinin kıyılarında oturan halkın yaşamı ve felsefesine ilişkin gerçek bir ansiklopedidir. En zengin çeşitliliğe sahip ekonomik gözlemler, Troya kuşatması ve Odysseus'un yolculuklarıyla ilgili heyecan verici öykülerle dokunmuştur. *Odyssey* köle emeğinin düşük üretkenliğine ilişkin kanıtlar içerir:

> ... kul kısmı böyledir işte, ne yaparsın,
> görmezler işlerini gereğince, başlarından gidince efendileri.
> Kölelik günü çökmeyegörsün bir insanın omuzlarına,
> engin bakışlı Zeus, erdeminin yarısını alır ondan.[8]

Doğal olarak, Hammurabi Kanunları, İncil ve Homeros, tarihçi ve iktisatçı tarafından antik halkların *günlük yaşamı* hakkında bilgi kaynakları olarak görülebilir. Ancak ikincil olarak, bu eserler, belirli bir pratik, kurgu ve soyutlama genellemesini varsayan iktisadi *düşünce* örnekleri olarak da ele alınabilir. Ünlü burjuva bilim adamı Joseph A. Schumpeter (yaşamının ikinci yarısını Amerika Birleşik Devletleri'nde geçiren bir Avusturyalıdır) kitabını iktisadi analiz tarihi olarak adlandırmış ve işe klasik Yunan düşünürleriyle başlamıştır.

Ksenofon, Platon ve Aristoteles'in eserlerinin Yunan toplumunun

[8] *The Odyssey of Homer*, Yunanca'dan çeviren Alexander Pope, London, 1806, s. 256 (Homeros, *Odysseia*, Türkçesi: Azra Erhat – A. Kadir, 4. basım, Can yayınları, İstanbul, 1984, s306, dizeler: 320-323)

iktisadi yapısının teorik açıklanmasına yönelik ilk girişimler oldukları doğrudur. Zaman zaman bizim modern kültürümüzle bu küçük halkın çarpıcı uygarlığı arasında ne kadar çok bağ olduğunu unutma eğiliminde oluyoruz. Bilimimiz, sanatımız ve dilimiz antik Yunan uygarlığından birçok öğeyi alıp özümsemiştir. İktisadi düşünce için Marx şöyle söyler: "Yunanlılar, bu alanda durum elverdiği ölçüde yapmış bulundukları çalışmalarda, bütün öbür alanlarda gösterdikleri aynı dehayı, aynı özgünlüğü gösterirler. Bu nedenle, onların sezgileri, tarihsel olarak modern bilimin teorik hareket noktalarını oluşturur."[9]

Ekonomi (οικος – ev, hane halkı ve νόμος – kural, yasa sözcüklerinden οικονομία) sözcüğü, Ksenofon'un ev yönetiminin mantıklı kurallarını incelediği özel bir eserinin başlığıdır. Sözcük bu anlamını (ev yönetimi bilimi) yüzyıllarca korumuştur. Ancak Yunanca'da bizdeki gibi bu ölçüde kısıtlı bir anlamı bulunmuyordu. Zengin bir Yunanlının evi bütün bir köleci ekonomiydi, antik dünyanın bir mikro kozmosuydu.

Aristoteles "ekonomi" ve ondan türeyen "ekonomi bilimi" terimlerini aynı anlamda kullandı. Temel iktisadi olguları ve gününün toplum yasalarını birarada inceleyen Aristoteles olmuştur ve bu anlamda bilim tarihinin ilk iktisatçısıdır.

İlk başlangıç: Aristoteles

İ.Ö.336'da Makedonya kralı II. Filip kız kardeşinin düğününde ihanete uğrayarak öldürüldü. Suçlular asla ortaya çıkarılmadı. Eğer cinayetin Pers hükümdarları olduğu doğruysa, kendileri açısından daha berbat bir şey yapamayacakları söylenebilir. Çünkü Filip'in yirmi yaşındaki oğlu İskender tahta çıktı ve birkaç yıl içinde güçlü Pers İmparatorluğu'nu fethetti.

İskender, Stagira köyünden bir filozof olan Aristoteles'in öğrencisiydi. İskender Makedonya İmparatoru olduğunda Aristoteles kırk se-

[9] Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, Moskova, 1969, s. 271 (*Anti-Dühring*'in II. Kısım X. Bölümü Marx tarafından yazılmıştır). (Türkçesi: Kenan Somer, 2. baskı, Sol Yayınları, Ankara, Mart 1977, s. 364)

kız yaşındaydı ve ünü daha o zamandan bütün Helenistik dünyaya yayılmış durumdaydı. Aristoteles'in neden kısa süre sonra Makedonya'yı terk edip Atina'ya taşındığını tam olarak bilmiyoruz. Nedeni ne olursa olsun, İskender'le anlaşmazlığa düşmesi değildir. İlişkileri, yetenekli genç adamın daha sonraları kuşkucu ve kaprisli bir tirana dönüşmesine dek bozulmadı. Muhtemelen Atina, Aristoteles'i antik dünyanın kültürel merkezi olduğu için çekmiştir. Öğretmeni Platon burada yaşayıp ölmüştü ve Aristoteles'in kendisi de gençliğini Atina'da geçirmişti.

Nedeni her neyse, İÖ 335 veya 334'te Aristoteles, karısı, kızı ve evlat edindiği oğluyla birlikte Atina'ya taşındı. Sonraki on, on iki yıl boyunca İskender bakir toprakları Yunanlılar adına fethederken, Aristoteles parlak bir bilim anıtı inşa ediyor, çarpıcı bir enerjiyle hayatının eserini tamamlıyor ve yaymakla uğraşıyordu. Ancak kaderinde öğrencileri ve dostlarıyla sakin bir yaşlılık sürmek yoktu. İskender, İÖ 323'te henüz 33 yaşındayken öldü. Atinalılar Makedonya egemenliğine karşı ayaklandılar ve filozofu da kentten sürdüler. Aristoteles, Eğriboz Adasında Chalkis'te öldü.

Aristoteles bilim tarihinin en büyüklerinden biriydi. Elimize kalan ve ona ait olduğu teyit edilen yazıları, zamanında var olan bütün bilgi alanlarını kapsar. Özellikle insan toplumunun bilimi olarak sosyolojinin kurucularından biridir ve bu çalışmalarında iktisadi sorunları da ele almıştır. Aristoteles'in Atina'daki son yıllarına ait olan sosyoloji yazıları arasında en önemlileri *The Nicomachean Ethics*[10] (bu başlık sonradan torunu Nikomakos'a atfen başkalarınca konmuştur) ve devletin yapısı üstüne bir deneme olan *Politics*'tir[11].

Aristoteles gerek doğa gerekse toplum bilimlerinde "yeni tür" bir bilim adamıydı. Soyut kurgu temelinde teoriler oluşturdu ve sonuçlar çıkardı, ama teorisini her zaman özenli bir olgu analizine dayandırdı.

[10] *Nikomakhos'a Etik*, (Çev., S. Babür), Kebikeç Yayınları, Ankara, 2005 (ç.n.)

[11] *Politika*. Türkçe'de *Politika ve Atinalıların Devleti*: *Politika. I-III*. Çev: N.Berkes. İstanbul 1944; *Politika. IV-VIII* Çev: N.Berkes. İstanbul 1946; *Politika*, Çev.: Mete Tuncay. İstanbul 1975 (Remzi Kitabevi); Atinalıların Devleti, Çev.: S.Y.Baydur. Ankara 1943; ve *Atinalıların Devleti*, Çev.: Furkan Akderin. İstanbul 2005 (Alfa Yayınları)

Historia Animalium, Hayvanların Tarihi Üzerine, kapsamlı zoolojik derlemeleri temel almıştır. Aynı şekilde, *Politika*'da öğrencileriyle toplanmış, 158 Helen ve barbar devletinin yapı ve yasalarına ilişkin malzemeyi incelemiştir. Bu devletlerin çoğunluğu "polis" tipinde şehir devletleriydi.

Aristoteles yüzyıllarca, çevresinde öğrencileri ve izleyicilerinin toplandığı bir bilge olarak hatırlandı. Atina'daki son yıllarında ellili yaşlarındaydı ve besbelli enerjik, neşeli bir kişiydi. Lyceum'da (lise) üstü kapalı bir gezinti alanı olan Peripakos'ta dolaşırken dostları ve öğrencileriyle sohbet etmekten hoşlandığı söylenir.

Aristoteles'in felsefe okulu, tarihe Peripatetics -gezinenler- olarak geçmiştir.

Politika ve *Etik* konuşmalar veya kimi zaman sesli düşünceler biçiminde yazılmıştır. Aristoteles bir fikri açıklamaya çalışırken sık sık farklı bir açıdan konuya yaklaşır ve adeta dinleyicilerinin sorularına yanıtlar verir.

Aristoteles çağının çocuğuydu. Köleliği doğal ve mantıklı, köleleri de konuşan aletler olarak gördü. Dahası, bir anlamda tutucuydu da. Zamanın Yunanistan'ında ticaret ve para ilişkilerinin gelişmesinden hoşlanmıyordu. İdeali (doğal olarak içinde kölelerin çalıştığı) küçük bir tarım ekonomisiydi. Bu ekonomi, gereksinimlerinin çoğunu kendisi tedarik edecek ve eksik kalan birkaç malı da komşularından "adil değişim" yoluyla alacaktı.

Aristoteles'in bir iktisatçı olarak değeri, siyasal iktisadın bazı kategorilerini ilk kez yerleştirmesinde ve belli bir ölçüde bunların karşılıklı bağlantılarının bulunduğunu kanıtlamasındadır. Geliştirdiği ve farklı bölümlerden oluşan "ekonomik sistem"i, Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği*'nin ilk beş bölümü ve Karl Marx'ın *Kapital*'inin birinci cildinin ilk kısmıyla karşılaştırırsak, şaşırtıcı bir düşünsel süreklilik buluruz. Karşımızda, öncüllerini temel alan yeni bir aşama vardır. Lenin fiyatların oluşum ve değişim yasasını (yani değer yasası) bulma dürtüsünün Aristoteles'ten çıkıp bütün klasik siyasal iktisadı geçip Marx'a

vardığını söyler.

Aristoteles bir malın, kullanım değeri ve değişim değeri olarak iki yönü olduğunu saptadı ve değişim sürecini çözümledi. Siyasal iktisadın sabit ilgi alanı haline gelecek olan soruyu da ortaya koydu: Değişim ve değişim değerleri, veya nihai olarak fiyatlar, yani parasal ifadeleri arasındaki karşılıklı ilişkileri (korelasyon) belirleyen nedir? Sorunun yanıtını bilmemektedir; veya bilmemekten ziyade, yanıtın önüne geldiğinde duraksar ve iradesine rağmen başka yöne döner. Yine de paranın kökeni ve işlevleri hakkında kimi anlamlı fikirler üretmiş ve sonunda kendince bir yoldan, paranın sermayeye dönüşmesi, yani paranın yeni para üretmesi fikrini ifade etmiştir.

Büyük Yunanlının birçok dolambaçlı söz, belirsizlik ve tekrarlar arasında kat ettiği bilimsel çözümleme yolu işte budur.

Aristoteles'in bilimsel mirası her zaman tartışma konusu olmuştur. Yüzyıllarca felsefe, doğal bilimler ve toplum üstüne görüşleri katı dogmalara, ihlal edilmesi yasak yasalara dönüştürüldü; yeni ve ilerici olan ne varsa ona karşı mücadele etmek adına Hıristiyan Kilisesi, sahte bilimsel skolastik ve siyasi gericiler tarafından kullanıldı. Öte yandan, Rönesans döneminin bilimi devrimcileştiren insanları, Aristoteles'in dogmalardan kurtarılan görüşlerinden yararlandılar. Aristoteles'i konu alan mücadele günümüzde de sürüyor. Ve başka şeylerin yanı sıra iktisat teorisini de ilgilendiriyor.

Bu büyük Yunanlının iktisadi görüşlerinin bir değerlendirmesini içeren şu iki alıntıyı dikkatle okuyun. İlk alıntı bir Marksiste, Sovyet İktisatçısı F. Y. Polyanskiy'e aittir. İkinci ise bir burjuva iktisat tarihi yazarı olan Profesör J. F. Bell'e.

Polyanskiy:

> "Aristoteles değer konusunda öznel bir görüş geliştirmemiş, nesnel bir yoruma eğilim göstermiştir. Her durumda üretim maliyetlerinin karşılanmasının bir toplumsal gereksinim olduğunu açıklıkla görmektedir. Maliyetinin bileşimini analiz etmediği ve bu sorunla ilgilenmediği doğrudur. Ancak muhtemelen maliyet-

lerin bileşiminde emeğe önemli bir yer ayırırdı."[12]

Ve Bell:

> "Aristoteles, malın yararına bağlı olarak değeri öznelleştirmiştir. Değişim insanın isteklerini temel alır... Bir değişimin adil olması, emek maliyeti anlamında maliyetlere değil, isteklerin eşitliğine dayandırılır."[13]

Bu değerlendirmelerin tamamen karşıt olduklarını kolaylıkla görebiliriz. Her iki pasajda da siyasal iktisadın temel kategorisi olan *değer*den söz edilmektedir. Bu kategoriye tekrar tekrar döneceğiz.

Marksist iktisat teorisinin en önemli parçası, klasik burjuva siyasal iktisadının eleştirisi temelinde Marx tarafından geliştirilen *emek değer teorisi*dir. Bu teorinin özü, bütün malların temel bir ortak özellikleri olduğudur: Hepsi insan emeğinin ürünleridir. Bir malın değerini belirleyen de bu emeğin niceliğidir. Diğer bütün koşullar eşit kabul edildiğinde, bir baltayı yapmak beş iş saati ve bir çömleği yapmak bir iş saati almışsa, baltanın değeri çömleğinkinin beş katı olacaktır. Bu ilişki, bir baltanın, kural olarak beş çömlekle değiş tokuş edilmesinde görülebilir. Bu, baltanın, çömlek olarak ifade edilen değişim değeridir. Değişim değeri, et, elbise ve başka bir malla, nihayetinde parayla, yani belli bir miktar altın veya gümüşle de ifade edilebilir. Bir malın parayla ifade edilen değişim değeri o malın *fiyatı*dır.

Emeğin değer üreten bir şey olarak yorumlanması çok önemlidir. Balta üreticisinin emeğinin çömlek yapımcısının emeğiyle karşılaştırılabilmesi için, belli bir mesleğe ait olan somut emek olarak değil, yalnızca, bir insanın kas ve zihin enerjisinin belirli bir zaman miktarı süresince harcanması olarak, yani bu somut biçiminden bağımsız *so-*

---

[12] *A History of Economic Thought* Course of Lectures (İktisadi Düşünce Tarihi. Konferans Dersi), Kısım 1, Moscow University Press, 1961, s.58 (Rusça).

[13] J. E. Bell, *A History of Economic Thought*. (İktisadi Düşünce Tarihi) New York, 1953, s.41.

yıt emek olarak görülmesi gerekir. Malın kullanım değeri (yararı) bu değer için temel bir koşuldur, ama değerin kaynağı değildir.

Sonuç olarak, değer *nesnel olarak* varolur. Bir kişinin duygularından, bir malın sağladığı yarara öznel olarak verdiği değerden bağımsız olarak mevcuttur. Dahası, değerin toplumsal bir niteliği vardır. Değer bir kişinin bir nesneye karşı tutumu tarafından değil, emekleriyle metaları yaratan ve aralarında değiş tokuş eden insanlar arasındaki ilişki tarafından belirlenir.

Bu teoriye aykırı olarak, modern burjuva siyasal iktisadı değişilen malların değerinin temeli olarak *öznel yararı* görür. Bir malın değişim değeri, tüketicinin arzularının yoğunluğundan ve ilgili malın pazardaki mevcut arz miktarından çıkarsanmaktadır. Dolayısıyla değer rastlantısal bir "piyasa" değeri haline gelir. Değer sorunu bireysel tercih alanına taşındığı için, değer toplumsal niteliğini yitirmekte ve insanlar arasındaki bir ilişki olmaktan çıkmaktadır.

Değer teorisi yalnızca kendi çerçevesinde önemli olmakla kalmaz. Emek değer teorisinin zorunlu bir sonucu, kapitalistlerin işçi sınıfını sömürme mekanizmasını açıklayan *artı-değer teorisi*dir.

Artı-değer, kapitalist toplumda, malın değerinin, emekleri kiralanan işçiler tarafından yaratılan, ancak kapitalist tarafından karşılığı ödenmeyen kısmıdır. Bu kısım kapitalist tarafından herhangi bir ödeme yapılmaksızın sahiplenilmiştir ve kapitalistler sınıfının kâr kaynağıdır. Artı-değer kapitalist üretimin amacıdır: Artı-değerin yaratılması kapitalizmin genel ekonomi yasasıdır. İktisadi karşıtlığın (antagonizma), işçilerle burjuvazi arasındaki sınıf mücadelesinin kökleri artı-değerdedir. Marksist iktisat doktrinin temeli olarak artı-değer teorisi, kapitalist üretim biçiminde çelişkilerin gelişmesi ve derinleşmesinin, ve son çözümlemede, çöküşünün kaçınılmazlığını kanıtlar. Burjuva bilim adamlarının Marksizme saldırıları öncelikle artı-değer teorisine yönelir. Öznel değer teorisi ve burjuva siyasal iktisadın bunla bağlantılı bütün görüşleri, kategorik olarak sömürüyü ve sınıf çelişkilerini dışlar.

Bu, 2400 yıldır gündemdeki bir tartışmayı açıklamaktadır: Aristoteles emek değerin uzaklardaki bir savunucusu muydu, yoksa değişim değerini yarardan türeten teorilerin atası mıydı? Aristoteles tam bir değer teorisi yaratmadığı ve yaratamayacağı için, bu tartışmanın yapılması mümkün olmaktadır.

Aristoteles değişimde, malların değerleri arasındaki denklemi gördü ve bu denklemin ortak temelini araştırdı. Bu çabanın kendisi, benzersiz bir düşünce derinliğini göstermiş ve yüzyıllar sonraki iktisat analizi için bir kalkış noktası olarak hizmet sunmuştur. Aristoteles emek değer teorisinin son derece ilkel bir versiyonunu çağrıştıran saptamalar yapmıştır. F. Y. Polyanskiy'in yukarıdaki pasajda atıfta bulunduğu da bunlardır. Ama belki daha önemlisi, değer *sorunu*nun farkına varılmasıdır. Bunu, örneğin *Nikomakhos'a Etik* eserinden aşağıdaki bölümde görübiliriz:

> "Hatırlamalıyız ki, aynı türden iki şey arasında, örneğin iki hekim arasında alışveriş yapılamaz; ama diyelim, bir hekimle bir ziraatçı arasında, veya daha genel olarak ifade edersek, farklı olan ve eşit olmayanlar arasında yapılabilir; ama elbette değişimin gerçekleşmesinden önce bunların eşitlenmesi gerekir... Dolayısıyla bütün eşyaların belli bir ölçüsüne ihtiyaç vardır... O halde, denklik sağlandığında bir karşılıklı ilişki olacak ve şu oran ortaya çıkacaktır: Ziraatçı : Kunduracı = Kunduracının malları : Ziraatçının malları."[11]

Burada, değerin, farklılaşan kullanım değerlerine sahip mallar üreten insanlar arasındaki toplumsal ilişki olarak yorumlanmasının embriyonik bir biçimi söz konusudur. Bunun bir adım sonrasında, ürünlerini değiş tokuş eden çiftçi ile kunduracının, bir torba tahıl ile bir çift ayakkabı üretmek için gereken emek miktarı, yani iş zamanına göre birbirleriyle ilişkilenmeleri var gibi görünüyor. Ancak Aristoteles bu

[11] Aristoteles, *The Nicomachean Ethics*, çeviren D. P. Chase, Londra, Toronto, New York, 1920, s. 113. *(Nikomakhos'a Etik)*

sonucu çıkarmamıştır.

Aristoteles'in bunu yapamamasının nedeni, eşitlik fikrine, her tür emeğin eşit değeri fikrine, doğası gereği yabancı olan antik köleci bir toplumda yaşamasıydı. El emeği kölelerin emeği olarak hor görülüyordu. Yunanistan'da özgür zanaatkarlar ve çiftçiler olsa bile, Aristoteles, sıra toplumsal emeğin yorumlanmasına geldiğinde, yeterince yabancısı olduğu bu kesimlere de "yukardan bakıyordu."

Ama değerin (değişim değerinin) üstündeki örtüyü kaldırmayı başaramayan Aristoteles, gizeme bir açıklama getirmek için, sanki bir pişmanlık içindeymiş gibi, malların yararı arasındaki nitelik farkı gibi yüzeysel bir olguya döner. Hemen yaptığı saptamanın (görüşü kabaca "malları değiş tokuş ediyoruz, çünkü ben senin malına ihtiyaç duyuyorum, sen de benim malıma" biçimindeydi) değersizliğini ve nicelik açısından muğlaklığını hisseder ve malları değiştirilebilir kılanın para olduğunu ilan eder: "Bu yüzden bütün eşyaların bir ölçüsü olmasına ihtiyaç vardır. Şimdi gerçekten o mallar için varolan Talep, bütün benzer alışverişlerin ortak bağını oluşturur... Ve para, genel anlaşma yoluyla, Talebin temsilcisi haline gelir."[15]

Köklü biçimde farklı olan bu pozisyon, yukarıda Profesör Bell'in kitabından yaptığımız alıntıdaki gibi görüşlerin öne sürülmesini mümkün kılmaktadır.

İktisat ve krematistik

Aristoteles'in bir diğer ilginç görüşü iktisat ve krematistik arasında yaptığı ünlü ayrımdır. Bu ayrım, bilim tarihinde sermayeyi çözümlemeye dönük ilk girişimdi. "Krematistik" terimini Aristoteles icat etti, ama "iktisat"tan farklı olarak bu kavram modern dillere yerleşmedi. Terim, mal mülk anlamına gelen "chrema" sözcüğünden türetilmişti. Aristoteles'e göre iktisat geçim için gerekli şeylerin, kullanım değerlerinin üretimi ile bağlantılı doğal, yerel (domestic) bir etkinlikti. İktisat değişimi de içeriyordu, ama yalnızca kişisel gereksinimlerin tatmin

[15] Aristoteles, age, s.113.

edilmesi açısından gerektiği ölçüde. Bu etkinliğin sınırları da doğaldı: kişinin makul özel tüketimi.

Peki o halde krematistik nedir? Krematistik "servet edinme sanatı", yani kâr elde etmeye, zenginlikleri özellikle para biçiminde biriktirmeye yönelik etkinliktir. Başka bir deyişle, krematistik yatırım ve sermaye birikimi "sanatı"dır.

Antik dünyada sanayi sermayesi mevcut değildi, ama ticaret ve para (tefeci) sermaye, daha o zamanlar dikkate değer bir rol oynuyorlardı. Aristoteles bunu şöyle anlatır: "... Servet edinme sanatında amaca ulaşmanın sınırı asla yoktur, çünkü amaç sınırsız zenginlik ve para elde etmektir... Para dolaşımıyla uğraşan herkes sermayesini ilanihaye (*ad infinitum*) artırmaya çalışır."[16]

Aristoteles bütün bunlara *doğadışı* olarak baktı, ama saf "iktisat"ın imkansız olduğunu görecek kadar da gerçekçiydi: Ne yazık ki iktisat, şaşmaz biçimde krematistike doğru gelişiyordu. Bu gözlem doğrudur; kapitalist ilişkilerin, malların meta olarak, değişim amacıyla üretildikleri bir ekonomide kaçınılmaz biçimde geliştiklerini söyleyebiliriz.

Aristoteles'in iktisadın doğallığı ve krematistikin doğadışılığı hakkındaki görüşü tuhaf bir değişim geçirdi. Ortaçağlarda skolastikler, tefeciliği "doğadışı" bir zenginleşme aracı olarak ticarette kısmen mahkum ederlerken Aristoteles'i izlemişlerdir. Ama kapitalizmin gelişmesi bütün zenginleşme biçimlerini doğallaştırdı, "doğa kanunu gereği" kabul edilebilir hale getirdi. 17. ve 18. yüzyılların, bütün eylemlerin güdüsünü zenginleşme arzusu olarak gören sosyo-ekonomik düşüncesinde *homo oeconomicus* tiplemesi bu temelde ortaya çıktı. Adam Smith, kendi kârı için uğraşan iktisadi insanın toplumun iyiliği için hareket ettiğini ilan etti. Böylece Smith'e göre, mümkün olan bütün sözcüklerin en iyisi olan burjuva dünyası ortaya çıktı. Aristoteles için *homo oeconomicus* bunun tam tersini, hiç de sınırsız olmayan makul gereksinimlerini tatmin etmeye çalışan insanı anlatıyordu. Eti

[16] Aristoteles, *Politics*, St. Petersburg, 1911, s. 25-26 (Rusça) (Türkçe'de: *Politika ve Atinalıların Devleti: Politika. I-III*)

ve kanı olmayan, Smith'in zamanında iktisadi işlerin kahramanı olan bu varsayımsal tipi, Aristoteles muhtemelen *homo chrematisticus* olarak adlandırırdı.

Şimdi büyük Yunanlıyı bırakıp, aşağı yukarı iki bin yıl sonraki Batı Avrupa'ya, 16. yüzyıl sonları ve 17. yüzyıl başlarına gitmek zorundayız. Bu, elbette, yirmi yüzyılın iktisadi düşüncede hiç iz bırakmadan geçip gittiği anlamına gelmiyor. Helen filozofları Aristoteles'in bazı fikirlerini daha ileri taşıdılar. Romalı yazarlar tarımsal ekonomi olarak adlandırdığımız konuda çok şey söylediler. Ortaçağlarda bilginin büründüğü dinsel örtülerin, ara sıra kimi özgün iktisadi fikirleri de gizlediği olmuştur. Skolastikler Aristoteles hakkındaki yorumlarında "adil fiyat" kavramını geliştirdiler. Bütün bunlar iktisadi düşünce tarihi içinde bulunabilir. Ama köleci toplumun çöküş çağında feodalizmin büyümesi ve üstünlük kurması, iktisadın gelişmesini teşvik etmedi. Bağımsız bir bilim olarak siyasal iktisat, kapitalist üretimin önemli öğelerinin ve burjuva ilişkilerin feodal toplumun içinde şekillenmekte olduğu sıralarda, kapitalist üretimin manifaktür döneminde ortaya çıkabildi.

Bilim, adına kavuşuyor

Siyasal iktisat terimini sosyo-ekonomik yazına ilk sokan kişi Vasteville Senyörü Antoine de Montchrétien oldu. IV. Henri ve XIII. Louis dönemlerinin mütevazı bir Fransız soylusu olan Montchrétien'in yaşamı d'Artagnan'a yakışır maceralarla dolu geçti. Şair, düellocu, sürgün, sarayın maiyetinde bir kişi, isyancı ve devlet haini Montchrétien, düşmanlarının kurduğu bir tuzağa düşerek çarpışan kılıçlar ve dumanı tüten tabancalar arasında öldü. Aslında bu şanslı bir son oldu, çünkü canlı yakalansaydı işkence görecek ve utanç verici bir biçimde idam edilecekti. Ölü bedeni bile mahkum edildi, kemikleri demirlerle ezildi, kadavrası yakıldı ve külleri rüzgara savruldu. Montchrétien, Fransız Protestanlarının (Huguenot'lar) krala ve Katolik Kilisesi'ne karşı düzenledikleri ayaklanmanın liderlerinden biriydi. 1621'de otuz beş ya da

otuz altı yaşındayken öldü. *Tracte de l'Oeconomie Politique* (Siyasal İktisat İncelemesi) adlı eseri 1615'de Rouen'da yayınlandı. *Tracte*'ın unutulmaya ve Montchrétien adının lekeli kalmaya terk edilmesi şaşırtıcı değildir. Ne yazık ki hakkındaki biyografik materyalin temel kaynakları, kötülüğünü isteyenlerin kısmen veya tamamen iftira dolu yargılarından oluşmaktadır. Bu yargılar acı bir siyasi ve dinsel çatışmanın damgasını taşımaktadır. Montchrétien bir eşkıya ve kalpazan olarak, zengin bir Huguenot duluyla evlenmek için din değiştirip Protestan olan küçük bir çıkarcı olarak nitelenmiştir.

İtibarının iade edilmesi için neredeyse üç yüz yıl gerekti ve sonunda iktisadi ve siyasi düşünce tarihinde saygın bir yere kavuştu. Bugün trajik kaderinin bir kaza eseri olmadığı açıktır. Bir ölçüde ezilen Fransız burjuvazisinin feodal-mutlakiyetçi düzene karşı verdiği sınıf mücadelesi olarak görülebilecek Huguenot ayaklanmalarından birine katılması, doğuştan gelen burjuva (halk adamı) kimliğinin (babası eczacıydı), rastlantısal soyluluğunun, hümanist ve mücadeleci kişilik özelliklerinin mantıksal bir sonucuydu.

O zaman için iyi sayılan bir eğitim gören Montchrétien yirmi yaşında yazar olmaya karar verdi ve klasik temalı manzum bir trajedi yazdı. Bunu çok sayıda dram ve şiir izledi. Yazdığı bir diğer eserin *Histoire de Normandie* (Normandiya Tarihi) olduğunu biliyoruz. 1605'te tanınmış bir yazarken, hasmının ölümüyle son bulan bir düellodan sonra İngiltere'ye kaçmak zorunda kaldı.

İngiltere'deki dört yıl, yaşamında önemli yer tutar. Bu ülkenin görece gelişkin ekonomisini ve burjuva ilişkilerini gördü. Ticaret, el sanatları ve iktisat politikasıyla aktif olarak ilgilenmeye başladı. İngiliz düşünme tarzını Fransa'ya taşıdı. İngiltere'de mülteci Fransız Huguenotlarla tanışmasının kaderinde önemli rol oynanış olması mümkündür. Bu insanların çoğu zanaatçıydı, aralarında gelişkin becerilere sahip olanlar vardı. Montchrétien onların emek ve becerilerinin İngiltere'de kayda değer ölçüde kâr getirdiğini, oysa onları sürgüne yollayan Fransa'nın ağır kayıplara uğramış olduğunu gözlemledi.

Fransa'ya ulusal sanayi ve ticaretin kararlı bir destekçisi, üçüncü sınıfın[17] çıkarlarının savunucusu olarak döndü. Yeni görüşlerini pratiğe uygulamak için harekete geçti. Bir madeni eşya atölyesi kurdu ve mallarını satmak için Paris'te bir mağaza açtı. Ama asıl meşgalesi *Tracte*'yi yazmaktı. Şatafatlı başlığına karşılık, yazdığı, hükümeti Fransız imalatçı ve tüccarlarını tamamen himayesi altına almaya ikna etmeyi amaçlayan, tamamen pratik bir denemeydi. Ulusal üretimin ithalattan zarar görmesini engellemek için yabancı mallara ağır vergiler konmasını savundu. O zamanlar alışıldık olmayan bir biçimde emeği yüceltiyor, ülkenin zenginliğinin başlıca yaratıcısı olarak gördüğü sınıfı övüyordu: "İyi ve parlak zanaatkarlar bir ülkeye en yararlı kesimdir. Daha cesaretle söylersem, gereklidirler ve şereflidirler."[18]

Montchrétien bir sonraki bölümün konusunu oluşturan *merkantilizm*in önde gelen savunucularından biriydi. Ülke ekonomisini öncelikle devlet yönetiminin bir nesnesi olarak görüyordu. Ülkenin ve devletin (kralın) zenginliğinin kaynağı, ona göre, her şeyden önce dış ticaret ve özellikle mamul mal ve el sanatı ürünlerinin ihracatıydı.

Genç Kral XIII. Louis'ye ve kral naibi olan annesine adadığı kitabının yayınlanmasından hemen sonra, Montchrétien bir nüsha da maliye bakanına sundu. Doğal olarak bu sadık görünümlü kitap başlangıçta sarayda iyi karşılandı. Yazar bir tür ekonomi danışmanı rolü oynamaya başladı ve 1617'de Châtillon-sur-Loire kentinin valiliğine atandı. Muhtemelen bu sırada bir soyluluk unvanı da aldı. Montchrétien'in ne zaman Protestan olduğu ve Huguenot isyancılarının saflarına nasıl katıldığı bilinmiyor. Bir olasılıkla, kraliyet hükümetinin planlarını uygulamaya koyacağından umudunu kesmiş ve bunun yerine yeni bir din savaşının alevlendirildiğini görmekten bıkmış olabilir. Belki de formüle ettiği ilkelerin Protestanlıkla daha uyumlu olduğu sonucuna

[17] Fransızca *thiers-etat*, İngilizce'de *third estate*. Fransız tarihinde aristokrasi ve kilisenin dışında kalan, burjuvazinin önderliğindeki halk kesimleri için kullanılan terim. (ç.n.)

[18] Aktaran P Dessaix, *Montchrétien et L'Economie Politique Nationale* (Montchrétien ve Ulusal İktisat Politikası) Paris, 1901, s.21.

varmış ve bir kararlılık ve cesaret adamı olarak yeni mezhebi adına silaha sarılmıştır.

Ama şimdi *Tracte de l'Oeconomie Politique*'e geri dönelim. Montchrétien neden eserine bu başlığı koymuştu ve bunun özel bir değeri var mıydı? Pek öyle görünmüyor. Aklındaki en son şey, yeni bilime bir isim vermek olabilirdi. Bu ve benzeri sözcük kombinasyonları adeta havada, Rönesans'ın havasında, uçuşuyordu; klasik kültürün birçok fikir ve kavramı yeniden doğuyor, yeniden yorumlanıyor ve yeni bir hayatla buluşuyorlardı. Dönemin iyi eğitimli birçok insanı gibi Montchrétien de Yunanca ve Latince biliyor, klasik eserleri okuyordu. Dönemin ruhuna uygun olarak çalışmasında bu kaynaklara göndermeler yapmıştı. Kuşkusuz Ksenofon ve Aristoteles'in *economy* ve *economics* (iktisat ve iktisat bilimi) sözcüklerine verdikleri anlamın da ayırdındaydı. 17. yüzyıl yazarları bu terimleri ev idaresi, hane halkı ve malikane yönetimi anlamında kullanmayı sürdürdüler. Montchrétien'den bir süre sonra bir İngiliz'in *Observations and Advices Oeconomical* (Gözlemler ve İktisadi Tavsiyeler) adlı bir kitabı yayınlandı. Yazar ekonomiyi "bir kişinin özel evi ve varlığının iyi yönetilmesi sanatı" olarak tanımlıyor ve örneğin bir centilmenin kendine uygun eş seçmesi gibi sorunlarla ilgileniyordu. "Ekonomik" tavsiyelerine göre erkek, "gündüz gösterdiği yarar, gece verdiği zevkten az olmayan" bir kadını eş olarak seçmeliydi.

Açıkçası burada Montchrétien'in ilgilendiği ekonomi'den söz edilmiyordu. Montchrétien'in bütün düşünceleri ekonominin bir *devlet topluluğu*, bir *ulusal topluluk* olarak geliştirilmesine yönelikti. *İktisat* sözcüğünün sıfatı olarak *siyasal* sözcüğünü kullanması sürpriz değildi.

Montchrétien'den sonra 150 yıllık bir süre boyunca siyasal iktisat esas olarak bir *devlet iktisadı* bilimi, kural olarak mutlak hükümdarlar tarafından yönetilen ulusal devletlerin ekonomisi olarak görüldü. Yalnızca Adam Smith ve klasik burjuva siyasal iktisadının doğuşuyla bu karakter değişime uğradı ve siyasal iktisat, genel olarak ekonomi

yasalarının bilimi, özel olarak da sınıflar arası iktisadi ilişkilerin bilimi haline geldi.

Montchrétien'in büyük hizmeti, kuşkusuz kitabına böylesi uygun bir başlık koyması değildir. Bu eser, Fransa'da ve bütün Avrupa'da özel olarak iktisadi sorunlara adanmış ilk çalışmalardan biridir. Ekonomiyi, diğer toplumsal bilimlerin alanlarından ayrı, özel bir araştırma alanı olarak seçiyor ve sınırlarını belirliyordu.

Siyasal iktisat ve iktisat

Son yıllarda *siyasal iktisat* terimi Batıda moda olmaktan çıktı ve yerini *iktisat* (economics) sözcüğüne bıraktı. Artık iki anlamda kullanılıyor: Ekonomi, bir toplumdaki üretim ilişkilerinin toplamı anlamında ve iktisadi gelişmenin yasalarının bilimi anlamında.

İktisat ve *siyasal iktisat* terimleri özdeş sayılmamalıdır. Bugün, bir bilgi dalı olarak *iktisat* daha ziyade *iktisadi bilimler* (economic sciences) olarak anlaşılmaktadır. İktisadi bilimler, siyasal iktisada ek olarak, ekonomik süreçler hakkında farklı bilgi dallarını da içerirler. Üretimin örgütlenmesi, emek, ürünlerin satışı, sanayiin finansmanı, hep iktisadi bilimlerin konusudur. Bu terim hem kapitalist hem sosyalist ekonomiye uygulanabilir. Bildiğimiz gibi kapitalist planlama büyük kapitalist şirketler çerçevesinde gerçekleşir ve bunun yöntem ve biçimleri de iktisat biliminin konusudur. Modern kapitalizmin onsuz hayal bile edilemeyeceği, ekonominin devlet tekeliyle düzenlenmesi de, bir bütün olarak ekonomi ve ekonominin tekil dalları hakkında nesnel bilgi temeline ihtiyaç duyar. Sonuç olarak iktisadi bilimlerin pratik işlevleri artmaktadır.

Bugün sosyalist ülkelerde iktisatçılık mesleği, gayet somut mühendislik veya iş planlamalarından Marksist-Leninist siyasal iktisat eğitimi ve propagandası gibi tamamen ideolojik etkinliklere kadar çok çeşitli işlevleri içermektedir.

Bütün bunlar üretim ilişkileri kavramının karmaşıklığı tarafından açıklanabilir. Üretim ilişkilerinin bazı formları daha genel ve toplum-

sal nitelik taşımaktadır. Bunlar siyasal iktisadın asıl konusunu oluştururken, üretim ilişkilerinin daha somut formları doğrudan doğruya teknolojiyle, üretici güçlerle bağlantılıdır. Ama diğer iktisadi teknolojik sorunlar üretim ilişkileriyle dolaylı bağlara sahiptir. Somut iktisadi bilimlerin önemi artmak durumundadır. Bunların gelişmesi, iktisat araştırmalarına ve ekonominin pratik yönetimine matematiğin ve bilgisayar teknolojisinin uygulanmasıyla bağlantılıdır.

Bir zamanlar bilimlerin bilimi sayılan ve bütün bilgi dallarını kapsayan felsefenin bugün "birçok daldan biri" haline gelmesi gibi, önceleri bütün iktisadi olguları kapsayan siyasal iktisat da artık sadece iktisadi bilimler ailesinin reisi konumundadır. Bu hayli mantıklı bir durumdur.

Ancak konumuz bunların ötesine gitmektedir. Smith ve Ricardo'nun ellerinden çıkan siyasal iktisat, temelde burjuva toplumunda insanlar arasındaki sınıf ilişkilerinin bilimiydi. Bu bilimin merkezinde, bir toplumsal sorun olan ve hayli tartışmalı bir konu oluşturan, ürünün (veya gelirlerin) bölüşümü duruyordu. Birçok izleyicisi, Ricardo'nun siyasal iktisadının bu tartışmalı toplumsal niteliğini yumuşatmayı denediler. Ama burjuvaziye bu yetmedi. Çünkü eş zamanlı olarak, Ricardo'nun teorilerini temel alan Marx'ın siyasal iktisadı ortaya çıkmış ve toplumsal üretim ilişkilerinin bilimin konusu olduğunu alenen ilan ettiği gibi, kapitalizmin mantıksal çöküşü sonucuna ulaşmıştı.

Bu durumda, geçen yüzyılın yetmişli yıllarında[19] birçok ülkede eş zamanlı olarak, emek değer teorisini reddederek siyasal iktisadı devrimci toplumsal içeriğinden arındırmaya çalışan yeni iktisadi anlayışlar ortaya çıktı ve kök saldı. Bilim toplumsal ve tarihsel içeriğinden boşaltılmış, malların kullanıldıkça öznel yararlılıklarının azalacağı ilkesi ile iktisadi denge ilkesi gibi kimi genel ilkelerin etrafında dönüp duruyordu. Aslında bu siyasal iktisadın konusu, insanların üretimle bağlantılı toplumsal ilişkilerinden çok insanların nesnelerle ilişkisi idi.

İktisat biliminin ana sorunu, toplumsal içeriği boş bir "teknolojik"

[19] 1870'ler (ç.n.)

sorun, söz konusu malı kullanmak için alternatif olasılıklar arasında, veya –o terimleri kullanırsak- emek, sermaye veya toprak gibi üretim faktörleri arasında seçim yapma sorunu haline geldi. Sınırlı kaynakların optimal kullanımı kuşkusuz her toplum için önemlidir ve iktisadi bilimlerin alanına girer. Ama bu, siyasal iktisadın biricik nesnesi olarak görülemez.

Siyasal iktisadın "toplumsal tarafsızlığı" da ilan edildi. Neden bir toplumsal bilim kendini sınıflarla, sömürüyle, sınıf mücadelesiyle sıkacaktı ki? Bu yaklaşım kapitalizmin yeni bir ideolojik savunu biçimiydi. "Eski" siyasal iktisat, -İngiltere'de Jevons, Avusturya'da Menger ve Wieser, İsviçre'de Walras ve ABD'de John Bates Clark gibi- ekonomistlerin elinde tanınmaz bir hale geldi. Artık iktisadi olgulara öznel psikolojik bir yaklaşımı temel alan soyut mantıksal ve matematiksel şemalar vardı. Doğal olarak bu bilim kısa sürede yeni bir isim aldı. Kelimesi kelimesine ve geleneksel olarak toplumsal bir içeriğe sahip olan "siyasal iktisat" terimi bir baş belası, bir utanç kaynağı olmuştu.

Amerikalı iktisadi düşünce tarihçisi Ben B. Seligman, Jevons'un "siyasal iktisattan *siyasal* sözcüğünü başarıyla elimine ettiğini ve iktisadı, toplumun geniş ölçekli davranışından çok atomize olmuş bireylerin davranışının incelenmesine dönüştürdüğünü" yazar.[20]

Bir başka ünlü burjuva araştırmacısı, Fransız iktisatçı Emile James'den bir alıntı yaparsak, bilimde gerçekleşen bu "devrim"in niteliği daha da açıklık kazanır: "Bu büyük teorisyenler, her şeyden önce iktisat biliminin nesnesinin, herhangi bir iktisadi rejimde işlerlikte olan mekanizmaları betimlemek olduğunu düşünmüşler ve kurumlar hakkında hüküm vermemeyi denemişlerdir. Toplumsal örgütlenmenin sorunları açısından bu iktisatçıların temel teorileri tarafsızdı, yani kimse bu temel teorilerden varolan rejimin övüldüğü veya yerildiği yolunda bir çıkarımda bulunamazdı."[21] "Değeri marjinal fayda ile açıklamakla"

[20] Ben B. Seligman, *Main Currents in Modern Economics* (Modern İktisatta Temel Akımlar), New York, 1963, s. 499

[21] Emile James, *Histoire de la Pensée économique au XXe siècle* (20. Yüzyılda İktisadi Düşüncenin Tarihi), Paris, 1955, s. 10-11.

yeni Avusturyalı iktisatçılar "her şeyden önce Marksist emek değer teorisine saldırıyorlardı."[22]

Sonraki yüzyılda burjuva iktisatçılar bu ilkeleri temel alan iktisadi analiz teknikleri geliştirdiler. İktisat biliminin toplumsal tarafını bilinçli veya bilinçsiz biçimde, "yeni" yöntemler yardımıyla körleştiren geniş bir yazın ortaya çıktı. Birçok çekici sorunu incelemeye devam etse de, bilim başlangıçtaki işlevini ve içeriğini unutmaya başladı. Sonuç olarak *siyasal iktisat* ve *iktisat* terimleri sorunu öylesine bir terminoloji tartışmasına değil, temel ilkeler konusunda bir anlaşmazlığa işaret etmektedir.

[22] Agc.

II
Altın Fetişi ve Bilimsel Çözümleme: Merkantilistler

Amerika, Avrupalılar Hint baharatlarını ararken keşfedildi ve altın ve gümüş için besledikleri doyurulmaz açlık yüzünden fethedildi. Büyük coğrafi keşifler ticaret sermayesinin gelişmesi sayesinde gerçekleşmiş ve bunun karşılığında ticaret sermayesinin daha da gelişmesini desteklemişlerdir. Ticaret sermayesi tarihsel olarak sermayenin başlangıç formudur. Sanayi sermayesi bu formun içinden çıkıp gelişmiştir.

15. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar (ve büyük ölçüde 18. yüzyılda da) iktisadi politika ve düşüncenin ana trendi *merkantilizm* oldu. Bir özet yapmak gerekirse, merkantilizm, iktisat politikasında değerli madenlerin ülke içinde ve devlet hazinesinde mümkün olduğunca çok biriktirilmesi, teoride ise ekonominin yasalarının dolaşım (ticaret ve para hareketi) alanında aranmasıdır.

Goethe "maden adına hayatını riske at" demişti. Altın fetişi kapitalist sistemin bütün gelişimine eşlik etti ve burjuva yaşam ve düşünüş biçiminin ayrılmaz bir parçası haline geldi. Ticari sermayenin egemen olduğu çağda, bu putun saçtığı pırıltılar özellikle göz kamaştırıcıydı. Daha yüksek fiyata satmak için satın almak; ticari sermayenin ilkesi buydu. Aradaki fark sarı bir maden biçiminde görülmektedir. Bu farkın yalnızca üretimden, emekten çıkabileceği gerçeğini henüz kimse akıl etmiyordu. Dışarıya alınandan daha fazlasını satmak; bu merkan-

tilizmin devlet aklının doruk noktasıdır. Devleti yönetenler, onlara akıl verenler ve onlar için yazıp çizenler, farklılığı yine dışarıdan ülke içine akan altın (ve gümüş) olarak gördüler. Ülkede çok para varsa, her şey yolunda, diyorlardı.

İlkel birikim

İlkel birikim, burjuva üretim biçiminin tarih öncesidir. Merkantilizmin, burjuva siyasal iktisadının tarih öncesi olması gibi. İlkel birikim teriminin Adam Smith tarafından icat edildiği sanılmaktadır. Smith ilkel sermaye birikiminin, birbirine bağlı çok sayıda üretim dalının gelişmesi yoluyla emek üretkenliğinin artmasının koşulunu oluşturduğunu yazmıştır. (Smith buna "önceki birikim" adını vermişti.)

Marx, kaynağını burjuva biliminden alan ve burjuvazi için özel ve erdemli bir anlama bürünen bu terimden "sözde ilkel birikim" diye söz etti.

Toplumun kapitalistler ve kiralanan işçiler olarak sınıflara bölünmesinin sonucu olan ilkel birikim sürecinin bütününü, burjuva iktisatçılar mutlu ve doğal bir hayat olarak resmederler. Buna göre, uzun süre önce bir yanda çalışkan, özellikle tutumlu, makul insanlar, diğer yanda ise her şeylerini ve hatta daha fazlasını har vurup harman savuran tembel baldırı çıplaklar vardı... Böylece birinci kesim zenginlikleri biriktirirken, diğerlerinin elinde derilerinden başka satacak bir şey kalmadı. Bu huzurlu hayatın içinde hak ve adalet hüküm sürüyor, çalışma ödüllendiriliyor, miskinlik ve israf cezalandırılıyordu.

Gerçeğe bundan daha uzak ne olabilir! Elbette ilkel sermaye birikimi gerçek bir tarihsel süreçti. Ama bu süreç acımasız bir sınıf mücadelesi, baskı, şiddet ve hileler içinde gerçekleşti.

Bu, ne kötü niyetin, ne de insanın şiddete duyduğu ezeli eğilimin vb. sonucuydu. Bir toplumsal formasyondan diğerine, kapitalist topluma geçişin nesnel tarihsel yasası, ilkel birikim sırasında henüz çalışmaya başlıyordu. Sonuç olarak bu süreç özü itibariyle toplumun iktisadi tarihinin gelişmesini sağladığı için ilericiydi. İlkel birikim çağı üretimde

görece hızlı bir artışın görüldüğü, sanayi ve ticaret kentlerinin büyüdüğü, bilim ve teknolojinin geliştiği bir çağdır. Binlerce yıllık durgunluğun ardından kültür ve sanat, Rönesans çağında çiçek açmıştır.

Ancak bilim ve kültür bu çağda, feodal toplumsal ilişkiler çökmekte olduğu ve yenisi, burjuva ilişkiler onların yerini almakta olduğu için hızla gelişebilmişlerdir. Milyonlarca küçük çiftçi yıkıma uğrarken, yarı-feodal ve özgür toprak sahipleri kent ve kır proleterlerine dönüşürken mutlu huzurlu yaşamın lafı edilemez. Dini paradan ibaret olan bir kapitalist sömürücüler sınıfı oluşurken mutluluk tablosu çizilemez.

16. yüzyılda, merkezileşen ulusal devletler güçlü bir monarşiyle birlikte birçok Batı Avrupa ülkesinde, İngiltere'de, Fransa'da ve İspanya'da gelişti. Yüzyıllarca süren uzun bir mücadele içinde monarşiler direngen baronlara üstünlük kurdular ve onları egemenlikleri altına aldılar. Feodallerin silahlandırılmış maiyetleri dağıtıldı ve lordların savaşçıları ve hizmetlerindeki kitleler kendilerini "işsiz" durumda buldular. Bu insanlar tarım işçisi olmak istemezlerse, orduya ve donanmaya katılarak Amerika ve Doğu Hint Adalarının dillere destan zenginliklerini bulma umuduyla sömürge yollarına koyulabilirlerdi. Tarım işçisi olduklarında çiftçileri ve toprak sahiplerini zenginleştirdiler, yurtdışına gittiklerinde ise genel olarak tüccarların, plantasyon işleticilerinin ve gemi sahiplerinin servetlerine hizmet ettiler. Aralarından "merdiveni tırmanmayı" başaran az sayıda kişi zengin oldu ve tüccar ya da plantasyon işleticisine dönüştü. Bazı büyük servetler ise korsanlıktan ve doğrudan doğruya hırsızlıktan edinilmişti.

Kentler, zanaatkarlar ve ticaret burjuvazisi, baronlara karşı mücadelede kralların müttefiki ve desteği oldular. Kentler bu mücadelede monarşiye para, silah ve bazen insan sağlıyordu. Ekonomik yaşam merkezlerinin kentlere kayması feodal lordların iktidarının altını oydu. Bu arada burjuvazi, devletin feodal lordlara, "kaba halka" ve yabancı ticari rakiplere karşı kendi çıkarlarını desteklemesini talep ediyordu. Devlet bu desteği verdi. Ticaret şirketleri ve zanaatkar birlikleri krallardan çeşitli ayrıcalıklar ve tekel hakları aldılar. Yoksulları girişimciler

için sert cezalandırmalar karşılığında ve sabit asgari ücretle çalışmaya zorlayan yasalar çıkarıldı. Kentli, özellikle ticari burjuvazinin çıkarları yönünde merkantilist iktisat politikaları izlendi. Birçok örnekte merkantilist işletmeler, gelirleri bir biçimde ticari ve sınai etkinliklerle ilişkilenen soyluluğun çıkarlarına da uygun geliyordu.

Herhangi bir işletmenin temeli, kalkış noktası, para sermayeye dönüşen paradır. Bu dönüşüm, paranın sahibinin, bunu işçi kiralamak ve imalat ya da satış için gereken malları satın almak için kullandığı zaman gerçekleşir. Bu olgu, özü ve amacı para ve değerli madenleri ülkeye çekmek olan merkantilizmin temelinde yatar.

Merkantilizmin ilk döneminde bu önlemler ilkeldi. Yabancı tüccarlar, belirli bir ülkede mallarını satıp kazandıkları geliri, mahallinde ve sınırlı süre içinde harcamaya zorlanıyor; bu kurala uyup uymadıklarını denetlemek için, bazen gizli olmak üzere özel "gözetmenler" görevlendiriliyordu. Altın ve gümüş ihracı yasaklanmıştı.

Daha sonraları, 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa devletleri daha esnek ve yapıcı bir politika geliştirdiler. Hükümdarlar ve danışmanları, parayı ülkeye çekmenin en güvenli yolunun ihraç malları üretimini geliştirmek ve ihracatın ithalatı aşması olduğunu anladılar. Sonuç olarak devlet sanayi üretimini teşvik etmeye, imalathaneler kurmaya ve bunları himayesine almaya başladı.

Merkantilist politikanın bu iki aşaması, iktisat teorisinin gelişimindeki iki aşamaya denk düşer. Aynı zamanda *parasal sistem* de denen erken dönem merkantilizmi, parayı ülkede tutmak için idari önlemlerin ötesine geçmemiştir. Gelişkin merkantilizm ise ülkenin zenginleşme kaynaklarını hazinelerin ilkel birikiminde değil, dış ticaretin gelişmesinde ve ticaret dengesinin pozitif olmasında (ihracatın ithalata göre fazla vermesinde) aramıştır. Gelişkin merkantilizm, öncüllerinin "idari heveslerini" paylaşmıyordu. Gelişkin merkantilizm savunucuları, yalnızca, *doğal hukukun* ilkeleriyle uyumlu olduğunu düşündükleri devlet müdahalesini onaylıyorlardı. Doğal hukuk felsefesi 17. ve 18. yüzyıllarda siyasal iktisadın gelişmesinde çok etkili olmuştur. Belli

bir ölçüde bilimin kendisi de doğal hukuk görüşleri çerçevesinde gelişmiştir. Aristoteles ve başka klasik düşünürlerden kaynaklanan bu görüşler, yeni çağda yeni bir içerik kazanmıştı. Doğal hukuk filozofları, teorilerini soyut "insan doğası" ve insanın "doğal" haklarından çıkarsamışlardır. Doğal haklar Ortaçağların laik ve dini despotizmiyle büyük ölçüde çatıştığı için, doğal hukuk felsefesi önemli ilerici öğeler barındırıyordu. Rönesans çağı hümanistleri doğal hukukun bakış açısını benimsediler.

Devlete dönersek; filozoflarla onları takip eden merkantilist teorisyenler, devleti, kişisel mülkiyet ve güvenlik dahil olmak üzere, insanın doğal haklarını güvence altına alabilecek güçte bir örgütlenme olarak gördüler. Bu teorilerin toplumsal anlamı, devletin burjuva toplumunun gelişme koşullarını sağlamasıydı.

İktisat teorileri ile doğal hukuk arasındaki bağlantı, merkantilizmden klasik siyasal iktisada geçmiştir. Ancak, klasik okulun gelişme döneminde (Fransa'da fizyokratlar ve İngiltere'de Adam Smith'in izleyicileri) burjuvazinin devlet vesayetine daha az ihtiyaç göstermesi ve devletin ekonomiye aşırı müdahalesine karşı çıkması nedeniyle, bu bağlantının niteliği değişmiştir.

Thomas Mun: Sıradan bir merkantilist

Bir İngiliz Londra'yı "Büyük Ur" diye adlandırmıştı.[23] Eskiden yüzyıllar boyu dünyanın en büyük kenti olan Londra, dev bir ur gibi, binlerce görünen ve görünmeyen ipliğiyle bir kurdelaya benzeyen Thames nehrinin üzerinde kule gibi yükselir.

Siyasal iktisadın tarihinde Londra özel bir kenttir. Dünyanın ticaret ve finans merkezi olarak, bu bilimin doğuşu ve gelişimi için burası en uygun yerdi. Petty broşürlerini Londra'da bastırdı ve yaşamı İrlanda'ya olduğu kadar bu kente de sıkı sıkıya bağlı olarak geçti. Bir yüzyıl sonra Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği* yine burada yayınlandı. David

[23] Yazar ve siyaset adamı William Cobett 1820'lerde, hızla büyüyen Londra'yı ülkenin yüzünün ortasında hastalıklı bir ura benzetmişti. (ç.n.)

Ricardo gerçek anlamda Londra'nın, kentin fırtınalı iş, siyaset ve bilim yaşamının ürünüydü. Karl Marx yaşamının yarıdan fazlasını, *Kapital*'i yazdığı Londra'da geçirdi.

Thomas Mun (1571-1641) İngiliz merkantilizminin tipik bir temsilcisidir. Eski bir zanaatkar ve tüccar ailesinden geliyordu. Dedesi Londra Darphanesinde gravürcü, babası ise kumaş tüccarıydı. Mun, Fransız çağdaşı Montchrétien'den farklı olarak, trajediler yazmadı, düello yapmadı, ayaklanmalara katılmadı. Dürüst bir işadamı ve akıllı bir insan olarak sakin, ağırbaşlı bir yaşam sürdü.

Gençken babasını kaybetmesi nedeniyle, zengin bir tüccar ve Doğu Hindistan ticaret şirketinin kurucularından biri olan üvey babasının ailesi içinde yetişti. Bu şirket 1600'de, daha önce Akdeniz ülkeleriyle ticaret yapan eski Levant şirketinin şubesi olarak kurulmuştu. Üvey babasının mağaza ve ofisinde işi öğrendikten sonra on sekiz veya yirmi yaşındayken Levant şirketi için çalışmaya başladı; yıllarca İtalya'da yaşadı, Türkiye ve diğer Levant ülkelerine yolculuklar yaptı.

Mun kısa zamanda zengin oldu ve saygınlık kazandı. İlk kez 1615'te Doğu Hindistan Şirketinin yönetim kuruluna seçildi, kısa süre sonra parlamento ve basında şirketin çıkarlarının becerikli ve aktif bir savunucusu olarak öne çıktı. Ama Mun tedbirli ve aşırı hırslıydı: Şirketin başkan yardımcılığını geri çevirdi, imalathaneleri denetleme göreviyle Hindistan'a gitmeyi de reddetti. O sıralar, Hindistan'a üç dört ayda varılıyordu ve yolculuk, fırtınalar, hastalıklar, korsanlar gibi tehlikelerle doluydu.

Öte yandan Londra'nın mali ve ticari merkezinde ve siyasal çevrelerinde en parlak kişilerden biri durumundaydı. 1623'te Edward Misselden isimli gazeteci ve ekonomi yazarı, Mun hakkında şunları yazıyordu: "...Doğu Hindistan ticaretine ilişkin gözlemi, bütün ticaret konularına ilişkin yargıları, ülke işlerindeki çalışkanlığı, yurtdışı tecrübesi, (Mun'a) herkes için arzu edilmesi, birçok tüccarda bulunmasından daha kolay meziyetler kazandırmıştır."

Abartı ve pohpohlama bir yana, kuşkusuz Mun hiçbir biçimde sıra-

dan bir tüccar değildi. Yakın zamanlarda bir araştırmacının belirttiği gibi, o bir ticaret stratejistiydi. (Sırası gelmişken, 17. ve 18. yüzyıllarda *trade/ticaret* sözcüğü *ekonomi* ile temel olarak aynı anlama geliyordu.)

Mun'un olgunluk yılları ilk iki Stuart kralıyla çakışmıştır. 1603'te çocuğu olmayan Kraliçe Elizabeth aşağı yukarı elli yıl tahtta kaldıktan sonra öldü. Elizabeth kraliçe olduğunda İngiltere, dinsel ve siyasal karışıklıklarla parçalanmış, yalıtık bir adaydı; öldüğünde ise güçlü bir donanmaya ve yaygın ticaret ağına sahip bir dünya gücü olmuştu. Elizabeth dönemi büyük bir kültürel gelişime de sahne oldu. İdam edilen İskoç kraliçesi Mary'nin oğlu olan I. James tahta çıktı. James, ticari ve siyasi merkez anlamında Londra'dan hem ürküyor hem de bu kente ihtiyaç duyuyordu. Bir mutlak monark olarak hüküm sürmek istiyordu, ama parlamento ve Londralı tüccarlar paranın kontrolünü ellerinde tutuyorlardı. Yirmili yılların başlarında ortaya çıkan mali ve ticari güçlükler, kralı ve bakanlarını bu kesimlerden uzmanlara danışmak zorunda bıraktı ve ticaret alanında özel bir devlet komisyonu oluşturuldu. Thomas Mun 1622'de bu kurula girdi. Danışmanlık organında etkili ve aktif bir üye olarak görev yaptı.

İngiliz merkantilizminin iktisat politikasının temel ilkeleri, 1620'lerde yönetmelikler ve dilekçeler, komisyonda ticaret üstüne tartışmalar arasında biçimlendi ve yüzyılın sonuna kadar da uygulandı. Hammadde (özellikle yün) ihracatı yasaklandı, ama mamul malların ihracı, devlet sübvansiyonlarına da başvurularak teşvik edildi. İngiltere, imalatçılara hammadde tedarik eden, tüccarlara şeker, ipek, baharat ve tütün gibi mallarda transit ve ara ticaret yoluyla kâr sağlayan yeni sömürgeler ele geçiriyordu. Yabancı mamul malların İngiltere'ye girişi, rekabeti zayıflatan ve ulusal imalathaneleri teşvik eden yüksek ithalat vergileriyle kısıtlanıyordu (*korumacılık*). Bütün dünyaya kargo taşıyan ve İngiliz ticaretini koruyan donanmaya çok özen gösterildi. Bu önlemlerin en önemli amacı ülkeye değerli maden akışını artırmaktı. Altın ve gümüşünü doğrudan Amerika'daki madenlerden temin eden İspanya'dan

farklı olarak, bu para çekme politikasının, sanayi, donanma ve ticaretin gelişmesini içerdiğinden, İngiltere için çok yararlı olduğu görüldü.

Bu sırada Stuart monarşisinin tepesinde fırtına bulutları toplanıyordu. I. James'in dar görüşlü ve inatçı oğlu I. Charles, geniş halk kitlelerinin memnuniyetsizliğini arkasına alan burjuvaziyle çelişkiye düştü. 1640'ta, Mun'un ölümünden bir yıl önce, parlamento toplandı ve krala karşı açıktan saldırıya geçti. İç savaş patlak verdi ve İngiliz burjuva devrimi başladı. Dokuz yıl sonra Charles boynu vurularak idam edilecekti.

Devrimci gelişmelerin sonucunu görecek kadar yaşamayan ihtiyar Mun'un siyasi görüşlerini bilmiyoruz. Ama öncesinde, özellikle vergi alanında kralın otoritesinin kısıtlanması doğrultusunda tam mutlakiyetçiliğe o da karşı çıkmıştır. Ancak kralın idamını onaylama olasılığı zayıftır. Yaşamının sonuna doğru Mun çok zengin olmuştu. Geniş arazilere sahipti ve Londra'da büyük miktarda borç para verebilecek yetenekte biri olarak tanınıyordu.

Gerisinde, deyim yerindeyse, iktisat literatürünün hazine odasına yerleştirilen iki küçük eser bıraktı. Kaderleri sıradan olmayan bu eserlerden, 1621'de T. M. imzasıyla yayınlanan ve *A Discourse of Trade, from England into the East Indies Answering to Diverse Objections Which Are Usually Made Against the Same* (İngiltere'den Doğu Hint Adalarına Ticaret Üstüne Bir Çalışma-Genellikle Aynı Konularda Yapılan İtirazlara Yanıtlar) başlığını taşıyan ilki, Doğu Hindistan Şirketine dönük eleştirilere yanıttı. Bu eleştiriler eski, ilkel merkantilizmi (parasal sistem) destekleyenlerden geliyordu ve şirketin yürüttüğü işlemlerin, Hint malları satın almak için gümüş ihraç etmesi ve bu gümüşün geri döndürülemez bir biçimde kaybedilmiş olması dolayısıyla, İngiltere için zararlı olduğunu ileri sürüyordu. Bütün olayların bilgisi ve rakamlar elinin altında bulunan Mun, gümüşün yok olmadığını, tersine daha çoğalmış olarak İngiltere'ye geri döndüğünü göstererek eleştirinin yanlışlığını kanıtladı. Söz konusu mallar şirketin gemileriyle taşınmasa, üç kat daha pahalı olarak Türklerden ve Levantenlerden

satın alınmak durumunda kalınırdı. Üstelik malların önemli bir bölümü altın ve gümüş karşılığında başka Avrupa ülkelerine satılmıştı. Broşürün iktisadi düşünce tarihi açısından önemi, kuşkusuz, Doğu Hindistan Şirketinin çıkarlarını savunmasında değil, ilk kez olgun merkantilizmin tezlerini sergilemesindedir.[24]

Mun'un ünü, büyük ölçüde ikinci kitabından gelir. Adam Smith'in yazdığı gibi, başlık ana fikri de ifade ediyordu: "İngiltere'nin Dış Ticaretten Elde Ettiği Hazine veya Dış Ticaret Dengesi, Hazinemizin Kuralıdır." Bu eser, ölümünden yaklaşık çeyrek yüzyıl sonraya denk gelen 1664'e kadar yayınlanmadı. Devrim, iç savaş ve cumhuriyetin son yılları sırasında, başka yazı ve belgelerle beraber bir çekmecede kalan kitap, diğer mal ve mülklerle birlikte Mun'un oğluna miras kaldı. 1660'da Stuartların tekrar iktidara gelmesi ve iktisat tartışmalarının canlanması, elli yaşındaki tüccar ve toprak sahibini kitabı yayınlamaya ve hem kamuoyuna hem de yetkililere, artık büyük ölçüde unutulmuş olan Thomas Mun adını hatırlatmaya itti.

Marx'ın söylediği gibi eser "bir yüzyıl daha merkantilizmin kutsal kitabı olmaya devam etti. Eğer merkantilizmin, 'giriş kapısına yazılacak türden'[25] çığır açan bir eseri varsa, işte o bu kitaptır."[26]

1625-1630 döneminde yazıldığı anlaşılan çeşitli bölümlerden oluşan bu kitap, merkantilizmin özüne ilişkin toplu ve eksiksiz bir sunum yapmaktadır. Mun'un üslubu süslü değildi. Klasiklerden alıntılar yerine popüler deyimler ve işletme hesaplarını kullanıyordu. Yalnızca bir yerde tarihsel bir kişiliğe, Makedonya kralı Filip'e göndermede bulu-

[24] Uzun süre İngiliz bilim adamları 1609'da yazıldığı düşünülen *Discourse*'un ilk baskısını bulmaya çalıştılar. Böyle bir baskının varlığına yüzyılın ortalarında, eski İngiliz iktisat literatürü üstüne çalışan siyasal iktisatçı ve derlemeci John Ramsay McCulloch göndermede bulunmuştu. Bugün uzmanlar böyle bir baskı olmadığına inanıyorlar. Sonuç olarak Mun İtalyan Serra (1613) ve Fransız Montchrétien'in (1615) bıraktıkları merkantilist izleri takip etmiş olmaktadır. Ancak bu durum Mun'un değerinden herhangi bir şey eksiltmez.

[25] Tek tırnak içindeki sözcüklerle, Marx metinde eleştirdiği E. Dühring'in üslubuyla ilgili bir taklit yapmaktadır.

[26] Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, Moskova, 1969, s. 274.

nur, bunu da Filip'in kuvvet yoluyla alınamayan yerlerde parayı devreyi sokmayı öğütlemesi vesilesiyle yapar.

Gerçek bir merkantilist olan Mun zenginlikleri esas olarak para formunda, altın ve gümüş formunda görmektedir. Düşünüş tarzına ticaret sermayesinin bakış açısı hakimdir. Bireysel bir ticaret kapitalistinin parayı çoğaltmak amacıyla dolaşıma sokması gibi, ülke de ihracatın ithalatı aşması sağlanarak ticaret aracılığıyla zenginleşecektir. Üretimin gelişmesi Mun tarafından yalnızca ticareti genişletmenin bir aracı olarak takdir edilir.

İktisadi işler, her zaman, şu veya bu ekonomik önlem, yöntem veya politikayı doğrulamak gibi az ya da çok tanımlı pratik bir amaç güder. Ancak merkantilistler örneğinde bu pratik görevler özellikle ağırlık taşımaktadır. Diğer merkantilist yazarların olduğu gibi, Mun da, herhangi bir biçimde bir iktisadi görüşler "sistemi" yaratma arzusundan uzak durmuştur. İktisadi düşüncenin kendi mantığı vardır; ancak Mun gerçekliği yansıtmak için, mallar, para, kâr, sermaye gibi teorik kavramlar kullanmak zorunda kalmıştır. Ancak her şeye rağmen bu kavramlar arasında nedensel ilişkiler bulmayı denemiştir.

Öncüler

Yeni her zaman zordur. 17. yüzyıl düşünürlerinin ulaştıkları başarıları değerlendirirken karşılaştıkları devasa zorlukları hatırda tutmalıyız. Büyük İngiliz maddeci filozofu Francis Bacon ve Thomas Hobbes doğa ve topluma yeni bir yaklaşım formüle etmekle uğraşıyorlardı. Bu uğraş doğa ve toplumun nesnel yasalarını açıklamayı felsefenin temel işi haline getirdi. İktisadi düşüncede yüzyılların dini ve etik ilkelere dayalı tutumunun aşılması gerekiyordu. Daha önce temel soru, Kutsal Kitapların lafzına ve ruhuna uygun olarak ekonomik yaşamda *neyin varolması gerektiği* idi. Artık sorun *gerçekte neyin varolduğu* ve "toplumun zenginliği" yolunda ne yapılması gerektiği olmuştu.

Büyük coğrafi keşifler ve ticaretin gelişimi ufukları genişletmiş olsa da, insanlar hâlâ dünya hakkında pek az şey biliyorlardı. Bırakın ya-

bazı ülkeleri, İngiltere'nin coğrafi ve ekonomik bir tasviri bile eksik, yanlışlarla dolu ve anlamsız haldeydi. İktisadi düşüncenin öncülerinin kullanımında son derece az olgusal bilgi ve istatistik vardı. Ancak yaşam yeni bir bakış açısını talep ediyor ve akılları yeni alanları sorgulamaya teşvik ediyordu. Mun ve Smith arasında yer alan yüzyılda İngiltere'de yayınlanan iktisadi eserler hızla çoğaldı. 1764'te Gerald Massey tarafından oluşturulan ilk iktisat eserleri bibliyografyası 2,300 madde içeriyordu. Petty, Locke, North ve bazı başka yazarların eserleri daha o zamandan klasik siyasal iktisadın temellerini içeriyorsa da, bu külliyat esas olarak merkantilist yazını kapsıyordu.

Merkantilizm özel olarak bir İngiliz olgusu değildi. Para birikimi politikası, korumacılık ve ekonomide devlet düzenlemesi 15.-18. yüzyıllarda, Portekiz'den Moskova'ya kadar bütün Avrupa'da izlenmiştir. Merkantilist *politika* Fransa'da 17. yüzyılın ikinci yarısında güçlü ekonomi bakanı Colbert döneminde gelişkin biçimlere kavuştu. Merkantilist *teori* ise İtalyan iktisatçılar tarafından başarıyla geliştirildi. İngiltere'de aşağı yukarı bütün merkantilist incelemelerin başlığında "ticaret" sözü geçerken, İtalya'da "para" sözcüğü vardı. Bölünmüş İtalya'da para ve paranın küçük devletler arasında değiş tokuş edilmesi sorunu özel bir öneme sahipti. Almanya'da merkantilizm "Kameralist" sıfatıyla, 19. yüzyıl başına kadar resmi iktisat doktrini olarak varoldu.

Ancak merkantilist görüşlerin formüle edilmesinde öncü rol İngiliz iktisatçılarınındır. Bu durumu İngiltere'nin hızlı iktisadi büyümesi ve İngiliz burjuvazisinin olgunluğuyla açıklamak mümkündür. Marx merkantilizm üzerine yaptığı derinlikli çözümlemesini esas olarak İngiliz yazarların eserleri üstünde temellendirmişti.

Adam Smith merkantilizmi bir tür önyargı sayan görüşü başlattı. Bu görüş klasik siyasal iktisadı kabalaştıranlar arasında yerleşiklik kazandı. Marx buna itiraz etmiştir: "... merkantilistlerin vülger serbest ticaretçilerin söylediği gibi aptal oldukları düşünülmemelidir."[27] Kendi

[27] Karl Marx, *Theories of Surplus-Value (Artı-Değer Teorileri*, Çev: Y. Fincancı, birinci baskı, Ankara, Kasım 1998), Kısım I, Moskova, 1969, s. 179.

döneminde gelişkin merkantilizm kayda değer bir bilimsel başarıydı. İktisadi düşüncenin bu yetenekli öncüleri 17. yüzyılın felsefe, matematik ve doğa bilimlerindeki en büyük düşünürleri ile aynı düzeydedirler.

Merkantilizmin bir teorik sistem ve politika olarak taşıdığı ulusal karakterin kendince nedenleri vardır. Kapitalizmin hızlandırılmış gelişimi yalnızca ulusal bir çerçevede mümkündü ve büyük ölçüde, sermaye birikimini ve bu yolla iktisadi büyümeyi destekleyen bir devlete bağlıydı. Merkantilistler bu görüşleriyle iktisadi gelişme hakkında doğru yasalar ve talepler ifade etmiş oldular.

Neden "zenginlik", yani yaratılmış, kullanılmış ve biriktirilmiş mallar –kullanım değerleri- toplamı bir ülkede ötekinden daha yoğun gelişir? Zenginliğin daha hızlı artması için fabrika ve özellikle de devlet düzeyinde ne yapılabilir, ne yapılmalıdır? Siyasal iktisadın bir bilim olarak varlık kazanmasının bu soruları yanıtlayabilme yeteneği ile teyit edileceği kolayca görülebilir. Merkantilistler dönemlerinin iktisadi koşulları içinde yanıtları arayıp bulmaya çalışmışlardır. İktisat biliminin en önemli sorunu olarak "rasyonel ekonomi"nin görevini ilk ortaya atanlar onlardır. Vardıkları ampirik sonuç ve tavsiyelerin çoğu nesnel olarak doğrulanmıştır ve bu anlamda bilimseldir.

Merkantilistler, aynı zamanda, ilerlemenin yasalarını ve kapitalist ekonominin içsel mekanizmasını anlamak için ilk adımları atmışlardır. Bu anlayış aşırı yüzeysel ve tek yanlıydı, çünkü ekonominin sırlarına yanıtı dolaşım alanında arıyorlardı. Bir eleştiride işaret edildiği gibi, üretimi yalnızca "zorunlu bir kötülük", ülke içine veya daha ziyade kapitalist tüccarların eline para akışını temin etmenin aracı olarak gördüler. Oysa herhangi bir toplumun temeli maddi zenginliğin üretimidir, dolaşım buna göre ikincildir.

Merkantilist görüş, o dönem ticari sermayenin, genel olarak sermayenin yaygın formu olmasıyla açıklanır. Üretim büyük ölçüde prekapitalist biçimler altında yürütülmeye devam ediliyordu, ama dolaşım alanı, özellikle dış ticaret şimdiden dönemin büyük sermayesi tarafın-

dan ele geçirilmişti. Doğu Hindistan, Afrika gibi şirketlerin faaliyetinin bütün 17. yüzyılda ve 18. yüzyılın ilk yarısında İngiltere'deki iktisat tartışmalarının merkezinde olması rastlantı değildir.

"Ulusların zenginliği" merkantilistler tarafından temelde ticaret sermayesinin çıkarları ışığında değerlendirilmiştir. Sonuç olarak merkantilistler *değişim değeri* gibi önemli bir iktisadi kategoriyle ilgilenmek durumundaydılar. Kuramcı olarak ilgilerini çeken soru, değişim değerinin canlı somutlanışının neden paradan, altından fazla olduğuydu. Aristoteles'in farklı servet ve emek türlerinin değişimindeki denklik fikri bile onlara henüz yabancıydı. Tersine, değişimin doğası gereği eşitsiz olması gerektiğine inanıyorlardı. (Bu görüş, esas olarak dış ticaretle ilgilenmeleriyle açıklanır. Dış ticaretin, özellikle de geri ve "vahşi" halklarla yapılan dış ticaretin çoğunlukla eşitsiz olduğu bilinir.) Merkantilistler kural olarak, ilkeleri Aristoteles'te ve bazı ortaçağ yazarlarında bulunabilen bir emek değer teorisi geliştirmediler.

Kapitalistlerin mülk edindiği, ücretli işçilerin ödenmemiş emeğinin meyvesi olan artı-değer merkantilistlerde ticari kârın bir biçimi olarak görülür. Sermayenin büyümesi ve birikmesi emeğin sömürülmesinin sonucu değil, başta dış ticaret olmak üzere değişimin ürünü sayılır.

Ama bu yanılsamalar ve hatalar, merkantilistlerin birçok sorunu doğru saptamalarına engel olmadı. Nüfusun mümkün olduğunca büyük bir bölümünün kapitalist üretimin içine çekilmesiyle ilgilendiler. Aşırı düşük gerçek ücretler sayesinde kârlar yükselecek ve sermaye birikimi hız kazanacaktı. Merkantilistler iktisadi gelişmede esnek parasal sisteme çok önem verdiler. Ekonomideki parasal etkenlere getirdikleri yorum bazı açılardan Adam Smith'e oranla daha derindir. Ekonomik projelerinde güçlü bir devleti varsayan sonraki merkantilistler de, ekonomide aşırı ve tali konularda devlet düzenlemelerine sık sık itiraz yöneltmişlerdir. Bu özellikle güçlü, bağımsız ve deneyimli burjuvazinin çıkarlarının, devletin yalnızca genel çıkarlar düzeyinde işe karışmasını gerektirdiği İngiltere'de geçerliydi.

Merkantilizm ve çağımız

İktisat teorisinde bir eğilim olarak merkantilizm 18. yüzyılın sonuna doğru sahneden çekildi. Klasik siyasal iktisadın ilkeleri sanayi devrimi ve imalat sanayiinin koşullarına daha uygundu. Bu ilkeler özellikle İngiltere ve Fransa gibi en ileri kapitalist ülkelerde egemen durumdaydı. Değişim, iktisat politikasında devletin ekonomi ve dış ticarete doğrudan müdahalesindeki zayıflamayla yansımıştır.

Daha sonradan kapitalist gelişme yoluna yanaşan ülkelerde ise klasik okulun düşünceleri tam olarak kök salmadı. Bu ülkelerin burjuvazisi, ekonomide her şeyin kuvvetlerin serbest oyununa terk edilmesi gerektiğini reddetti. Bu serbest oyunda kazanma şansı en yüksek olanların, İngiliz ve Fransız burjuvazileri olduğu açıktı. Dolayısıyla bazı somut merkantilist fikirler asla ölmedi ve merkantilist politikanın ana noktaları –ülkede paranın bol olmasını temin eden ekonomide devlet yönetimi, korumacılık- birçok durumda hükümetler tarafından aktif biçimde uygulandı.

20. yüzyıl geldiğinde, sanayi ülkelerinde tekelci devlet kapitalizmi gelişti. Bu koşullara uygun düşen ve ekonomide devlet etkisinin görevlerini yansıtan iktisadi düşünceler, 1930'larda İngiliz teorisyen John Maynard Keynes tarafından tam olarak ifade edilmiştir. Son on yılların burjuva iktisat düşüncesi, büyük ölçüde Keynes'in görüşlerinin etkisi altında gelişmiştir. Tekellerin ve devletin bugün de izledikleri, modern kapitalizmin iktisat politikasını birçok açıdan bu görüşler belirlemektedir.[28]

Keynes'e göre kapitalizm artık kendi kendini düzenleyerek var olamazdı. Devlet ekonominin planlanması işini üstlenmeliydi. Bu görev, esas olarak, kronik biçimde üretimin gerisine düşme eğilimindeki para talebini desteklemek ve teşvik etmektir. Sonuç olarak işsizliğe ve fabrikalarda çalışma süresinin kısaltılmasına karşı mücadele etmek gerekir.

[28] Bu noktada, kitabın 1970'lerin ilk yarısında yazılmış olduğunu hatırlamakta yarar var. Sonraki dönem Keynes'in egemen burjuva iktisat teorisinde aforoz edildiği ve yerini neo-klasik iktisatla, iktisat alanının ötesine uzanan neo-liberalizme bıraktığını biliyoruz. – ç.n.

Bireysel kapitalistler sabit biçimde yatırıma, yani yeni fabrikalar kurmaya ve üretimi yaymaya teşvik edilmelidir.

Burjuva siyasal iktisadının bir buçuk yüzyıl önce ilan ettiği devletin ekonomiye müdahale etmeme ilkesi tehlikeli ve yanlış bir kavramdır. Her şeyden önce devlet ülkede paranın bol ve "ucuz" olmasını, yani kredi faiz oranlarının düşük olmasını sağlamalıydı. Böyle bir ortamda kapitalistler banka kredisi almaya, yatırım yapmaya daha istekli olacak, işçi kiralayacak, ücretlerini ödeyeceklerdir. Serbest ticaret bir önyargıdır. Tam istihdam gerekiyorsa, yabancı mal ithalatına da kısıtlamalar getirilebilmeli, böylece dampinge (pazarları kontrol altına almak amacıyla düşük fiyattan mal ihracı) ve devalüasyona da izin verilmelidir.

Bu tavsiyeler tuhaf biçimde merkantilist fikirleri çağrıştırıyordu. Modern kapitalist ekonomi ile Batı Avrupa'da 250-300 yıl önce var olan ekonomi arasında fark vardı. Merkantilizm üstüne uzmanlığı kabul gören İsveçli iktisatçı Eli Heckscher (1879-1952) şöyle yazmıştır: "... Keynes'in iktisadi ilişkiler hakkındaki görüşü, toplumsal felsefesi hayli farklı olmakla birlikte, birçok bakımdan şaşırtıcı biçimde merkantilistlerinkine benzer..."[29] Felsefeleri elbette farklıydı. Keynes modern devlet tekelci kapitalizminin ideoloğuydu; merkantilistler ise kapitalizmin erken döneminde gelişen ticaret ve sanayi burjuvazisinin çıkarlarını ifade ediyorlardı.

Keynes dobra dobra konuşmuştur. (Genel olarak, ekonominin kendi kendini düzenlemesi ve devletin müdahalesizliği kavramlarını kastetmek için kullandığı) "Klasik doktrin"in kirli çamaşırlarını ortaya dökme görevini üstlenmişti ve bunu birinci sayfadan itibaren ilan etmişti. Merkantilistlere ilişkin olarak da açık davranmış, onları kendi öncülleri olarak tanımıştır. Eleştirmenler, özellikle de Profesör Heckscher, Keynes'in belli bir ölçüde, kendi görüşlerini 17 ve 18. yüzyıl yazarlarına atfettiğini, bu kaynakları da çok tuhaf ve olumlayarak yorumladığını göstermişlerdir. Yine de Keynes ve merkantilistler arasındaki akrabalık anlamlıdır. Keynes kendisiyle merkantilistler arasındaki bağı

[29] Eli F. Heckscher, *Mercantilism*, New York, 1955, c. 2, s.340.

dört noktada formüle etmiştir.

Birinci olarak, Keynes'e göre merkantilistler, kredi faizini düşürerek ve yatırımı teşvik ederek ülkedeki para miktarını arttırmayı amaçlamışlardır. Az önce gördüğümüz gibi, bu Keynes'in temel görüşlerinden biridir. İkinci olarak, fiyat artışından endişe duymamışlar ve yüksek fiyatların ticareti ve üretimi yaygınlaştıracağını düşünmüşlerdir. Keynes ekonomik faaliyeti desteklemenin bir aracı olarak "ılımlı enflasyon" kavramının kurucularından biridir. Üçüncü olarak, "işsizliğin nedeni olarak para kıtlığından ilk söz edenler merkantilistlerdir..."[30] Keynes de, banka kredilerini çoğaltarak para miktarını artırmanın ve devlet bütçesindeki açıkların, işsizliğe karşı mücadelede çok önemli bir silah olabileceği görüşünü ileri sürmüştür. Dördüncü olarak, "merkantilistler, savaşı destekleme yönündeki politikaları ve eğilimlerinin milliyetçi karakteri konusunda herhangi bir yanılsama taşımıyorlardı."[31] Keynes korumacılığın belirli bir ülkede tam istihdam sorununun çözülmesine yardım edebileceğine inanmış ve iktisadi milliyetçiliği savunmuştur.

Bu noktaya Keynes'in çok doğal karşıladığı bir beşincisi eklenebilir: ekonomide devletin önemli rolüne yönelik vurgu.

Yukarıda söylendiği gibi 19. yüzyıl sonunda burjuva siyasal iktisadı emek değer teorisini ve klasik okulun diğer teorik ilkelerini reddetti. Bugün de klasik burjuva iktisatçılarının teorilerinden çıkan iktisat politikası, yine reddedilmektedir. Bunun temel nedeni kapitalizmde çelişkilerin şiddetlenmesidir. Burjuva iktisatçıları devlet müdahalesini artırarak bu çelişkileri yumuşatmaya çalışmaktadırlar. Devletin ekonomide mutlak güce sahip olması anlayışı geçmişte tam olarak merkantilistler tarafından ifade edilmiştir. Akrabalık buradadır.

Bütün burjuva siyasal iktisadı Keynesçi yolu izlememiştir. Ekonomide devlet müdahalesinin arttırılması gerektiğini reddeden okullar da vardır. Bu okullar Keynesçilerin enflasyoncu coşkusuna karşı "özel giri-

[30] J. M. Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, Londra, 1946, s.346. (*Genel Teori, İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi*, Kalkedon yayıncılık, çev: Uğur Selçuk Akalın, İstanbul, Ocak 2008)

[31] age, s. 348.

şim özgürlüğünü" desteklerler. Zaman zaman ekonomiye, üretime ve tam istihdama yönelik devletin etkileme girişimlerine atıfla aşağılayıcı bir deyim olarak "yeni merkantilizm" kavramını kullanırlar. Onlara göre bu tür bir etki bireysel özgürlüğün kısıtlanmasına sürüklemekte ve "Batı idealleri" ile uyuşmamaktadır. "Yeni merkantilizm" eleştirmenleri Keynesçilerin kendi teorileriyle (belki de bilinçsiz biçimde) ifade ettikleri bir noktayı görmemektedirler: Modern burjuva devletinin ekonomideki rolünün artması nesnel bir yasadır. Bunun olmaması halinde kapitalizm ortaya çıkardığı güçleri daha fazla kontrol etme yeteneğine sahip olamayacaktı.

Diğer yandan "yeni merkantilizm" terimi gelişmekte olan genç devletlerin iktisat politikaları hakkında kuşku yaratmak için kullanılıyor. Ekonomide devlet sektörü, ekonomik planlar ve programlar yeni merkantilizm olarak adlandırılıyor. Ulusal sanayiin gümrük tarifeleri ve başka önlemlerle korunması da yeni merkantilizm olmaktadır. Çift taraflı ticaret anlaşmaları, sanayiin devlet kredileriyle finanse edilmesi, fiyatların düzenlenmesi ve tekel kârlarına sınırlama getirilmesi, hep yeni merkantilizm sayılmaktadır.

İyi de bu ülkeler gelişmek için ne yapmalıdırlar? Yanıt, ticaret özgürlüğü, yani devletin yardımsever müdahalesizliği ile sağlanan yabancı tekellere özgürlüktür. Bu durumda kuşkusuz yeni merkantilizm söz konusu olmayacaktır. Ama bağımsız herhangi bir iktisadi gelişme de olmayacaktır. Bu da geri kalmışlık ve bağımlılığı besleyen koşulların sürmesi demektir!

Korumacılık, birçok gelişmekte olan ülkede sınai kalkınmayı desteklemenin bir aracı olarak kullanılmaktadır. Bu tür örneklerdeki korumacılık ilericidir ve büyük gelişmiş kapitalist ülkelerin pazarları ele geçirmek için yürüttükleri mücadelede kullandıkları saldırgan korumacılıktan çok farklıdır.

III
Saygıdeğer Sir William Petty

Sanat ve bilimin büyük öncüleri Shakespeare ve Bacon, Thomas Mun'un çağdaşıydı. Siyasal iktisatta başka bir öncü de, bir kuşak sonra ortaya çıkan William Petty oldu. Bunların arasında kalan dönemin ünlüleri ise askerler ve vaizlerdi. Örneğin ılımlı burjuvazinin lideri ve kahramanı Oliver Cromwell, ya da Cromwell'in sağ elinde kılıç, sol elinde İncil'le savaşan daha solcu rakibi John Lilburne gibi. 17. yüzyılda siyasal ve toplumsal devrim, hüküm süren tarihsel koşullar nedeniyle dinsel bir yön kazanmış, püritanlığın sıkı giysilerine bürünmüştür.

Burjuvazi, Cromwell'in Protektora[32] döneminde devrimci coşkusunu tüketti ve 1660'da soylulukla ittifak halinde Stuart hanedanını restore ederek, idam edilmiş kralın oğlu II. Charles'ı tahta taşıdı. Ancak monarşi daha önceki gibi değildi artık. Devrim boşa gitmemişti. Burjuvazi eski feodal soyluluğun aleyhine konumunu sağlamlaştırdı.

Devrimin yirmi yılı boyunca (1641-1660), düşünceleri devrimle güçlenmiş ama farklı yönelimler barındıran yeni bir kuşak ortaya çıktı. Siyaset ve din (bunlar birbirlerine çok sıkı bağlıydı) bir ölçüde moda olmaktan çıktı. Gençliğini kırklı ve ellili yıllarda yaşayanlar başlıca kay-

[32] Protektora, burada, Britanya'da 1653-1659 yılları arasındaki politik sistemin adıdır. Oliver Cromwell, en yüksek makam olarak "Lord Protector" unvanını 1658'e dek taşımış, bu görevi birkaç aylığına da oğlu Richard Cromwell taşımıştır.

nağı İncil olan skolastik tartışmalardan yorgun düşmüşlerdi. Bu insanlar devrimden farklı bir şeyi, burjuva özgürlük, akıl ve ilerleme ruhunu miras aldılar. Bilimde parlak bir takımyıldız belirdi. En parlak yıldızları fizikçi Robert Boyle, filozof John Locke ve büyük Isaac Newton'dı.

William Petty işte bu kuşak ve çevredendir. Zamanının büyük bilim adamları arasında onurlu bir yer edindi. Marx'ın söylediği gibi bu İngiliz asilzadesi siyasal iktisadın babası ve bir anlamda istatistiğin yaratıcısı oldu.

Petty yüzyılları aşıyor

Bilim tarihinde önce unutulup sonra yeniden yaşama dönen çok örnek vardır. 18. yüzyıl başlarının önemli ve gizemli iktisatçısı Richard Cantillon da bunlardan biridir. Marx'ın dikkat çektiği gibi, François Quesnay, James Stuart ve Adam Smith'in çok şeyler borçlu oldukları Cantillon neredeyse bütünüyle unutulmuş, ancak 19. yüzyıl sonunda yeniden keşfedilmiştir.

Hermann Heinrich Gossen'in 1854'te yayınladığı bir kitabı o kadar az ilgi gördü ki, hayal kırıklığına uğrayan yazar kitabını dört yıl sonra kitapçılardan çekti ve aşağı yukarı bütün nüshaları imha etti. Yirmi yıl sonra rastlantı sonucu kitapla tanışan Jevons, çoktan hayattan göçmüş olan Gossen'i "yeni siyasal iktisat"ın kaşifi ilan edecekti. Bugün, ekonomide malların kullanımı kategorisini öznel, psikolojik bir açıdan ele alan Gossen yasaları, burjuva ders kitaplarında veya siyasal iktisat tarihinde önemli bir yer tutmaktadır.

Petty yeniden keşfedilmeye ihtiyaç duymadı. O hayattayken ünlendi. Adam Smith, Petty'nin fikirleriyle tanışıyordu. McCulloch 1845'te "Sir William Petty 17. yüzyılın en önemli kişilerinden biridir" diye yazdı ve Petty'yi emek değer teorisinin kurucusu ilan ederek Petty'den Ricardo'ya giden doğrusal bir hat çizdi.

Ama William Petty'nin bilim açısından tam olarak keşfedilmesi, Marx'ın sayesinde oldu. Sadece Marx, yeni bir siyasal iktisat yaratması ve bilim tarihine yeni bir ışık tutması sayesinde, bu parlak İngiliz'in

doldurduğu gerçek yeri saptayabilmiştir. Petty klasik burjuva siyasal iktisadının babasıdır. Klasik burjuva siyasal iktisadı gözle seçilen iktisadi görüngülerin betimlenmesiyle sınırlı kalmıyor, kapitalist üretim biçiminin içsel yasalarının analizine, hareket yasalarının aranmasına doğru yola devam ediyordu. Petty'nin ve izleyicilerinin elinde bilim, gerçekliğin anlaşılması ve toplumsal ilerleme uğraşında güçlü bir araç halini almıştı.

Petty'nin çarpıcı ve alışılmadık kişiliği Marx ve Engels'e çok çekici geldi. "Petty kendisini yeni bir bilimin kurucusu olarak görüyor...", "Petty'nin cüretli dehası...", "Hayli özgün bir mizah duygusu bütün yazılarında yaygındır..."[33], "Bu hatası bile dahice..."[34], "İçerik ve biçim açısından küçük bir başyapıt..." Değişik eserlerinde yaptığı bu yorumlar, Marx'ın "iktisat araştırmacıları arasındaki en parlak ve özgün"[35] diye nitelediği bu insana ilişkin tutumu hakkında bir fikir vermektedir.

Petty'nin edebi mirasının kaderi de alışıldık değildir. McCulloch, Petty'nin rolünün önemine karşın eserlerinin bütününün hiçbir zaman basılmadığına ve hep eski ve eksik baskılar halinde bulunduğuna dikkat çeker. 19. yüzyıl ortasında bunlar da nadiren bulunabiliyordu. McCulloch, Petty hakkındaki notunu şöyle bir alçakgönüllü umutla sonlandırır: "Eserleri kadar yeteneğinin de mirasçısı olan Petty'nin soylu ardılları, onun anısına, eserlerinin eksiksiz bir baskısından daha iyi bir anıt yapamazlardı."

Ancak Petty'nin "soylu ardılları", yani Shelburne kontları ve Lansdowne markileri, mütevazı bir zanaatkarın oğlu olup pek de adil olmayan yollarla servet ve asalet edinen ve yakın zamanlardan bir biyografi yazarına bakılırsa "kuşkulu olmasa bile abartılı bir üne" sahip

[33] Karl Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, Moskova, 1970, s. 52, 53. (*Ekonomi Politiğin Eleştirilmesine Katkı*, çev: Orhan Suda, 2.basım May yayınları Kasım İstanbul 1974)

[34] Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, Moskova, 1969, s. 275.

[35] Age.

olan dedelerini kamuoyuna sunmaya fazla istekli olmamışlardır.

İki yüzyıldan uzun süreyle, Petty'nin varisleri yazarın bilimsel ve tarihsel değerinden çok işin bu yönüne önem vermişe benziyorlar. Petty'nin iktisat eserlerinin ilk derlemesi ancak 19. yüzyılın sonunda yayınlandı. Aynı sıralarda bir torunu da yazarın biyografisini yayınladı.

Bugün Petty'nin siyasal görüşlerine, toplumsal ve bilimsel etkinliğine, döneminin büyük bilim adamlarıyla ilişkine dair daha berrak bir fikre sahibiz. Yaşamının birçok ayrıntısı artık biliniyor. Büyük insanlar, portrelerine rötuş yapılmasına veya kusurlarının üstünün örtülmesine ihtiyaç duymazlar. Bu kural William Petty için de geçerlidir. İnsanlığın kültürel tarihinde Petty, İrlandalı büyük bir toprak sahibi ve becerikli (ama her zaman başarılı olmayan) bir saraylı olarak değil, toplum biliminde yeni yolları açan cesur bir düşünür olarak yaşayacaktır. Marksistlere göre Petty öncelikle klasik siyasal iktisadın kurucusudur. Petty'nin büyük bir bilim adamı olduğunu ve çarpıcı kişiliğini bilmekle birlikte, burjuva iktisatçıları çoğunlukla onu Smith, Ricardo ve Marx'ın öncüsü olarak görmeyi reddetmişlerdir. Petty'nin bilimdeki yeri genellikle istatistik araştırma yönteminin yaratıcısı olmakla sınırlı tutulur.

Schumpeter, Petty'nin eserinin emek değer teorisini (veya genel olarak değer kavramını) ve anlamlı bir ücretler teorisini içermediğinde ısrar eder ve dolayısıyla hiçbir biçimde artı değeri anlamış olduğundan söz edilemeyeceğini söyler. Petty, ününü yalnızca "Marx'ın Petty'yi iktisadın kurucusu yapma kararına"[36] ve bazı burjuva bilim adamlarının methiyelerine borçludur. Schumpeter, bu iktisatçıların neye hizmet ettiklerinin farkında olmadıklarını ima ediyordu.

Burjuva araştırmacıların birçok eserinde Petty'ye merkantilizmin bir savunucusu, en fazla merkantilizmin en yetenekli ve ileri savunucusu olarak bakılmaktadır. İstatistik yöntemini keşfetmenin dışında tekil iktisadi sorunları ve vergilendirme ve gümrük resmi gibi iktisat po-

[36] J. A. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, New York, 1955, s. 210.

litikası sorularını ele aldığı için takdir edilir. Bakış açısının modern burjuva biliminde üstünlüğünü sürdürdüğü söylenemez. Petty'nin iktisat bilimindeki rolünü daha doğru tarihsel bir perspektife yerleştiren görüşler de dile getirilmiştir. Ancak esas tutum Schumpeter'inkidir ve bu bir rastlantı değildir.

Kamarottan toprak sahibine

Daniel Defoe'nun romanındaki kahraman, genç Robinson Crusoe evinden ayrılıp denizlere açılmıştı. Böylece iki buçuk yüzyıl boyunca okurlarını heyecanlandıran maceralar başladı. Benzer bir olay Romsey, Hampshire'da terzi Anthony Petty'nin ailesinde de oldu. Anthony'nin 14 yaşındaki oğlu William aile mesleğini sürdürmeyi reddetti ve Southampton'a gidip kamarot oldu.

17. ve 18. yüzyıl İngiltere'sinde denize açılmak, donuk, yeknesak yaşantıya karşı delikanlıların bir protestosu, gençliğin maceraya ve bağımsızlığa duyduğu açlığın ifadesiydi. Bu, burjuva yaşam biçimine karşı bir isyan değildi; tersine, macera açlığı bilinçli veya bilinçsiz olarak zengin olma ve yeni burjuva dünyasına girme arzusuyla bağlantılıydı. Bu durum genç Petty için de karakteristik bir özellikti.

Bir yıl sonra Petty yolculukta bacağını kırdı. Zamanın katı adetleri gereği en yakın kıyıda sahile çıkarılıp bırakıldı. Burası kuzey Fransa'da Normandiya kıyısıydı. Petty pratik yatkınlığı, becerikliliği ve şansı sayesinde kurtuldu. Otobiyografisinde, yine bir Robinson Crusoe özelliği olan özenli bir doğrulukla, kıyıya bırakılmadan önce verilen birkaç kuruş parayı nasıl kullandığını, ıvır zıvır satın alıp belli bir kârla satarak "servet"ini nasıl çoğalttığını anlatır. Satın aldıkları arasında kısa süre sonra kurtulacağı bir çift koltuk değneği de vardır.

Petty bir tür harika çocuktu. Romsey'de okulda aldığı mütevazı eğitime karşın, öyle iyi Latince öğrendi ki, Latin şiiri bölümüne kabul edilmek için Caen'daki Cizvit kolejine başvurdu. Gördükleri yetenek karşısında şaşıran veya Katolik Kilisesinin değerli bir kazanım elde edeceğini uman Cizvitler, delikanlıyı koleje aldılar ve masraflarını üst-

lendiler. Petty iki yılını burada geçirdi ve sonuç olarak kendi deyişiyle, "Latince, Yunanca ve Fransızca dillerini, aritmetiğin tamamını, pratik geometriyi ve denizciliğe yönelmesine vesile olan astronomiyi" öğrendi.[37] Petty'nin matematik yeteneği müthişti; bütün yaşamı boyunca bu alandaki gelişmeleri yakından takip etti.

1640'da Londra'da deniz haritaları çizerek hayatını kazanıyordu. Sonra, üç yıl donanmada hizmet etti. Denizcilik ve haritacılıktaki becerisi son derece yararlıydı. Bu yıllar devrimin, sert siyasal ve ideolojik mücadelenin zirvesiydi. İç savaş patlak verdi. Yirmi yaşındaki Petty esas olarak burjuva devriminin ve püritanlığın tarafındaydı, ama kişisel olarak bu kavgaya dahil olma arzusu duymuyordu. O bilimin etkisi altındaydı. Hollanda ve Fransa'ya giderek tıp eğitimi aldı. Çok yönlülük yalnızca bir kişisel beceri işareti değildi; farklı bilimler arasındaki bölünmüşlük 17. yüzyıl başında yeni ortaya çıkıyordu ve akademik alanda çok yönlülük nadir bir durum değildi.

Sonra kendini yolculuğa, yoğun çalışmaya ve bilgiye adadığı üç mutlu yıl geldi. Amsterdam'da yaşamını bir mücevherci atölyesinde ve bir gözlükçüde çalışarak kazandı. Paris'te, yine bu kente göçmüş olan felsefeci Hobbes'un sekreterliğini yaptı. Yirmi dört yaşında geniş bilgi sahibi, büyük bir enerjiyle ve yaşama zevkiyle[38] dolu, kişisel olarak çekici, tamamen olgun bir kişiydi.

İngiltere'ye dönen Petty kısa süre içinde, tıp eğitimine devam ettiği Oxford ve yaşamını kazandığı Londra'da, genç bilim adamları arasında öne çıktı. Bu bilim adamları kendilerine şaka yollu "görünmez kolej" diyorlardı; restorasyondan kısa süre sonra, yeni çağın ilk bilimler akademisi olan Royal Society'yi kurdular. Petty 1650'de Oxford Üniversitesi fizik doktorası derecesini alıp kolejlerden birinde anatomi profesörü ve müdür yardımcısı olduğu sıralar, "görünmez kolej" bir eczacının evinde kiraladığı bekar odasında biraraya geliyordu.

---

[37] E. Strauss, *Sir William Petty. Portrait of a Genius* (Bir Dahinin Portresi), London, 1954, s. 24.

[38] Metinde "yaşama zevki" Fransızca "joie de vivre" olarak kullanılmış – ç.n.

Petty dahil, bu bilim adamlarının siyasi görüşleri özel olarak radikal sayılmazdı. Ama (Mayıs 1649'da) cumhuriyetin ilan edilmesine varan devrimin ruhu bütün faaliyetlerine damga vuruyordu. Bilimde, deneysel yöntemler adına skolastisizme savaş açtılar. Petty bütün yaşamı boyunca devrim ve demokratizm ruhunu özümsemiş ve taşımıştır. Bu ruh, daha sonraları zengin toprak sahibi ve soylu olduğu zamanlarda bile ara sıra patlak vermiş ve saray çevrelerinde başarılı olmasının önüne engel çıkarmıştır.

Petty kesinlikle iyi bir hekim ve anatomistti. Bu, genç profesörün Oxford'daki başarısında, tıp yazılarında ve sonraki görevlerinde görülebilmektedir. Bu sıralar ilk kez görece geniş kesimler tarafından tanınmasını sağlayan olay gerçekleşti.

Aralık 1650'de Oxford'da, dönemin barbar yasa ve adetleri uyarınca, genç bir uşak tarafından baştan çıkarılan Ann Green adında yoksul bir köylü kızı, çocuğunu öldürdüğü suçlamasıyla asıldı. (Ardından masum olduğu ortaya çıktı; çocuk prematüre olarak doğmuş ve doğal nedenlerle ölmüştü.) Ölümün gerçekleştiğinin tespitinin ardından kadın mezara konur. O an Doktor Petty ve asistanı sahneye çıkarlar: Anatomik araştırma amacıyla kadavrayı götürmek istemektedirler. Şaşkınlık içinde, asılan kadında henüz yaşamın son bulmadığını keşfederler. Hızlı davranarak kadını "yeniden hayata döndürürler". Olayların daha sonraki akışı ve Petty'nin karakterinin çeşitli yönleri açısından tipik davranışları ilginçtir. Birinci olarak, alışılmadık hastasının fiziki ve aynı zamanda ruhsal durumuna ilişkin bir dizi gözlemde bulunup bulgularını dikkatle kaydeder. İkinci olarak yalnızca tıbbi becerisini değil insanlığını da gösterir ve Ann hakkında saraydan af elde eder, kadına yardım amacıyla para toplar. Üçüncü olarak doğuştan sahip olduğu girişim yeteneğiyle olup biteni kamuoyuna aktarır.

1651'de Doktor Petty ani bir kararla makamını terk edip İrlanda'daki İngiliz ordusu komutanının doktorluğu görevine geldi. Eylül 1652'de ilk kez İrlanda'ya ayak bastı. Neden böyle beklenmedik bir değişime kalkmıştı? Doğal olarak bir Oxford profesörünün yaşamı, maceranın

tadını bilen enerjik genç için fazla sakindi ve gelecek vaat etmiyordu.

Petty, başarısız bir ayaklanmanın ardından İngilizler tarafından yeniden fethedilen, on yıl savaş, açlık ve hastalıklarla perişan olmuş bir İrlanda gördü. İngiliz karşıtı ayaklanmaya katılmış İrlandalı katoliklerin topraklarına el konmuştu. Cromwell, bu toprakları, savaş için para temin eden Londralı zenginlere ve muzaffer ordunun subay ve askerlerine ödeme amacıyla kullanmak niyetindeydi. Dağıtılmadan önce milyonlarca dönümlük arazinin ölçülmesi ve haritasının çıkarılması gerekiyordu. (Ve bu iş, ödül beklentisi içinde huzursuzlaşıp sesini yükselten ordu açısından çabuk yapılmalıydı.) 17. yüzyıl ortasında söz konusu işin iki devasa zorluğu vardı: Harita, alet, nitelikli insan ve ulaşım yoktu. Ve köylüler arazi ölçme işindeki görevlilere sürekli saldırılar düzenliyorlardı...

Görevi Petty üstlendi. Hızla zenginleşmek ve ilerlemek için ender bulunur bir olanak yakalamıştı. Haritacılık ve jeodesi bilgisi işine yaradı. Ama enerji, motivasyon ve kurnazlık gibi başka şeyler de gerekiyordu. Petty hükümet ve ordu komutanlığıyla, ordu arazisinin ölçümü için sözleşme yaptı. Petty'ye ödemesi, araziden pay alacak olan askerlerden toplanan parayla yapıldı. Petty Londra'dan yeni aletler sipariş etti, binlerce kişiden oluşan ölçüm ekipleri oluşturdu, İrlanda haritaları hazırladı. Bu haritalar 19. yüzyıl ortalarına kadar arazi anlaşmazlıklarıyla ilgili konularda mahkemeler tarafından kullanılmıştır. Bütün bunlar bir yıldan biraz uzun bir zamanda yapıldı. Petty her işi kotarabilen bir adamdı.

"Ordu arazi ölçümü" otuz yaşının biraz üstünde olan Petty için bir altın madeni halini aldı. İrlanda'ya kendi halinde bir hekim olarak gelmişti. Birkaç yıl içinde ülkenin en zengin ve en etkili kişilerinden biri oldu.

Bu olağanüstü yükselişte ne yasaldı, ne yasadışıydı? Bu konu, Petty daha hayattayken şiddetli tartışmalara sahne oldu. Değerlendirme bakış açısına göre değişiyordu. İrlanda'daki yağma yasadışıydı. Petty böyle bir zeminde hareket ediyordu, ama kişi olarak her zaman resmi

yasallık çerçevesinde kalmıştı. Kimseyi soymuyor, mevcut resmi makamlardan ödeme alıyordu; hırsızlık yapmıyor, satın alıyordu; insanları topraklarından silahla atmıyor, mahkeme kararıyla çıkartıyordu. Bu işlerde rüşvet ve yolsuzluk olmama ihtimali pek yoktur, ama bu durum da olağan sayılıyordu...

Petty'nin büyük enerjisi, kendine güveni, maceracılığı... hepsi bir süre için zengin olma deliliğinde ifadesini buldu. Kendi verdiği rakamlara bakılırsa sözleşme kapsamında 9,000 sterlin net kâr elde etti. Bu parayı parsellerini bekleyemeyen veya beklemek istemeyen subaylardan ve başkalarından toprak satın almakta ve arazileri işgal etmekte kullandı. Dahası hükümetten de ödül aldı. Usta doktorun servetini nasıl arttırdığını tam olarak bilmiyoruz, ama başarısının bütün tahminlerin ötesine geçtiği kesindir. Sonuç olarak Petty, kendini adanın değişik bölgelerinde binlerce dönüm toprağın sahibi olarak buldu. Sonraları elinde tuttuğu alan daha da büyüdü. Aynı sıralarda, İrlanda valisi ve Cromwell'in küçük oğlu Henry Cromwell'in asistanı ve sekreteri oldu.

İki-üç yıl düşmanlarının ve kötü niyetli kişilerin entrikalarına rağmen yükselmeye devam etti. Ama 1658'de Oliver Cromwell ölünce oğlunun pozisyonu da sallanmaya başladı. Henry Cromwell, istememesine karşın doktorun faaliyetlerini soruşturmak üzere özel bir komisyon kurmaya mecbur kaldı. Komisyonda Petty'nin birçok arkadaşı vardı. Petty fikirleri için mücadele ederken gösterdiği enerji, parlaklık ve beceriyi servetini ve itibarını korumak için de gösterdi. Yalnızca komisyon önünde değil, Londra'da (bir süre önce seçildiği) parlamentoda da kendini temize çıkarmayı başardı. Bu mücadeleden zaferle değilse de, zarar görmeden çıktı. 1660'da restorasyondan önceki son ayların siyasi kaos ortamı Petty davasını, kendisine çok uyan bir biçimde gölgeye itecekti.

Restorasyondan kısa süre önce, Henry Cromwell ve güvenilir adamı Petty, sürgündeki II. Charles'ın dönüşüyle birlikte iktidara gelen kralcılara önemli hizmetlerde bulundular. Böylece oğul Cromwell sorun-

suz biçimde özel yaşamına çekildi, Petty ise saraya giriş şansı yakaladı. 1661'de terzinin oğlu şövalye olup Sir unvanı aldı. Başarılarının tepe noktası buydu. Kral Charles'tan iltifat gördü, düşmanlarının gözden düşmesini sağladı; zengindi, bağımsızdı, etki sahibiydi...

Belgelerden ve Petty'nin mektuplaşmalarından, kralın kendisine iki kez soyluluk önerisinde bulunduğunu biliyoruz. Bu önerileri, pek de haksız sayılmayacak biçimde, kral ve saray çevrelerine kendisine gerçek bir sorumluluk verilmesi için yaptığı bunaltıcı taleplerin karşılıksız bırakılmasına bir mazeret olarak yorumluyordu. Hükümet görevi sayesinde cesur ekonomik planlarını uygulamaya koyacaktı. Bir mektubunda, Kraliyetin bu ödüllendirmesini neden reddettiğini, kişiliği ve üslubu açısından son derece karakteristik biçimde anlatır: Bu teklifi kabul etmesi halinde "ne kadar süslenmiş, parlatılmış olursa olsun, kısa sürede iki buçuk şilinden bakır çeyrek peniye inniverirdi."[39] Çok kademeli saray hiyerarşisi içinde Petty en alt düzeyde kaldı.

Ancak Sir William Petty'nin ölümünden bir yıl sonra büyük oğlu Charles'a Baron Shelbourne unvanı verildi. Bu bir İrlanda unvanıydı ve sahibine Londra'da Lordlar Kamarasına girme hakkı vermiyordu. Petty'nin küçük torunu sonunda Lordlar Kamarasına girmiş, İngiliz tarihinde önemli bir politikacı haline gelerek Lansdowne Markisi unvanıyla Whig partisinin liderliğine yükselmiştir.

Sırası gelmişken söyleyelim; egemen sınıflara önemli hizmetlerde bulunan 20. yüzyılın önemli İngiliz iktisatçılarına da bilimsel eserleri nedeniyle soyluluk unvanı verilmektedir. "Siyasal iktisat"ın bu türden ilk "aristokratı" Keynes'tir.

Siyasal iktisadın Kolomb'u

Bildiğimiz gibi Kolomb yaşamının sonuna gelene kadar Amerika'yı keşfettiğinin farkına varmadı. Yeni bir kıta için değil Hindistan'a deniz geçişi bulmak için yola koyulmuştu.

[39] *Dictionary of National Biography* (Ulusal Biyografi Sözlüğü) der. L. Stephen ve S. Lee, cilt 45, s. 116.

Petty, zamanın iktisatçılarının adeti olduğu gibi spesifik konularda ve bazen de para için broşürler yayınladı. Kendini en fazla verdiği çalışması, siyasal aritmetiğin (istatistik) geliştirilmesiydi. Çağdaşları da bunu temel başarısı olarak gördüler. Aslında bir şey daha yapmıştı. Geçerken ifade ettiği, değer, kira, ücret, işbölümü ve para üstüne görüşleri bilimsel siyasal iktisadın temelini oluşturmuşlardır. Bu, yeni Kolomb tarafından keşfedilen "iktisadın gerçek Amerika'sı"ydı.

Petty'nin ilk ciddi iktisat eserinin başlığı *A Treatise of Taxes and Contributions*'tır (Vergiler ve Katkılar Üzerine Bir İnceleme) ve 1662'de yayınlanmıştır. Belki en önemli kitabı budur. Yeni hükümetin vergi gelirlerini nasıl artırabileceğini (elbette kişisel katılımı ve gözetimi altında) göstermeye uğraşırken iktisat görüşlerini de tüm boyutlarla ortaya koymuştur.

Bu sıralarda Petty doktor olduğunu neredeyse unutmuştu. Yalnızca ender boş zamanlarında veya bilim adamı dostlarıyla buluştuğunda, matematik, mekanik ve gemi yapımı ile ilgileniyordu. Yaratıcı ve esnek aklı giderek iktisattan siyasete kayıyordu. Kafası, vergi reformu, istatistik hizmetinin organizasyonu, ticaretin geliştirilmesi gibi konularda plan, proje ve önerilerle doluydu. Bütün bunlar *Treatise* (İnceleme) adlı çalışmasında ifade edilmiştir. Kitapta daha fazlası da vardır. Adam Smith'in ulusların zenginliği konulu kitabı 18. yüzyılda ne olacaksa, Petty'nin *Treatise* kitabı da 17. yüzyılın belki en önemli ekonomik çalışmasıydı.

İki yüz yıl sonra Karl Marx bu eser hakkında şöyle yazdı: "Aslında incelemesinde *malların değerini* içerdikleri *emek miktarıyla* belirlemektedir."[40] Öte yandan "artı-değerin belirlenmesi de *değerin belirlenmesine bağlıdır.*"[41] Bu sözcükler özetle İngiliz düşünürlerinin bilimsel başarısının özünü ifade etmektedir.

Akıl yürütmesini izlemek ilginç olacaktır.

---

[40] Karl Marx, *Theories of Surplus-Value (Artı-Değer Teorileri)*, Kısım I, Moskova, 1969, s. 355.

[41] Age.

Yeni burjuva çağının has adamı olarak Petty, temelde artı-değer sorununu ortaya koymaktadır: "Sağladığı ranta tefecilik dediğimiz paranın ve daha önce söz ettiğimiz arazinin ve evlerin gizemli doğasını açıklamaya gayret etmeliyiz."[12] 17. yüzyılda toprak, insan emeğinin uygulandığı temel nesne olmaya devam ediyordu. Sonuç olarak Petty için artı değer, değişmez biçimde -sanayi kârının da üstünü örten- toprak rantı biçimini alıyordu. Faizi de ranttan çıkarsıyordu. Petty, ticari kâra pek az ilgi göstermesiyle, çağdaşı diğer merkantilistlerden keskin biçimde ayrılır. Rantın gizemli doğasına yaptığı gönderme de ilgi çekicidir. Petty büyük bir bilimsel sorunla yüz yüze olduğunu, görüngünün özden farklılaştığını hissediyordu.

Sonra sıra, sık sık alıntılanan bir pasaja gelir. Bir kişinin tahıl üretimiyle uğraştığını varsayalım. (Bu kişi yalnızca aritmetik ders kitaplarının değil, iktisadi incelemelerin de kahramanıdır.) Ürettiğinin bir bölümünü yeni tohum olarak kullanacak, bir bölümünü kendi ihtiyaçlarını karşılamak üzere (bu değişimi de kapsar) kullanacaktır. "Tahılın kalanı o yıl için Toprağın doğal ve gerçek rantıdır." Burada ürünün, dolayısıyla değerinin ve onu yaratan emeğin üç temel parçaya bölünmesi söz konusudur: 1) harcanan üretim araçlarının yerine konmasını temsil eden parça, bu örnekte tohumlar[13]; 2) işçinin ve ailesinin geçimi için gereken parça, ve 3) artı-değer veya net gelir. Bu son parça Marx'ın ortaya çıkarttığı artı-ürün ve artı-değer kavramına denk düşmektedir.

Petty daha sonra "bu tahıl veya rant ne kadar İngiliz parası değerindedir?" sorusunu sorar. "Yanıtım şu: başka bir kişinin, üretmek için kendi kendisini çalıştırması durumunda, aynı zaman zarfında, harcamaları dışında tasarruf edebileceği para kadar. Bir başka adam gümüş bulunan bir ülkeye gitsin, kazsın, madeni rafine etsin, diğeri-

[12] W. Petty, *The Economic Writings* (İktisat Yazıları), cilt 1, Cambridge, 1899, s. 42.

[13] Petty üretim araçlarının başka harcama biçimlerini, gübreyi, atın, pulluğun, oluğun yıpranması ve eskimesini ihmal etmektedir. Bu harcamalar tahılla aynı olarak değil (belki Petty bu nedenle onları hesaba katmamaktadır) değer olarak yerine konmak durumundadır. Diyelim on yılda sabancının yeni bir ata ihtiyacı olmaktadır. Sabancının gelecekte atı satın almak için gereken malivet karşılığı olarak her yıllık hasattan belli bir bölümü ayırması gerekir.

nin tahıl ektiği aynı yere madenini getirsin. Aynı süre zarfında öbürü gümüş işinde çalışsın, ihtiyaç duyduğu yiyeceği ve diğer şeyleri edinsin. Diyorum ki, birinin gümüşünün ötekinin tahılıyla aynı değerde olduğunu tahmin edebiliriz. Belki biri 20 ons, diğeri 20 kile[14] ağırlığında olabilir. Buradan hareketle bir kile tahılın bir ons gümüş fiyatında olduğu çıkar."[15]

Açıkçası, artı ürünü oluşturan tahıl ve gümüş parçalarını değer cinsinden denkleştirme çabası, bütün gayri safi ürünü denkleştirmekle aynı anlama gelir. Her şeyin ötesinde, yirmi kile tahıl hiçbir biçimde, tohumu yerine koyup çiftçinin kullanımını da karşılayan otuz kileden farklı değildir. Aynı şey 20 ons gümüşe de uygulanabilir. Başka bir pasajda Petty artı biçimiyle emek değer fikrini ifade etmektedir: "Bir adam Peru'da çıkarttığı bir ons gümüşü *Londra*'ya, bir kile tahıl üretebileceği zaman zarfında getiriyorsa, biri diğerinin doğal fiyatıdır..."[16]

Böylece Petty *değer yasasını* öz olarak formüle etmektedir. Bu yasanın çok daha karmaşık bir biçimde iş göreceğini, yalnızca genel bir eğilim olarak anlamıştır. Aşağıdaki heyecan verici pasajda bunu ifade eder: "Bu söylediğim, değerlerin eşitlenmesi ve dengelenmesinin temelidir; ancak bu konuda üstyapılarda ve pratikte çok karışıklık ve değişkenlik olduğunu itiraf ediyorum..."[17]

Boyutu harcanan emekle belirlenen değişim değeri ve gerçek piyasa fiyatı arasında, fiyat oluşumunu ölçülemeyecek biçimde karmaşık hale getiren birçok ara aşama bulunur. Kayda değer bir algılama sergileyen Petty, modern iktisatçı ve plancıların hesaba kattıkları, fiyatı oluşturan ikame malların, yeni malların, modanın, taklidin, tüketim alışkanlıklarının etkisi gibi çok sayıda etkeni tanımlamayı başarır: Petty değeri yaratan soyut emeğin çözümlenmesine doğru ilk adımları atmıştır. Her somut emek türü somut bir mal, bir kullanım değeri üretir: çiftçinin

[14] İngilizce *bushel*, kuru maddeler için kullanılan bir hacim ölçüsü – ç.n.

[15] W. Petty, *The Economic Writings*, cilt 1, Cambridge, 1899, s. 43.

[16] Age, s.50.

[17] Age, s.44

emeği tahıl, dokumacının emeği elbiseyi vs. Ama her emek türünün, bütün emek türlerinin ve malların değişim değerlerinin karşılaştırılabilmesine olanak sağlayan bir ortak yanı vardır: Harcanan emek zaman, genel olarak işçinin harcadığı üretken enerji.

İktisat biliminin tarihinde Petty, Marksist değer teorisinin temelini oluşturacak olan soyut emek fikrinin izine işaret eden ilk kişi olmuştur.

Bu kurucu ve öncü kişiden dengeli ve eksiksiz bir iktisat teorisi beklemek doğru değildir. Merkantilist fikirlerle bulaşık durumdaki Petty, değerli madenleri çıkarmakta kullanılan emeğin doğrudan değer yaratan özel bir emek türü olduğuna dair yanılsamadan kurtulamaz. Petty en berrak haliyle bu madenlerde cisimleşen değişim değerini, değerin özünden, evrensel soyut insan emeğinin harcanmasından ayıramamıştır. Değerin derecesinin, verili iktisadi gelişme düzeyine göre tipik ve ortalama olan, toplumsal olarak gerekli emeğin harcanması tarafından belirlendiği yolunda herhangi bir fikre sahip değildir. Toplumsal olarak gerekenden fazla emek harcanması, israf edilmiş emek demektir ve değer yaratmaz. Bilimin daha sonraki gelişiminin ışığında, Petty'nin yazdıklarının çoğu zayıf veya bütünüyle yanlış sayılmalıdır. Ama temel nokta, Petty'nin kendi görüş açısına --emek değer teorisi- tutunması ve bu görüşü birçok soruna başarıyla uygulamasıdır.

Artı-ürünün doğasını nasıl yorumladığını daha önce görmüş bulunuyoruz. Ama o örnekte, kendi ürettiği artı-ürünü kendisi sahiplenen bir basit meta üreticisi söz konusuydu. Petty, yaşadığı dönemde, üretimin önemli bir bölümünün daha o zamanlar kiralık emek kullanarak yapıldığını göremedi.

Artı-ürünün yalnızca işçinin kendisi için ve ona yetecek kadar üretilmediği, ama aynı zamanda toprak ve sermaye sahipleri için de üretildiği sonucuna varmaya mecburdu. Ücretler konusundaki düşünceleri, bu noktaya ulaştığını göstermektedir. Bir işçinin ücreti, Petty'nin görüşüne göre, geçimi için gereken asgari düzeye göre belirlenir ve belirlenmelidir. İşçi, yaşaması, çalışması ve üremesi için gerekli olandan

daha fazlasını almamalıdır. Petty aynı zamanda, işçinin emeği tarafından yaratılan değerin bütünüyle farklı bir büyüklükte olduğunu, kural olarak daha büyük olduğunu kavramaktadır. Aradaki fark, Petty'nin yazılarında rant biçiminde görülen artı-değerin kaynağıdır.

Petty, klasik siyasal iktisadın temel bilimsel ilkesini, ücretler ve artı değerin (rant, kâr, tefeci faizi), son tahlilde harcanan emekle belirlenen meta fiyatında ters orantılı olduklarını, gelişmemiş biçimde ifade etmiştir. Aynı üretim düzeyinde ücretlerdeki bir artış yalnızca artı-değer pahasına gerçekleşebilir; bunun tersi de geçerlidir. Buradan bir yanda işçilerin, diğer yanda toprak sahipleri ve kapitalistlerin sınıf çıkarları arasındaki temel karşıtlığı anlamaya yalnızca bir adım kalmıştır. Bu, Ricardo'nun kişiliğinde klasik siyasal iktisat tarafından varılacak olan nihai sonuçtur. Petty bu görüşe, *Treatise*'de değil de, 1670'lerde yazdığı ünlü *Discourse on Political Arithmetick*'te (Siyasal Aritmetik Üstüne Söylev) en yakın noktaya gelir. Yine de fikir henüz embriyon halindedir.

Ancak genel olarak, Petty'nin siyasal aritmetik tutkusu, iktisat teorisini geliştirmesini ve kapitalist iktisadın temel yasalarını anlamasını engellemiştir. *Treatise*'deki birçok parlak tahmin geliştirilmeden bırakılmıştır. Artık sayılar karşısında büyülenmektedir. Sayıların her şeyin anahtarı olduğunu düşünüyor gibidir. *Treatise*'deki şu karakteristik cümleye bakın: "Yapılacak ilk şey, hesaplamaktır..." Bu Petty'nin parolası, bir tür sihirli söz olmuştur: Hesapla ki her şey açıklığa kavuşsun. İstatistiğin yaratıcıları, bu disiplinin gücüne besledikleri bir bakıma naif inancın acısını çekmişlerdir.

Elbette yukarıda söylenenler Petty'nin temel ekonomi eserlerinin çok daha zengin olan bütün içeriğini kapsamıyor. Fikirleri bir zamanlar ilerici nitelik taşıyan burjuvazinin dünya görüşünü ifade ediyordu. Petty kapitalist üretimi inceleyen ve ekonomi olgusunu üretim açısından değerlendiren ilk kişidir. Bu, Petty'nin merkantilistler karşısındaki büyük üstünlüğüdür. Petty bu noktadan hareketle nüfusun üretici olmayan kesimlerine, kendi seçişiyle ruhbanlar, hukukçular ve memurlara karşı

eleştirel tutum alır. "Kendilerinden tek bir meyve alınamayan" tüccar ve dükkancıların sayısının kayda değer ölçüde azaltılmasının mümkün olduğunu söyler. Üretici olmayan nüfus gruplarına karşı eleştirel tutum geleneği, klasik siyasal iktisadın yaşam enerjisi olmuştur.

Eski bir Fransız deyimine göre insanı yapan üslubudur. Petty'nin edebi üslubu alışılmadık ölçüde taze ve özgündür. Yalnızca edebi güzelliklerin ve inceliklerin ustası olduğu için değil. Tersine Petty az ve öz. dolayımsız ve yalındır. Cesur fikirleri cesur, rezervsiz bir biçimde ifade eder. Basit sözcüklerle her zaman konunun içinde kalır. Eserlerinin en hacimlisi bile seksen sayfayı bulmaz.

Petty'nin kurucularından olduğu Royal Society'nin tüzüğünde "bütün deney raporlarında, herhangi bir önsöz, savunma ve retorik süslemeye başvurulmaksızın, yalnızca olgu ortaya konur" deniyordu. Petty bu parlak kuralın yalnızca doğa bilimlerinde değil, sosyal bilimlerde de uygulanabileceğini düşünmüş ve bu ilkeyi uygulamaya çalışmıştır. Eserlerinin birçoğu "deney raporlarını" hatırlatır. (Modern iktisatçılar ve diğer toplumsal bilim dallarından uzmanlar, kuşkusuz bu kurala uymaktan bir zarar görmeyeceklerdir.)

Sergilemenin sadeliği bizi, Petty'nin eserlerinin arkasındaki çarpıcı kişiliği, zaptedilmez mizacı ve siyasi tutkuyu görmekten alıkoymamalıdır. Pudralı koca peruğu ve görkemli ipek cüppesi içinde (Sir William son zamanlardaki portrelerinden birinde böyle resmedilmiştir) bu zengin toprak sahibi, büyük ölçüde kaba bir halk adamı ve alaycı bir hekim olarak kalmıştır. Bütün zenginliği ve unvanları için Petty durmaksızın, ve sadece zihinsel olarak değil, fiziksel anlamda da, çalışmıştır. Tutkusu gemi yapımcılığıydı; sürekli alışılmadık gemiler planlıyor ve inşa ediyordu. Bireysel özellikleri, aylaklara ve asalaklara yönelik olarak antipati beslemesini açıklamaktadır. Petty monarşiye karşı bile katı bir tutum benimsemiştir. Saraya yanaşmaya uğraşırken aynı zamanda kralın veya hükümetin hoşuna gitmeyecek şeyler yazmıştır. Bunlar arasında kralların saldırgan savaşlardan hoşlanma eğiliminde oldukları ve onları durdurmanın en iyi yolunun para vermemek olduğu bile vardır.

Siyasal aritmetik

İngiliz kralı II. Charles'ın hayatta, saygıdeğer akrabası Fransa kralı XIV. Louis'ye bir biçimde üstünlük sağlamaktan daha çok istediği bir şey yoktu. Balolar ve havai fişek gösterileri düzenlerken bir gözü hep Versailles sarayındaydı. Ama Fransız hükümdarına göre parası daha azdı. Gayrı meşru oğullarından birine dük unvanı vermişti, oysa Louis piçlerini Fransa'ya mareşal yapıyordu. Stuart bunu yapamazdı. Stuart'ın mutlak monarşisi o kadar da mutlak değildi.

Geriye sadece bilim kaldı. Charles'ın haklı olarak gurur duyacağı Royal Society, onun teşvikiyle ve kraliyet ailesinin himayesinde, restorasyondan az sonra kuruldu. Louis böyle bir şey yapmamıştı! Kralın kendisi kimya deneyleri yapıyor, denizcilik eğitimi alıyordu. Bu tür şeyler dönemin ruhunu oluşturuyordu. "Neşeli monark"ın eğlencelerinden biri de bu tür şeylerdi. Royal Society de öyleydi.

Royal Society'nin en ilginç ve esprili üyesi Sir William Petty'ydi. Kralın ve yüksek soylu çevrelerin yakınında özgür düşünceli insanlar vardı. Hiçbiri mezheplerin sofuluğuyla Petty gibi dalga geçemezdi. Bir gün İrlanda valisi Ormonde Dükü, neşeli ve muhtemelen pek de ağırbaşlı olmayan bir ortamda Sir William'dan sanatını göstermesini rica etti. Yan yana konan bir çift sandalyenin üstüne tırmanıveren Petty, kahkahalar arasında farklı mezhep ve tarikatların dualarını parodi halinde sundu. Bir tanığın aktardığına göre, bu tamamlandığında, "bazı prens ve valileri" kötü yönetim, taraflılık ve açgözlülükleri nedeniyle azarlayan rahipleri canlandırdı. Kahkahalar kesildi. Dük neden olduğu ortamı nasıl dindireceğini bilemiyordu.

Kral ve İrlanda valileri, Petty'yi dinlemekten hoşlanırlardı. Ama siyaset ve ticaret üstüne konuşmaya başlayana kadar. Ve bunsuz olmazdı! Petty için konuşmanın diğer kısımları, en son geliştirdiği ekonomik projelerini açıklamak için bir mazeretten ibaretti. Her plan öncekinden daha cüretli ve daha radikal olurdu. Bu tehlikeli, yorucu ve gereksizdi. Bir diğer İrlanda valisi, Lord Essex, Sir William Petty'nin üç krallığın (İngiltere, İskoçya, İrlanda) en "sinir bozucu adamı" olduğunu söylü-

yordu. Ormonde Dükü, Petty'ye, kendisinin "deliliğe yakın ölçüde bir hokkabaz, hayalci ve garip biri, hatta bir fanatik olarak görüldüğünü" dürüstçe söyledi.

Petty'nin yaşamı kolay değildi. Doğal iyimserliği zaman zaman öfkeli bir melankoliye veya çıkışsız bir hiddete varıyordu.

Petty'nin planları neden sarayın hoşuna gitmiyordu peki? Cesaret açısından parlak olan bazı projeleri açıkçası ütopikti. Ancak kimileri de o günler için tamamen anlamlıydı. Temel nokta, bu projelerin İngiltere ve İrlanda'nın gelişmekte olan kapitalist ekonomisinin, bilinçli ve cüretli biçimde feodal ilişkilerden kesin bir kopuşunu hedefliyor olmasıydı. Oysa II. Charles ve kardeşi II. James'in monarşisi bu kalıntılara dayanıyorlar, ya da, en fazla, burjuvazinin baskısı altında kimi önlemlerle uzlaşmaya yanaşıyorlardı. Zaten monarşi de (Petty'nin ölümünden bir yıl sonra) bu yüzden çöktü.

Petty İngiltere'nin zenginliği ve refahına hep komşu ülkelerle karşılaştırarak baktı. Hollanda bir denek taşıydı; sık sık bu ülkenin gelişmede gösterdiği başarı nedeniyle ilgili karmaşık soruya geri dönmüştür. Yıllar geçtikçe giderek İngiltere'nin konumunun doğrudan Hollanda tarafından değil, daha büyük ve daha etkin bir güç olan Fransa tarafından tehdit edildiğine ikna oldu. İktisadi fikirlerinde Fransa karşıtı bir siyasi karakter güçlendi.

1676'da Petty ikinci temel iktisat eseri olan *Political Arithmetick*'i (Siyasal Aritmetik) tamamladı, ama basmaya cesaret edemedi. Fransa ile ittifak II. Charles'ın dış politikasının temeliydi. İngiliz kralı XIV. Louis'den gizli mali destek alıyordu. Parlamentonun eli sıkıydı, vergi geliri krala gelmiyordu ve bu durumda kralın amaçları için başka yol bulması gerekiyordu. Sir William korkak değildi, ama sarayın memnuniyetsizliğine hedef olmak da istemezdi.

Siyasal Aritmetik elyazması olarak dolaşıma çıktı. 1683'te Petty'nin eseri, yazarından söz edilmeden, imzasız olarak ve başka bir başlıkla basıldı. Ancak 1688-89 "muzaffer devrimi"nden ve onunla bağlantılı İngiliz siyasetindeki radikal değişimden sonra, Petty'nin oğlu (Lord

Shelburne) yazarın adıyla kitabı yayınlayabildi. İthaf yazısında gecikmenin nedeni olarak "bu denemenin doktrininin Fransa karşıtı olması" gösteriliyordu.

Petty'nin Fransız karşıtı görüşleri İngiliz burjuvazisi tarafından dikte edilmişti. Bir sonraki yüzyıldan 19. yüzyıl başına kadar, İngiltere Fransa'yla sert bir mücadele sürdürecek ve dünyanın bir numaralı sanayi gücü haline gelecekti. Ama *Siyasal Aritmetik*'teki en önemli nokta, Petty'nin kendi tezini kanıtlamak için izlediği yöntemlerdir. Toplum bilimleri tarihinde istatistik araştırma yöntemini temel alan ilk kitap budur.

Modern bir devlet istatistiksiz düşünebilir mi? Kuşkusuz hayır. Modern iktisat araştırması istatistiksiz düşünebilir mi? Evet, ama biraz zor. Bir yazar edebi veya matematik formunda "pür teori" yazsa ve herhangi bir istatistik veri alıntısı yapmasa bile, istatistik verilerin varlığını ve okurun bu verilerle az çok tanışıklığının bulunduğunu varsayar.

17. yüzyılda durum böyle değildi. İstatistik yoktu (istatistik sözcüğü de yoktu; bu sözcük 18. yüzyıl sonunda ortaya çıkmıştır). Nüfusun boyutu, dağılımı, yaşı ve meslekler hakkında pek az şey biliniyordu. Temel malların üretim ve tüketimi, gelirler, zenginliğin bölüşümü gibi temel ekonomik göstergeler hakkında daha da az şey biliniyordu. Yalnızca vergi ve dış ticaret verileri vardı.

Petty bir devlet istatistik kurumu oluşturma sorununu ortaya atarak ve belli başlı bilgi toplama yöntemlerini özetleyerek büyük bir hizmet vermiştir. Yazılarında sık sık bir istatistik kurumu oluşturma konusuna döner. Sırası gelmişken; bu kurumun başında kendisini görmek istediğini ekleyelim. İcat ettiği bu makamı, ruh haline ve şansını nasıl gördüğüne bağlı olarak farklı isimlerle anar. Ayrıca, yalnızca hesaplamayı değil bir ölçüde "planlamayı" da amaçlamaktadır. Örneğin o dönem için önemli olan, "emek gücü dengesi" hakkında, ülkede kaç doktor ve hukukçuya ihtiyaç olduğu (aslında 17. yüzyılda yüksek eğitimli başka uzman yoktu), dolayısıyla her yıl üniversitelere kaç öğrenci alınması

gerektiği gibi bazı tahminleri derlemiştir.

Petty yorulmaksızın istatistik gereksiniminin altını çizmekle yetinmemiş, elindeki az sayıda ve çok da güvenilir olmayan verileri iktisat görüşlerini ortaya atarken parlak biçimde kullanmayı da bilmiştir. Önüne koyduğu somut görev, İngiltere'nin Fransa'dan daha zayıf veya daha yoksul olmadığını nesnel sayısal verilerle kanıtlamaktı. Bu daha geniş bir görevi doğurdu: Dönemin İngiltere'sinin iktisadi konumunun sayısal bir değerlendirmesini yapmak.

Eserine yazdığı önsözde siyasal aritmetik yönteminden söz eder: "Burada kullandığım yöntem henüz çok alışıldık bir yöntem değil. Karşılaştırmalı ve abartmalı sözcükler ve entelektüel argümanlar kullanmak yerine, (uzun süredir amaçladığım *Siyasal Aritmetik*'e örnek olsun diye) kendimi sayılar, ağırlıklar veya ölçülerle ifade etme yolunu tuttum. Yalnızca anlamlı argümanlar kullanmaya ve yalnızca doğada görülebilir temellere sahip nedenleri dikkate almaya çalıştım. Özel kişilere ait değişken fikirleri, görüşleri, zevkleri ve isteğe bağlı nedenleri ise başkalarının değerlendirmesine terk ettim."[18]

Petty'nin önde gelen izleyicilerinden biri olan Charles Davenant aşağıdaki yalın tanımı yapmıştır: "Siyasal aritmetikle kastettiğimiz, yönetimle ilgili işlerde sayılara dayanarak akıl yürütme sanatıdır..." Daha ilerde Davenant, bu sanatın kendisinin kesinlikle çok eski olduğunu not eder. Petty "ona adını vermiş, kurallar ve yöntemler getirmiştir."

Petty'nin siyasal aritmetiği istatistiğin prototipidir. Yöntemi iktisat bilimindeki bir dizi önemli akımın habercisi olmuştur. Bir ülkenin ulusal gelirinin hesaplanmasının önemi ve modern istatistik ve iktisatta büyük rol oynayan ulusal gelir endeksleri hakkında yazmıştır. İngiltere'nin ulusal servetini hesaplamayı deneyen ve hesaplayan ilk kişidir. Petty'nin demokrasi düşüncesi ve alışılmadık cesareti aşağıdaki sözlerinde açıkça görülür: "Halkın zenginliği ile istediği yerde, istediği zaman, istediği kadarını halktan alıveren mutlak bir hükümdarın zen-

[18] W. Petty, *Political Arithmetick*, Londra, 1690, s. 244.

ginliği arasında ayrım yapmaya çok dikkat edilmelidir."[49] Burada XIV. Louis'ye göndermede bulunuyordu; ama II. Charles da bu cümleyi şiddetli bir eleştiri olarak üstüne alındı.

Petty İngiltere'nin maddi servetini 250 milyon sterlin olarak tahmin etti, ama ülke nüfusunun parasal bir değerlendirmesi olarak tahmin geliştirirken 417 milyon daha ekleme yoluna gitti. Bu paradoks ilk bakışta göründüğünden daha derindir: Petty üretici güçlerdeki kişisel unsuru (emek becerileri, teknikler, potansiyel teknolojik gelişim) hesaplamanın bir yolunu arıyordu.

Petty'nin bütün iktisat teorisi nüfusun boyutu ve bileşimi sorusuyla başlar. Marx, Petty'yi incelerken şu notu düşmüştür: "Dostumuz Petty, Malthus'tan hayli farklı bir 'nüfus teorisi'ne sahipti... *Nüfus-zenginlik*..."[50] Nüfus artışına ilişkin iyimser bakış klasik siyasal iktisadın ilk öncülerinin tipik özelliğiydi. 19. yüzyıl başında Malthus, emekçi sınıfların yoksulluğunun temel nedeninin aşırı üreme gibi doğal bir neden olduğunu ilan ederek burjuva siyasal iktisadında özürcü eğilimlerden birinin temellerini atmış oluyordu. (daha fazla bilgi için XIV. Bölüme bakınız.)

Petty İngiltere'nin ulusal gelirini hesapladı. Böylece, bir ülkenin üretim hacmini, tüketim maddelerinin dağılımını, birikim ve ihracatını, belli başlı toplumsal sınıf ve grupların gelirlerini vb yaklaşık olarak kestirmeyi mümkün kılan modern ulusal muhasebe sisteminin gelişmesinin önünü açmış oldu. Petty'nin hesabında ciddi kusurlar olduğu doğrudur. Ulusal geliri nüfusun tüketim harcamalarının toplamı olarak tahmin etmiş, başka deyişle, gelirin bina, makine, arazi bakımı gibi sermaye yatırımlarına giden birikmiş bölümünün yok sayılabileceğini sanmıştır. Birikim oranının son derece yavaş olduğu, ülkenin maddi zenginliğinin ağır geliştiği 17. yüzyılda bu gerçekçi bir varsayım olabilir. Ayrıca Petty'nin yanlışını siyasal aritmetikçiler, özellikle 17. yüzyıl İngiltere'sinin ulusal geliri hakkında doğruluk ve eksiksizliğiyle dikkat

[49] W. Petty, *The Economic Writings*, cilt 1, Cambridge, 1899, s. 272.

[50] Karl Marx, *Theories of Surplus-Value*, Kısım I, s. 354, 355.

çeken bazı hesaplamalar yapan Gregory King gibi izleyicileri kısa süre sonra düzeltti.

Petty ve Graunt; ya da istatistiği kim icat etti?

Petty'nin son yazıları öncelikle nüfus, nüfusun büyümesi, dağılımı ve istihdamı konularıyla ilgilidir. Kendisi ve dostu John Graunt demografik istatistiğin kurucuları olma onurunu paylaşırlar. Nüfus istatistiklerinin güçlü modern tekniklerinin hepsi, bu öncülerin mütevazı çalışmalarından çıkmıştır.

Her bilimde bir sahiplik ve öncelik tartışması vardır. Bazen bu tartışmalar verimsiz, hatta disiplinin kendisi için zararlı bile olabilir. Bazen de söz konusu disiplinin tarihini aydınlatmaya yardımcı oldukları için yararlıdırlar. Bu tür bir tartışma istatistik tarihinde "Petty-Graunt sorunu" etrafında dönmüştür. İşin özü şöyledir.

1662'de Londra'da küçük ve mütevazı bir kitap yayınlandı: *Natural and Political Observations... Made Upon the Bills of Mortality*[51] (Ölüm Kayıtları Üzerine Yapılmış... Doğal ve Siyasal Gözlemler). Yazarı John Graunt idi. Tuhaf ve rahatsız edici başlığına karşın kitap dikkat çekici bir ilgi gördü; ikincisi aynı yıl içinde olmak üzere birkaç yılda beş baskı yaptı. Kralın kendisi de ilgi gösterdi ve onun isteğiyle Graunt yeni kurulan Royal Society üyeliğine getirildi. Bu çalışma, ölüm ve doğum oranları, cinsiyetler ve ortalama yaşam beklentisi arasındaki ilişki, nüfus göçü ve başlıca ölüm nedenleri gibi insanlarla doğa arasındaki ilişki hakkında, mevcut yetersiz istatistik verileri temelinde yapılmış ilk araştırmaydı.

Observations'ın (Gözlemler) yazarı istatistiğin en önemli ilkesine çekingen bir ilk yaklaşımda bulunuyordu. Bu ilkeye göre, farklı olgular üstüne yeterli çoklukta ve her biri rastlantısal olan istatistiklerin incelenmesi, bu istatistiklerin genel olarak son derece katı ve düzenli yasalara tabi olduğunu gösterir. Her ayrı bireyin doğum ve ölümü rastlantısaldır, ama verili bir ülkede (veya bir şehir veya bölgede) ölüm

[51] Başlık çok uzun olduğu için kısaltılmıştır.

ve doğum oranı belirlidir ve yavaş değişim gösterir. Değişimler bilimsel olarak açıklanabilir ve hatta bazı zamanlarda tahmin edilebilir. İstatistiğin kesin matematiksel temelleri bunun ardından, 18. yüzyılda büyük matematikçilerin, olasılık teorisinin yaratıcılarının eserleriyle kuruldu. Ancak kimi başlangıç fikirleri, henüz tanınmayan John Graunt'un küçük kitabında içerilmişti.

John Graunt 1620'de doğdu, 1674'te öldü. Londra'nın merkezinde bir tuhafiyeci mağazası vardı. Kendi kendini yetiştirmiş, "boş zamanlarında" bilimsel araştırmalar yürütmüştü. Petty, Graunt ile 1640'ların sonlarında tanıştı. İlk zamanlar Graunt, Petty'nin patronu oldu. Altmışlı yıllarda roller değişti, ama dostlukları bundan etkilenmedi. Graunt artık Petty'nin en yakın dostu, Londra'daki temsilcisi ve onunla Royal Society arasındaki aracıydı. Graunt'un kitabı o kadar ilgi çekti ki, Londra'nın bilim çevrelerinde asıl yazarının Sir William Petty olduğu ve bilinmeyen bir adın arkasına gizlendiği konuşulmaya başlandı. Bu dedikodu Graunt'un ölümünden sonra daha da güçlendi. Petty'nin eserleri ve mektupları bu iddiayı destekler gibi görünen bazı pasajlar içerir. Öte yandan Petty "dostumuz Graunt'un kitabı" ifadesini açıkça yazmıştır da.

19. yüzyılda *Observations*'ın yazarlığı sorunu İngiliz edebiyatında geniş olarak tartışıldı. Bugün "Petty-Graunt sorunu"na çözülmüş olarak bakılıyor. Kitabın esas yazarı ve temel *istatistik* fikirleriyle yöntemlerin sahibi John Graunt'tur. Ama John Graunt'un *sosyo-ekonomik* görüşlerinin Petty'nin etkisi altında olduğu açıktır ve Petty'nin bu görüşlerin ifade edildiği önsöz ve sonuç bölümlerini kaleme almış olması mümkündür. Kitabın genel fikrinin de Petty'ye ait olması ihtimali yüksektir, ama eserin noktasını koyan kuşkusuz Graunt olmuştur.[52]

Graunt 1666 Büyük Londra Yangınıyla felakete uğradı. Kısa süre sonra Katolik oldu ve böylece toplumsal pozisyonu da zayıfladı. Bütün bunlar ölümünü hızlandırmış olabilir. Petty'nin dostu ve ilk biyografi

[52] M. V. Ptukha, *Studies in the History of Statistics of the 17th – 18th Centuries* (İstatistiğin 17.-18. Yüzyıllardaki Tarihi Üstüne Çalışmalar), Moskova, 1945, s. 45 (Rusça).

yazarı John Aubrey, Graunt'un cenazesinde "eski ve yakın arkadaşı, büyük dahi, virtüöz, Sir William Petty'nin gözyaşları içinde" olduğunu yazar.[53]

Ortaçağ Londra'sının yarısını yıkıntı haline getiren ve yeni kentin kurulması için zemini açan büyük yangın, Petty'nin en cesur fikirlerinden biriyle de bağlantılıdır. Yangından sonra bizim yorulmak bilmez proje mucidimiz, hükümete kenti temizleyip yeniden inşa etmek üzere bir plan sundu. Kitabın başlığında bu planın üstüne kurulduğu varsayım dile getiriliyordu: "Bütün arazi ve yıkıntıların, işi yürütmeye yetecek hazır parası ve tüm düğümleri kesip atacak bir yasama yetkisine sahip birine ait olması."[54] Başka bir deyişle, plan, daha o zamanlar kentsel gelişime engel çıkarmakta olan özel mülkiyetin karşısında, arazi ve binalar üstünde devlet veya belediye mülkiyetini olmasını açıkça varsayıyordu.

Üç yüz yıldan fazla zaman önce dile getirilen bu görüşü tam olarak değerlendirmek için, kapitalist mülkiyetin Londra, Paris, New York ve Tokyo'nun büyümesinin karşısına nasıl sorunlar ve güçlükler çıkardığı hatırlanmalıdır.

Çağ ve insan

Merkantilistler iktisadi süreçlerdeki nesnel yasaları görmediler. İktisadi süreçlerin denetiminin yalnızca devlet adamlarının iradesine bağlı olduğunu varsaydılar. Bugün iktisatta iradecilik (volontarizm) denen olgu merkantilistlerin karakteristik özelliğiydi.

Petty ekonomide nesnel, anlaşılabilir yasalar olduğunu ifade eden ve bunları doğanın yasalarıyla karşılaştırarak doğal yasalar olarak adlandıran ilk kişidir. Bu siyasal iktisadın bir bilim olarak gelişmesi açısından büyük bir ileri adımdı.

---

[53] E. Strauss, *Sir William Petty, Portrait of a Genius*, Londra, 1954, s. 160.

[54] The Petty Papers. *Some Unpublished Writings of Sir William Petty, ed. by the Marquis of Landsdowne* (Sir William Petty'nin Bazı Yayınlanmamış Yazıları; derleyen: Landsdown Markisi), Londra, 1927, cilt 1, s. 28.

Gerçek iktisadi yasa fikri, temel ekonomik süreçlerin (üretim, bölüşüm, değişim ve dolaşım) düzenli, kitlesel bir biçim almasına ve insan ilişkilerinde meta-para ilişkisinin baskın hale gelmesine kadar ortaya çıkamadı. Bütün bunların nesnel yasaların işleyişi sonucu şekillendiği, ancak metaların alınıp satılması, emeğin ve toprağın kiralanması, paranın dolaşımı gibi ilişkiler aşağı yukarı eksiksiz halleriyle geliştikleri zaman düşünülebilmiştir. Merkantilistler öncelikle iktisadi etkinliğin tek bir alanıyla, dış ticaretle ilgilenmişlerdi. Petty ise, tersine, en az bu alanla ilgilidir. Petty ücretleri, rantı ve hatta vergileri belirleyen yasalara bağlı olarak çalışan ve tekrarlayan süreçlerle ilgiliydi.

17. yüzyıl sonunda İngiltere en gelişkin burjuva ülkesi durumundaydı. Söz konusu olan temel olarak kapitalist üretimin manüfaktür aşamasıydı; gelişme makinelerin ve yeni üretim yöntemlerinin devreye girmesinden ziyade, eski teknoloji temelinde kapitalist işbölümünün yaygınlaşmasıyla sağlanıyordu. Belli bir işlemde uzmanlaşan bir işçi büyük beceri kazanıyor, bunun sonucu olarak emek üretkenliği artıyordu. Siyasal iktisatta işbölümünün övülmesi de, saat yapımcısı örneğini kullanarak işbölümünün etkinliğini kanıtlayan Petty'nin bazı yorumlarıyla başlamış, daha sonra işbölümünü sisteminin temeline oturtan Adam Smith'in yazılarında güçlü biçimde ifade edilmiştir.

Petty'nin döneminde gerek sınai gerekse tarımsal üretim büyük ölçüde kapitalist ilkelere uygun olarak yürütülmeye geçilmişti. Zanaatların ve küçük ölçekli tarımsal üretimin kapitalist işletmeye tabi hale gelmesi yavaş ve değişik sektör ve bölgelerde farklı yollar izleyerek gerçekleşmiştir. Kapitalizm öncesi üretim biçimlerinin egemen olduğu geniş bölgeler var olmaya devam ediyordu. Ancak gelişimin yönü belliydi ve Petty de bunu ilk saptayanlardan biriydi.

İngiltere ekonomisi ve ticaretinin temelini oluşturmaya devam eden yün sanayiinin yanı sıra, kömür madenciliği, demir ve çelik eritme sektörleri gelişiyordu. 1680'lerde yılda yaklaşık 3 milyon ton kömür çıkarılıyordu; önceki yüzyılda bu 200 bin tondu. (Ama kömür hâlâ yalnızca yakıt olarak kullanılıyordu; koklaştırma işlemi henüz bilinmiyor-

du ve metaller ormanların mahvedilmesi anlamına gelen odunkömürü kullanılarak eritiliyordu.) Bu sektörler en baştan itibaren kapitalist nitelikte yola koyulmuşlardır.

Taşra da yavaş yavaş değişiyordu. Takas ve küçük ticaretle iş gören küçük toprak sahipleri sınıfı tedricen yok oluyordu. Küçük toprak sahiplerinin özel ve ortak arazileri, giderek çiftçilerin topraklarını kiralayan büyük toprak sahiplerinin ellerinde toplanıyordu. Bu çiftçilerin en varlıklıları, daha o zamandan, emeği kiralayarak kapitalist çiftçilik yapmaya başlamışlardı.

Petty'nin kendisinin de bir büyük toprak sahibi olduğunu hatırlayalım. Ancak az sayıda istisna bir yana, yazılarında toprak aristokrasisinin çıkarlarını ifade etmemiştir.

Lenin, Lev Tolstoy hakkında, bir kont olan bu yazarın öncesinde, edebiyatta tam anlamıyla köylü bulunmadığını söylemişti. Toprak sahibi Petty'den önce de, siyasal iktisatta tam anlamıyla bir burjuva olmadığı söylenebilir. Petty, "ulusun zenginliği"nin yalnızca kapitalizmin gelişmesiyle artabileceğini açıkça anlamıştı. Belli bir ölçüde bu fikirleri kendi topraklarında da uyguladı. Toprağını kiraya vererek, çiftçilerin araziyi ve aletleri geliştirmesini sağladı. Kendi toprağı üstünde göçmen İngiliz zanaatkarlarından oluşan bir koloni organize etti.

Kişi olarak Petty bir çelişki yumağıydı. Tarafsız bir biyografi yazarı, bu büyük düşünürü, uçarı bir maceracı, doymak bilmez bir kâr düşkünü, ısrarcı bir dava adamı, hilekar bir saraylı, naif bir palavracı olarak görebilir. Dinmeyen yaşam tutkusu belki de en karakteristik özelliğiydi. Ama bunun aldığı biçimler, içinde yaşadığı toplumsal koşullar tarafından dayatılmıştı. Bir anlamda zenginlik ve şeref payeleri onun için kendinde bir amaç değil, bir tür hobiydi. Kuşkusuz enerji, kurnazlık ve pratik zeka gibi özelliklerini, çağına ve koşullara uygun bir biçimde sergilemekten kendince bir tatmin duymuştur. Zenginlik ve unvanın, Petty'nin yaşam ve düşünüş biçimi üzerinde pek az etkisi vardı.

Petty'nin Londra'da tanıdığı John Evelyn, günlüğünde 1675 yılında Petty'nin Piccadilly'deki evinde şatafatlı bir akşam yemeğini aktarmış-

tır: "Petty'yi daha kötü koşullarda tanıdıktan sonra muhteşem evine gittiğimde, geldiği bu durum nedeniyle kendine hayranlık duyuyor olabilirim; ama muhteşem mobilyalar ve dönemin tuhaf eşyaları ne Petty'nindi ne de onun beğenisini yansıtıyordu. Ama, kötü olan, olağanüstü olmayan hiçbir şeye dayanamayan nazik bir eşi vardı.[55] O kendine kayıtsız bir filozof mizacındaydı: Tanrım, burada ne işi olduğunu söyleyebilir miydi? Ben saman üstünde de bu kadar keyifle yatabilirim. Gerçekten de kendisine karşı tamamen kayıtsızdı."[56]

Bütün yaşamında açık veya gizli düşmanları oldu. Bunlar arasında onu kıskananlar, siyasal hasımları, (eskiden ustası olduğu) kırıcı, acımasız alaylarına muhatap oldukları için kendisinden nefret edenler vardı. Kimileri fiziki şiddeti kışkırttı, başkaları entrikalar kurdu. Bir gün Dublin'de sokakta yanında iki "yardımcısı" bulunan bir albayın saldırısına uğradı. Sir William bu adamları püskürttü, ama albayın sivri bastonu yüzünden neredeyse sol gözünü kaybediyordu. Petty, çocukluğundan beri görme zorluğuna neden olan duyarlı bir noktaya darbe almıştı.

İrlanda genel valileriyle, sarayda ve mahkemelerde entrikalar kuranlar ise canını daha fazla sıktı. Petty'nin yaşamının son yirmi yılında dostlarına yolladığı mektuplarda acı şikayetler ve hayal kırıklıkları görülür. Bazen bencilleşir, hakaretler savurur, ucuzluklardan hayıflanır. Ama kişiliğindeki iyimserlik ve mizah her zaman üstün gelir. Planlar yapmaya, raporlar sunmaya ve... başarısız olmaya devam eder.

1660'dan itibaren yaşamı İrlanda ve Londra arasında bölündü. Ancak 1685'te, ailesi ve bütün eşyalarıyla nihai olarak başkente taşındı. En önemli eşyası, kağıtlarla dolu elli üç kutuydu. II. Charles aynı yıl öldü ve yerine II. James tahta çıktı. Yeni kral Petty'ye kibar davranacak gibi görünüyordu; yaşlı Petty'nin enerjisinin son parçasıyla üzerinde çalıştığı projeleri sıcakkanlılık göstererek teslim aldı. Ama bunun da

[55] Petty'nin zengin bir toprak sahibinin dul karısı olan güzel ve enerjik eşine gönderme yapılıyor. Petty'nin beş çocuğu vardı.

[56] *The Diary of John Evelyn* (John Evelyn'in Günlüğü), Londra, 1959, s. 610.

bir yanılsama olduğu kısa süre içinde ortaya çıktı.

1687 yazında Petty'nin ayağı çok acı vermeye başladı. Aynı yılın Aralık ayında kangren olarak yaşamını yitirdi. Doğduğu yerde, Romsey'de toprağa verildi.

Petty'nin yakın arkadaşı Sir Robert Southwell'e yazdığı son mektupları çok ilgi çekicidir. Ölümünden iki veya üç ay önce yazdığı bu mektuplarda, artık özel çıkarlarla belirsiz hale getirilmemiş açıklıktaki inançlarını ifade ediyor, sıradan işlerden ve özel ilgi alanlarından söz ediyordu. Kendisine tatlılıkla, ailesiyle ilgilenmek yerine yaşamdan uzak şeylerle uğraştığı için (yarı âmâ, hastalıklı Petty, Newton'un yeni yayınlanan *Mathematical Principles of Natural Philosophy* [Doğal Felsefenin Matematiksel İlkeleri] adlı kitabını yüksek sesle okutup dinlemişti) serzenişte bulunan Southwell'e cevap yetiştiriyordu.

Burada da Sir William kişiliğine sadık kalıyordu. Kitabı anlaması karşılığında (en büyük oğlu) Charles'a 200 sterlin verecekti. Sevdiği ve yetişmeleri için büyük çaba gösterdiği çocukları hakkında şunları yazmıştı: "Kızıma servet bırakmak için, ne de asalaklar peşine düşsün diye ter dökeceğim; isterim ki, oğlum çok sevdiği karısının servetiyle yaşasın." Daha ileride yaşamın anlamı hakkında şunları söyler: "... bana neden bu sonuçsuz çabalarda ısrar ettiğimi soracaksın... Bunları zevk için yapıyorum; bu konularda kafa yormak en büyük, en kutsal iş."[57]

Sir William Petty'nin sahip olmaktan keyif aldığı üç ünü vardı: Birincisi, parlak bir bilim adamı, yazar ve bilgili kişi olmaktı. İkincisi, yorulmak bilmeyen bir proje ve vizyon adamı olmaktı. Üçüncüsü de, kurnaz bir entrikacı, kullandığı yöntemler konusunda pek de titiz olmayan tamahkar bir adam olmasıydı. Bu üçüncü ünü İrlanda topraklarını bölüştürmedeki "başarıları"ndan ölümüne kadar Petty'yi takip etti. Temelsiz de değildi.

Akıllı bir tüccar ve mal mülk sahibi bir adamın biyografisi olarak Petty'nin yaşamının ikinci yarısına bir göz atalım. Yaşamındaki dö-

[57] E. Strauss, *Sir William Petty*, Londra, 1954, s. 168, 169-170.

nüm noktası 1656-57 yıllarıdır. Alt sınıftan bir aydınken fırsatçı bir maceracıya, ardından da zengin bir toprak sahibine dönüşmüştür. Bu değişim Londra ve Oxford'daki bilim adamı arkadaşları için tatsız bir sürpriz oldu. Petty onların tepkisine üzülmüş ve bundan acı çekmiştir. Görüşüne özellikle değer verdiği Boyle'a yazarak aceleci sonuçlara varmamasını rica etmiş ve kişisel olarak ne yapıp ettiğini açıklaması için bir şans tanımasını istemiştir. Bu sorunu zaman kısmen silmekle birlikte, izleri kalmıştır.

Krallığın restorasyonundan hemen sonra Petty topraklarını elde tutmak için mücadele vermek zorunda kaldı. Önceki arazi sahiplerinden bazıları yeni hükümetin desteğini alarak hak iddia ediyorlardı. Bütün gücü ve tutkusuyla, büyük zaman ve enerji ayırdığı bu mücadeleye girdi. Sonuçta dağınık mallarını elde tutmayı başardı ve bu işten başarıyla çıktı. Ama hakkındaki davalar durmak bilmedi.

Hepsi bu da değildi! İlkelerine ve dostlarının öğütlerine ters düşerek yeni bir maceraya atıldı ve hükümetten vergi toplama yetkisini satın alıp ülkeyi soyan zengin finansçıların oluşturduğu şirkete katıldı. Petty, eserlerinde, girişimciliği ve üretimi boğan bu kesenek sistemine saldırmış, bu insanları açıkça, neredeyse dolandırıcı ve kan emici ilan etmişti. Yine de bunun bedelini ödediği söylenebilir. Kısa süre sonra "kan emiciler"le bozuştu ve parasını geri alamadı. Böylece bir davaya daha bulaşmış oldu; bu hepsinden daha acı ve anlamsızdı. Petty bu işe battıkça sinirlendi. Dostları ona acıyor, düşmanları hınzırca keyifleniyorlardı. 1677'de "mahkemeye saygısızlık" nedeniyle kısa süreliğine hapse bile girdi. Bu skandallar hep istek duyduğu siyasi kariyer açısından son şansını da yok etti. Projelerini yürütmek için gereken görevlere getirilmedi.

Varlıklı bir adamken varlığının kölesi oldu. Mektuplarından birinde kendini rüzgara karşı kürek çekmekten gücü tükenen bir kürek mahkumuna benzetir. Bu durum, enerjisini ve gücünü para, rant ve vergi toplama yolunda harcayan yetenekli bir adamın trajedisiydi; bu *bir burjuva trajedisi*ydi.

Çağdaşları bu trajediyi fark ettiler, ama doğal olarak farklı şekilde değerlendirdiler. Petty'nin yetenekleriyle siyaset ve hükümet işlerindeki başarısızlığı arasındaki tutarsızlığa şaşıyorlardı. Evelyn devlet işlerini daha iyi kavrayan bir kişi tahayyül etmenin zor olduğunu yazıyor ve şöyle devam ediyordu: "Bütün dünyada üretim işlerinde, ticaretin geliştirilmesinde ona eş bir yönetici yoktu; ... eğer bir prens olsaydım, onu en azından danışman yapardım".

Ama Petty, İngiltere Deniz Bakanlığında küçük bir makamdan daha fazlasını elde edemedi.

Zekasını ve enerjisini alıp götüren gündelik işlerin önemsizliğini görmüyor değildi. Kimi zamanlar kendi kendisine gülüyordu. Ama bu kısır döngüyü de kıramıyordu. Yazılarına itibar kazandıran ve kişiliğini yansıtan özlü kısalığın bir nedeni de hep başka işlerle uğraşmasıydı.

1682'de İngiliz paralarının yeniden basımı hakkındaki tartışmalarla ilgili olarak *Quantulumcunque Concerning Money* adını verdiği kısa eseri yazdı. Kitap otuz iki soru ve bunlara verdiği kısa yanıtlar biçimindeydi. Bu eser bilimsel para teorisinin temel çerçevesini, ana taşıyıcı yapısını oluşturur. Geriye kalan bunun eklerle, ayrıntılarla, örneklemelerle, farklı bölüm ve sorunlar arasında ayrımlarla doldurulmasıdır.

Marx, Lord Halifax'a hitaben yazılan ve yazar hayattayken yayınlanmayan bu mütevazı notların "bir tek bütün biçiminde, eksiksiz bir çalışma" olduğunu, "Öbür yapıtlarında rastlanan Merkantilist anlayışın, son izlerinin, bu yapıtta büsbütün yok" olduğunu belirtmiş ve "Bu yapıt, hem içeriği hem de biçimi ile küçük bir başyapıttır" demiştir.[58]

Emek-değer teorisinin bakış açısını benimseyen Petty, parayı evrensel eşdeğer işlevini yerine getiren özel bir meta olarak ele alır. Bu metaın değeri, diğer bütün metalar gibi, emek tarafından yaratılmıştır; ama değişim değeri, nicel olarak, değerli madenlerin çıkarılmasında harcanan emek miktarıyla belirlenir. Dolaşım için gereken para miktarı, parasal ticaretin devir hızıyla -yani son tahlilde gerçekleşen meta

[58] Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, Moskova, 1969, s. 275. (*Anti-Dühring*'in II. Kısmının X. Bölümü Marx tarafından yazılmıştır.) (Türkçesi: K. Somer, 2. baskı, s. 370)

miktarı, bunların fiyatları ve değişik işlemlerdeki para birimlerinin dolaşım sıklığı (dolaşım hızı)- tarafından belirlenir. Paranın tam değeri, belli sınırlar içinde, bir bankanın çıkardığı kağıt para ile ikame edilebilir.

Sonraki iki yüzyıl boyunca para ve kredi teorisi, büyük ölçüde, burada William Petty tarafından ifade edilen fikirler çerçevesinde veya yine bu fikirlerle polemik içinde geliştirilmiştir.

İçindeki fikirlerin birçoğu yoğunlaştırılmış ve taslak halinde olan bu mütevazı deneme, incelediğimiz kişinin teorik düşüncesi gücünü göstermektedir. Petty yapabileceğinin sadece çok küçük bir bölümünü yapmıştır. Bu sözler, başka herhangi biri için de söylenebilir. Ama Petty örneğinde özel bir geçerliliğe ve öneme sahiptir.

IV
Boisguillebert: Yaşadığı Çağ ve Oynadığı Rol

Engels, "Marx iktisat araştırmalarına 1843'te Paris'te, büyük İngiliz ve büyük Fransız'la başladı"[59] diye yazar. Marx'ı, o zamana kadar çoğunluklaunutulmuş olan 18. yüzyıl başlarının bir iktisatçısı Boisguillebert'in eserlerini incelemeye neyin yönelttiğini söylemek güçtür. Belki şans; zira Paris'te 1843'te 18. yüzyılın ilk yarısından Fransız iktisatçıların eserlerini içeren bir derleme yayınlanmıştı ve Boisguillebert'in denemeleri 130 yıllık bir aradan sonra ilk kez yeniden basılmış oluyordu. Boisguillebert'in eserlerini Fransızca-Almanca karışımı bir dille özetleyen Marx, kısa notlarla devam eder ve sonra düşüncelerini yazar. Bu değerlendirmelere, XIV. Louis döneminde Rouen'li bir yargıcın, zamanının hayli ilerisindeki dikkat çekici fikirleri sayesinde yönelmiştir.

Marx on yıl kadar sonra *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* adlı eserinde bu özetten yararlanmıştır. İlk kez bu kitabında şu derin değerlendirmeyi yapar: "Siyasal iktisadın Britanya'da William Petty ile Fransa'da Boisguillebert ile başlayıp Britanya'da Ricardo ile Fransa'da Sismondi ile son bulan bir buçuk yüzyılı."[60]

[59] Karl Marx, *Capital* cilt II, Moskova, 1967, s. 7. (*Kapital*, Çeviren: Alaattin Bilgi, üçüncü baskı, Sol Yayınları İstanbul, 1986)

[60] Karl Marx, *A Contribution to the Critique of the Political Economy*, Moskova, 1970, s. 52.

Boisguillebert, Marx'ı yalnızca bir bilim adamı ve yazar olarak çekmemiştir. Kendisi de mutlak monarşinin devlet makinesinde "küçük bir dişli" olan bu zeki ve dürüst adam, Fransız halkının ezilen çoğunluğunun savunusu adına sesini yükseltmiş ve bunun bedelini de ödemişti.

Yoksul Fransız

XIV. Louis iktidarının ilk yirmi yılında ülke ekonomisinin sorumluluğu Colbert'teydi. Colbert sanayiin önemini anlamıştı ve geliştirmek için büyük çaba harcıyordu. Ancak bazı dalların büyümesi, Colbert'in devletin mali gelirinin biricik kaynağı olarak gördüğü tarıma zarar veriyordu. Colbert'in politikasındaki temel kusur, feodal ilişkilere dokunmaması ve bu ilişkilerin ülkenin ekonomik ve toplumsal gelişimine köstek olmasıydı. Belki, kralın verdiği bir görev olmasaydı, Colbert'in çabaları daha başarılı olurdu. Bu görev, tutkulu Louis'nin savaşları ve görülmemiş savurganlıktaki sarayı için para sızdırmaktı.

Colbert'in ölümünden sonra, yürüttüğü politikanın bazı kazanımları hızla yitirildi, ama kusurları iki katına çıktı. 1701'de Fransa'nın en başarısız ve yıkıcı savaşı başladı. Fransa, İspanya Veraset Savaşları denen bu savaşta, İngiltere, Hollanda, Avusturya ve bazı küçük devletlerin oluşturduğu bir koalisyonla karşı karşıya geldi.

XIV. Louis yaşlandıkça devleti çalıştıracak yetenekli insanlar bulamaz olmuştu. Enerjik ve çalışkan Colbert'in yerine sıradan adamlar geçti. XIV. Louis'nin ve onu izleyen iki Bourbon hükümdarının bakanlarının en önemlisi maliye genel denetçisiydi (contrôleur général des finances). Maliye genel denetçisi devlet maliyesinin yönetimini, ülke ekonomisini, içişlerini, adaleti ve bazen askeri işleri elinde topluyordu. Bu öz itibariyle bir başbakandı; ama hükümdarın isteğini tamamen yerine getiren bir başbakan.

İktisadi reformların başlatılması genel denetçiye bağlıydı. Boisguillebert bunu bildiğinden, 17. yüzyılın son ve 18. yüzyılın ilk on yılında bu makamda bulunan Pontchartrain ile Chamillart'ı sürekli ola-

rak projelerinin faydalarına ikna etmeye çalışmıştır. Ancak bu adamlar onu doğru düzgün dinlemediler bile. Pontchartrain tarafından kabul edildiğinde, Boisguillebert raporunu sunmaya, bakanın kendisini önce deli sanacağını ama dinledikçe kısa sürede fikrini değiştireceğini söyleyerek başladı. Sunumu birkaç dakika dinleyen Pontchartrain gülerek sözünü kesti ve Boisguillebert'in orijinal görüşüne katıldığını ve konuşmayı uzatmaya ihtiyaç olmadığını söyledi.

Hükümet ayrıcalıklı kesimlerin (soyluluk ve ruhban sınıf) veya vergi toplayıcıların, zengin mali çevrelerin çıkarlarını etkileyebilecek reformlardan söz edildiğini duymak bile istemiyordu. Oysa bu tür reformlar ülke ekonomisini uzayıp giden krizden çıkarabilirdi. Yöneticilerin peşini bırakmayan Rouen yargıcının projeleri de bu hedefe yönelikti.

Boisguillebert'in yazıları dönemin Fransız ekonomisinin felaket durumu hakkında en önemli kaynaklardan birini oluşturur. Halkın zor durumdaki yüzde 75'i köylülerden oluşuyordu. Köylüler hakkında çok yazıldı. Tanınmış bir siyaset ve ekonomi yazarı, Marshal Vauban'ın tahminine göre 1707'de toplam nüfusun yüzde 10'u yoksul, yüzde 50'si yoksulluk sınırındaydı. Yüzde 30 darlık içinde yaşıyordu ve yalnızca yüzde 10, iyi durumdaki üst sınıfı oluşturuyordu. Bunlar arasında lüks içinde yaşayan birkaç bin kişi vardı.

Boisguillebert, bu durumun nedenlerini anlaması açısından diğer eleştirmenlerden farklı bir konumdadır. Bu sayede iktisadi düşüncenin gelişimine büyük katkısı olabilmiştir. Taşraya yoğunlaşması da rastlantı sayılamaz. Fransa'da burjuva ekonomisinin gelişiminin anahtarı taşradaydı. Kral, soyluluk ve kilise bu kilidi inatla kapalı tuttular. Ta ki yüzyılın sonunda devrim bütün kilitleri kırıp atana kadar... Fransız köylüsü kişisel özgürlüğünü yüzyıllar önce kazanmıştı. Ama üstünde yaşadığı ve çalıştığı toprağın özgür sahibi değildi. "Senyörsüz toprak olmaz" diyen Ortaçağ ilkesi, biçim değiştirmekle birlikte hâlâ yürürlükteydi. Fransa'da, İngiltere'de gelişmekte olan türden güçlü ve yeni bir kiracı kapitalist çiftçiler sınıfı da yoktu. Köylülük üç yükün altında acı çekiyordu: Toprak sahiplerine kira (rant) ödüyor ve çeşitli biçim-

lerde feodal harçlar veriyordu; gelirinin onda birini kiliseye vererek rahip ve keşişlerin büyük ordusunu destekliyordu; ve krala vergi veren biricik kesimi oluşturuyordu.

Boisguillebert eserlerinde ve raporlarında, bu ekonomik sistemin köylüde toprağı işlemek ve ürünü artırmak için herhangi bir istek bırakmadığını defalarca tekrarlamıştır.

Tüm iktisat politikasını vergi geliri alabilmeye bağlayan devlet feodal kalıntılardan yarar sağlamış ve yıkılışlarını ertelemiş oluyordu. Bütün Fransa gümrük duvarlarıyla ayrı eyaletlere bölünmüştü ve taşınan mallardan geçiş ücreti alınıyordu. Bu yerli bir pazarın ve kapitalist girişimin gelişmesini engelliyordu. Bir diğer engel, kentlerde ayrıcalıklı, katı kuralları ve sınırlı üretimleriyle zanaat loncalarının korunmasıydı. Bu sistem, aynı eski ayrıcalıklar sürekli olarak loncalara satıldığından, hükümet için de kârlıydı. Colbert'in kurduğu az sayıda büyük imalathane de 18. yüzyıl başında geriledi. 1685'te XIV. Louis belirli bir dinsel hoşgörü getiren Nantes Fermanını yürürlükten kaldırdı. Binlerce Huguenot[61] ailesi, zanaatkarlar ve tüccarlar paraları, becerileri ve girişimci ruhlarıyla Fransa'yı terk ettiler.

Rouen yargıcı

Ekonomiye ilişkin proje yapanlar herhangi bir zamanda herhangi bir ülkede rastgelebileceğimiz özel bir insan türüdür. Bunlar bir başka topluluğa, mucitlere benzerler ve sık sık aynı engellere, bu dünyanın güçlülerinin bencil çıkarlarına, tutuculuğa ve halis aptallığa çarparlar.

Boisguillebert en tutkulu, dürüst ve tarafsız ekonomi plancılarından biriydi. XIV. Louis Fransa'sında başarısızlığa uğraması kaçınılmazdı ve bu başarısızlık Petty'ninkinden bile daha büyük bir kişisel trajediydi. Boisguillebert, belki Sir William kadar çok yönlü ve renkli bir kişiliğe sahip değildi. Ama daha fazla saygıyı hak ediyordu. Rouen'lı cesur yargıcı tarif ederken, çağdaşları benzer uygarlık erdemlerini örneklemek

[61] Fransa'da 16. yüzyıldaki din savaşları döneminde Katoliklerin Kalvenist (Calvinist) Protestanlara verdiği ad –ç.n.

için klasik antikiteye başvuruyorlardı. Marx, bu iki iktisatçı hakkında şunları yazmıştır: "Petty uçarı, açgözlü, ilkesiz bir maceracıyken, Boisguillebert... gerek büyük entelektüel gücü gerekse cesaretiyle ezilen sınıfların çıkarlarını savunmuştur."[62] Marx'ın, Boisguillebert'i yalnızca basılı eserlerinden tanıdığını ve bu betimlemede bir tahminde bulunduğunu not etmek gerekir. 1860'larda Boisguillebert'in mektupları bulunmuş ve hakkında daha bütünlüklü bilgiye sahip olunmuştur.

Pierre Le Pesant[63] de Boisguillebert 1646'da Rouen'da doğdu. Ailesi -eski Fransa'da adli ve idari bir görevi miras yoluyla edinen soylular için kullanılan terimle- Normandiya *noblesse de robe* (cüppeli asiller veya makam asilleri – ç.n.) soylularındandı. Soyluluğun bu türünün dışında bir de krala silahlarıyla hizmet veren *noblesse d'épée* (kılıç asilleri– ç.n.) vardı. *Makam asilleri* 17 ve 18. yüzyılda *yeni zengin* burjuvaların katılmasıyla hızla çoğaldı. Boisguillebert'in ailesinin geçmişi de böyleydi.

Genç Pierre Le Pesant o günün koşullarında mükemmel bir eğitim aldı, sonra Paris'e giderek edebiyatla ilgilendi. Kısa süre sonra geleneksel aile mesleği olan hukuka döndü, 1677'de aynı çevrelerden bir genç kadınla evlendi, Normandiya'da idari görev üstlendi. Bazı nedenlerle babasıyla arası bozuldu. Miras hakkını küçük kardeşine kaybetti ve "memleketinden ayrılıp para kazanmaya gitmek" zorunda kaldı. Bunda çok da başarılı oldu. 1689'da Rouen yargı bölgesinde genel valilik (lieutenant general) gibi çok pahalı ve etkili bir makam için gerekli tutarı ödeyebilecek durumdaydı. Dönemin tuhaf yönetim sisteminde bu görev kentin baş yargıçlığı ve ek olarak polis ve genel belediye işleri yönetimi anlamına geliyordu. Boisguillebert, ölümünden iki ay önce büyük oğluna devredene kadar yaşamı boyunca bu görevi yürüttü.

[62] Karl Marx, *A Contribution to the Critique of the Political Economy*, Moskova, 1970, s. 55.

[63] İktisatçımızın asıl soyadı böyledir. Boisguillebert atalarının edindiği gayri menkulün adıydı. Soyadlarına, genellikle bir burjuva unvan aldığında ek yapılırdı. Ancak Pierre Le Pesant, her zaman Boisguillebert olarak bilinmiştir. (Elinizdeki kitabın İngilizcesinde kullanılan isim Peasant'tır; ancak burada, Fransızca olsun, İngilizce olsun diğer kaynaklarda ısrarla tekrarlanan Pesant tercih edilmiş, İngilizce kaynakta bir yanlışlık olduğu düşünülmüştür – ç.n.)

Makam satmak, Bourbon monarşisinin en adaletsiz toplumsal uygulamalarından biriydi. Bu yolla hazine burjuvaziyi haraca kesiyor, parasını üretim ve ticarete yatırmasını engellemiş oluyordu. Yeni makamlar icat ediliyor veya eskiler bölünüp bölünüp yeniden satışa çıkarılıyordu. XIV. Louis'nin bakanlarından biri "majesteleri ne kadar çok makam yaratırsa, satın alacak o kadar çok enayi bulunur" diye şaka yapmıştı.

Boisguillebert iktisadi sorunlar üstüne çalışmaya 1670'lerin sonlarında başladı. Normandiya'nın kırsal nüfusu içinde yaşayan ve diğer eyaletlere yolculuklar yapan Boisguillebert, köylülüğün umutsuz durumunu görmüş ve kısa sürede ülkenin genel ekonomik gerilemesinin nedeninin bu olduğu sonucuna varmıştı. Soylular ve kral, köylüyü açlıktan ölmeyecek kadarına, bazen daha da azına terk etmişlerdi. Bu koşullarda üretimin artması beklenemezdi. Öte yandan köylülüğün korkunç yoksulluğu, pazarı olmayan sanayiin çöküşünün de temel nedeniydi.

Bu fikirler yargıcın kafasında yavaş yavaş olgunlaştı. 1691'de kendi "sistem"inden söz edecek duruma gelmişti ve görüşlerini kağıda döküyordu. "Sistem" bugün burjuva-demokratik nitelikte olduğunu söyleyebileceğimiz bir dizi reformdan oluşuyordu. Dahası Boisguillebert, kentli burjuvazinin çıkarlarından ziyade, köylülerin savunucusu gibi görünüyordu. Fransa, bütün çalışmalarında nakarat gibi tekrarlanan ifadeyle yenik bir ülke muamelesi görüyordu.

Boisguillebert'in "sistem"inin hem orijinal halinde hem de 1707'de kavuştuğu nihai halinde üç temel unsurdan oluştuğu söylenebilir.

Birinci olarak, Boisguillebert yaygın vergi reformlarını önemsemiştir. Ayrıntıya girmeksizin, eski ve açıkça azalan oranlı olan vergi sisteminin yerine nispi veya hafifçe artan oranlı bir vergileme getirilmeliydi. Vergiyle ilgili ilkeler bugün tartışmalı olmaya devam ettiğinden biraz açıklama gerekmektedir. Azalan oranlı sistemde kişinin geliri ne kadar büyükse, alınan vergi oranı o kadar küçülmektedir; nispi sistemde vergi için çıkarılan yüzde hep aynı kalmaktadır; artan oranlı sistemde ise vergi oranı gelirle birlikte artar. Boisguillebert'in önerisi o dönem

istisnai bir cesaret ürünüydü, çünkü aristokrasi ve Kilise pratikte hiç vergi ödemiyorlardı ve Boisguillebert onların da en azından yoksullar kadar vergilendirilmelerini istiyordu.

İkinci olarak, iç ticaret üstündeki bütün kısıtlamaların kaldırılmasını önerdi. Bu önlemin iç pazarı genişleteceğini, işbölümünü artıracağını ve meta ve para dolaşımını teşvik edeceğini ümit ediyordu.

Üçüncü olarak, serbest bir tahıl pazarının oluşturulmasını, tahılın doğal fiyatının aşağı çekilmemesini talep ediyordu. Yapay biçimde tahıl fiyatlarını düşük tutan politikanın, bu fiyatlar üretim maliyetlerini karşılamadığı ve tarımsal büyümeyi önlediği gerekçesiyle, son derece zararlı olduğunu düşünüyordu. Boisguillebert, metaların pazarda "doğru fiyatları"nı bulacakları serbest rekabetle ekonominin daha iyi gelişeceğine inanıyordu.

Bu reformları bir ekonomik canlanmanın, ülkenin ve halkın refahında artış sağlamanın önemli koşulları olarak görüyordu. Yalnızca bu yolla devletin geliri artabilirdi. Egemenleri bu görüşlerine ikna etmeye çalıştı. Fikirlerini kamuoyuna ulaştırmak amacıyla 1695-1696'da ilk kitabını yayınladı. İmzasız çıkan kitabın karakteristik bir başlığı vardı: *Fransa'nın ayrıntılı betimlemesi, refah azalmasının nedeni ve bir ayda kralın ihtiyacı olan bütün parayı sağlayıp herkesi zenginleştirecek olan çözüm (Le détail de la France, la cause de la diminution de ses biens et la facilité du remède, en fournissant en un mois tout l'argent dont le roi a besoin et enrichissant tout le monde).*

Basit bir çözüme yaptığı gönderme ve bütün bunların bir ay içinde halledilme olasılığı, bir ölçüde, çarpıcı olmak için tasarlanmıştı. Ancak bunlar Boisguillebert'in gerçek inancını da yansıtıyordu. Yapılması gereken birkaç yasa çıkarmaktı; ekonomi göz açıp kapayıncaya kadar düzelecekti.

Hayal kırıklıkları daha yeni başlıyordu. Kitap neredeyse hiç dikkat çekmedi. 1699'da Pontchartrain'in yerinde, Boisguillebert'i kişisel olarak tanıyan ve görüşlerine sempati de duyduğu sanılan Chamillart vardı. Rouen yargıcı yine umut doluydu; taze bir enerjiyle çalıştı, yeni eserler kaleme aldı. Sonraki beş yıl boyunca temel ürünü, bakana hita-

ben yazılmış uzun mektuplar dizisi oldu. Bu önemli belgeler mektuptu, gerçek bir *yürekten yakarıştı*[61]; ve aynı zamanda rapor notlarıydı.

Boisguillebert iddia etmekte, kandırmaya çalışmakta, ekonomik felaketle korkutmakta, yalvarmakta ve ayaklarına kapanmaktaydı. Tamamen bir anlayış eksikliğiyle yüz yüze gelen, zaman zaman komik duruma düşen Boisguillebert, onurunu anımsadı ve sessizleşti. Sonra, anavatanının iyiliği için kişisel gururu feda etmekte karar kılıp, yeniden iktidardakilere seslenmeye başladı: Acele edin, harekete geçin, kurtarın!

Suç ve ceza

Yirmi yıl geçti. Bakan, Boisguillebert'in yeni yazılarının yayınlanmasını yasakladı. O ise fikirlerinin pratiğe geçirileceği zamanı ümitle bekliyordu. En sonunda 1705'te Boisguillebert "iktisadi deney"ini yapmak için Orléans eyaletinde bir arazi aldı. Bu deneyin nasıl ve hangi koşullarda yapıldığı çok açık olarak bilinmemektedir. Ama ertesi yıl başarısızlıkla son buldu. Küçük ve yalıtılmış bir bölgede, etkili güçlerin karşı çıktığı bir girişim başka türlü sonuçlanamazdı.

Artık Boisguillebert'i hiçbir şey durduramazdı. 1707 başında eserlerinin iki cildini yayınladı. Bu kitaplar teorik inceleme oldukları kadar, hükümete sert siyasal saldırılar, ciddi suçlamalar ve uğursuz uyarılar da içeriyordu. Yanıt almak için çok beklemesi gerekmedi. Kitap yasaklandı, yazar taşraya sürgüne yollandı.

Boisguillebert 61 yaşındaydı. İşleri karmakarışık hale gelmişti, beş çocuklu geniş bir ailesi vardı. Akrabaları onu sakinleştirmeye uğraştılar. Rouen'da saygın bir parlamento (bölge mahkemesi) danışmanı olan küçük kardeşi ağabeyi adına başvurularda bulundu. Arabulucular eksik olmuyordu; Chamillart'ın kendisi bile cezanın saçmalığını kavramıştı. Ama çılgın projeci boyunun ölçüsünü almalıydı. Boisguillebert, dişlerini gıcırta gıcırta, kafasını duvara vurup durmanın anlamsız olduğunu kabul etti. Rouen'a dönmesine izin verildi. Bu öykünün bir

[61] İngilizce metin içinde Fransızca olarak « cri de cœur »

dizi ayrıntısını borçlu olduğumuz dönemin bir anı yazarı, Saint-Simon dükü[65] Boisguillebert'in dönüşünde saygı ve sevgiyle karşılandığını anlatmaktadır.

Boisguillebert bir daha doğrudan bir baskıya maruz kalmadı. Eserlerinin üç baskısını daha yaptı. Tartışmalı bölümleri çıkarttığı doğrudur. Moral olarak yıkılmış bir insandı. 1708'de Chamillart'ın yerine Colbert'in zeki ve etkili yeğeni Desmarets, maliye bakanı oldu. Aşağılanmış Boisguillebert'e karşı iyi niyetler besliyordu. Onu maliye yönetimine katmayı bile denedi. Ama artık çok geçti. Boisguillebert değişmişti ve ülkenin mali durumu da hızla kötüye gidiyor, John Law deneyine zemin hazırlanıyordu. Boisguillebert Ekim 1714'te Rouen'da öldü.

Boisguillebert'in bütünlüklü ve sağlam kişiliği eserlerinden, mektuplarından ve az da olsa çağdaşlarının sunduğu verilerden çıkmaktadır. Hem iş hem özel yaşamında anlaşması kolay olmayan bir insandı. Karakter özellikleri arasında aksilik, inat ve iddiacılık sayılabilir. Saint-Simon, kısaca, "canlı kişiliğinin, türünün tek örneği" olduğunu vurgular. Ancak Saint-Simon'un Boisguillebert'e hayranlığa yakın bir saygı beslediği de açıktır.

Ödünsüz kişiliği katı ilkelerin bir ürünüydü. Önemli önemsiz bütün konularda ilkelerini coşkuyla savunurdu. Bu ilkelerse, yumuşatarak söylersek, o dönem için biraz alışılmadıktı. Bu durumda çatışma kaçınılmaz oluyordu. Yirmi yıl, Rouen'ın mütevazı yargıcı zorlu mücadelesini sürdürdü; zihin huzurundan, refahından ve maddi çıkarlarından fedakarlık etti. (Chamillart tuhaf para cezalarıyla inatçılığını cezalandırma yoluna gitmiş, daha önce ödeme yaptığı makamlar için yeniden para almıştı.) Bakanlar onu sevmiyorlar, ama biraz da (belki "biraz"dan da fazla) çekiniyorlardı. Boisguillebert'in üstünlüğü, fikir ve inançlarını savunurken sergilediği açık sözlülük, cüret ve inanmışlıkta gizliydi.

---

[65] Büyük ütopik sosyalist Kont Claude Henri de Saint-Simon'un bir atası

Teorisyen

Kendinden önceki bütün iktisatçılar gibi Boisguillebert de geliştirdiği teorik yapıyı pratiğe bağımlı hale getirmiş, teoriye öne sürdüğü politikayı doğrulama görevini yüklemiştir. İktisat biliminin kurucularından biri olarak rolü, reformlarını bütünlüklü bir teorik görüşler sistemi üstünde temellendirmesi ve bu görüşlerin zamanına oranla çok derin olmasındadır. Ülkenin iktisadi büyümesini neyin belirlediğini kendi kendine sormuş, özellikle durgunluğun (stagnasyon) ve Fransız ekonomisindeki gerilemenin nedenleriyle ilgilenmiştir. Bu noktadan daha genel bir soruya ulaşır: Ulusal ekonomide işbaşında olan ve gelişmeyi güvence altına alan yasalar nelerdir?

Lenin'in, fiyatların oluşum ve değişim yasasını keşfetme arzusunun Aristoteles'ten beri iktisat teorisinin bütününe yayıldığı yolundaki düşüncesini daha önce alıntılamıştık. Boisguillebert bu uzun araştırmaya özgün bir katkıda bulundu. Soruna bugün "optimal fiyatın oluşması" dediğimiz açıdan yaklaştı. İktisadi denge ve ilerlemenin en önemli koşulunun nispi veya normal fiyatlar olduğunu yazdı.

Bunlar nasıl bir fiyat türüdür peki? Her şeyden önce, bütün sektörlerde ortalama olarak, üretim maliyetlerinin karşılanmasını ve belli bir kârı, net geliri güvence altına alan fiyatlardır. Dahası, bunlar, metanın kesintisiz biçimde pazarlanması sürecini ve tüketici talebinin desteklenmesini mümkün kılan fiyatlardır. Son olarak da, bu fiyatlar, paranın "yerini bildiği", ödemelerin devrini desteklediği ve halkın üstünde zorba bir rejime gerek duyurmayan fiyatlardır.

Fiyatlar yasasının, yani işin özü, değer yasasının, ekonominin orantılılığının ifadesi olarak yorumlanması bütünüyle yeni ve cüretli bir fikirdi. Boisguillebert'in diğer temel teorik görüşleri de buna bağlıdır. Fiyatlar bu şekilde ele alındığında, sorun doğal olarak ekonomide "optimal fiyatlar"ın nasıl elde edileceğine dönüşmektedir. Boisguillebert fiyat yasasının serbest rekabet koşullarında kendi doğallığı içinde gelişeceği görüşündedir.

Tahıl için mümkün olan en yüksek fiyatların saptanmasını, rekabet

özgürlüğünün temel bir ihlali olarak görmüştür. Azami fiyatların silinmesi durumunda, tahılın piyasa fiyatının yükseleceği, böylece köylülerin gelirlerinin ve sınai mallara dönük taleplerinin artacağı, dolayısıyla sanayi üretiminin yükseleceği ve bunun böyle devam edeceği fikrindeydi. Bu zincirleme tepki, ayrıca, "nispi fiyatlar"ın evrensel olarak oturmasını ve ekonominin gelişmesini temin edecekti.

Ünlü "laissez faire, laissez passer", bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler sözünün kime ait olduğu hâlâ tartışma konusudur[66]. Bu söz daha sonra serbest ticareti ve devletin ekonomiye müdahale etmemesini savunanların sloganı, sonuç olarak siyasal iktisatta klasik okulun kılavuz ilkesi olmuştur. Deyim XIV. Louis döneminin zengin tüccarlarından François Legendre'a, Argenson Markisine (1730'lar) ve Turgot'nun dostu ve ticaret genel müdürü Vincent Gournay gibi farklı kişilere kısmen veya bütünüyle atfedilebilmiştir. Ancak bu cümleyi Boisguillebert icat etmiş olmasa bile, içerdiği fikri, yazdığı şu pasajla, en açık seçik ifade eden kuşkusuz odur: "Doğanın önü açılmalıdır..."

Marx'ın işaret ettiği gibi Boisguillebert, "laissez faire, laissez passer" kavramını kapitalist girişimcinin bencilliğiyle birleştirmemiştir. Bu sonradan gerçekleşecekti. "Bu öğretinin içinde *insani* ve *anlamlı* bir şeyler de vardı. Gelirini doğal olmayan araçlarla arttırmaya uğraşan eski devlet ekonomisinin tersine insani ve burjuva yaşantısını özgürleştirmeye yönelik ilk girişim olmasıyla da anlamlı. *Neye benzediğinin gösterilmesi için* burjuva yaşamı özgürleştirilmeliydi."[67]

Boisguillebert aynı zamanda, devletin iktisadi işlevlerini de reddetmedi; bu gerçekçi ve pratik bir kişi için akıl almaz olurdu. Devletin, özellikle mantıklı bir vergi politikasıyla ülkede tüketim düzeyini ve talebi yükseltebileceğini düşündü. Tüketici harcamalarının düşmesi durumunda metaların satış ve üretiminin hep düşeceğini anlıyordu. Eğer

[66] 19. yüzyıl sonunda Alman bilim adamı August Oncken, bu cümlenin ilk bölümüyle üretim özgürlüğünü, ikinci bölümüyle de ticaret özgürlüğünü ifade etmişti.

[67] K. Marx, F. Engels, *Historisch-kritische Gesamtausgabe, Werke*, Schriften, Briefe, Moskova, u.a., Abt. I, Bd. 3, s. 575

yoksullar daha fazla kazanır ve daha az vergi öderlerse, gelirlerini daha fazla harcama eğiliminde olacakları için, düşüş yaşanmazdı. Öte yandan zenginler gelirlerini tasarruf etmeye eğilimliydiler ve bu yüzden ürün satışıyla ilgili zorluklara katkıda bulunuyorlardı.

Bu argüman çizgisi iktisadi düşüncenin sonraki yüzyıllarda izlediği gelişme açısından önem taşır. Kapitalist toplumda üretim ve servetin artmasının ana nedenleriyle ilgili olarak burjuva siyasal iktisadının tarihinde iki temel tutum vardır. Birincisi, kısaca üretim artışının yalnızca birikimin boyutları (yani tasarruflar ve sermaye yatırımı) tarafından belirlendiğidir. Böylece para talebiyle ilgili olarak adeta her şey kendiliğinden yoluna girer. Bu anlayış, mantıksal olarak, ekonomik bunalım ve genel aşırı üretim olasılığının reddine sürükler. Diğer bakış açısı, yüksek üretim artışı oranını sağlayan etken olarak tüketici talebinin altını çizer. Boisguillebert, belli ölçülerde bu yaklaşımın öncüsü sayılabilir. Bu tutum, tersine, mantıksal olarak, ekonomik bunalım sorununa götürür.

Boisguillebert'in "bunalımlar"ı (veya, bunalım kapitalist gelişimin daha sonraki aşamasının karakteristik özelliği olduğundan, buna benzer olguları) kötü hükümet politikasına bağladığı ölçüde ekonominin içsel yasalarına bağlamadığı doğrudur. Görüşleri, iyi bir politikanın yetersiz talep ve bunalım sorununu bertaraf edeceği şeklinde de yorumlanabilir.[68] Her ne olursa olsun, Boisguillebert *Dissertation*

[68] Boisguillebert'in bu sorundaki eksik ve çelişkili görüşleri, iktisadi düşünce tarihçilerinin onun hakkında ters düşen görüşler geliştirmelerine neden olmuştur. Fransız iktisatçı Henri Denis, son tahlilde Boisguillebert'in anlayışının, serbest rekabet altında bunalımların mümkün olmadığı anlamına geldiğini ve sonuç olarak "Jean-Baptiste Say'e atfedilen ve ürünlerin serbestçe değiş tokuş edildiği bir sistemde genel üretim fazlasının asla söz konusu olmayacağı anlamına gelen ünlü 'mahreçler kanunu'nu (henüz içeriyor denemese bile) hazırladığı"nı yazmıştır. (H. Denis, *Histoire de la pensée économique*, Paris, 1967, s.151. [*Ekonomik Doktrinler Tarihi*, çev: Atilla Tokatlı, Sosyal yay. 1997]) Diğer yandan Schumpeter ise Boisguillebert'in tüketici talebi eksiği ve aşırı yatırımları kapitalist ekonominin istikrarına karşı bir tehdit ve bunalımların nedeni olarak gördüğünü vurgulamakta ve Boisguillebert'i "Say kanunu"nun eleştirmenlerinin, özellikle de Keynes'in öncüsü saymaktadır. (J. A. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, s. 285-287)

sur la nature des richesses, de l'argent et des tributes (Servet, Para ve Vergilerin Doğası Üzerine İnceleme) başlıklı temel kuramsal eserinde, bir iktisadi bunalımın nasıl gerçekleştiğini açık ve parlak biçimde betimler. İnsanlar malların yokluğu kadar aşırı fazlalığından da ölebilir. Belirli aralıklarla birbirlerine zincirlenmiş on, on iki kişi düşünün, der. Birinin çok yiyeceği vardır ve başka hiçbir şeyi yoktur. Bir diğerinin fazla giysisi, üçüncünün içeceği, vs. olsun. Ama bu mallarını birbirleriyle değiştirememektedirler: Zincirleri, insanın anlamasının mümkün olmadığı ve ekonomik bunalımlara neden olan dışsal ekonomik güçlerdir. Bu bolluk içinde felaket resmi, işsizlik ve yoksulluğun ortasında denize dökülen sütler ve lokomotif ocaklarında yakılan tahıllarıyla akla 20. yüzyılı getirmektedir.

Boisguillebert'in kuram ve siyasetteki tutumu merkantilist görüşlerden ayrışmakta ve büyük ölçüde karşıt bir nitelik almaktadır. Tarımı ekonominin temeli sayan Boisguillebert, iktisadi yasaları dolaşım değil üretim alanında görmüştür. Ülkenin zenginliğini parada görmeyi reddetmiş, para ile mal biçimindeki gerçek zenginlik arasında ayrım gözeterek parayı tahtından indirmeye çalışmıştır. Son olarak da Boisguillebert'in iktisadi özgürlük savunusu da merkantilizmden kesin bir kopuş noktasıdır.

Boisguillebert ve Fransız siyasal iktisadı

Boisguillebert'in görüşlerindeki güzel ve çekici özellik hümanizmdir. Ancak "köylü manisi" iktisat teorisi açısından ters bir yön de barındırır. Büyük ölçüde, Boisguillebert ileriye değil geriye bakmakta, sanayi ve ticaretin rolünü küçük görmekte ve bir köylü ekonomisini idealize etmektedir. Bu tutum temel iktisadi sorunlar hakkındaki görüşlerini etkilemiştir.

Boisguillebert'in, Petty'den hayli farklı olan tutumunun nedenleri, Fransız kapitalizminin tarihsel gelişim özelliklerinde aranmalıdır. Sanayi ve ticaret burjuvazi Fransa'da, İngiltere'ye oranla karşılaştırılamayacak ölçüde zayıftı ve kapitalist ilişkiler daha yavaş gelişiyordu.

İngiltere'de kapitalist ilişkiler tarımda da yerleşmişti. İngiliz ekonomisi, büyük ölçüde, işbölümü, rekabet, sermaye ve emek hareketliliği ile karakterize oluyordu. İngiltere'de siyasal iktisat saf bir burjuva görüş sistemi olarak gelişirken, Fransa'da esasen küçük burjuva nitelik taşıyordu.

Kaynağında Petty'nin bulunduğu İngiliz siyasal iktisadı, bilimsel çözümlemenin merkezine birbiriyle bağlantılı ve çok önemli iki sorunu yerleştirmiştir. Meta fiyatlarının esas temeli nedir ve kapitalistin kârı nereden gelir? Bu soruları yanıtlayabilmek için değerin doğasını incelemek gerekiyordu. Emek değer teorisi İngiliz iktisatçıların düşüncesinin mantıksal temelini oluşturmuştur. Bu temeli geliştirirken İngiliz iktisatçılar adım adım, değişik tüketici değerlerini yaratan somut emek ile nitel bir özelliğe sahip olmayan, uzunluk, miktar gibi tek bir parametreye sahip soyut emek arasındaki ayrıma yaklaşmışlardır. Bu fark Marx'tan önce hiçbir zaman ortaya konmamış ve formüle edilmemiştir; ama bu noktaya yaklaşılması, bir ölçüde Petty'den Ricardo'ya kadar İngiliz siyasal iktisadının tarihini oluşturur.

Değer yasası İngiliz siyasal iktisadının asıl konusuydu. Ancak Marx'ın işaret ettiği gibi "değer teorisinin tam olarak gelişmesi, geniş ölçekli sanayi üretimi ve serbest rekabetin hüküm sürdüğü bir toplumu, başka bir deyişle modern burjuva toplumunu varsayar."[69] Bu toplum Fransa'da, İngiltere'den çok daha sonra gelişmiştir ve bu durum kuramcıların değer teorisinin işleyişini gözlemlemelerini ve anlamalarını zorlaştırmıştır.

Boisguillebert'in "nispi fiyatlar" anlayışıyla "farkında olmasa da... metaların değişim değerini emek zamanına"[70] indirgediği doğrudur. Ama Boisguillebert emeğin ikili niteliğini anlamanın uzağındaydı ve bu nedenle, aslında evrensel soyut emekte vücut bulan servetin değer yönünü ihmal etmiştir. Boisguillebert servetin yalnızca maddi yönünü görmüş ve bunu bir yararlı mallar kütlesi, tüketim değeri olarak ele

[69] Karl Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, Moskova, 1970, s.60

[70] age, s. 54

almıştır.

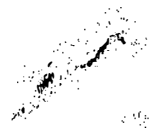
Görüşlerindeki bu eksiklik özellikle para konusunda açık biçimde görülür. Değer yasasının işlediği bir toplumda, metaların ve paranın bölünmez bir bütün oluşturduklarını anlamaz. Çünkü, değişim değerinin mutlak deposu soyut emek, eksiksiz ifadesini parada bulur. Boisguillebert, parayı, sadece yararlı mallar diye gördüğü metalardan ayırt ederek paraya karşı fanatik bir kavga vermiştir. Para kendinde bir tüketim nesnesi olmadığı için, Boisguillebert'e dışsal ve yüzeysel görünmüştür. Para doğal olmayan, zorba bir güce sahiptir ve ekonomik felaketin nedeni budur. Boisguillebert *Dissertation*'a, paraya sert biçimde saldırarak başlar: "Kalpteki bozulma altın ve gümüşten putlar dikti... Altın ve gümüş, bilinçsiz Antikitenin, birçok halkın kült ve dinini uzun süre oluşturan sahte tanrılara sunduğundan daha fazla malın, değerli eşyanın ve hatta insanların kurban edildiği tanrılara dönüşmüştür."[71]

Kapitalist üretimi, temellerine dokunmaksızın, paranın iktidarından kurtarma yönündeki ütopik dürtü, Marx'ın ortaya koyduğu gibi, Boisguillebert'den Proudhon'a kadar Fransız siyasal iktisadının "ulusal zaafı"dır.

Boisguillebert burjuva toplumun sınıflı, sömürücü niteliğini açığa çıkaramazdı. Onun zamanında burjuva toplumu henüz feodal düzenin içinde oluşmaya yeni başlamıştı. Ancak ekonomik ve toplumsal eşitsizliği, zulüm ve baskıyı acı biçimde eleştirdi. Boisguillebert, eserleriyle "eski düzen"in çöküşünü hazırlayan ve devrimin yolunu döşeyen ilk kişilerden biridir. Mutlak monarşinin savunucuları bunu daha 18. yüzyılda anladılar. Boisguillebert'in ölümünden aşağı yukarı elli yıl sonra, bunlardan biri, onun "iğrenç eserlerinin" hükümete karşı nefreti kışkırttığını, hırsızlık ve isyanı teşvik ettiğini, özellikle genç kuşakların elinde tehlikeli olduğunu yazmıştır. Bizim de, Boisguillebert'in eserlerini ve kişiliğini önemli ve ilgi çekici bulmamızın nedenlerinden biri budur.

---

[71] *Économistes financiers du XVIIIe siècle* (18. Yüzyılda İktisatçı Maliyeciler), Paris, 1843, s. 394, 395.

V
John Law: Maceracı ve Peygamber

Law'un adı çok bilinir. Ünlü İskoçyalının ilk biyografisi o henüz hayattayken çıktı. Fransa'da "Law sistemi"nin çökmesinden sonra, hakkında bütün Avrupa dillerinde yazılar yazıldı. 18. yüzyılın hiçbir Fransız siyaset yazarı ondan söz etmeyi ihmal edemez.

19. yüzyılda modern bankaların ortaya çıkması, krediler ve borsa spekülasyonundaki büyük gelişme, bu hırslı kredi havarisinin faaliyet ve fikirlerine ilgiyi de beraberinde artırdı. Artık Law'a parlak bir maceracı olarak değil, önde gelen bir iktisatçı olarak bakılıyordu.

20. yüzyıl, "enflasyon çağı" bu ilginç kişinin yeni bir yönünü keşfetti. John Law kredi ve kağıt para bolluğu sayesinde ekonominin sürekli canlı tutulabileceğini ümit ediyordu. Aynı fikir (doğal olarak yeni bir biçim altında) modern burjuva devletin anti-kriz politikasının da temelinde yatmaktadır. Burjuva araştırmacılar Law ile Keynes arasında gerçekten gizemli bir benzerlik bulmaktadırlar: "Fransa maliye genel denetçisi (contrôleur général des finances) John Law of Lauriston (1671-1729) ve John Maynard Keynes (1883-1946) arasındaki paralellik, kişisel yaşamlarının bazı yönlerine varana kadar derin ve geniştir; öyle ki bir medyumun Keynes'in Law'un iki yüzyıl sonraki reenkar-

nasyonu olduğunu söylemesi mümkündür."[72]

Son yıllarda Law hakkında çıkan kitapların başlıkları bile karakteristiktir: *John Law. Père de l'inflation* (Enflasyonun babası), *Der Magier des Kredits* (Kredi Büyücüsü) ve *La strana vita del banchiere Law* (Banker Law'un Acayip Yaşamı). Aynı zamanda iktisadi düşünce tarihinde tuttuğu ağırlıklı hacimle onurlu bir yere sahip olmuştur.

Tehlikeli bir kariyer ve cesur fikirler

John Law 1671'de İskoçya'nın başkenti Edinburgh'da doğdu. Babası bir kuyumcuydu. Dönemin adetine uygun olarak faizle borç para da veriyordu. 1683'te Lauriston'da küçük bir mülk satın aldı ve böylece toprak aristokrasisine dahil oldu. Parası olan, hoş görünümlü ve cazibe sahibi John Law gençliğinde bir kumarbaz ve kabadayıydı. Yirmi yaşındayken, bir yakınının söylediğine göre, "her tür uçarılıkta iyi bir uzman olan" Law için Edinburgh fazla taşra kalıyordu; Londra'ya taşındı. İskoçya ve İngiltere aynı krala tabi olmakla birlikte İskoçya birçok açıdan hâlâ bağımsız bir ülkeydi.

Genç İskoçyalı, Londra'da kısa süre içinde Beau Law (şık, züppe) takma adıyla ünlendi. Nisan 1694'te düelloda bir hasmını öldürdü. Mahkeme olayı bir cinayet olarak değerlendirerek Beau Law'u idama mahkum etti. Etkili birilerinin araya girmesi sayesinde Kral III. William Law'u affetti. Ancak öldürülen kişinin akrabaları yeni bir mahkeme açtılar. Sonucu beklemeyen Law, on metre yükseklikten atlayıp ayak bileğini burktuktan sonra dostlarının yardımıyla hapisten kaçmayı başardı. Yurtdışına gitmekten başka çaresi yoktu. Hollanda'yı seçti.

Londra'da geçirdiği üç yılda sadece ayyaşlarla ve kadınlarla arkadaşlık etmemişti. İyi bir pratik eğitimi olan, doğuştan hesap yeteneğine sahip ve her tür mali işe yatkın olan Law, 1688-1689 devriminden sonra Londra'da çok rastlanan maliyecilerle tanışmıştı. Birkaç yıl sonra İngiltere Bankası kuruldu. Bu İngiliz kapitalizminin tarihinde önemli

[72] Ferdinand Zweig, *Economic Ideas. A Study of Historical Perspectives* (İktisadi Fikirler. Tarihsel Perspektifler Üzerine Bir İnceleme), New York, 1950, s. 87

bir olaydı.

Law bankacılık konusunda romantik bir tutuma sahipti. Romans ve bankacılık... Bugün kulağa tuhaf geliyor. Ama o zamanlar kapitalist kredinin şafağında, bankacılığın sunduğu olanaklar çoğu kişiye sınırsız ve harikulade görünüyordu. Law'ın yazılarında sık sık bankaların kurulmasını ve kredi sisteminin gelişmesini, "Hindistan'ın keşfi"yle yani değerli maden ve nadir malların Avrupa'ya taşınma yolu olarak Hindistan ve Amerika'ya deniz geçişinin keşfedilmesiyle karşılaştırması nedensiz değildi. Bütün yaşamı boyunca, bankası sayesinde Vasco de Gama, Kolomb veya Pizarro'dan daha fazlasını yapabileceğine inandı. John Law'un kişiliğinde, henüz test edilmemiş olan kredinin gücü, bir hayrana, şairine ve peygamberine kavuşmuştur.

Bu yaklaşım İngiltere'de başlayıp Hollanda'da devam etti. Law Hollanda'da, o dönem Avrupa'nın en büyük ve en saygın bankası olan Amsterdam Bankası'nı inceleme fırsatı buldu. 1699'da Paris'teydi. Oradan, yanında genç ve evli bir İngiliz kadınla, Catherine Seingieur'le İtalya'ya gitti. Bu kadın bundan böyle bütün maceralarında Law'un yanında olacaktı. Yeni bir banka türü yaratma fikrine takmış halde 1704'te Catherine'le ve bir yaşındaki oğluyla birlikte İskoçya'ya döndü. Fikrini hayata geçirmeyi denedi ve başardı.

Ülke ekonomik zorluklar içindeydi. Ticarette depresyon, kentlerde işsizlik gözlemleniyordu; girişimcilik ruhu yok olmuştu. Daha iyi! Law bu sorunları çözme planını 1705'te Edinburgh'da yayınlanan kitabında ortaya koydu. Eserin başlığı *Money and Trade Considered, With a Proposal for Supplying the Nation With Money* (Ülkeye Para Tedarik Etme Önerisi Işığında Para ve Ticarete Bakış) idi.

Law tam anlamıyla bir kuramcı değildi. Ekonomiyle ilgisi, para ve kredi sorunun ötesine pek geçmiyordu. Ama planını hayata geçirmek için uğraş verirken, iktisat biliminde büyük ve hayli çelişik bir rol oynayan bu sorunla ilgili düşüncelerini ifade etmiştir. Elbette Law'un iktisadi görüşleri, muazzam sonuçlara ulaşan pratik faaliyetiyle bağlantılı olarak görülmelidir. Sonraki yazılarında olduğu gibi bu faaliyette de,

yalnızca Edinburgh kitabında açıkladığı temel görüşleri pratiğe koymuş ve geliştirmiştir.

Bize Law'un birey olarak özellikleri hakkında da bazı önemli bilgiler bırakan Saint-Simon Dükü onun hakkında "bir sistem adamıydı" diyordu. Sisteminin temel ilkelerinde, Law tereddütsüz bir ısrar ve tutarlılık sergilemiştir.

Law iktisadi refahın anahtarının, ülkede para bolluğu olduğu görüşündeydi. Paranın kendisini servet olarak değerlendirmiyordu, gerçek servetin mallar, fabrikalar ve ticaret olduğunun farkındaydı. Ama para bolluğu, toprağın, emeğin ve girişimci becerisinin eksiksiz kullanımını temin ederdi.

Bu konuda şunları yazmıştı: "İç ticaret, halkın istihdamı ve malların değiş tokuşudur. (...) İç ticaret paraya bağlıdır. Daha fazla miktarda para, daha az miktarda paraya oranla daha fazla insanı istihdam eder... İyi yasalar parayı tam dolaşıma taşıyabilir, böylece ülke için daha kârlı işleri mümkün kılar ve zorlar: Ama dolaşıma girecek daha çok para olmaksızın, yani daha fazla sayıda ücreti ödemeksizin, daha fazla insanı çalıştıracak herhangi bir yasa yoktur."[73]

Law, eski merkantilistlerden açık biçimde farklılaşmaktadır. Ekonomik gelişimin temel kaynağını dolaşım alanında görmekle birlikte, madeni parayı övmekten ziyade tahtından indirmek için elinden geleni yapmıştır. Bundan iki yüzyıl sonra Keynes altın parayı "barbarlık kalıntısı" olarak adlandıracaktı. Bu sözü, pekala Law da söyleyebilirdi. Para madeni olmamalıydı. Para, banka tarafından ekonominin çıkarlarına göre yaratılan bir kredi, ya da başka bir deyişle, kağıt para olmalıydı. "Parayı artırmak için en iyi yöntem banka kullanımıdır."[74]

Law'un sistemi, önemleri açık olan iki ilke içeriyordu: Birinci olarak, bankalar için bir kredi genişletme politikası öneriyordu. Banka, elinde tuttuğu madeni para arzından defalarca daha fazla borç verebilirdi. İkinci olarak, bankaların birinci dereceden araçlar olmasını ve devletin

[73] J. Law, *Œuvres complètes* (Tüm Eserler), cilt 1, Paris, 1934, s. 14-16

[74] age., s.46.

ekonomik politikasını yürütmelerini öneriyordu.

Bu noktayı, özellikle bugün de –farklı koşul ve biçimlerde- benzer sorunların sürmesi nedeniyle biraz açmalıyız. Bir bankanın sahiplerinin sermaye olarak 1 milyon sterlin yatırım yaptıklarını düşünün. Ek olarak 1 milyon sterlin değerinde altın mevduat almış olsunlar. Banka 1 milyon sterlin değerinde tahvil çıkartır ve borç olarak verir. Muhasebe hakkında en az fikri olanlar bile, bankanın bilançosunun aşağıdaki gibi olacağını bilirler:

AKTİF		**PASİF**	
Altın	2 milyon	Sermaye	1 milyon
Kredi	1 milyon	Mevduat	1 milyon
		Tahviller	1 milyon
Toplam	3 milyon	**Toplam**	3 milyon

Bu bankanın mutlak biçimde güvenilir olduğu açıktır. Altın rezervleri, mevduatları ve ödenmesi talep edilebilecek tahvilleri karşılamaktadır. Ama, Law hiç de yersiz olmayan bir biçimde, bir bankanın "ne işe yaradığını" sorar. Elbette belli bir işe yaramakta, ödemeleri kolaylaştırmakta, altının kaybolmasını veya çalınmasını önlemektedir. Ancak bankanın, diyelim ki, 10 milyon sterlinlik tahvil çıkarıp ekonomiye sunması durumunda çok daha yararlı olacağı açıktır. şimdi de şu tabloya bakalım:

AKTİF		**PASİF**	
Altın	2 milyon	Sermaye	1 milyon
Kredi	10 milyon	Mevduat	1 milyon
		Tahviller	10 milyon
Toplam	12 milyon	**Toplam**	12 milyon

Bu banka belli bir riskle çalışacaktır. Ne olabilir? Örneğin bankanın kağıtlarını ellerinde tutanlar üç milyon sterlinlik taleple gelirlerse ne olacaktır? Banka ya yıkılır, ya da Law'un zamanında söylendiği gibi ödemeleri durdurur. Ama Law bunun makul ve gerekli bir risk olduğuna inanmaktadır. Dahası, bankanın bir süreliğine ödemeleri durdurmaya zorlanması durumunun, öyle korkunç bir şey olmadığını da düşünmektedir.

Örneğimizde bankanın altın rezervi, ihraç ettiği kağıt toplamının yalnızca yüzde 20'si, hatta mevduatlara ek yapılırsa daha azıdır. Bu, bütün bankacılık işlemlerinin temelini oluşturan kısmi rezerv ilkesidir. Bu ilke sayesinde bankalar kredileri esnek biçimde artırabilir ve dolaşımı yükseltirler. Kredi kapitalist üretimin gelişiminde en önemli rolü oynar. Law bunu gören ilk kişilerden biridir.

Ancak aynı ilke bankacılık sisteminin istikrarını da tehlikeye atmaktadır. Bankalar "akıntıya kapılma" eğilimindedirler ve kâr için daha fazla borç vermeye çalışırlar. Buradan, ekonomi açısından ciddi sonuçlar doğuran çöküş tehlikesi ortaya çıkmaktadır.

Bir diğer tehlike veya aynı tehlikenin bir başka yönü de bankanın mali olanaklarının devlet tarafından tüketilmesidir. Bir banka, ekonominin gerçek gereksinimlerini karşılamayan bir biçimde, örneğin, en basitinden, ulusal bütçe açığını kapatmak amacıyla fazla tahvil çıkartmaya zorlanırsa ne olacaktır? "Enflasyon" sözcüğü o zamanlar daha icat olunmamıştı, ama Law'un bankasını ve içinde iş gördüğü ülkeyi tehdit eden olay buydu.

Law kredilerin avantajlarını gördü, ama tehlikelerini görmedi veya göremedi. Sisteminin başlıca pratik zaafı ve nihai çöküş nedeni budur. Law'un görüşlerindeki teorik kusur, kredi ve parayı sermayeyle, saf biçimde eşleştirmesidir. Bir bankanın, kredileri ve para ihracını genişletme yoluyla sermaye yaratabileceğini ve böylece zenginlik ve istihdamı artırabileceğini düşünmüştür. Ancak, üretim artışı için gereken gerçek emeğin ve maddi kaynakların yerini tutacak bir kredi yoktur.

Law'un ilk kitabında tasarladığı ve 10-15 yıl sonra görkemli bir öl-

çekte pratiğe koyduğu kredi işlemleri, sistemini açıkça bir mali maceracılığa dönüştürdü. Law'u "kredinin birinci sözcüsü" diye adlandıran Marx, şaka yollu, bu tür kişilerin "bir batakçı ve bir peygamberin kişilik özelliklerinin hoş bir karışımına" sahip olduklarını söyler.[75]

Paris'in fethi

İskoç parlamentosu bir banka kurma planını reddetti. İngiliz hükümeti Law'un on yıl önce işlediği suçu affetmeyi iki kez reddetti. İngiltere ve İskoçya'yı birleştirecek olan Birlik Yasası'nın hazırlıklarıyla bağlantılı olarak, Law bir kez daha, profesyonel kumarbaz yaşamı sürdüğü Kıta Avrupa'sının yolunu tuttu. Hollanda ve İtalya'da, Flandra ve Fransa'da, kah ailesiyle kah yalnız yaşadı; kumar oynayıp değerli kağıtlar, mücevherler ve resim tablolarıyla spekülatif işler çevirdi. *İran Mektupları*'nda[76] (1721) Montesquieu Avrupa'da yolculuk yapan bir İranlının ağzından aşağıdaki ironik gözlemde bulunur: "Kumar Avrupa'yı kasıp kavuruyor; kumarbaz olmak bir statü türü. Kumarbaz unvanı soyluluk, servet ve namus gibi değerlerin yerine kullanılıyor, ona sahip olanları dürüst insanlar sınıfına yerleştiriyor..."

Law da sosyal konumunu ve servetini işte böyle elde etti. Kumarbazlığının çevresinde efsaneler doğdu. *Soğukkanlılığı*, kurnazlığı, şaşırtıcı hafızası ve şansı sayesinde kazandı. Sonunda Paris'e yerleşmeye karar verdiğinde, Fransa'da 1 milyon 600 bin liralık varlığa sahipti. Ama Paris, Law'u sadece kumar ve spekülasyon açısından cezbetmiyordu. Mali kriz derinleştikçe, Law projesinin burada kabul göreceğini daha fazla hissediyordu. Devlet kasası boştu, ulusal borçlar korkunç boyutlardaydı, krediler azalmış, ekonomide stagnasyon ve depresyon boy göstermişti. Law'un bütün önerdiği ise kağıt çıkarma yetkisiyle donatılmış bir devlet bankası kurulmasıydı.

1715'te XIV. Louis ölünce Law'un zamanı gelmiş oldu. Law, tahtın varisi reşit olana kadar ülkenin hükümdarı olma şansı yüksek bir ada-

[75] Karl Marx, *Kapital*, c. III, Moskova, 1971, s. 441

[76] Montesquieu, *İran Mektupları* (Lettres Persanes), Ark Kitapları, İstanbul, 2004. (ç.n.)

ma, kralın da yeğeni olan Orleans Dükü Philippe'e uzun süredir görüşlerini anlatıyordu. Philippe, İskoçyalıya inanmaya başlamıştı. Taht üstünde diğer hak iddia edenleri bertaraf edip iktidarı ele geçirdikten sonra hemen Law'u çağırttı.

Radikal önlemlerden korkan ve yabancı birine güvenmeyen aristokrat danışmanlarla Paris parlamentosunun muhalefetini aşmak altı aydan fazla zaman aldı. Law devlet bankası fikrinden vazgeçmek zorunda kaldı ve özel bir anonim bankaya razı oldu. Ama bu sadece taktik bir manevraydı. Banka başından itibaren devletle yakın bağlara sahipti. Mayıs 1716'da kurulan Banque Générale faaliyetinin ilk iki yılında büyük bir başarıya ulaştı. Yetenekli yönetici, kurnaz işadamı, becerikli siyasetçi ve diplomat Law, kral naibinin desteğiyle, ülkenin bütün para ve kredi sistemini güvenle yönetti. Law'un başarıyla denetim altında tuttuğu Banque Générale tahvilleri dolaşıma çıkarılmış ve genel olarak madeni paraya benzer bir değerden kabul görmüştü. Paris tefecileriyle karşılaştırıldığında, banka daha makul faiz oranlar uyguluyor, kredileri sanayi ve ticarete yönlendiriyordu. Ekonomide gözle görülür bir canlanma yaşandı.

Büyük çöküş

Law bir ülkeye değil, bir fikre sadakat besliyordu. Fikrini önce İskoçya'ya, İngiltere'ye, Savoy düküne ve Cenova Cumhuriyeti'ne götürmüştü. Sonunda Fransa tarafından kabul gördüğünde kendini samimi biçimde Fransız gibi hissetmeye başladı. Hemen Fransız vatandaşlığına geçti; ardından, sisteminin başarısı için gerekli olduğuna karar verdiği zaman da, Katolikliğe geçti.

Law'un fikirlerine gerçekten inandığından ve Fransa'da bu fikirlerin hayata geçmesi için sadece bütün parasını değil, bütün kalbini de ortaya koyduğundan kuşku yoktur. Law çalabildiği kadarını çalıp vurgunuyla sırra kadem basan türden adi bir hırsız değildi. Daha sonraları "savunmasında", planının böyle olması halinde servetinin tamamını Fransa'ya getirmeyip, henüz iktidarda olduğu sırada bir kısmını yurt-

dışına çıkartacağını ısrarla dile getirmiştir. Law için "karakterinde ne ihtiras ne düzenbazlık vardı" diyen Saint-Simon düküne inanabiliriz. O sisteminin çetin mantığı yüzünden maskara olmuştu!

Aralık 1715'te kral naibine yazdığı bir mektupta görüşlerini anlatırken şaka kokan şu gizemli pasaja da yer vermişti: "Banka benim ne tek ne de en büyük fikrim. Öyle bir şey yapacağım ki, Avrupa, Fransa'nın sağlayacağı ve Hindistan'ın keşfinden de kredi sisteminin icadından da çok daha önemli olan avantajlar karşısında şaşkına dönecek. Bu eser sayesinde siz majesteleri, krallık makamını bugünkü üzücü halinden çıkarabilecek ve her zamankinden daha güçlü duruma getirebilecek, maliyeyi düzene kavuşturacak, tarımı, imalathaneleri ve ticareti yeniden canlandıracak, besleyecek ve geliştirebileceksiniz."[77]

Projeciler her zaman hükümdarlara altınla kaplı yollar taahhüt ederler; ama burada söz konusu olan, bir tür filozof taşı[78] sözü veren bir iktisat simyacısıydı. İki yıl sonra bu belirsiz sözlerin arkasında ne yattığı anlaşıldı. 1717 sonunda Law ikinci anıtsal girişimini gerçekleştirerek Hint Adaları Şirketi'ni kurdu. Başlangıçta Mississippi havzasını sömürgeleştirmek için oluşturulan ve Fransa'ya ait olan şirket, sonradan Mississippi Şirketi adını aldı.

Görünüşte özel olarak bir yeniliği yoktu bu şirketin. Doğu Hindistan Şirketi İngiltere'de bir yüzyılı aşkın süredir faaldi, Hollanda'da bir benzeri vardı. Ancak Law'unki farklıydı. Bu, dar bir tüccarlar grubunun, aralarında hisseleri bölüşerek oluşturdukları bir birlik değildi. Mississippi Şirketi'nin hisselerinin, görece kalabalık bir kapitalistler topluluğuna satılması ve borsada işleme konması hedefleniyordu. Şirketin devletle yakın bağı, yalnızca çeşitli alanlarda büyük ayrıcalıklar ve tekel hakları almasından ibaret değildi. Başında, soğukkanlı İskoçyalının yanında oturan Fransa'nın kral naibi Orléans'lı Philippe'den başkası değildi. Şirket, 1719'da devlete geçen ve Banque Royal, Kraliyet Bankası adını

[77] J. Law, *Œuvres complètes* (Tüm Eserler), cilt 2, Paris, 1934, s.266.

[78] Ortaçağda simyacıların herhangi bir madeni altına çevirme özelliğine sahip olduğuna inandıkları taş – ç.n.

alan Banque Générale'le birleşmişti. Banka şirkette hisse satın almak isteyen kapitalistlere borç para temin ediyor ve şirketin mali işlerini yürütüyordu. Her iki kurumun yönetimi Law'un ellerindeydi.

Sonuç olarak Law'ın "büyük fikri" bir kapitalist merkezileşme, kapitalist ortaklıktı. İskoçyalı bu örnekte de zamanının bir yüzyıl, belki daha uzun zaman önünde giden bir peygambere benziyordu. Batı Avrupa'da ve Amerika'da 19. yüzyılın ortasına kadar anonim şirketler hızlı bir büyüme göstermemiştir. Bugün gelişmiş kapitalist ülkelerde, özellikle geniş ölçekli üretim söz konusu olduğunda anonim şirketler ekonominin neredeyse bütününü oluştururlar. Büyük işletmeler, ne kadar zengin olurlarsa olsunlar, bir, hatta birçok kapitalistin malı değillerdir. Bu alanda çok sayıda mal sahibinin birleşik sermayesine ihtiyaç vardır. Elbette küçük hisse sahipleri yalnızca para tedarik etmekte ve olaylar üstünde en küçük bir rol oynayamamaktadırlar. İşin asıl yönetimi tepedeki kişilerin elindedir. Mississippi Şirketi örneğinde bunlar Law ile birkaç ortaktı. Marx, anonim şirketlerin ilerici rolüne dair şunu söylemiştir: "Dünya, birkaç bireysel kapitalistin demiryolu yapımına yetecek kadar para sahibi olmalarına kadar birikimin sürmesini bekleyecek olsaydı, hâlâ demiryollarına kavuşmamış olurdu. Oysa merkezileşme, anonim şirketler aracılığıyla göz açıp kapayıncaya kadar bunu tamamladı."[79]

Anonim şirketlerin değişmez eşlikçisi hisse alım satımlarındaki spekülasyondur. Law'un sistemi borsa spekülasyonuna o güne dek görülmemiş bir hız kazandırdı. Şirketin sağlam biçimde kurulduğu ilk yıldan sonra, Law hisse fiyatlarını yükseltmeye ve hisse satışlarını yaygınlaştırmaya yönelik güçlü önlemler geliştirdi. Başlangıç olarak, o an için beheri 250 lira olan 500 liralık iki yüz hisseyi, altı ay sonraki değeri ne olursa olsun, 500 liralık nominal değerini ödeme taahhüdüyle aldı. Çoğu kişiye saçma görünen bu işlemin arkasında, doğru olduğu kanıtlanan kurnaz bir hesap vardı. Altı ayda hisseler itibari değerlerini defalarca katladılar ve Law muazzam bir kârı cebe indirdi.

[79] Karl Marx, *Kapital*, c. I, Moskova, 1972, s. 558.

Ama asıl mesele bu değildi. Birkaç yüz bin onun için özel bir önem taşımıyordu. Amacı dikkati hisselere, faiz müşterilerine çekmekti. Aynı sırada şirketin işlerini büyük bir enerjiyle büyütüyordu. Gerçek faaliyetle becerikli bir tanıtımı birleştirerek, gelecekteki işleri de planlamış oluyordu. Mississippi vadisinin kolonizasyonunu başlattı, kral naibinin şerefine La Nouvelle-Orléans (New Orleans) denen kenti kurdu. Gönüllü yerleşimci sayısı yeterli olmadığından, hükümet hırsızları, serserileri ve fahişeleri, şirketin ricasıyla Amerika'ya gönderiyordu. Law, bir yandan da, olağanüstü zenginlikte bir ülke tarif eden ayartıcı bir edebiyat bastırıp dağıttırıyordu. Buna göre söz konusu ülkenin sakinleri Fransızlarla buluşmaktan çok mutluydular ve incik boncuk karşılığında altın, başka değerli madenler ve servetler veriyorlardı. Law, Kızılderilileri Katolik yapmak için Amerika'ya Cizvitleri bile yolladı.

Law'un şirketi, işini iyi yürütmeyen başka birçok Fransız sömürge şirketini yutarak büyük bir tekel haline geldi. Birkaç düzine kadar eski teknesini, Fransa'ya gümüş, ipek, baharat ve tütün taşıyan büyük bir filoya dönüştürdü. Şirket Fransa'da da vergi toplama imtiyazı aldı. Kabul etmek gerekir ki, bu işi öncekilere oranla çok daha iyi ve etkin yürüttü. Genel olarak bütün bunlar, parlak bir örgütlenme ve cüretli bir girişimle, taşkın bir maceracılık ve ölçüsüz bir yolsuzluğun tuhaf karmaşasıydı.

Şirketin hisseleri, hayli mütevazı kâr payı ödemeleri yapmasına karşın, 1719 baharında balon gibi şişti. Law'un beklediği de buydu. Piyasayı beceriyle manipüle ederek yeni hisseler çıkarttı, bunları hep daha yüksek fiyattan satıyordu. Talebe yetişilemiyor, binlerce insan şirket bürolarının dışında gece gündüz kuyruk oluşturuyordu. Bu durum, 1719 Eylül ayı itibariyle, 500 liralık hisselerin 5000'den satılmasına rağmen böyleydi. Etkili kişiler ve aristokratlar kuyruğa girmiyordu, ama hisse sahibi olma istekleriyle Law'un ve müdürlerin başına üşüşüyorlardı. 5000 lira tutarında bir hisse ertesi gün borsada 7000-8000'e satılıyordu! Bazı dikkat çekici olaylar tarihin kayıtlarına girdi: Law'un bürosuna bacadan girmeye çalışanlar, iyi yürekli centilmenin dışarı

çıkmasını sağlamak ve hisse isteğini ona duyurabilmek için arabacısına arabayı Law'un evinin önünde devirmesini emreden soylu bir kadın... Law'un sekreteri randevu peşindeki müracaatçılardan aldığı rüşvetlerle iyi bir servet yapmıştır.

Kral naibinin, iğneli konuşmayı seven yaşlı bir kadın olan annesi, bu fantastik döneme ilişkin Almanya'daki akrabalarına gönderdiği mektupta şöyle demektedir: "Law'un peşinden koşuyorlar; adamın gecesi gündüzü kalmadı. Bir düşes herkesin ortasında ellerini öpüyordu. Düşesler bile ellerini öperse, acaba başka kadınlar vücudunun nerelerini onurlandırmaya hazırlardır, kim bilir?" 9 Kasım 1719 tarihli bir mektupta da şunları okuyoruz: "Kısa süre önce birçok kadınla beraberken odadan çıkmak istediğini söyledi. Kadınlar bırakmadılar ve nedenini söylemeye zorladılar. 'Aman ne önemi var' dediler öğrenince. 'Bir şey olmaz; buracıkta rahatlayıver, biz de konuşmaya devam edelim.' Ve yanında kalmaya devam ettiler."[80]

Borsanın büyüyüp geliştiği Quincampoix caddesinde daha da garip şeyler oluyordu. Yol, güneşin doğuşundan batışına kadar alım satım yapan, fiyat sorup hesap yapan kalabalıklarla kaplıydı. 500 liralık hisselerin fiyatı 10.000'e, 15.000'e, 20.000'e çıkıyordu. Birdenbire zengin olma sefahati, başka bir nedenle, kilisede bile yan yana gelmeyecek bütün sınıfları birleştirmişti. Soylular şoförlerle itişip kakışıyor, bir dük üniformalı bir uşakla pazarlık ediyor, bir keşiş dükkancıyla el sıkışıyordu. Burada biricik tanrı paraydı!

İnsanlar hisse için ödemelerin altın ve gümüşle yapılmasını istemiyorlardı. Yükselişin (boom) tepe noktasında on hisse 1.4 – 1.5 ton gümüşe eşit hale gelmişti! Aşağı yukarı bütün ödemeler banknotla yapılıyordu. Bütün bu kağıttan servet, hisseler ve banknotlar, bu finans dehası tarafından yaratılmıştı.

1720 Ocak'ında Law resmen maliye genel denetçisi oldu. Aslında uzun süredir ülke maliyesini yönetmekteydi. Ama tam da bu sırada,

[80] C. Kunstler, *La vie quotidienne sous la Régence* (Naiplik Döneminde Gündelik Yaşam), Paris, 1960, s. 121.

kurduğu sistemde ilk sarsıntı yeraltından hissedildi.

Şirket yeni çıkarılan hisselerle topladığı büyük para tutarlarını nereye yatırmıştı? Küçük bir miktar gemilere, mallara, ve asıl bölümü ulusal borçlara. Aslında koca ulusal borcun tamamını (2 milyar liraya yakın) sahiplerinden tahvilleri satın alarak sırtlanmıştı. Law'un söz verdiği mali düzen böyle kurulmuştu. Peki durmadan tahvil çıkarmak nasıl mümkün olmuştu? Yalnızca, Law'un bankasının milyonlarca yeni banknot basmaya ve dolaşıma çıkarmaya devam etmesi sayesinde.

İşler bu şekilde uzun süre gidemezdi. Law bunu görmek istemedi, ama çok sayıdaki düşmanıyla uzak görüşlü spekülatörler gördüler. Doğal olarak ellerindeki hisselerden ve banknotlardan kurtulmak için acele etmeye başladılar. Law hisselerin fiyatlarını sabit tutarak ve maden-banknot değişimine kısıtlama getirerek yanıt verdi. Ama hisseleri desteklemek için para gerektiğinden darphane çalışmaya devam etti. Bu aylar boyunca yayınladığı çok sayıda emir kafa karışıklığı işaretleri içermektedir. Law kaybetmekte olduğu bir savaştaydı ve sistem çöküyordu. 1720 yılının sonbaharında banknotlar enflasyona uğramış kağıt paraya dönüşmüş, gümüş karşılığı nominal değerlerinin dörtte birine düşmüştü. Bütün malların fiyatları patladı. Paris'te yiyecek sıkıntısı boy gösterdi, halkın huzursuzluğu büyüdü. Kasımda banknotlar yasal değişim aracı olmaktan çıkarıldı. Sistem tasfiye oluyordu.

Law son mevziye kadar savaşa devam etti. Temmuzda değersiz kağıtların yasal bir araçla değiştirilmesini talep eden kızgın bir kalabalıktan zor kurtuldu. Kral naibinin sarayında sığınak bulmakta da zorluk çekiyordu. Herkes Law'un süzüldüğünü, alışılmış özgüvenini ve nezaketini yitirdiğini görüyordu. Sinirleri zorlanmaya başlamıştı.

Paris'te Law ve onun yanı sıra kral naibiyle alay eden şiirler, fıkralar, karikatürler dolaşıyordu. Hisse spekülasyonuyla 25 milyon lira servet yaptığı ve parasını maddi değerlere yatırdığı söylenen Bourbon Dükü, Law'a tehlikenin artık geçtiği güvencesi verdi. Parisliler alay ettiklerini öldürmezlerdi. Ama Law'un başka türlü düşünmek için gerekçeleri vardı. Çoktan bakanlık görevinden alınmış olmasına karşın, yanında

güçlü bir koruma olmadan ortalıkta görünmüyordu. Law'a hep muhalefet eden Paris parlamentosu yargılanıp asılmasını talep etti. Dükün güvenilir danışmanları, en azından Bastille'e konacağını teyit ediyorlardı. Philippe, rahatsızlığı dindirmek için gözde adamından kurtulmanın daha iyi olacağını düşünmeye başlamıştı. Law'a yaptığı son iyilik Fransa'dan ayrılmasına izin vermek oldu.

Aralık 1720'de John Law, oğluyla birlikte gizlice Brüksel'e gitti. Karısını, kızını ve kardeşini Paris'te bırakmıştı. Alacaklılara ödeme yapmak için bütün varlığına el konmuştu.

Law'un sistemi ve bu sistemin çökmesi, toplumsal açıdan ne anlama geliyordu? Bu yaklaşık 250 yıl boyunca tartışıldı.

18. yüzyılda Law genellikle sert eleştirilere maruz kalmıştır. Ancak bu eleştiriler ölçülü değerlendirmelerden çok ahlaki hakaretlerden oluşuyordu. 19. yüzyılın ortalarında, *Histoire de la révolution française* (Fransız devrim tarihi) adlı eserinde Louis Blanc ve benzer görüşteki diğer sosyalistler, Law'u "rehabilite" ettiler ve hatta onu sosyalizmin bir öncüsü olarak resmetmeyi denediler. Louis Blanc, Law'un altın ve gümüşe "zenginin parası" diye saldırdığını ve dolaşımı "yoksulun parası"yla, kağıt parayla doldurmak istediğini söyler. Law'un, her şeyi kapsayan bankası ve ticaret tekeliyle, burjuvazinin acımasız rekabet ilkesine karşı sosyalizmin birlik ilkesini getirmeyi denediği söyleniyordu. Louis Blanc, Law'un bazı ekonomik önlemlerini, emekçilerin yaşamını kolaylaştırmaya dönük bir politika olarak resmetti.

Bunlar bir bakıma gerçeklikten uzaktır. Law'un uygulamayı arzuladığı haliyle birleşme ilkesi tamamen bir burjuva ilkesidir. Bu ilke kapitalizme karşı değil, hareketsiz bir işbölümüyle katmanlara (estate/état) bölünmüş ve toplumsal hareketlilik eksiği gösteren feodalizme karşıydı. Law, aristokrat, burjuva, zanaatkar veya işadamı olsunlar, şirketinin ortaklarını ve bankasının müşterilerini biraraya toplamak ve eşit hale getirmek istemişti; ama kapitalistler olarak.

Sistemiyle, kapitalizmin sonraları tam olarak gerçekleştireceği şeyi hazırlamış oldu: "Burjuvazi, tarihte son derece devrimci bir rol oy-

nadı.

"Burjuvazi, iktidara geldiği her yerde, tüm feodal, ataerkil ve pastoral ilişkileri yok etti. İnsanı doğal efendilerine bağlayan karmaşık feodal bağları acımasızca kopardı ve insanla insan arasında çıplak çıkardan, duygusuz 'nakit ödeme'den başka hiçbir bağ bırakmadı."[81]

Law, Boisguillebert gibi sınırlı bir anlamda bile ezilen sınıfların savunucusu değildi. Yazılarında halk için, köylü için, Rouen yargıcında bulunabilen gerçek bir şefkat görmeyiz. Üstelik maceracı, kumarbaz ve vurguncu karakteriyle bunun arasında uyuşmazlık vardır. Law zengin büyük burjuvazinin çıkarlarını ifade etmiştir. Bu sınıfın girişimci ruhuna umut beslemiştir. Politikası da aynı yöndeydi. Büyük kapitalistler alınan şirket hisselerini son ana kadar desteklemiş, geniş bir kesime dağıtılan banknotları kaderin merhametine terk etmiştir.

Sistem ve sistemin çöküşü zenginlik ve gelirin büyük ölçüde yeniden bölüşümüne neden olmuştur. Bu yeniden bölüşüm, topraklarını ve malikanelerini spekülasyon için satan soyluluğun altını oydu. Kral naipliği döneminde yaşanan olaylar monarşi ve aristokrasinin konumunu zayıflattı.

Öte yandan Law'ın mali sihirbazlığı, fiyatlardaki artıştan büyük zarar gören kent yoksulunu vurdu. Kağıt para yasadışı hale geldiği zaman, önemli bir tutarın küçük parçalar halinde zanaatkarlarda, tüccarlarda, hizmetçilerde ve hatta köylülerde biriktiği anlaşıldı.

Law'un sisteminin bir önemli toplumsal sonucu da, vahşi spekülasyon yoluyla biriken serveti tutmayı başaran *yeni zenginlerin*[82] yükselişi olmuştur.

Law Paris'ten kaçtıktan sonra sekiz yıl daha yaşadı. Yoksuldu. Doğal olarak açlıktan ölen biri kadar değil, malikane yerine mütevazı bir apartman dairesi tutan ve kendi atlı arabası olmayan biri kadar yoksul-

[81] Karl Marx ve Friedrich Engels, *Selected Works*, üç cilt, c. 1. Moskova, 1973, s. 111. (*Komünist Parti Manifestosu*, Yazılama Yayınevi, çev: Erkin Özalp, 5. baskı İstanbul, Kasım 2007, s. 13)

[82] İngilizce metinde Fransızca *nouveau riche* – ç.n.

du. Evi yoktu, ama o her zaman bir sürgün ve göçebe yaşamı sürmüştü. Karısını (aslında evlenmeye hiç zaman bulamamıştı) ve kızını bir daha görmedi. Law'un Fransa'ya girmesi, karısı ve kızının da çıkması yasaktı.

İlk birkaç yıl geri dönme, kendini aklama ve işlerini sürdürme umudunu korudu. Kral naibine her şeyi tekrar tekrar açıkladığı mektuplar yağdırdı. Bu mektuplarda iktisadi görüşlerinin özü korunmuştu. Değişen, daha temkinli ve sabırlı hareket etmeyi önermesiydi.

1723'te Orléanslı Philippe aniden öldü. Law'un görevine ve mal varlığına dönmek konusundaki bütün umutları, hatta kral naibinin kendisine ödemeye başladığı mütevazı maaş hemen çöktü. İktidara Law'un adını bile duymak istemeyen kişiler gelmişti. Bu sırada Law Londra'da yaşıyordu. İngiliz hükümeti, Law'un yeterince etkileyici ve kurnaz olduğunu düşünerek yarı gizli bir komisyonda görevlendirip Almanya'ya yolladı. Bir yılını Aachen ve Münih'de geçirdi.

Law artık büyük maliyeci ve güçlü bakanın yalnızca bir gölgesiydi. Sürekli işlerinden söz eden, kendini savunan ve düşmanlarını suçlayan bir geveze olmuştu. Dinleyici eksikliği çekmiyordu. İnsanlar İskoçyalının kağıdı altına çevirmenin sırrına vakıf olduğunu düşünüyordu. Birçoğu servetinin bir kısmını Fransa dışına çıkarıp onunla geçinmeyi düşünemeyecek kadar aptal olamayacağına inanıyordu. En batıl inanışlılar Law'un büyücü olduğunu düşünüyordu.

Son iki yılını Venedik'te geçirdi. Zamanını (yalnızca mezarda geçecek bir tutkusu olan) kumar oynamak ve sayısız ziyaretçiyle sohbet etmek ile hacimli eseri *Histoire des Finances pendant la Régence* (Naiplik döneminde maliye tarihi) üstünde çalışmak şeklinde bölmüştü. Bu eseri, kendisini mirasçıları nezdinde aklamak için yazmıştı. İlk kez iki yüz yıl sonra basıldı. 1728'de ünlü Montesquieu Avrupa gezisi sırasında ziyaretine geldi. Law'u yıpranmış ama haklı olduğuna tutkuyla ikna olmuş ve görüşlerini savunmaya hazır bir halde buldu. John Law Mart 1729'da Venedik'te veremden öldü.

Law ve 20. yüzyıl

Çağdaşları, Law'un sisteminin canavarca aşırılıklarının asla tekrar etmeyeceğini düşündüler. Yanılıyorlardı. Law sistemi son değil başlangıç, hatta yeni bir çağın habercisiydi. Döneminin insanlarının hayal gücünü şaşırtan şirketleri, şimdi, 19. ve 20. yüzyıl kapitalizminin yaptıklarının yanında çocuk oyuncağı gibi kalıyor.

19. yüzyılın ortasında Law'un Banque Générale'i ve Mississippi Şirketi, kurnaz Pereire kardeşlerin işletmelerinde, Paris Crédit Mobilier anonim bankası olarak adeta yeniden canlandılar. III. Napolyon, kral naibi Philippe'in Law'un kuruluşları için oynadığı aynı hami ve -devasa spekülasyon düşünülürse- sömürücü rolü oynadı. Marx, bu bankanın "işlemlerini çoğaltmak" ve Fransa'nın bütün sınai gelişmesini borsa oyununa bağlamak için hangi araçları kullandığını sorar ve "Law'un kullandıklarını"[83] diye yanıt verir. Sonra aradaki benzerliği daha ayrıntılı olarak açıklayarak devam eder.

Crédit Mobilier, tam Fransa-Prusya savaşından önce iflas etti, ama bankacılıkta yeni bir dönemin temellerini atmasıyla önemli bir tarihsel rol oynadı. Bu, sanayi ile yakından bağlantılı spekülasyon bankalarının kurulmasıdır. Bütün sanayi dallarında büyük anonim şirketlerin gelişmesinden en tepedekiler yarar sağlamıştır. 19. yüzyılda dev bankaların büyümesinden ve sanayi tekelleriyle birleşmelerinden mali sermaye oluşmuştur.

Ancak bu, deyim yerindeyse "yapıcı" bir gelişmeydi. Peki ya aşırılıklar? Law'un Mississippi macerası ile Panama kanalını inşa etmek için 800 bin hissedarın parasını toplayıp üstüne yatan işadamları grubunun spekülasyonu arasında karşılaştırma yapılabilir mi? "Panama" (büyük dolandırıcılık) sözcüğü, Law'un zamanındaki "Mississippi" sözcüğü kadar yaygınlık kazandı.

Ya Law'un sisteminin çöküşüyle 1929'da New York borsasının çöküşü, veya 20. yüzyılda paranın milyonlarca kez değer yitirdiği "süper enflasyon" (1920'ler Almanya'sı ve 1940'lar Yunanistan'ı) karşılaştırı-

[83] Karl Marx ve Friedrich Engels, *Werke* (Eserler), c. 12, Berlin 1969, s. 32.

labilir mi? Modern kapitalizmde enflasyon sorununun önemini abartmak zordur. Enflasyon kapitalist ekonominin "norm"u, sürekli bir özelliği haline gelmiştir. Ekonomik zorlukları artırır, toplumsal çatışmaları şiddetlendirir ve döviz krizlerini derinleştirir. Elbette modern enflasyon, John Law'un kağıt parasının değer kaybına göre çok daha karmaşık ve çok yönlü bir olgudur. Modern enflasyon, çoğu kez fazla kağıt para çıkarılmasıyla bağlantılı, ama zaman zaman da bu olmaksızın yaşanabilen genel bir iktisadi süreçtir. Çoğu örnekte enflasyonun temel etkeni, doğrudan "parasal" boyuta bağlı olmayan ve tekelci politika, mal yokluğu veya dış ticaretin durumu gibi başka nedenlerden kaynaklanan bir fiyat artışıdır. Ama sonra para miktarındaki artış, deyim yerindeyse, artan fiyat düzeyini destekler, sabitler ve böylece enflasyonu körükler. Hem para miktarı hem de fiyat düzeyi, günümüz koşullarında tek yönlü bir esnekliğe sahiptirler. Bunlar asla düşmezler, sadece artarlar. Bu yasa, Law'un sisteminde embriyon olarak vardı.

Law'un üretken hayal gücü, kapsayıcılığı ve enerjisi ile bir maliyeci olarak kişiliği, sonraki dönemlerde defalarca "tekrarlamıştır." Kapitalizm bu tür insanlara gereksinim duyar ve bu tür insanları yaratır. Kimi zaman bunlar Isaac Pereire veya John Pierpont Morgan gibi gerçek kişiler, kimi zamansa Zola'nın romanı *Para*'daki borsa kodamanı Saccard, Dreiser'in olağanüstü ve metin maliyecisi Cowperwood gibi kurgusal karakterlerdir.

Law'un maliye pratiği ve fikirleri siyasal iktisadın yerleşmesi ve gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Bilim alanında doğrudan taraftarlara sahip olması için bir yüzyıl veya daha fazla beklemesi gerektiği doğrudur. Öte yandan, 18. yüzyıl ve 19. yüzyıl başlarında siyasal iktisadın kaydettiği parlak gelişimi büyük ölçüde Law'un fikirlerine borçlu olmamıza karşın, siyasal iktisadın bu fikirleri tehlikeli ve zararlı bir sapkınlık olarak reddederek geliştiği de açıktır. Bu sapkınlığa karşı mücadele, Quesnay, Turgot, Smith ve Ricardo'nun görüşlerinin oluşmasında kayda değer öneme sahip olmuştur. Fransız siyasal iktisadının gelişimini çözümleyen Marx, "Fizyokratların ortaya çıkışı hem

Kolbertizme muhalefetle, hem de, özellikle, John Law sistemine karşı koparılan yaygarayla bağlantılıdır"[84] demiştir.

Law'un klasiklerce eleştirilmesi ilerici bir işlev görmüş ve doğru yöne dönük olmuştur. Bu, klasiklerin, Law'un çok şey paylaştığı merkantilizme karşı mücadelelerinin bir parçasıydı. Elbette Law, iktisadi sorunları paraya ve ticaret dengesine indirgeyen ilkel merkantilistlerden çok farklıydı. Law, parayı temelde iktisadi gelişimi etkilemenin bir aracı olarak ele aldı. Ancak dolaşımın yüzeysel alanının ötesine ilerlemedi, hatta kapitalist üretimin karmaşık anatomisi ve fizyolojisini anlamaya bile çalışmadı. Onun yapmadığı, tam da klasik burjuva siyasal iktisadının yapmayı denediğidir.

Parasal faktörlere dayanan Law, doğal olarak bütün umutlarını devlete bağladı. Daha başlangıçtan itibaren, bir devlet bankası kurulmasını talep ediyordu. Başta özel bir bankaya razı olması geçici zorluklardan kaynaklandı. Ticaret tekeli ise devlete yapılmış özel bir ektir. Law, iktisat politikasında tutarsızdı. Ekonomiye köstek olan bazı düzenleyici devlet önlemlerini hemen kaldırıyor ve anında yenilerini devreye sokuyordu. O feodal bürokratik devletin desteğini alıyordu; oysa fizyokratların ve Smith'in mücadeleleri, böyle bir devletin ekonomiye yönelik kaba ve tek taraflı müdahalelerine karşıydı. Bu açıdan Boisguillebert onlara, Law'dan çok daha yakındı.

Ancak Law'un ileri sürüp pratikte uygulamaya çalıştığı, sermaye yaratan bir etken olarak kredi kavramını reddeden klasikler, kredinin üretimin geliştirilmesinde oynayabileceği önemli rolü de hafife almışlardır. Böyle yapmakla, banyo suyuyla birlikte bebeği de atmış oluyorlardı. Law'un kredi hakkındaki görüşleri, Ricardo'nunkilere göre, en azından daha ilginçtir. Elbette bütüne bakıldığında klasik burjuva siyasal iktisadının en önemli öncüsü ile karşılaştırılması mümkün değildir.

Law "doğal düzen"in önceden belirlenmiş armonisine, *laissez faire*'in kadiri mutlaklığına inanmamıştır. Bu noktada da kapitalizmin

[81] Karl Marx, *Artı-Değer Teorileri*, Kısım I, s. 59 (İngilizce basım)

çelişkilerinin farkında olduğu görülür. Burjuva bilimini Law'a karşı tutumunu gözden geçirmeye iten de, bu çelişkilerin şiddetlenmesiydi. Louis Blanc ve Isaac Pereira zamanında itibarını iade edilmesi son örnek olmadı. Farklı bir dönemde, Keynes'in izleyicileri, tekelci devlet kapitalizminin ideologları yeni bir rehabilitasyonu gerçekleştirdiler.

Law'un temel fikirlerinin her ikisi, yani ekonominin kredi ve finans alanı üzerinden etkilenmesi ve devletin ekonomideki büyük rolü, tekelci devlet kapitalizmine mükemmel biçimde uymuştur. Bu bölümün başında Law ile Keynes arasında benzerlik kuran modern yazarların sözlerini aktarmıştık. Bu paradoksal bir saptama değildir. Örneğin Fransa'da, *John Law et la naissance du dirigisme* (John Law ve güdümlü ekonominin doğuşu) başlıklı bir kitap yayınlanmış bulunuyor. Dirijizm, devletin ekonomiyi planlamasının Fransızcasıdır.

Amerika Birleşik Devletleri'nde kapitalist şirketlerin ve bireylerin vergi oranlarındaki değişiklikler, yalnızca Kongre kararıyla yapılabilir. Bu, yürütmeyi sınırlayan eski bir burjuva demokratik önlemdir. Bugün hükümetin ekonomi danışmanları en fazla bundan rahatsızlar. Vergilerin manipülasyonu modern iktisat politikasının en önemli silahlarından biri olduğundan, tam olarak denetimleri altında bulundurmak isterler. Bu, bize, o zamanlar Fransa'da sorunların çözülme biçiminden keyif duyan Law'u hatırlatıyor. "İngiltere'de yirmi dört yılda ele alınıp karara bağlanan ve hayata geçirilebilen bir konunun yirmi dört saatte hallolduğu ülke, şanslı bir ülkedir." Law, Fransa'nın despotik mutlaki bir monarşi olmasından endişe duymuyordu. İşlerin bu kadar hızlı yürümesinin tek nedeni buydu.

Law'un para bolluğunun ve enflasyonun olumlu rolü hakkındaki fikirleri, değişik burjuva iktisatçılarında defalarca yeniden doğmuştur. Bu iktisatçılar iktisadi krizlere, işsizliğe ve ekonomik durgunluğa karşı "ılımlı bir çözüm" arıyorlardı. Ancak bu politikanın izlenmesi durumunda, ortaya şiddetli sorunlar ve çatışmalar çıkmaktadır. Batıda bir iktisatçının mesleği, hasta yatağındaki kapitalizmi iyileştirmeye çalışan bir doktorun mesleğidir. Bu doktorların yapabilecekleri, en fazla, ara sıra hastalığın belirtilerini hafifletmek olmaktadır.

VI
Adam Smith Öncesi İktisat

Petty'den Adam Smith'e kadarki yüzyıl boyunca iktisat bilimi, klasik okulun ilk adımlarından bir sisteme dönüşmesine, tekil, bazen rastlantısal broşürlerden noktayı koyan *Uluslarını Zenginliği*'ne kadar, uzun bir yol kat etti. Bu eserin içeriği ve biçimi, sonraki yüzyılda ve daha sonraları yazılan iktisat teorisi eserlerini belirlemiştir.

Marx'ın yazdığı gibi, "dolayısıyla, özgün düşünürü bol olan bu dönem[85] siyasal iktisadın tedrici doğumunun araştırılması açısından çok daha önemlidir."[86]

Elbette burada, İngiltere'de klasik siyasal iktisat anıtını tuğla üstüne tuğla koyarak yükselten önemli araştırmacı ve yazarlardan yalnızca birkaçına değinebileceğiz. Bu insanların görüşlerinin bazıları modern sorunlar açısından da ilgi çekicidir.

18. yüzyıl

Britanya'nın yeni çağının 18. yüzyılın ilk yarısında oluştuğu söylenebilir. Bu dönem toprak sahibi soylularla burjuvazi arasındaki sınıf uzlaşmasını sağlamlaştırmıştır. İki sömürücü sınıfın çıkarları kaynaştı, bir-

[85] Marx 1691-1752 yılları arasına atıfta bulunmaktadır. Bu dönem Locke ve North'un Petty'nin fikirlerini geliştiren eserleri yayınlanmalarıyla başlar ve Smith'in habercisi Hume'un temel iktisat eserlerinin ortaya çıkmasıyla son bulur.

[86] Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, Moskova, 1969. s.280. (*Anti-Dühring*'in II. Kısmının X. Bölümü K. Marx tarafından yazılmıştır)

birinin içine girdi. Soylular burjuva, burjuvalar toprak sahibi oldular.

Esas olarak o günün özelliklerini yansıtan bir siyasal sistem gelişmiş ve iki yüzyıl boyunca burjuva demokratik ideali temsil etmiştir. Bu sistem, kralın var olduğu ama hükmedemediği bir parlamenter monarşi, zaman zaman iktidarda birbirinin yerini alan iki parti ve Avrupa'da daha önce benzeri görülmemiş olmakla birlikte, aslında yalnızca toplumun ayrıcalıklı ve zengin kesimleri tarafından kullanılabilen kişi, konuşma ve basın özgürlüklerinden ibaretti.

Toprak sahiplerinin muhafazakar partisi Toriler ve yüksek eğitimli aristokrasi ile kent burjuvazisinin liberal partisi Whigler arasında sonsuz bir parlamento ve seçim savaşı başladı. Bu savaşların önemli bir işlevi "alt sınıfları" sınıf mücadelesinin gerçek sorunlarından başka tarafa yönlendirmekti.

Siyasal mücadele, önceki yüzyılda sahip olduğu dinsel temayı büyük ölçüde yitirdi. Resmi İngiltere Kilisesinin yanı sıra çok sayıda püritan mezhep kuruldu ve İngiltere "bin dinli ada" haline geldi. Ama bu burjuva ulusunun sosyo-ekonomik gelişimini engellemedi. İngiliz tarihçi G. M. Trevelyan'ın yazdığı gibi "Din ulusu bölerken ticaret birleştirdi ve ticaret göreli önem kazandı. Muhasebe defteri artık İncil'e rakipti."[87]

İmparatorluk hızla büyüdü. Kuzey Amerika sömürgeleştirildi, şeker ve tütün plantasyonları Batı Hint Adalarında yayıldı, Hindistan ve Kanada fethedildi, dünyanın çeşitli yerlerinde çok sayıda ada keşfedildi. İngiltere girdiği savaşlardan çoğunlukla başarıyla çıkıyordu. Ülke tartışmasız biçimde dünyanın en büyük deniz ve ticaret gücü haline gelmişti. Özellikle İngiliz tüccarlar, pratikte köle ticaretinde tekel oluşturdular ve her yıl binlerce zenciyi Amerika'ya taşıdılar.

Elbette bütün bu gelişmelerin temelinde İngiltere ekonomisindeki değişimler yatıyordu. Her şeyden önce, yüzyılın ortasında hâlâ sanayiden üç kat fazla üretimde bulunan İngiliz tarımı, kırlar değişiyordu. Arazi çitleme hareketi bu dönem çok yoğunlaştı. Küçük köylü işlet-

[87] G. M. Trevelyan, *English Social History* (İngiliz Sosyal Tarihi), London, 1944, s. 295.

meleri ve ortak araziler adım adım yok oluyor, yerlerini büyük çiftlikler alıyor, bunlar da zengin çiftçilere arsalar halinde kiralanıyordu. Bunlar gerek tarımda gerek sanayide kapitalizmin gelişimini teşvik etti.

Kendi ellerinden başka bir şeye sahip olmayan, topraksız ve mülkiyetsiz kiralık işçiler sınıfı hızlı büyüdü. Bu sınıf, topraklarını veya eski yarı-feodal kiralık arazilerini yitiren köylülerle, rekabet karşısında çöken el sanatçıları ve zanaatkarlar pahasına oluştu. Ancak asıl imalat proletaryası, "alt sınıfların" önemsiz bir kısmını oluşturmaya henüz devam ediyordu. Kapitalist sömürüde "eski güzel günler"in birçok ataerkil özelliği ve kalıntısı vardı. Sanayi köleliğinin dehşeti henüz çökmemişti.

Diğer uçta ise sınai kapitalistler sınıfı büyüyordu. Zengin mülk sahibi lonca ustaları, tüccarlar ve yurtdışında kazandıkları serveti İngiltere'ye getiren sömürge çiftliklerinin sahipleri bu sınıfa katılıyorlardı. Üretimin sermayeye bağımlı hale gelmesi karmaşık bir süreçtir. Genellikle kapitalistler önce, hammadde alıcısı ve tedarikçisi olarak küçük ev sanayiine girerler, sonra el sanatı atölyeleri ve fabrikalar kurarlar.

Bu manüfaktür, yani işbölümü temelinde elle üretim çağının sonuydu. Önceki ilkel aletlerle bile, işbölümü ve işçilerin uzmanlaşması üretkenliğin artmasını mümkün kılmıştı. Makine sanayi daha yeni doğuyordu. Büyük icatlar çağı başlıyordu. 1730'larda eğirme ve dokumanın mekanizasyonu için ilk adımlar atıldı, maden kömürünü tasfiye işlemi geliştirildi. 1760'larda Watt buhar makinesini icat etti.

Sanayicilere işletmeler, tüccarlara dış ticaret, hükümete sömürge savaşları için kredi gerekiyordu. Bu ihtiyaç, para sermayeyi toplamak üzere banka ve anonim şirketlerin ortaya çıkmasına ve hızla gelişmelerine neden oldu. Ulusal borç da kayda değer ölçüde arttı. Menkul değerler ticareti ve borsa kullanıma girdi. Ana gelirleri kâr olan sanayi ve ticaret kapitalistlerinin yanı sıra, kredi faizi biçiminde artık-değerin bir bölümünü alan para sahibi kapitalistler bir uzmanlaşma alanı olarak ortaya çıktılar.

Meta ve para ilişkileri bütün ulusun yaşamına çoktan nüfuz etmişti. Yalnızca ticaret değil üretim de büyük ölçüde kapitalist karakter kazandı. Burjuva toplumunun temel sınıfları daha gözle görülür hale gelmişlerdi. Toplumsal olguların yoğun biçimde tekrarlanmasının sonucunda, sermaye, kâr, faiz, toprak rantı ve ücret gibi nesnel kategoriler net olarak tanımlanır hale geldi. Bütün bunlar artık gözlem ve bilimsel çözümlemenin nesnesi olabilirlerdi.

Diğer yandan burjuvazi toplumun en ilerici sınıfı olmaya devam ediyordu. Gelişmekte olan emekçi sınıfı temel düşmanı olarak görmüyordu henüz. Aralarındaki sınıf mücadelesi embriyon halindeydi. Böylece İngiltere'de klasik siyasal iktisadın gelişmesi için koşullar oluşmuştu.

Siyasal iktisat Robinson edebiyatını seviyor

Daniel Defoe'nun romanı *Robinson Crusoe* ilk olarak 1719'da Londra'da yayınlandı. Alışılmadık bir kaderi oldu kitabın. Bir yandan bunun macera öykülerinin başyapıtı olduğu kabul edilir. Diğer yandansa birçok dilde *Robinson Crusoe*ve Robinson edebiyatına getirilen felsefi, pedagojik ve politik-ekonomik yorumlar bütün bir kütüphaneyi dolduracak boyutlardadır.

Robinson edebiyatı, bir tekil kişinin (bazen de grubun) toplum dışında yaşama ve çalışma koşullarının içine yerleştirildiği, bir düşünür ve yazarın icat ettiği durumları içerir. İsterseniz şöyle diyelim: Bu insanlar arasındaki ilişkilerin, yani toplumsal ilişkilerin dışlandığı ve yalnızca yalıtılmış bireyin doğayla ilişkisinin kaldığı bir iktisadi modeldir. Marx, siyasal iktisadın Robinson edebiyatını sevdiğine dikkat çekmiştir. Bunun, Marx öncesi burjuva siyasal iktisadından ziyade Marx sonrası için daha doğru olduğunu ekleyebiliriz.

Defoe, yaklaşık altmış yaşındayken yazdığı *Robinson Crusoe*ve daha sonra yazdığı öteki romanlarını, kazandıkları başarıya karşın, yaşamının son yıllarındaki önemsiz ıvır zıvır diye görmüştür. Defoe, kaleminden çıkan çok sayıda siyasal, iktisadi ve tarihi eserin kendisine ölümünden sonra şöhret kazandıracağını düşünmüştü. Bu tür yanılsamalara kültür

tarihinde az rastlanmaz.

Defoe'nun kendi yaşamı da bir macera öyküsü gibidir. 1660'da Londra'da doğmuş (bu tarih hakkında bazı kuşkular vardır) ve 1731'de ölmüştür. Püritan bir küçük tüccarın oğluydu. Doğal yetenekleri, enerjisi ve zekası sayesinde kendi yolunu kendi açtı. 1685'de Kral II. James'e karşı düzenlenen Monmouth ayaklanmasına katıldı, idam edilmekten veya sömürgelere sürgüne gönderilmekten şans eseri kurtuldu. Otuz yaşlarında zengin bir tüccarken 1692'de 17.000 sterline yakın borçla iflas etti.

Defoe siyasi broşürler yazmaya o zaman başladı ve III. William'la (William of Orange) yakın danışmanlarının güvenini kazandı. 1698'de *Essay on Projects* (Projeler Üstüne Deneme) başlıklı eserini yayınladı. Cesur ekonomik ve idari reformlar öneriyordu.

Hamisi olan kralın ölümünden kısa süre sonra, 1703'te gözden düştü ve İngiltere Kilisesine karşı Püritan muhalifleri savunduğu iğneleyici bir broşür yüzünden hapse atıldı. Tory lideri Robert Harley tarafından (18 ay kaldığı ve üretken biçimde yazıp durduğu) hapisten çıkarıldı. Buna karşılık Defoe da, dönemin en iyi gazetecilerinden biri olarak, kalemini Tory partisi ve kişisel olarak Harley'in hizmetine adadı. Harley'in ajanı oldu, İskoçya ve İngiltere'nin değişik yörelerinde onun adına önemli ve gizli görevler kovaladı.

Kraliçe Anne'ın ölümü ve Harley'in iktidardan düşmesi bu kariyerine aniden nokta koydu. 1715'te bir siyasi hakaret suçlamasıyla yeniden hapse gönderildi. Bir kez daha hoş olmayan bir görev karşılığında özgürlüğünü kazandı: Yeni hükümete düşman basın organlarını içerden sabote edecekti.

Robinson Crusoe'yu yazan adamın büyük bir deneyimi vardı. York'lu bir gemicinin maceralarını bu kadar derinlikli kılan budur. Defoe son günlerinde rahat huzur tanımadı. 60-70 yaş arasındaki bir adamın çok sayıda uzun roman, Büyük Britanya üstüne hacimli bir ekonomik ve coğrafi eser, bir dizi tarih denemesi (aralarında Rus imparatoru I. Petro'nun öyküsü de vardır), şeytanlar ve sihir hakkında bir dizi başka

kitap, başka çeşitli konularda sayısız kısa makale ve broşür yazdığına inanmak zordur. 1728'de *A Plan of the English Commerce* (İngiliz Ticareti İçin Bir Plan) adlı iktisat çalışması yayınlandı.

Robinson edebiyatına geri dönelim. Klasik burjuva siyasal iktisadının temelinde doğal insan fikri yatar. Bu fikir feodal toplumun "yapaylığı"na karşı bilinçsiz bir protestodan çıkmıştır. Feodal toplumda insan her türden zorlayıcı ilişki ve kısıtlarla sınırlanmıştı. Ama yeni burjuva toplumunun "doğal insan"ına, eski ilişkilerden özgürleşmiş, serbest rekabet ve fırsat eşitliği dünyasına uygun bireylere, Smith ve Ricardo ile öncülleri, çok uzun bir tarihsel gelişimin ürünü olarak değil, tersine çıkış noktası "insan doğası"nın cisimleşmesi olarak bakmışlardır.

Kapitalizm koşullarında toplumsal üretimdeki bu bireyci davranışı açıklamaya çalışan bu kuramcılar, kendilerini "doğal yasa" görüşlerinde temellendirmiş ve dikkatlerini toplumun gerçek gelişimi yerine, yalnız bir avcı veya balıkçının hayali resmine odaklamışlardır. Elbette bu, kendini terkedilmiş bir adada bulan somut bir Robinson Crusoe'nun, yazarlar tarafından alegorik, soyut, çoğunlukla da basmakalıp bir hale dönüştürülmesi anlamına gelir.

Robinson edebiyatı, her zaman zorunlu biçimde toplumsal nitelik taşıyan ve tarihsel gelişmenin somut bir aşamasıyla bağlı olan üretim yasalarını, temel etkeni yani toplumu dışlayarak inceleme çabasıdır. Marx, klasik siyasal iktisadın Robinson edebiyatının son derece derin bir eleştirisini yapmıştır. Söz konusu eğilimin 19. yüzyıl ortasında "sonuncu siyasal iktisada" geçtiğine dikkat çekmiştir: Robinsonculuk, gelişkin kapitalizme özgü ekonomik ilişkileri, "doğal insan"ın hayali dünyasında bulmuştur. Marx'tan tek bir cümle aktaralım: "Toplumun dışında tek başına yaşayan bir bireyin üretimde bulunması *–toplumsal güçlerin kendisinde dinamik olarak hazır bulunduğu* (italikler benim-Anikin) uygar bir kişi rastlantı sonucu dağ başına bırakılacak olursa belki gerçekleşebilecek bir istisna- en azından, birlikte yaşayıp birbiriyle konuşan bireyler olmaksızın dilin gelişmesini düşünmek ka-

dar saçmadır."[88]

Altı çizili bölüm *Robinson Crusoe* romanının konusu ile bağlantısı açısından ilgi çekicidir. Robinson'un bu toplumsal güçleri içinde taşıdığını hatırlayın. Öyle ki koşullar değiştikçe Robinson da bir "doğal insan"dan, önce ataerkil bir köle (Cuma) sahibine, ardından bir feodal lorda (yerleşimci kolonisi) dönüşür. Toplum gelişmeye devam etse, bir kapitaliste de dönüşeceği söylenebilir.

Robinson edebiyatı, iktisadi olguları bireysel duygular ve psikoloji ışığında incelemeye çalışan öznel siyasal iktisat okulu için gerçek bir keşif oldu. Siyasal iktisatta 1870'lerde ortaya çıkan bu eğilim dikkatini "atomize birey"e odaklıyordu. Robinson Crusoe'dan daha uygun bir figür düşünmek zordur.

Tipik bir örnek Avusturya öznel okulundan önde gelen iktisatçı Böhn-Bawerk'tir (1851-1914). Yazar değer teorisi ve sermaye birikimi teorisinde Robinson Crusoe'yu iki kez tezlerinin kalkış noktası olarak kullanır.

17 ve 18. yüzyıl yazarları, değerin, nesnelerin toplum içinde değişim amacıyla meta olarak üretildikleri durumda var olabilen bir toplumsal ilişki olduğunu anlamış bulunuyorlardı. Böhn-Bawerk'in değer teorisini ortaya koymak için bütün ihtiyacı, "ahşap kulübesi bütün iletişim imkanlarından uzakta, bakir bir ormanın içinde yaşayan bir kolonici"ydi. Bu Robinson'un beş torba tahılı vardı ve tahılın değeri, son torbanın yararlılığı ile ölçülüyordu.

Sermaye, üretim araçlarına sahip olanlar ve bunlardan yoksun oldukları için emeklerini satan ve sömürüye maruz kalanlar arasındaki toplumsal ilişkidir. Bu ilişki toplumsal gelişmenin ancak özgün bir evresinde ortaya çıkar. Ancak sermaye, Böhn-Bawerk'e göre sadece maddi biçimlere bürünmüş emek aletleridir. Dolayısıyla Robinson yabani meyve toplamakla uğraştığı sürece sermayesi de olmaz. Ama ça-

[88] Karl Marx, *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie* Moskova, 1939, s. 6. (*Grundrisse, Ekonomi Politiğin Eleştirisi İçin Ön Çalışma*, çev: Sevan Nişanyan, birinci baskı Birikim Yayınları, İstanbul Ekim 1979, s.142)

lışma zamanının bir kısmını kendine yay ve ok yapmaya ayırırsa bir kapitaliste dönüşür. Bu, ilk sermaye biriktirme eylemidir. Gördüğümüz gibi sermaye basit ekonomi yoluyla biriktirilmektedir ve herhangi bir sömürü biçimiyle bağlantılı değildir.

Robinson edebiyatı geleneği burjuva siyasal iktisadında o denli güçlüdür ki, Robinson'a atıfta bulunmadan iktisat teorisi kitabı yazmak zordur. Modern Amerikalı iktisatçı Paul A. Samuelson'un ders kitabı, Robinson'un yüz yüze geldiği iktisadi sorunlarla büyük bir toplumun sorunları arasında temel bir fark olmadığı saptamasıyla açılır.

Doktor Mandeville'in paradoksları

Defoe'nun girip çıktığı Londra'nın aynı kahve salonları ve kitapçılarında rastlanabilen bir diğer renkli kişi de Doktor Bernard Mandeville'di. Pratiği olmayan bir doktor, bir yoksul mahalle sakini ve eğlence düşkünüydü. Tatsız bir üne sahipti. Hayatını içki imalatçıları ve birahane sahiplerinin, basında alkollü içkiler lehine yazılar yazması karşılığında verdiği paralarla kazandığı söyleniyordu.

Bernard de Mandeville 1670'de Hollanda'da doğdu. 1691'de Leyden Üniversitesini terk ettikten sonra İngiltere'ye gitti. Evlenip Londra'ya yerleşti, İngiliz vatandaşlığına geçti. Ayrıntıları hakkında pek az şey bilinen bir hayat sürdükten sonra 1733'de yine Londra'da öldü.

Mandeville filozof ve yazar olarak ününü tek bir esere borçludur. 1705'te imzasız olarak yayınladığı kısa şiiri *The Grumbling Hive, or Knaves Turn'd Honest* (Arı Kovanı veya Dolandırıcılar Dürüst Olmuş) pek az ilgi çekmiştir. 1714'te aynı şiiri bu kez düzyazıyla uzun bir deneme ekleyerek yeniden yayınladı. Eserin adı bu kez *Fable of the Bees or Private Vices, Public Benefits* (Arıların Masalı veya Kişisel Kötülükler, Kamusal Yararlar) idi. Mandeville'in kitabı bu isimle ünlendi.

Ancak bu baskı da aslında çok dikkat çekmemişti. Asıl 1723'de *A Search into the Nature of Society* (Toplumun Doğası Üstüne Bir Araştırma) gibi cafcaflı bir alt başlığı olan *Fable of the Bees*'in yeni baskısıyla, Mandeville beklediği tepkilerle karşılaşacaktı. Middlesex

yüksek mahkemesi kitabı "zararlı" buldu ve basında bir tartışma başladı. Mandeville bu tartışmaya keyifle katıldı. Hayattayken kitabı beş baskı daha yaptı, 1729'da *Fable of the Bees*'in ikinci cildi yayınlandı.

Ünlü Oxford baskısında iki yüzyıllık literatürde Mandeville'e yapılan referansların uzun bir listesine yer verilmiştir. Marx ve Adam Smith, Voltaire ve Macaulay, Malthus ve Keynes gibi kişiler Mandeville hakkında yazmışlardır.

Mandeville İngiliz siyasal iktisadının gelişimini, özellikle Smith ve Malthus'u (her ikisinin de Mandeville'i aşağılayarak reddetmesi eğlenceli olmuştur!) çok etkilemiştir. Bu etki temel kategorilerin (değer, sermaye, kâr vb.) yetkinleştirilmesi anlamında değil, daha çok klasik okulun üstüne ayaklarını bastığı temel felsefi tutumla ilgilidir.

Mandeville'in başlıca paradoksu "kişisel kötülükler kamusal yararı oluşturur" cümlesinde gizlidir. "Kötülükler" sözcüğünü Smith'in ünlü "kişisel çıkar"ıyla değiştirirseniz, Smith'in kapitalist toplum hakkında ana tezine ulaşırsınız: Eğer her bir birey kendi çıkarlarının takipçisi olursa, mantıken bütün toplumun refahı ve gelişmesi sağlanır. *The Theory of Moral Sentiments* (Ahlâki Duygular Teorisi) adlı kitabında Smith, Mandeville'i aşağıdaki biçimde eleştirir: *Fable of the Bees*'in yazarı bütün bencil mücadele ve eylemleri "kötülük" olarak nitelemekle yanlış yapar. Kişisel çıkar hiç de kötü bir şey değildir.

Mandeville'in iktisat biliminin tarihindeki önemi burada kalmamaktadır. Taşlamasında burjuva toplumunun acı bir eleştirisini yapmış ve burjuva toplumunun başlıca kötülüklerini keşfeden ilk kişi olmuştur. Kendisine atfedilen "ahlakdışılık" buydu. Marx, Mandeville'i "dürüst, zihni açık bir insan" diye nitelemiştir.[89]

Mandeville'in arı kovanı dediği insan toplumu, ya da, dönemin burjuva İngiltere'sidir. Masalın birinci bölümü Swift'in[90] kalemini aratmayan bir taşlamadır. Eserin temel fikri böyle bir toplumun, içinde kaynayan sayısız kötülük, saçmalık ve suç yüzünden varolduğu ve ge-

[89] Karl Marx, *Kapital*, c. I, Moskova, 1972, s. 577.

[90] Gülliver'in Seyahatleri ile tanınan İngiliz-İrlandalı yazar Jonathan Swift kast ediliyor. - ç.n.

liştiğidir. Bu toplumda "gelişme" milyonlarca insanın şu durumda olmasından kaynaklanmaktadır:

Lanet olsun tırpanlara, bellere
Ve bütün bu zorlu mesleklere;
Gönüllü sefiller ter akıtır,
Güçlerini, kollarını tüketir karın tokluğuna[91]

Bu insanlar bu işi yaparlar, çünkü zenginler konfor ve lüksü sevmekte, moda, hayal, caka için icat edilmiş ihtiyaçlara para harcamaktadırlar. Açgözlü hukukçular, şarlatan hekimler, tembel ve cahil rahipler, hırçın generaller, hatta suçlular, hepsi toplum için yaşamsal nitelik taşıyan bu sağduyudan uzaktır. Neden? Çünkü bunların faaliyeti her tür mal ve hizmet için talep yaratmakta, sanayii, icatları ve girişimciliği teşvik etmektedir.

Bu yüzden, bu toplumda

...Lüks
bir milyon yoksula iş verir
ve bir milyon çirkini de onurlandırır
haset ve gösteriş
sanayii yönetirler
sevgili çılgınlık sevgili döneklik
perhiz, mobilya ve elbise üstünde
o tuhaf ve gülünç kötülüğü yaratırlar
ticareti çeviren o mükemmel tekeri[92]

(Bu noktada, örneğin, her yıl model değiştiren Amerikan otomo-

---

[91] B. Mandeville, *The Fable of the Bees Or, Private Vices, Public Benefits. With an Essay on Charity and Charity-Schools. And a Search into the Nature of Society.* (Arıların Masalı. Veya Kişisel Kötülükler, Kamusal Yararlar. Hayır İşleri ve Kimsesizler Okulları Üstüne Bir Deneme. Ve Toplumun Doğası Üstüne Bir Araştırma) 5. baskı, Londra, 1728, s.3.

[92] B. Mandeville, age, s. 10

bil şirketleri hatırlanmalıdır. Model değiştirmenin herhangi bir teknik nedeni yoktur; yalnızca alıcıların gösteriş duygularıyla oynanmakta ve satış artırılmaktadır. Bu şirketlerin müdürleri, sanayiin "döneklik" ve başka insani zayıflıklar üstünde geliştiği ve bu zayıflıkların bile isteye teşvik edildiği konusunda Mandeville'le aynı görüşte olmalıdırlar.)

Ancak arılar kovanlarında kötülüğün egemen olması karşısında vızıldamaktadır. Şikayetlerden usanan Jüpiter aniden kötülüğü çıkarıp atar ve arılara erdemlerini geri kazandırır. Har vurup harman savurmanın yerini tutumluluk alır. Lüks biter, basit ve doğal ihtiyaçların ötesindeki tüketim ortadan kalkar. Şovenizm ve saldırgan eğilimlerden kurtulur arı kovanı:

Dışarıda tutacak güçleri yok;
Gülüyorlar yabancılardan gelen payelere
Ve savaşla kazanılmış boş şöhrete.[93]

Tek sözcükle insan toplumunun olağan, sağlıklı ilkeleri egemen olur. Ama; aman tanrım! Mandeville'in şiirinde betimlediği felaket ve çöküş tam da bundan kaynaklanır:

Şimdi bakın görkemli kovana, ve görün
Dürüstlükle ticaretin nasıl da anlaştıklarını;
Gösteriş uçup gitti, bir anda
Değişti bütün görüntü;
Ama sadece bunlar değildi giden,
Büyük tutarları her yıl harcattıran,
Ama onların üstünde yaşayan kalabalıklar,
Aynı işi her gün yapmak zorunda olanlar;
Hepimizi bir araya toplayan bütün
İşler öylece gitti;
İnşaat işi yıkıldı bir hayli,
Sanatçılar işsiz artık,

[93] age, s. 18.

Ressam ünlenemez sanatıyla,
Taş kırıcılar, oymacılar kalırlar adsız [94]

Kısaca bir ekonomik kriz patlak verir. İşsizlik artar, mallar depolarda kalır, fiyatlar ve gelirler düşer ve inşaatlar durur. Asalakların, savaş kışkırtıcılarının, savurganların ve dolandırıcıların refah taşıdığı bir toplum ile, barış sevgisi, dürüstlük, tutumluluk ve ölçülülük gibi tartışmasız erdemlerin ekonomik felakete sürüklemesi!

Mandeville'in, bu kaba ve paradoksal biçimle geliştirdiği fikirleri (*Fable*'ın düzyazı ile yazılan daha sonraki bölümünde daha ölçülü biçimde ortaya konmuştur) sonraki yüzyıllarda siyasal iktisadın kaydettiği gelişme ışığında özellikle dikkat çekicidir. En önemli iki faktörden söz edelim.

Bütün sınıf ve katmanların (toprak sahipleri, rahipler, memurlar, vs) üretken ve iktisadi anlamda gerekli oldukları fikrini, Malthus ve izleyicileri geliştirmişlerdir. *Artı-Değer Teorileri*'ndeki küçük bir broşürün içinde Marx, Mandeville'in fikirlerini, hatta üslubunu kullanarak bu görüşü çürütür:

"Mandeville her tür olası mesleğin üretken olabileceğini daha önce göstermiştir... Yalnız, kuşkusuz Mandeville burjuva toplumun cahil (filisten) özürcülerinden çok daha cesur ve dürüsttü."[95]

Fazla tutumluluğun zararlı olduğu ve talep ve istihdam ürettiği ölçüde, üretken olmayan harcamanın, her türden savurganlığın yararlı ve hatta zorunlu olduğu görüşü, günümüzde Keynes tarafından hayata döndürülmüş ve yüceltilmiştir. Keynes, Mandeville'e (ve Malthus'a) öncülü gözüyle bakmıştır.

19. yüzyıl sonunda, kapitalist sistemde herhangi bir kötülük görmeyi reddeden burjuva siyasal iktisadı, Mandeville'i şarlatan yerine koymuş, kurnaz bir safsatacı saymıştır. Adam Smith'in en büyük kişisel ve kamusal erdem düzeyine yükselttiği tutumluluğu eleştirmek kimsenin

[94] Age, s. 18-19

[95] Karl Marx, *Artı-Değer Teorileri*, Kısım I, Moskova, 1969, s. 388.

haddi değildi. Ancak 1929-33 dünya ekonomik krizi, burjuva iktisatçılarını Mandeville'in izinden düşünmeye yöneltti: İnsanlar tasarrufa başlarsa mal satın almayacaklar, bu da "efektif talep"in düşmesi anlamına gelecekti; insanlar bir biçimde ve herhangi bir amaçla paralarını harcamalıydılar.

Doktor Mandeville'in paradoksları şimdi 250 yaşın üstündedir. Ama, eleştirel bir gözle incelediği toplumun kendisi gibi, bu paradokslar da hâlâ yaşıyorlar.

Klasik Okul'un oluşması

Siyasal iktisadın ilk kez 1801'de Edinburgh Üniversitesi'nde, Smith'in öğrencisi ve arkadaşı olan Dugald Stewart tarafından ayrı bir bilim olarak düşünüldüğü, genel olarak kabul edilmektedir. 19. yüzyıla kadar iktisat profesörü diye bilinen bir tip ortaya pek çıkmadı. Ama profesör falan olmayan birileri bilime önemli katkılarda bulunmaya devam etti. 17. ve 18. yüzyıllarda yeni bir bilim yaratan bu yetenekli insanlar üç ana kategoriye ayrılabilir:

Birinci olarak, dönemlerinde egemen olan genel toplum ve doğa sistemleri çerçevesinde iktisadi sorunları inceleyen filozoflar vardır. Bunlar arasında İngiltere'de Thomas Hobbes, John Locke, David Hume ve bir anlamda Adam Smith, Fransa'da Helvetius ve Condillac, İtalya'da Beccaria en önemlileridir.

Sonra dar ticari faaliyetlerden kamu işlerine geçen ve artık devlet adamı gibi düşünmeye başlayan tüccar ve işadamları gelir. Burada Thomas Mun, John law, Dudley North ve Richard Cantillon'un adlarının sayılması gerekir. Fransa'da Boisguillebert, Turgot ve Gournay ülkelerinin adli ve idari yönünün özelliklerini temsil etmişlerdir.

Üçüncü ve son olarak, zaman zaman üst sınıfa geçen veya geçmeyen, farklı mesleklerden gelen kentli aydınlar vardır. Marx, her biri tıp adamları olan William Petty, Nicholas Barbon, Bernard de Mandeville ve François Quesnay'in siyasal iktisadın iyi öğrencileri olduklarını söyler. Bu anlaşılabilir bir durumdur; çünkü tıp doğa bilimleri arasında o

günlerde tek uzmanlaşmış alandı ve enerjik, zeki insanları çekiyordu. 18. yüzyıl iktisatçıları arasında kilise adamlarını görürüz; Fransa'da ve (derin ve özgün İtalyan iktisatçı Fernando Galiani dahil) İtalya'da keşişler, İngiltere'de Anglikan papazları (Tucker, Malthus vb) gibi.

Bu kategorilerin fikirlerin gelişimini belirlemediğini, yalnızca bilimin karmaşık ilerleme sürecini anlamamıza yardımcı olduklarını belirtmek gerekir.

İktisat yazılarının arkasındaki ana dürtü belli bir iktisadi politikayı öne sürmek veya savunmak gibi pratik bir dürtüdür. Yine de Turgot ve James Steuart'ın 1760'larda çıkan kitapları, 17. ve 18. yüzyılın merkantilistlerinin broşürlerinden hayli farklıdır. Bunlar siyasal iktisadın temel ilkelerinin ilk sistematik ve teorik sunum denemeleridir.

Üstelik "pratik dürtü" çok farklı biçimlere de bürünebilir. Bazı yazarlarda sınıflarının ve kişisel çıkarlarının basın yoluyla doğrudan savunusu söz konusudur. Başkalarında, sınıf çıkarını yalnızca karmaşık ve ara biçimlerde devreye sokan, bir toplumsal olgunun bilimsel olarak araştırılması söz konusudur. Klasik burjuva siyasal iktisadı bu ikinci türden insanlar tarafından kuruldu. Örneğin Adam Smith ne tüccar veya sanayiciydi, ne de *Ulusların Zenginliği*nde tartıştığı serbest ticaret politikasından kişisel bir çıkarı söz konusuydu. Üstelik kitabın çıkmasından sonra, mücadele ettiği sistemin cisimleştiği bir kurum olan gümrüklerde ücretli bir işe girmesi yaşamının paradokslarından biri oldu.

Paradokslarının bütün parlaklığıyla Mandeville, İngiltere'de klasik okulun oluşumunda ayrı bir yerde durur. Petty'nin doğrudan takipçileri olan Locke (1632-1704) ve North (1641-1691) gibi isimlerle bağlantılıdır.

Maddeci bilgi teorisinin kurucularından biri ve burjuva liberalizminin babası sayılan önde gelen 18. yüzyıl filozofu Locke, 1691'de yayınlanan *Some Considerations of the Consequences of the Lowering of Interest and Raising the Value of Money* (Faizin Düşmesi ve Paranın Değerinin Artmasının Sonuçları Hakkında Bazı Gözlemler) adlı ese-

ri sayesinde iktisat biliminde önemli bir yere sahiptir. Aynı zamanda Locke felsefesi 18. yüzyılda ve 19. yüzyıl başlarında İngiliz siyasal iktisadının kurulmasında temel görevi görmüştür. Locke, sosyal bilimlerde, Newton'un doğa bilimlerindeki mekanik maddeciliğinin eşdeğeri olarak görebileceğimiz, doğal yasa görüşlerini geliştirmiştir. Daha önce söylendiği gibi, o zamanlar bu görüşler toplumsal olgular alanına nesnel yasa ilkesini sokarak ilerici bir rol oynamışlardır.

Locke'un gerçekleştirdiği, artı-değer anlayışına yönelik önemli ilerleme doğal yasanın görüş noktasını oluşturur. Locke, insanın, doğal olarak, kendi emeğiyle ekebileceği kadar toprağa ve özel tüketimine yetecek kadar diğer mallara (ve tabii ki paraya) sahip olması gerektiğini yazar. Mülkün bölüşümündeki yüzeysel eşitsizlik bazı insanların fazla toprak ve paraya sahip olmasına neden olur; bunlar toprağı kiralar, parayı borç olarak verirler. Locke toprak rantı ve faizi sömürücü gelirinin iki benzer biçimi saymıştır.

Dudley North'un ilginç bir kişiliği vardı. Aristokrat bir ailenin küçük çocuğuydu. Çocukluğunda eğitim alanında fazla yetenek sergileyemedi ve Levant Şirketinde bir tüccarın yanına (Thomas Mun gibi) çırak verildi. Yıllarca Türkiye'de yaşadı, kurklı yaşlarda zengin bir adam olarak geri döndü. Bir yazarın belirttiği gibi, "bir barbara benziyordu, bir barbardan daha kültürlü değildi." North, 1683'de II. Charles'a karşı Tory reaksiyonunun yükseldiği dönemde Londra şerifi oldu ve yeniçeri tarzını sergiledi. Krala sadık olarak hizmetini sürdürdü ve Whiglere çok zarar verdirdi. Bu sayede şövalyelik unvanı verilerek Sir Dudley oldu. Bir çok önemli görevde bulundu, ama 1688-1689 devriminde daha fazla yükselme imkanını kaybetti.

Locke'un bilgi birikiminin onda birine sahip olmayan Sir Dudley, otorite tanımayan kesin ve cüretli iktisat düşünceleriyle istisnai bir beceri sergiledi. Locke'la aynı sıralarda yazdığı ve aynı konuları ele aldığı *Discourse upon Trade* (Ticaret Üstüne Söylem) başlıklı küçük eseri, 17. yüzyıl iktisadi düşüncesinin en incelikli başarılarından biridir.

North siyasal iktisadın temel bilimsel yönteminin, mantıksal soyut-

lamanın geliştirilmesinde rol oynadı. Her zaman sonsuz ölçüde karmaşık olan ve sayısız ilişki barındıran bir iktisadi olgunun analiz edilmesi için, o olgunun, zorunlu olmayan bütün özellik ve bağlantılardan arındırılarak "saf hali"nde düşünülmesi gerekir.

North, sermayenin anlaşılması yönünde ilk adımları atmıştı; ancak sermayeyi, yalnızca faiz getirisi sağlayan parasal sermaye olarak inceledi. Kredi faizlerinin ülkedeki para miktarıyla değil (merkantilistler ve hatta Locke böyle düşünmüştü), parasal sermayenin birikimi ile buna yönelik talep arasındaki ilişki tarafından belirlendiğini gösterdi. Bu, klasik faiz teorisinin temelidir ve peşi sıra kâr kategorisine yönelik bir yaklaşım ortaya çıkmıştır. North para teorisinin gelişimine de önemli katkıda bulunmuştur.

Ama North hakkındaki temel nokta merkantilizme yönelttiği keskin ve kökten eleştiri ile "doğal özgürlüğe" kararlılıkla sahip çıkmasıdır. Bu tutumunun nedeni zorunlu faiz düzenlemesine (kendinden önce Petty ve Locke'un da yaptığı gibi) itirazıdır. Ama North merkantilizmle savaşta daha da ileri gitmiştir. Bu açıdan Adam Smith'in dolaysız öncülerinden biridir.

Ne Locke ne de North, emek değer teorisinde Petty'nin ötesine geçebildiler. Ama emek değer teorisi adım adım gelişti, 17 ve 18. yüzyıllarda birçok eserde yerleşiklik kazandı ve Smith için zemin hazırlamış oldu. İşbölümünün gelişmesi, yeni üretim dallarının ortaya çıkması, meta değişiminin yayılması, bütün bunlar, insanların aralarında değiş tokuş ettikleri şeyin insan emeği kütleleri olduğu fikrini teyit etmiştir. Sonuç olarak değişim oranı, metaların değişim değerleri, her bir metanın üretimi için harcanan emek miktarı tarafından belirlenmelidir. Toprak ve üretim aletlerinin kullanım değeri olarak zenginliği yaratmakta önemli bir rol oynadıkları, ancak değerin yaratılmasıyla herhangi bir ilişkilerinin bulunmadığı yolunda bir bilinç giderek gelişiyordu.

Bu görüşler yavaş yavaş, büyük zorluklarla, bir kavram karmaşasının içinden çıkıp kristalize oldular. Adam Smith, bu zorlu fikir mücadelesini kendi kafasının içinde yeniden üretmiştir. Bu çabayı aşağıda göste-

receğiz. Adam Smith'in değer teorisi çerçevesinde en önemli öncülleri arasında, eserlerini 1730'larda ve 1750'lerde veren Richard Cantillon, Joseph Harris, William Temple ve Josiah Tucker sayılabilir.

Eserine Anonim 1738[96] adıyla imza attığı için hakkında hiçbir şey söyleyemediğimiz bir yazar, değer teorisini, bir anlamda Smith'i bile cebinden çıkaracak ölçüde parlak bir kesinlikle formüle etmiştir. 17. ve 18. yüzyıllarda birçok iktisadi çalışma imzasız olarak yayınlanmıştı. Bazı eserlerin yazarları uzun süredir bilinmektedir, başkaları bilim tarihinde önemli rol oynamışlardır. Anonim 1738, "Mary'nin Yaşamı" veya "Azize Ursula Efsanesi" gibi eserlerin meçhul ustaları gibi bir istisnadır.

Some Thoughts of the Interest of Money in General (Genel Olarak Paranın Faizi Üstüne Bazı Düşünceler) gibi mütevazı bir başlık taşıyan bu eserden önemli bir pasaj aktaralım. Analizi kolaylaştırmak için sol sütunda yorum verilmektedir.

Yazar burada kullanım değerinin tanımını vermektedir.

Burada kullanım değerinden farklılaşan bir değişim değeri kavramı verilmektedir; toplumsal olarak gerekli emek zamanı düşüncesi burada embriyon olarak mevcuttur. Yazar fiyat ve değer arasında fark gözetmekte ve fiyatın para fazlalığı veya eksikliği nedeniyle değişebileceğini belirtmektedir.

"Değer paradoksu"nun bu klasik resmedilmesi, kullanım ve değişim değeri arasındaki temel farkı göstermektedir.

"Yaşam gerekliliklerinin doğru ve gerçek değeri, insan türünün varlığını sürdürmesine yaptıkları katkıyla orantılıdır; bunların birbirleriyle değiş tokuş edildikleri zamanki değeri, zorunlu olarak içerdikleri ve üretilmeleri için gereken emek miktarı ile düzenlenir; bunların alınıp satıldıkları zamanki ve ortak bir aracıyla karşılaştırılan değeri veya fiyatı, kullanılan emek miktarıyla ve aracı veya ortak ölçünün ne kadar çok veya az olduğuyla belirlenecektir. Su, ekmek veya şarap gibi yaşamak için bir gerekliliktir; ama Tanrının eli bu gerekliliği insanoğlunun üstüne bol bol boşaltmakta

[96] 1738 tarihi tamamen doğrulanmıştır.

Yazar, kategorik biçimde, değeri yaratanın doğa değil, tek başına emek olduğunu saptamaktadır.

olduğundan herkes zorluk çekmeden yeterince su edinebilmektedir ve dolayısıyla genel olarak suyun fiyatı yoktur; ama su ücretsiz olsa bile, ne zaman ve nerede, belirli kişilere su vermek için emek kullanılması gerekirse, bu uygulamayı gerçekleştiren emeğe ödeme yapılmalıdır: Bu açıdan bazı yerlerde ve bazı zamanlarda, bir ton su, bir ton şarap kadar pahalı olabilir."[97]

Değer teorisinin gelişmesiyle bağlantılı olarak diğer önemli alanlarda da ilerleme görülmeye başlandı. Petty'nin, kiralanan emekçilerin ücretlerinin, son tahlilde geçinmeleri için gereken asgari ihtiyaçlar tarafından belirlendiği fikrinin geliştirilmesiyle, iktisatçılar bu asgari değerin niteliğini anlamaya çok yaklaşmışlardır. Nüfus sorununu açıklarken, işçiler arasında rekabetin ücretleri yalın bir asgariye indirdiğini ele alan iktisatçılar, emek gücünün yeniden üretimini sağlayan mekanizmayı da belli bir ölçüde açıklamışlardır.

Sermayeyi ve sermayenin gelirini anlamaya yönelik önemli bir adım da, ticaret ve sanayiden elde edilen kâr ile kredilerden elde edilen faiz arasındaki ayrımdır. 1750'lerde eser veren Joseph Massie ve David Hume, daha o zamandan, olağan koşullarda faizin kârın bir parçası olduğunu anlamışlardı: Tüccar ve sanayici, borç alınan sermayenin yani paranın sahibiyle kârı paylaşmak zorundaydılar.

Smith öncesi siyasal iktisat, aslında artı-değeri incelemiştir; ama yalnızca kâr, faiz ve toprak rantının özel bir biçimi olarak ele almış, artı-değerin gerçek doğasını anlamamıştır.

---

[97] Aktaran R. L. Meek, *Studies in the Labour Theory of Value* (Emek Değer Teorisi İncelemeleri), Londra, 1959, s. 42-43.

David Hume

1776'nın Mart ve Nisan aylarında, ölüm döşeğinde olan ve bu durumu bilen Hume yaşam öyküsünü yazdı. Dört ay daha yaşadı. Otobiyografisi ölümünden kısa bir süre sonra, çeyrek yüzyıldır en yakın arkadaşı olan Adam Smith'in kısa bir mektuptan oluşan girişiyle yayınlandı. Smith, filozofun son aylarını anlatıyordu. Hume kıskanılacak bir iç huzur ve alışılmadık bir metanet içinde ölmüştü. Neşeli ve arkadaş canlısı Hume, hastalığı yüzünden şişman bir adamken canlı iskelete dönmüş olmasına karşın, bu karakter özelliklerini son anına kadar taşıdı.

Smith'in mektubu siyasal iktisatta ayrı bir yere sahiptir. Ateist olduğu bilinen Hume'un, yüreğinde tanrı korusu olan bir Hıristiyan olarak ölmediğinden kuşku yoktur. Smith de bu pagan ruhunu paylaşmıştır.

Kilisenin öfkesi ölü Hume ve yaşayan Smith'in üstüne indi. Smith'in bir süre önce yayınlanan *Ulusların Zenginliği* başlangıçta sadece eğitimli dar bir çevrenin ilgisini çekmişti. Ama Hume ve Smith'in isimlerinin etrafında şiddetlenen ve Smith gibi sakıngan ve çekingen biri için tatsız bir sürpriz olan bu savaş, kamuoyu ilgisini kitabın üstüne çekti. Bir baskı diğerini izledi ve *Ulusların Zenginliği* on yıl içinde İngiliz siyasal iktisadının kutsal kitabı haline geldi.

Ancak Hume bir başka anlamda daha Smith'in yolunu döşemişti. Hume'un 1752'de yayınlanan kısa ve etkili denemeleri, Smith öncesi klasik okulun merkantilizmle mücadelede ulaştığı kazanımların kısa bir özetini sunuyordu. Bu eserler *Ulusların Zenginliği*ni algılamaları için zihinleri hazırlamak gibi önemli bir rol oynamışlardır.

David Hume 1711'de Edinburgh'da, yoksul düşmüş bir soylunun küçük oğlu olarak doğdu. Sadece usta kalemine dayanarak kendi yaşamını kendisi kurmak durumunda kaldı. Geleneksel İskoç erdemleri olan çalışkanlık ve tutumluluğa tam olarak sahipti.

Hume 28 yaşında temel felsefe eseri olan *Treatise of Human Nature*'ı (İnsan Doğası Üzerine bir İnceleme) yayınladı. Bu kitap yazarını 18. yüzyıl Britanya filozoflarının önde gelenleri arasında yerleştirdi. Hume felsefesi daha sonraları agnostisizm (bilinemezcilik) olarak tanındı.

Locke gibi, Hume da, duygunun maddi şeyler üstüne insan bilgisinin en önemli kaynağı olduğunu öne sürüyor, ama bu dışsal şeylerin (madde) temel olarak, bütünsellikleri içinde kavranamayacağını düşünüyordu. Materyalizm ve idealizm arasında bir yere yerleşmeye çalışsa da, dünyanın bilinemez olduğunu öne sürmesi nedeniyle kaçınılmaz olarak ağırlığı idealizme kaydırmış oluyordu. Din eleştirisi obskürantizme[98] karşı mücadeleye önemli bir katkı yapmıştır. Ancak Hume tutarlı bir ateist olmamıştır ve felsefesi, bilim ile dinin "uzlaştırılması" için bir kaçamak noktası bırakmıştır.

Hume'un kitabı başlangıçta başarılı olmadı. Hume, bu sonucu kitabın karmaşıklığına bağladı ve fikirlerini kısa denemeler halinde popüler hale getirmeye çalıştı. Ek olarak bilim felsefesine yöneldi. İlk başarısını siyasal ve iktisadi eserleriyle elde etti. *History of England during the Reigns of James I and Charles I* (I. James ve I. Charles Döneminde İngiltere Tarihi) adlı çok ciltli eseri sayesinde Avrupa çapında ün kazandı. Tarihçi olarak, toprak sahiplerinin partisi olan ve muhafazakar burjuvazinin de desteğini alan Tory'leri tutuyordu. Rafine bir entelektüel, "ruhu gereği bir aristokrat" olan Hume, dükkancıların bayağılığından, püritanların aptallığından nefret etmesine karşın Whig ayaktakımından hoşlanmıyor ve zengin Londralı finansçılara "Thames kıyısı barbarları" diye atıfta bulunuyordu.

1763-1765 yıllarında Hume Britanya elçilik sekreteri olarak Paris'te yaşadı. Salon yaşamında son derece popülerdi, Fransız Aydınlanmasının birçok kişiliğiyle dost olmuştu. Daha sonra idari bir görevle Londra'ya taşındı. Son yıllarını Edinburgh'da yakın arkadaşları, bilim adamları ve edebiyatçılar arasında geçirdi.

Hume'un ekonomi yazıları arasında birçok ilginç düşünce ve gözlem vardır. Örneğin Hume, modern iktisat dilinde, dolaşımdaki para miktarının artmasına bağlı olarak fiyatların artması sürecinde bir zaman farkının varlığına işaret eden ilk kişidir. Bütün meta fiyatları arasında

[98] TDK sözlüğünde obskürantizm: Egemen güçlerin kendi hoş görmediği kavramlara, kişilere, topluluklara ilişkin toplumun bilgi erişimini sistematik olarak kısıtlama çabası- ç.n.

"emeğin fiyatı"nın yani işçi ücretlerinin en son artacağını saptamıştır. Bu önemli yasalar, kağıt para enflasyonuyla beraber yaşanan toplumsal ve ekonomik süreçleri anlamamıza yardımcı olur.

18. yüzyılda, altın ve gümüşün ülkeler arasında doğal bir biçimde bölüşülmüş olduğu ve her bir ülkenin ticaret dengesinin son tahlilde dengeye kavuşma eğiliminde olduğu fikrini, herkesten daha iyi Hume geliştirmiştir. Bütün klasik okulun tipik görüşü olan doğal denge Hume'un yazılarında kuvvetle ifadesini bulur. Doğal denge, Hume'un, değerli madenleri yapay biçimde çekme ve elde tutma politikası güden merkantilizme yönelik eleştirisinin temelidir. Ticaret dengelerinin (veya daha kesin konuşmak gerekirse, ödemeler dengelerinin) doğal denge eğilimi kavramı daha sonraları Ricardo tarafından geliştirildi. Bu konuya ilgili bölümde yeniden geleceğiz.

Hume'un doğru gözlemleri bile, emek değer teorisiyle yıldızı barışmayan bir para yorumuyla bağlantılıdır. Fransız[99] gibi Hume da bir değer teorisi olmaksızın durumu idare etmiştir; bu felsefi bilinemezciliğinin ve kuşkuculuğunun sonucu olabilir.

Hume, siyasal iktisatta öncelikle *paranın miktar teorisi*nin yaratıcılarından biri olarak bilinir. O ve benzer görüşler ileri süren başka yazarlar fiyat devrimi diye adlandırılan tarihi olaydan yola çıkmışlardı. 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar Avrupa'ya altın ve gümüş yığılmasından sonra, meta fiyatları yavaş yavaş yükseldi. Hume kişisel olarak, fiyatların ortalama üç dört katına çıkmasını bekliyordu. Bu olgudan açık seçik görünen şu sonucu çıkardı: Fiyatların yükselme nedeni elde daha fazla para (gerçek madeni para!) bulunmasından kaynaklanmıştı.

Ancak görünümler yanıltıcıdır derler. Sürecin bütünü başka türlü açıklanabilir ve açıklanmalıdır. Zengin kaynakların keşfi, değerli madenlerin çıkarılması için gereken emek maliyetinde, ve sonuç olarak, bu madenlerin değerinde bir düşüşe neden olmuştur. Paranın metalara göre değeri düştüğü için, metaların fiyatı yükselir.

Hume, dolaşımdaki gerçek madeni para miktarına bakmaksızın, pa-

[99] Boisguillebert kastediliyor – ç.n.

ranın "değeri"nin (veya daha basit bir ifadeyle, meta fiyatlarının) metalarla paranın dolaşım sürecinde karşılaşmaları sırasında oluşacağını düşünüyordu.

Aslında hem para hem metalar, toplumsal olarak gerekli emek harcamasıyla önceden belirlenen bir değere sahip olarak dolaşıma çıkarlar. Sonuç olarak, verili bir para devir hızı altında, yalnızca sabit bir para miktarı dolaşımda olabilir. Her artık ya yurtdışına gider ya da biriktirilir.

Kağıt para başka bir konudur. Kağıt para hiçbir zaman dolaşımın dışına çıkamaz. Her birim kağıt paranın satın alma gücü, gerçekten de (başka etkenlerin yanı sıra) kağıt para miktarına bağlıdır. Gerçek madeni paranın dolaşımı için gerekenden daha fazla kağıt para basılırsa, kağıt para değerini yitirecektir. Buna, daha önce gördüğümüz gibi, enflasyon denmektedir. Hume, altın ve gümüşü incelerken, aslında kağıt-para dolaşımını betimliyordu.

Hume'un önemi, dolaşım için gerekli olan para miktarı nasıl belirlenebilir, para miktarı fiyatları nasıl etkiler, para değer yitirirken fiyatın oluşumunun özellikleri nelerdir gibi, siyasal iktisatta önemli rol oynamayı sürdüren sorunlara dikkat çekmesindedir.

VII
Benjamin Franklin ve Atlantik Ötesi İktisat

Franklin 18. yüzyılın son evrensel düşünürlerinden biriydi. Kuzey Amerika'da oynadığı rol, Rusya'da Lomonosov'un, İngiltere'de Newton'un ve Fransa'da Descartes'ın rolüyle karşılaştırılabilir. Bir fizikçi ve modern elektrik biliminin yaratıcılarından biri; zamanının yeni burjuva demokratik toplum görüşlerine özgün bir anlam katan bir filozof ve yazar; bir siyaset ve toplum adamı, Amerikan devrimi ve yeni devletin bağımsızlık mücadelesinin en radikal liderlerinden biriydi. Bu söylediklerimiz, kitap basmayı temel işi olarak gören bu ünlü Amerikalının faaliyet ve ilgi alanlarının eksiksiz bir listesini vermekten çok uzaktır.

Franklin, felsefe ve siyaset çalışmalarının çerçevesi içinde siyasal iktisatla da ilgilendi. Yeni Dünya'da iktisadi düşüncenin öncülerinden biri oldu.

Yaşamı ve eserleri

Franklin'in otobiyografisi çağının dikkat çekici bir tarihsel ve edebi belgesidir. 79 yaşındayken kaleme aldığı bir bölümde yaşamının mutluluğunu anlatır. Gerçekten de uzun ve mutlu bir yaşam sürmüştü. Vatandaş ve bilim adamı olarak ve özel yaşamında da. Yaşamının ikinci yarısını adadığı davanın zaferini, Kuzey Amerika'nın bağımsızlığını

görecek kadar yaşadı. Bilime yaptığı hizmetler bütün dünyada kabul gördü. Tek oğlu William'ın İngiltere ile savaşta babasının ve anavatanının düşmanlarını desteklemesini saymazsak, özel yaşantısında da mutlu oldu.

Yoksul bir çırak olarak başladığı yaşamını zengin değilse de oldukça varlıklı biri olarak tamamladı. Birkaç evi ve arazileri vardı. O günlerde özellikle Amerika'da bu en önemli servet biçimiydi.

Franklin, Marx'ın deyişiyle "Tarihi gelenekten yoksunluğunu gübre bolluğu ile gideren bir toprakta [yani] temsilcileriyle birlikte ithal edilmiş olan burjuva üretim ilişkilerinin hızla geliştiği" Yeni Dünya'nın insanıydı.[100]

Çoğu, dini ve siyasi baskılardan kaçan püritanlardan oluşan ilk İngiltere göçmenleri, bu bakir toprakları üretime açtılar ve kısa süre içinde kentlerde el sanatlarını yerleştirdiler. Farklı bir biçimde de olsa, bu insanlar İspanyol maceracı fatihler kadar para tanrısına tapıyorlardı.

Tarihte burjuva demokrasisinin ilk ve en eksiksiz biçimini kurdular. Kişisel özgürlük, otoritenin seçimle belirlenmesi ve bağımsız yargı ilkelerini savunuyorlardı. Ama bu, yasalar önündeki biçimsel eşitliğin mali ve siyasi eşitsizliği örttüğü, sıradışı görüşlerin ise bastırıldığı bir demokrasiydi.

Yankilerin köhne feodal aristokrasileri yoktu ve unvanlarla, aile ayrıcalıklarıyla dalga geçiyorlardı. Herman Melville'in *Israel Potter* adlı romanında kahraman, Bağımsızlık Savaşı sırasında İngiltere'den gelen Amerikalı bir çiftçi ve denizcidir. Kral III. George'a hitap ederken "Majesteleri" demeyi veya İngiliz saraylılara "Sir" demeyi bir türlü beceremez. Ama Pennsylvania'nın zengin toprak sahipleri ile Massachusettsli tüccarlar İngiliz lordlarından daha az kibirli değillerdir.

---

[100] Karl Marx, *Contribution to the Critique of Political Economy*, Moskova, 1970, s. 55 (*Ekonomi Politiğin Eleştirilmesine Katkı*, çev: Orhan Suda, May Yayınları, İstanbul 2. basım 1974, s. 44)

Batı Avrupa ile karşılaştırılırsa, Amerika dinsel özgürlük ve hoşgörünün vaat edilmiş toprağıydı. Yine de, Franklin'in dünyaya gelmesinden birkaç yıl önce, doğduğu kent olan Boston'a çok yakın Salem'de "cadılar" yargılanıp infaz edilebiliyordu. Çeşitli dinlerden insanlar, genellikle rahiplerin ve zengin cemaat üyelerinin zalim despotizmi altında yalıtık yaşamlar sürdürüyorlardı. Yankiler, dinsel riyakarlıkta İngilizleri aşmışlardı. Ulusal baskıya karşı ilk mücadeleye girişenler, Kızılderilileri bizzat temizleyen ve güney eyaletlerinde köleliği yerleştirenlerdi.

Franklin, temelde özgürlük aşığı, cesur ve çalışkan kişiler olan bu çiftçi ve zanaatkarlar arasından yetişti. Gelişen bir ulusun en iyi özelliklerini sindirdi. Ama kişiliği, ulusunun burjuva gelişiminin çelişkilerini de yansıtıyordu. Zenginlere ve iktidara yönelik saygıyla derin bir demokratizmi birleştirmişti. Dinsel dogma ve ayinlere karşıydı, ama kendi deyimiyle "örneğin tanrının varlığından, dünyayı onun yarattığı ve yönettiğinden hiçbir zaman kuşku duymamıştı." Kölelik sisteminin düşmanı ve bir ulusal özgürlük savaşçısı olan Franklin, yine de Anglosakson ırkının özel bir misyona sahip olduğuna inanıyordu. Sade ve sevimli bir kişi olarak, zaman zaman okuyucu ve dinleyicilerine dar kafalı bir bilgiç ve sıradan bir ahlakçı görüntüsü de vermiyor değildi.

Benjamin Franklin 1706'da Boston'da, sabun ve mum imalatçısı kalabalık bir püritan ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Sistemli bir eğitim görmedi. Petty'den bile daha geniş ölçüde kendi kendisini yetiştirdi. İki yıl ilkokula gittikten sonra üvey kardeşinin matbaasında çırak olarak çalışmaya başladı. "Ağabeyim hırslı bir tipti ve beni sık sık döverdi. Bu davranıştan çok alınırdım. Sanırım bu sert ve zalimce davranışı, bende bütün yaşamım boyunca kopmadığım, keyfi iktidara karşı nefret duygusunu geliştirdi."[101]

Bu yıllarda Franklin'in enerjiklik, mücadelecilik, çalışkanlık ve bilgi açlığı gibi başka özellikleri de gelişti. Çok okuyor ve eğitimli in-

101 B. Franklin, *The Autobiography and Other Writings* (Otobiyografi ve Diğer Yazılar), New York, 1961, s. 33

sanlarla tanışıyordu. İlk edebi denemeleri gündeme geldi. Dine karşı hayli eleştirel bir tutum alıyordu. 17 yaşında evini ve doğduğu kenti terk etti. Pennsylvania'nın Quaker'ların[102] da merkezi olan başkenti Philadelphia'ya giderek bir matbaada çalıştı. Bir yıl sonra mesleki bilgisini artırmak ve matbaa malzemeleri almak amacıyla İngiltere'ye gitti. Tavsiye mektupları ve para sözleri almıştı, ama hiçbiri gerçekleşmedi.

Franklin İngiltere'de on sekiz aydan fazla zaman harcadı, Londra matbaalarında çalışarak deneyim ve bilgi kazandı. 1726'da yaşından çok daha olgun olan genç adam Philadelphia'ya döndü. Parası yoktu ama kitapları ve yazı karakterleri vardı; en önemlisi de fikirlerle, iyimserlik ve güvenle doluydu.

Girişimci bir matbaacı olarak Franklin kısa süre içinde saygınlık kazandı ve Philadelphia'nın en tanınmış kişilerinden biri oldu. Çevresinde bilim ve edebiyatla ilgilenen gençler toplanmıştı. Franklin'in yaşamı ve faaliyetleri son noktasına kadar organize edilmişti. Başa çıkamayacağı bir şey yok gibiydi. Pennsylvania Üniversitesini, ilk bilimsel derneği, ilk halk kütüphanesini, Amerika'nın ilk itfaiye teşkilatını kurdu, ilk ulusal gazeteyi yayınladı, posta hizmetlerinin gelişmesini sağladı. 1754'te Albany Kongresi'nde kentini temsil ediyordu. İngiliz kralına bağlı sömürgeleri birleştirme planını ortaya attı; plan belli bir özerklik öngörüyordu. Londra'da, Amerikalıları bir ulus olarak birleştirecek her şeyden ölesiye korkulurdu; Franklin'in planı reddedildi.

Franklin her zaman doğa bilimlerine büyük ilgi duydu. El yeteneği çok gelişkindi. Depremleri araştırdı, mühendislik tasarımına dayanan bir fırın geliştirdi. 1743'te bazı elektrik deneyleriyle tanıştı. Elektrikle ilgilenmeye başladı bütün coşkusu, heyecanı canlanmıştı. Sonraki 5-6 yıl, o günler için son derece ustaca ve becerikli elektrostatik deneyleri yaptı. Elektrostatiğin temellerini attı. Pozitif ve negatif elektrik yükü (o güne kadar farklı türde elektrikler olduğu düşünülüyordu) kavramlarını geliştirerek elektriğin birlik teorisini ortaya attı. Franklin elekt-

[102] Bir diğer adı Dostların Din Cemiyeti olan ve ilk kez İngiltere'de kurulan, resmi kilise ve mezheplerin muhalifi bir tarikat. (ç.n.)

rikle aydınlatmayı kanıtladı, atmosferdeki elektrik olgusunu açıkladı, paratoneri icat etti.

1757'de Pennsylvania (sonra başka illerin) temsilcisi olarak İngiltere'ye gitti ve İngiliz hükümetine girdi. Sonraki otuz yılının en iyi dönemini Avrupa'da geçirdi. Önce İngiltere, sonra Fransa'da bulundu, ülkesine yalnızca iki kez gitti. Bu dönem Franklin bir devlet adamı, diplomat ve siyaset yazarıydı. Uzun yıllar sömürgelerle "Anavatan" arasında bir silahlı çatışma çıkmasını önlemeye, Britanya İmparatorluğu içinde özerklik elde etmeye çalıştı. Ancak İngiltere tavize yanaşmıyordu. Ayaklanma kaçınılmaz hale geldi ve 1775'te savaş patlak verdi. Asıl olarak Jefferson'ın kaleme aldığı Bağımsızlık Bildirgesi'nde Franklin'in de izlerinin olduğunu biliyoruz. Aynı yılın sonbaharında Kongre Franklin'i ayaklanan sömürgelerin temsilcisi olarak Fransa'ya yolladı. Fransa'nın askeri ve ekonomik desteği, yeni doğan cumhuriyet için yaşamsal önem taşıyordu. Büyük güçlüklerle karşılaşan Franklin bu ülkeyle askeri ittifak kurmayı başardı. Savaş İngiltere'nin aleyhine döndü. 1783 barış anlaşmasıyla İngiltere, Birleşik Devletler'in bağımsızlığını tanıdı.

Franklin 1790'da öldü. Hayattayken yayınladığı son eseri, köle ticareti üzerine bir gazete editörüne yolladığı bir mektup oldu (mektup ölümünden 24 gün önce yayınlandı). Son yıllarında, Pennsylvania eyalet başkanı ve 1787 Anayasa Meclisi üyesi olarak köleciliğe karşı savaşmıştı. Franklin'in son yazısı çok tipiktir. Çoğunluğunu son on yılında yazdığı, yakıcı kısa broşürler olan küçük taşlamalarına "bagatelles", ıvır zıvır şeyler diyordu. Ancak bu ıvır zıvır yazılar yaşlı Franklin'in can yakan hünerli elinden çıkmıştı.

İktisatçı Franklin

Adam Smith emek değer teorisini *Ulusların Zenginliği*nde formüle etti. Ancak teorinin izlerini, bütün yüzyıla yayılan daha önceki birçok yazıda az veya çok karışık biçimlerde bulmak mümkündür. Franklin, siyasal iktisatta büyük ölçüde Petty'nin takipçisi oldu. Büyük ola-

sılıkla Petty'nin eserleriyle Londra'ya ilk gittiğinde tanışmıştır. Belki de Petty'yi okumasını bu 19 yaşındaki meraklı genee öneren Dr. Mandeville olmuştur. Franklin, The Horns of the Cheapside adlı bir biracıda *Arıların Masalı*'nın yazarıyla tanıştırıldığını hatırlamaktadır.

Bazı araştırmacılar Franklin'in görüşlerini kendisinden daha büyük bir diğer çağdaşına, Daniel Defoe'ya, özellikle de Defoe'nun *Essay on Projects* (Projeler Üzerine Deneme) çalışmasına bağlamaktadırlar.

Petty'nin etkisi Franklin'in ilk iktisat eseri, *A Modest Enquiry Into the Nature and Necessity of a Paper Currency*'den (Kağıt Paranın Niteliği ve Gerekliliği Üstüne Mütevazı Bir Araştırma) hareketle tartışılmıştır.

Franklin'in 1751'de yazdığı nüfus incelemeleri çalışması iktisat literatürünün önemli bir olgusudur ve o da Petty etkisi taşır. Sırası gelmişken söyleyelim; Franklin nüfus çalışmalarında Amerikan eyaletlerindeki güncel durum verilerini kullanmış ve "doğal koşullarda" yani dışsal bir müdahale olmaması halinde nüfusun her yirmi beş yılda bir iki katına çıkma eğiliminde olduğu yolunda ilginç görüşler ortaya koymuştur. Bu tahmin, sonradan, geçim araçları üretiminin nüfus artışının ölümcül biçimde gerisinde kalmaya mahkum olduğunu ileri süren Malthus tarafından da kullanılmıştır. Malthusçuluğun tarihsel kötümserliği, Franklin'e bütünüyle yabancıdır. Tersine Franklin toplumun akılcı örgütlenmesi söz konusu olduğunda geçim araçları üretiminin muazzam olanaklara sahip olacağına inanıyordu. Amerika nüfusundaki büyük artışı yeni kıtanın gelişiminin gerekli önkoşulu olarak görüyordu. Büyük Britanya ile ilgili olaraksa şöyle yazmıştır: "... bu ada, istihdam edilebildikleri takdirde, bugünkünün on katı insanı geçindirebilir."[103]

Petty gibi Franklin de daha somut sorunları tartışırken emek değer teorisini formüle etmiştir. İnatçı Quakerların kafasına, özellikle değerli maden sıkıntısı çekildiği zaman, kağıt para kullanımı fikrini sokmaya çalışıyordu.

[103] Benjamin Franklin, *The Works of Benjamin Franklin*, (Eserleri) c.3, Londra, 1806, s. 115.

Bunun için ilk önce madeni parayı tahtından indirmek gerekiyordu ve bu noktada Franklin'in akıl yürütmesi Petty'nin görüşlerine, John Law'un ateşli tartışmasına olduğu kadar benzemiyordu. Franklin'in temel görüşü, değerin gerçek ölçüsünün para değil, emek olduğuydu: "Gümüşün de diğer bütün şeylerin de değeri emekle ölçülebilir. Mesela, bir insanın buğday ürettiğini, bir başkasının da gümüş elde edip arıttığını varsayalım. Bir yıl ya da belirli bir devre sonunda toplam buğday ile toplam gümüş birbirlerinin tabii fiyatları olurlar, buğday 20 ölçek, gümüş de 20 ons ise, bir ölçek buğday elde etmek için sarfedilen emek, bir ons gümüş değerindedir. Ama üstün verimli daha yakın maden yataklarının keşfedilmesi sayesinde bir insan artık 20 ons yerine rahatlıkla 40 ons gümüş elde ediyor ve 20 ölçek buğdayı sağlamak için gerekli emek aynı kalıyorsa, o zaman 2 ons gümüş, bir ölçek buğday elde etmek için harcanan emekle aynı değerdedir ve vaktiyle bir ons gümüş değerinde olan bir ölçek buğday bundan böyle 2 ons gümüş değerinde olacaktır, *ceteris paribus*[104]."[105]

Marx bu bölümü *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'da alıntılar ve Franklin'in siyasal iktisat alanındaki hizmetlerinin ilk ve eksiksiz bir betimlemesini sunar. Marx, Franklin'in "modern siyasal iktisadın temel yasasını", değer yasasını "formüle ettiğini"[106] belirtmektedir.

Marx bu ünlü Amerikalının siyasal iktisadın gelişimine yaptığı katkıyı *Kapital*'de de belirtmiş, Franklin'i "William Petty'den sonra değerin doğasını tam olarak gören ilk iktisatçı" olarak tanımlamıştır.[107]

Her şeyden önce Petty'nin parlak görüşlerinin geliştirilmesi, yayılması ve somut iktisadi sorunlara uygulanması gerekiyordu. Franklin tam da bunu yaptı. Hepsi bu da değil. Franklin, ortak nitelik fikrine, farklı emek türlerinin denkliği düşüncesine Petty'den daha yakınlaş-

[104] Diğer koşullar aynı kalmak koşuluyla (ç.n.)

[105] B. Franklin, *The Works*, Boston, 1840, c. II, s. 265.

[106] Karl Marx, *Contribution to the Critique of Political Economy*, Londra, 1971, s. 55 (*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, çev: Orhan Suda, s. 44)

[107] Karl Marx, *Kapital*, c. I, Moskova, 1972, s. 57.

mıştır. Petty'den farklı olarak, değerli madenlerin çıkarılmasında kullanılan emeğe özel nitelikler atfetmemiştir. Tersine pratik hedefini gözeterek, madene uygulanan emeğin, değer yaratma açısından diğer emek türlerinden herhangi bir farkının olmadığını kanıtlamak için elinden geleni yapmıştır.

Bilimsel düşüncenin bir metada içerilen emeğin ikili karakterinin[108] açıklanmasına doğru kaydettiği ilerleme, emek değer teorisinin gelişimini ve bununla bağlantılı olarak, siyasal iktisatta bütün klasik okulun gelişimini temsil etmektedir.

Franklin'in kağıt para kampanyası siyasal ve sınıfsal bir temele sahipti. Bir yanda, bu kampanya İngiltere'nin büyük güç politikasına karşıydı. İngiltere katı ve kısıtlayıcı bir madeni para sistemini empoze ederek sömürgelerin iktisadi gelişmelerini engelliyordu. Diğer yandan Franklin, borç verdikleri paranın kendilerine madeni para olarak dönmesini isteyen tefeci ve tüccarlara karşı çiftçilerin ve basit kentlilerin çıkarlarını savunuyordu. Tefeci ve tüccarlar madeni parayı "dürüst", kağıt parayı "gayrı meşru" diye niteliyorlardı. Borçlular, ellerinde gümüş tutabilmek için (sömürgelerde altın bulmak kolay değildi) yeniden borçlanmak veya düşük ücretle çalışmak zorundaydılar. Franklin, daha sonraki eserlerinde gösterdiği gibi, para üstünden yürüyen tartışmalardaki sınıf çıkarlarının tamamen ayırtındaydı.

Franklin, madeni para ile ilgili eleştirilerinde fazla ileri giderek teorik zayıflıklara düşmüştür. Değer yaratılması açısından gümüş ile tahıl

[108] Bir meta ortaya çıkaran emeğin ikili karakteri, *somut emek* tarafından yaratılan tüketim değeri ve *soyut emek* tarafından yaratılan değer ile bağlantılıdır. Üretim araçlarının özel mülkiyetini temel alan basit ve kapitalist meta üretiminde, somut emek soyut emeğe, özel emek toplumsal emeğe karşıt konumdadır. Meta üreticilerinin özel emeklerinin toplumsal niteliği, yalnızca, meta değişim sürecinde görülür. Meta değişim sürecinde, somut emek türleri, genel olarak insan emeğinin harcanması olarak kendini gösteren ve bir metanın değerini biçimlendiren, nitel anlamda homojen soyut emeğe indirgenir.
Somut ve soyut emek, kullanım değeri ve değişim değeri arasındaki çelişki özel ve toplumsal emek arasındaki uzlaşmaz çelişkiyi ortaya çıkarmaktadır.
Emeğin ikili karakteri Karl Marx tarafından keşfedilmiştir ve bu keşif Marksist emek değer teorisinin bilimsel temelini oluşturur.

arasında fark olmadığını doğru biçimde gözlemleyen Franklin, bunların değişim işleminde, meta dolaşımında oynadıkları rol açısından da farklarının olmadığında karar kıldı. Bir meta olarak paranın özgün toplumsal rolünü ihmal etti. Gümüş o dönem Amerika'da evrensel eşdeğerdi, yani uzun bir evrimin sonucu olarak diğer tüm metaların arasından öne çıkmış olan meta idi. Tahıl böyle bir meta değildi. Diğer bütün metalar gibi değerinin ifade edilebilmesi için gümüşe, gerçek paraya gereksinim duyuyordu.

Kapitalist meta ekonomisi değerin ifade edilmesi için başka bir araç tanımaz. Bu anlamda gümüş "özel" bir metadır. Kağıt para yalnızca gümüşün temsilcisi, ikamesi olarak varlık kazanabilmişti. Bu açıdan, dolaşımları iktisadi anlamda gayet "meşru"ydu.

Para özel bir toplumsal işlevi yerine getirmektedir. Diğer tüm metalardan farklı olarak, para soyut emeğin evrensel ve doğrudan somutlanması olarak ortaya çıkar. Değerini ifade etmek için başka bir metaya ihtiyacı yoktur, zaten sürekli diğer metalarda ifade edilmektedir. Paranın ortaya çıkması ve evrimi nesnel ve kendiliğinden, insan iradesinden bağımsız bir süreçtir. Ancak Franklin parayı yapay bir "icat", değişimi kolaylaştırmaya yönelik teknik bir alet olarak ele alma eğilimindeydi. Sonuç olarak madeni parayı paranın gelişiminin mantıksal biçimi olarak değil, yalnızca dışsal bir güç tarafından dayatılmış yapay bir unsur olarak görmüştür.

Son tahlilde Franklin'in siyasal iktisadın temel sorunlarına ilişkin çözümlemesindeki kusurların nedeni, incelemekte olduğu toplumda burjuva üretim ilişkilerinin azgelişmişliğinde yatmaktadır. Ancak Adam Smith'in *Uluslarını Zenginliği*'nden yarım yüzyıl kadar önce uzak bir taşra kentinde, Pennsylvania'da yayınlanan broşürü hatırlanmalı ve bu büyük Amerikalının bilimin kazanımları açısından değeri teslim edilmelidir.

Yirmi üç yaşındaki yazarın broşürde ifade ettiği dikkat çekici düşüncelerinin iktisat biliminin gelişiminde doğrudan bir etkisi oldu. Franklin sonraki eserlerinde değerin niteliği ile ilgili soruyu tekrar bu

şekilde ortaya atmamış, değinmek durumunda kaldığında da başka yollardan ele almıştır. Konuya bazen bildiğimiz emek teorisi temelinde, bazen etkilendiği fizyokratik ruh içinde ve bazen de öznelci bir biçimde, yani bir değişimde, bütün katılımcılar daha fazla öznel bir değer, *daha büyük bir memnuniyet* aldıkları için, eşdeğerin söz konusu olamayacağı teziyle yaklaşır.

Değerin öznel niteliği hakkındaki görüşün burjuva siyasal iktisadında mazeret olarak iş gördüğünü daha önce görmüştük. Kapitalist sömürünün doğasını açığa çıkaran artı-değer teorisinin bu temelde kavranması mümkün değildir. Bu nedenle, burjuva bilim adamları, eski düşünürlerin "öznelci" saptamalarını çekici bulmuşlardır. 1958'de yayınlanan *Founders of American Economic Thought and Policy* (Amerikan İktisat Düşüncesi ve Politikasının Kurucuları) adlı kitabın yazarı, Oklahoma Üniversitesi profesörü Virgle G. Wilhite, Franklin'i bu açıdan beğenir.

Franklin, eserlerinin birçoğunda "iktisadi artık", kazanılmamış gelir sorununa da değişik açılardan yaklaşıp değinir. Bu, temelde artı-değerdir. Hümanist ve rasyonalist bir düşünür olarak, Franklin toplumsal düzenin "mantıksızlığı"nı görmüştür. Birileri ter dökerken, başkaları onların emeğinin ürünlerini har vurup harman savurmaktadır: "Bu kadar yokluk ve sefaletin kaynağı nedir? Ne gerekli ne de yararlı[109] bir şey üretmeyen işlerde istihdam edilen erkekler ve kadınlar ile hiçbir şey yapmayanlar, zorluklar içinde çalışanların ürettiği ihtiyaç maddelerini tüketiyorlar... Siyasal aritmetikçiler, her bir kadın ve erkeğin günde dört saat yararlı işlerde çalışmasıyla, bu emeğin yaşam için gereken bütün ihtiyaçları ve konforu sağlamaya yeteceğini, yokluk ve sefaletin dünyadan sileneceğini, yirmi dört saatin geri kalanının ise boş zamana ve mutlu olmaya ayrılacağını hesaplayabilirler."[110]

---

[109] Burada evlerde çalışan hizmetçiler, kamu görevlileri, memurlar, rahipler vb kast edilmektedir.

[110] Aktaran Vernon Louis Parrington, *Main Currents in American Thought* (*Amerikan Düşüncesinde Başlıca Akımlar*), New York, 1930, c. 1, kısım 2, s. 174.

Doğal olarak, Franklin'in bu Altın Çağı nasıl getireceğine dair bir fikri yoktu. Bu soylu sözler bir yandan geçmiş çağların ütopyalarını, diğer yandan da Adam Smith ve izleyicilerinin eserlerinde üretken olmayan emeğe ve asalaklığa yönelik ciddi eleştirileri anımsatmaktadır.

Franklin elbette kapitalistlere içerliyor değildi. Çağının insanıydı ve henüz burjuva ilişkiler tam olarak gelişmiş olmaktan uzaktı. Asalaklara ve bedavacılara yönelik saldırıları, onu, sermayenin faizini en meşru gelir, tutumluluğun ödülü olarak görmekten alıkoymuyordu. Toprak rantına da aynı biçimde bakıyor ve toprağın rantı ile sermayenin faizi arasında nicel bir karşılıklı bağımlılık ilişkisi kurmaya çabalıyordu. "Adil" bir faiz oranının olduğunu varsayıyordu. Bu adil, "doğal" oranı yıllık yüzde 4 olarak tahmin ediyordu. Franklin'in görüşüne göre, kredi verenlerle borçlananların çıkarları böyle bir oran sayesinde uyumlulaştırılabilir ve sınıf barışı sağlanabilirdi.

Franklin, emeğin kiralanmasını kesinlikle işçinin kapitalist tarafından sömürülmesi olarak görmüyordu. Bu ikisi arasında toplumsal bir karşıtlık algılamıyordu, çünkü geleceğin işçisini, çiftlik veya atölye sahibi ile yan yana ter döken ve didinen ataerkil çiftlik emekçisi veya çırak olarak tasarlıyordu.

Franklin yaşamı boyunca bütün dünyada "şimşeğin terbiyecisi" ve asi sömürgelerin temsilcisi olmanın yanında, bir de *Poor Richard's Almanack* (Yoksul Richard'ın Yıllığı) adlı eserin yazarı olarak tanınmıştır. 1733'ten 1757'ye kadar Philadelphia'da Richard Saunders takma adıyla bir yıllık yayınladı. Yıllıkta çeşitli yol gösterici öyküler, özdeyişler, astronomi ve başka konularda bilgiler vardı. Franklin tüm bunları kısmen kendisi yazıyor, kısmen başka kaynaklardan derliyordu.

Franklin yıllığını son olarak 1757'de "Yoksul Richard'ın" özdeyişlerini yoğunlaştırılmış biçimde içeren bir önsözle yayınladı. *Father Abraham's Speech on the Way to Wealth* (Zenginliğe Giden Yol Hakkında Peder Abraham'ın Konuşması) başlıklı kısa ve türünün belirlenmesi hayli güç olan bu eser 18. yüzyıl Amerika'sı ve İngiltere'sinde popüler oldu, Rusça dahil birçok yabancı dile çevrildi.

"Yoksul Richard'ın" aforizmaları "yaşamda kendi yolunu açmaya" çalışan yoksul bir halk adamının yoğunlaştırılmış aklıydı. Çalışkanlık, tutumluluk ve temkinlilik, refah ve başarıya götüren üç yemindi. "Tanrı onların kendilerine yardımcı olmalarına yardım etsin", "Eldivenli bir kedi fare yakalayamaz", "Zengin olmak istiyorsan, kazanmak kadar tasarruf etmeyi de düşün", "Çok sayıda az, bir tane çok yapar".

Bunlar birkaç örnek. İktisat eseri açısından bu alışılmış bir biçim değildir. Ama gerçekten karşımızda bir iktisat incelemesi bulunmaktadır. Burjuvazinin bir sınıf olarak oluşmakta olduğu çağda, folklorla ve gündelik akılcı sözlerle iç içe, siyasal iktisat özdeyişleridir bunlar. Marx şöyle demiştir: "Biriktir, biriktir! Musa ve peygamberler böyle der: 'Sanayi, tasarrufun biriktirdiği maddeleri sağlar.'[111] Dolayısıyla, tasarruf et, tasarruf et, artı-değerin veya artı-ürünün mümkün olan en fazla kısmını sermayeye dönüştür!"[112]

Yeri gelmişken; Franklin birikimin iktisadi önemine ilişkin görüşlerini daha kuralına uygun bir biçimde de ifade etmiştir. Yaşamının son dönemine ait makalelerinde neredeyse doğuştan gelen püritanlıktan ayrılarak, lüksün birikim ihtiyacı ile bağlantılı olarak ahlaken haklı görülebileceğini yazar. Lüksü elde etme umudu, çalışma ve azim yönünde güçlü bir itki oluşturabilir. Franklin'in lüksün "kullanımı"na ilişkin bazı fikirleri Mandeville'e benzemektedir.

İktisat politikası sorunları Franklin'in bütün yaşamını doldurmuştur. Pragmatik ve gerçekçi Fraklin bu sorulara, somut duruma ve hatta o anın siyasal gereklerine bağlı olarak farklı yollardan yanıt getirmiştir. Ama burjuva demokratik ilkelerini hiç değiştirmemiştir.

1760'da Franklin özellikle Amerikan sömürgelerinde imalathanelerin gelişiminin gereksiz ve hatta toplumsal açıdan zararlı olduğunu ileri sürdüğü bir broşür yayınlar. Tarımın yalnızca soyluların işi olabileceğini ve Amerika'da gelişme koşullarının sınırlı olduğunu yazıyordu. Bu yaklaşım, bir zamanlar Avrupa'da tanıştığı fizyokrat doktrinin et-

[111] Marx, bu konuda görüşleri Franklin'e benzeyen Adam Smith'ten alıntı yapmaktadır.

[112] Karl Marx, *Kapital*, c. I, Moskova, 1972, s. 558.

kisine bağlanabilir. Açık söylemek gerekirse bu görüşün kanıtı yoktu. Ama aynı sırada, tarihçilerin işaret ettiği gibi, Franklin bu broşürde kurnazlık yaparak, İngiliz hükümetinin korkularını yatıştırmaya çalışıyor ve bunun için Fransızlardan aldıkları Kanada'yı diğer Amerika eyaletleriyle birleştirmeye teşvik ediyordu."[113]

Elbette Franklin hayli mantıksal olan merkantilist görüşlerden de uzak değildi. Başka bir deyişle, çelişkiler içinde bunalarak, Amerika'da sanayiin gelişmesi gerektiğini savunuyor, bunun için de merkantilist reçeteler veriyordu: gümrük vergileri, ekonomide parayı bollaştırmak, devletin aktif hamilik rolü, yeni sömürgeler oluşturulması vb.

Ama 18 ve 19. yüzyılların yurttaşları, merkantilizmin dar kafalı, taşralı, kısa görüşlü özelliklerine sahip değillerdi. Dünya pazarını düşünen Franklin, üretim ve serbest ticaretin uluslararası düzeyde özelleşmesinin, Amerika'da sanayiin gelişimini engellemeyeceğini ve ticaret yapan bütün uluslara yarar sağlayacağını varsayıyordu. Yukarıda andığımız Amerikalı yazar, Franklin'in bu görüşlerini, paradoksal bir nitelemeyle "serbest ticaret merkantilizmi" olarak adlandırmış ve geliştirdiği öğretinin Amerikalı karakterine işaret etmiştir.[114] Amerikan sömürgelerinin sınai gelişimiyle onun kadar ilgilenmeyen Hume ve Smith'in görüşlerinin de buna hayli yakın olduğunu belirtmeliyiz. Serbest ticareti savunurken, konuya dogmatik biçimde yaklaşmamışlar, sağduyuya bağlı kalmışlardır.

Belki de Franklin'i büyük İskoçyalıya bağlayan da, *Ulusların Zenginliği*'nde açıkça seçilen bu özgün sağduyudur. Franklin, Smith'ten on yedi yaş büyüktü ve kuşkusuz kişisel temaslarıyla da üzerinde belli bir etkisi oldu. Franklin'in, Smith'e 1773-1775 yıllarında Londra'da kitabını tamamlamaya çalışırken akıl hocalığı ve redaktörlük yaptığına dair bir öykü anlatılır. İki iktisatçının da ölmesinden sonra (ikisi de 1790'da öldüler) Franklin'in kendisinden daha genç bir dostu, doktor

[113] P. W. Corner, *Poor Richard's Politics. Benjamin Franklin and His New American Order* (Yoksul Richard'ın Politikası. Benjamin Franklin ve Yeni Amerikan Düzeni), Londra, 1969, s. 73

[114] age, s. 74

ve siyaset adamı George Logan, akrabalarına Franklin'den dinlediği ayrıntıları aktarmıştır: "Ünlü Adam Smith *Ulusların Zenginliği*ni yazarken, yazdıklarını bölüm bölüm ona (Franklin'e – yazarın notu), Dr. Price'a ve başka aydınlara getirirmiş. Sonra sabırla bunların gözlemlerini dinler, tartışma ve eleştirilerden yararlanır, kimi zaman bazı bölümlerin tamamını baştan yazmayı kabullenir, hatta bazı önermelerini tam tersine çevirdiği olurmuş."[115]

Bu merak uyandırıcı saptamada neyin doğru neyin kurgu olduğunu söylemek güçtür. Franklin'in sözleri, Logan ailesi tarafından çarpıtılmış, kitabın tamamlanmasındaki rolü abartılmış olabilir. Franklin ile Smith arasındaki tanışıklık bu denli yakın ve uzun süreli olsaydı, herhalde geriye daha fazla kayıt kalırdı.

Franklin sonrası Amerikan siyasal iktisadı

Bağımsızlık Savaşı'ndan (1775-1783) önce Amerikan iktisat düşüncesi, sömürgelerle metropol arasındaki ilişkiler gibi yakıcı nitelik taşıyan ana sorunun ötesine geçmekte zorlanmıştır. Bu durum, büyük ölçüde Franklin için de geçerlidir.

Bağımsız devletin oluşması, toplumsal düşüncenin gelişme ufkunu da genişletti. 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başlarında Amerikan siyasal iktisadı taşralı nitelik taşımış, esasen İngiltere ve Fransa'dan ithal görüşler üstünde varolmuştur. Ancak "tam kan" burjuva üretim ilişkilerinin Batı Avrupa'nın ileri ülkelerinden yaklaşık bir yüzyıl sonra geliştiği Amerika'da, klasik siyasal iktisadın, Adam Smith ve Ricardo okulunun gereksindiği temel bulunmuyordu.

Bu durum, tipik özellikleri tarafsız sınıf analizi ve tamamen soyut düşünce tarzı olan İngiliz klasiklerinin teori ve pratiğine karşı eleştirel bir tutum olarak kendini gösterdi. Klasik okulun ileri sürdüğü iktisat politikasının temel ilkesi, serbest ticaret ve minimum devlet müdahalesi, Atlantik'in öte yakasındaki devlette burjuvazinin çoğunluğu

[115] John Rae, *Life of Adam Smith* (Adam Smith'in Yaşamı), Londra ve New York, 1895, s. 264, 265.

için kabul edilemezdi. Burada yüksek gümrük vergileri yoluyla sanayii yabancı rekabete karşı korumakta ısrarlı korumacıların tonu hakimdi. Siyasal iktisadın bu merkezi sorunu, iktisat yazınının da merkezindeydi. Amerikalı uzman Turner'a göre "Gerçekten, 1880 öncesinde Amerikan iktisadı, gümrük tarifelerine ilişkin bir değerlendirmenin yan ürünü olma konumunu pek az aşabiliyordu."[116]

Emek değer teorisinin öncülerinden olan Franklin, iktisat ve siyasette bir liberaldi, kimi zaman da bir fizyokrattı; dolayısıyla Birleşik Devletler'de etkili bir okulun kurucusu olamadı. 19. yüzyılın ilk yarısında Amerikan iktisat düşüncesini kayda değer ölçüde etkileyen kişi, tutucu görüşlere sahip bir devlet adamı olan Alexander Hamilton oldu. Hamilton, devletin ekonomiye geniş çaplı müdahalesini destekliyordu ve Amerikan müdahaleciliğinin kurucusu oldu.

Hamilton'ın izleyicilerinden biri, siyasal iktisat üstüne Amerika'da ilk sistematik incelemenin yazarı Daniel Raymond'dur. *Thoughts on Political Economy* (Siyasal İktisat Üstüne Düşünceler) adlı kitabı 1820'de yayınlandı. Ateşli bir milliyetçi olan Raymond, Smith'e ve bütün klasik okula karşı "Amerikan iktisat sistemi"ni kurmaya çalışıyordu. Emek değer teorisine, Smith'in kâr hakkındaki görüşlerine (kârı kapitalistlerin ücreti olarak görüyordu) ve iktisadi liberalizme saldırıyordu.

Son olarak, Marx'ın 1852'de "önemli tek Amerikalı iktisatçı"[117] dediği Henry Charles Carey vardır. Marx, Carey'i, klasik okuldan farklı olarak bilinçli biçimde burjuvazinin çıkarını savunmayı, kapitalizmin tutarlı ve adil olduğunu kanıtlamayı hedefleyen vülger siyasal iktisadın en tipik temsilcilerinden biri olarak görüyordu. Carey, bütün bunları yapabilecek ölçüde nitelikliydi.

Franklin gibi Carey'in görüşleri de temel olarak Kuzey Amerika'da kapitalizmin gelişim özellikleriyle yakından bağlantılıdır. Ancak Carey

[116] J. F. Bell, *A History of Economic Thought* (İktisadi Düşünce Tarihi), New York, 1953, s. 484.

[117] Karl Marx ve Friedrich Engels, *Selected Correspondence*, Moskova, 1965, s. 69 (*Seçme Mektuplar*, çeviren: Alaattin Bilgi, Evrensel yay. İstanbul, Kasım 2006)

Amerikan iktisat biliminin kurucusundan bir yüzyıl sonra ürün vermiştir. Bu yüzyıl boyunca ülkenin görünümü ve toplumsal koşullar değişmişti. Ataerkil çiftçi ve el sanatkarlarının ülkesi, gelişkin kapitalist ilişkilerin ülkesine dönüşmüştü. Carey'in uzun yaşamının sonlarına doğru ABD sanayi üretimi açısından İngiltere'ye yaklaşıyordu.

Birleşik Devletler kapitalizminin büyük potansiyeli ve yüksek büyüme hızı, Carey'in görüşlerine iyimserlik katmıştır. Kapitalist büyüme açısından sınırsız beklentilerin heyecanı ve inancıyla doluydu. Kuzey Amerika'da kapitalist gelişmenin özel koşulları, Carey'i, burjuva toplumunun kusur ve çelişkilerini geçici ve özel dikkat gerektirmeyen önemsiz meseleler olarak görmeye itti. Carey'in adı, eski kıtada kapitalist gelişme için kaçınılmaz nitelikteki negatif boyutların (şiddetli sınıf mücadeleleri ve ekonomik krizler) ABD tarafından bertaraf edileceğini düşünen "Amerikan kendine özgücülüğü" doktriniyle birleştirilir. Bu doktrin bugün bile bütünüyle ortadan kalkmamıştır.

Marx, Carey'in "Amerika'daki önemli ilişkileri soyut bir biçimde ve Eski Dünya'nın geri kalanının karşısına koyarak ifade etmesi"[118] nedeniyle önemsemiştir.

Carey'in temel çözümleme yöntemi Amerikan ve İngiliz toplumsal ilişkilerini karşılaştırmaktı. İngiltere'deki toplumsal ilişkileri anormal, "ideal biçimindeki" (yani Amerikan versiyonundaki) kapitalizme dışsal faktörler tarafından engellenmiş sayıyordu. Carey, gerçekten de İngiltere'de güçlü ve zorlayıcı nitelikteki feodalizm artıklarından söz ediyor olsaydı, bir ölçüde haklı olabilirdi. Ama "doğal koşulları bozan" faktörler olarak saydığı, vergiler, ulusal borç ve diğer kapitalizmin gelişimine içkin olgulardı.

Carey öncelikle, burjuvazi ve proletaryanın sınıf çıkarlarının karşıtlığını inkar eden, çıkarların uyumu teorisiyle tanınmaktadır. Buna göre kapitalist toplum sınıfların gerçek bir birliğini sağlıyordu. 19. yüzyıl gibi erken bir tarihte yaşananlar bu yaklaşımı yanlışladı. ABD'de

[118] K. Marx, *Fondements de la critique de l'économie politique*, c. 2, Paris, 1968, s.549-550 (*Grundrisse. Ekonomi Politiğin Eleştirisi İçin Ön Çalışma*, Birikim yayınları, 1979).

1880'lerde gözlemlenen güçlü işçi grevleri, modern işçi sınıfı hareketinin kaynaklarından birini oluşturmuştur.

Carey, Raymond'ın Smith'e saldırdığından daha büyük bir şiddetle Ricardo'ya saldırmıştır. Ricardo'nun teorisini sınıflar arasında bir çatışma sistemi olarak adlandırmış ve serbest ticaret gibi görüşlerini, Amerikalı kapitalistlere dönük kişisel saldırı olarak görmüştür. Dürüst bir insan ve büyük bir bilim adamı olan bu İngiliz burjuvasını, Carey bir sosyalist, isyancı ve yıkıcı olarak değerlendirir.

Marx, Carey'in eserini 19. yüzyıl ortası burjuva siyasal iktisadının en önemli kaynaklarından biri olarak ele almış ve iktisat bilimi alanında, kredi, rant gibi sorunlarla ilgili bütünlüklü incelemeler yaptığına dikkat çekmiştir. ABD'de siyasal iktisadın gelişimini inceleyen Sovyet uzmanı L. B. Alter de, Carey'in Fransa, Almanya ve Rusya'da iktisadi düşünceyi ne ölçekte ve ne açıdan etkilediğini göstermiştir.[119]

İktisadi düşüncede burjuvazi karşıtı ilk eğilimler, 1820 ve 1830'larda, İngiliz ve Fransız ütopik sosyalistlerinin etkisi altında ve ABD'de gelişen işçi sınıfı hareketiyle bağlantılı olarak ortaya çıktı. Genç burjuva demokratik devlet, geniş boş arazileriyle, Eski Dünya'dan gelen hayalciler ve toplumsal reformcular için "vaat edilmiş toprak"tı. Robert Owen, ilk komününü ABD'de kurdu. Fransız komünist Etienne Cabet yıllarca pratik faaliyet ve propaganda sürdürdü. Charles Fourier'nin projelerini hayata geçirmek için çok sayıda komün denendi. Bu deneylerden, iktisadi sorunları ütopik sosyalizmin farklı akımlarının bakış açısından ele alan çok sayıda yayın ve yazar çıktı. Kural olarak bunlar Avrupa'da bu teorilerin kurucularının temel fikirlerinin ötesine geçmemişlerdir (bak. XVIII ve XIX. bölümler).

Batının yeni ülkelerine yönelen kitle hareketi 19. yüzyılın ikinci üçte birlik bölümünde, Amerikan toplumsal düşüncesinde özel bir ütopyacı akımı ortaya çıkardı. Bağımsız çiftçi ve el sanatkarlarının mutlu toplum rüyalarında, ağır sanayi, bankalar, spekülatörler, siyasal baskı

[119] Bak. L. B. Alter, *Bourgeois Political Economy of the USA* (ABD'de Burjuva Siyasal İktisadı), Moskova, 1971, s.108-126 (Rusça)

mekanizmaları yoktu. Bu rüyalar, yaşanmakta olan gelişmeyle kesin bir çelişki içindeydiler ve düş kırıklığına mahkumdular. Ama tarımsal üretim ve el sanatlarını yücelten ütopyalar ABD'de istisnai bir yaygınlığa ulaşmıştı.

1850'lerde ilk Marksist örgütler ortaya çıktı. Liderleri Marx ve Engels'in arkadaşları, müttefikleriydi. 1848-1849 devrimlerinden sonra Almanya'dan gelen göçmenlerdi. Amerika'da bilimsel sosyalizmin ilk öncülerinden biri, Friedrich Sorge, aynı zamanda İkinci Dünya Savaşı'nda ünlü bir Sovyet gizli servis ajanının dedesiydi. Bu insanlar ve örgütler ABD'de Marksist öğretiyi yaymaya başladılar.

Ancak kapitalist sistemin eleştirisinin gücü ve olanakları, üniversitelere, basına, akademik dünyaya ve siyasete egemen olan burjuva ideolojisiyle karşılaştırıldığında son derece sınırlıydı. 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında ABD'de birçok etkili burjuva siyasal iktisat okulu gelişti. Bunlar daha o zamanlar "ihracat için üretmeye" başlamışlardı.

VIII
Doktor Quesnay ve Tarikatı

Meslek (ve ün) insana değişik yollardan gelir. François Quesnay bir doktor ve doğa bilimciydi. Altmış yaşına kadar siyasal iktisatla ilgilenmedi. O zamana kadar düzinelerce tıp kitabı yazmıştı. Yaşamının son birkaç yılını dostları, öğrencileri ve izleyicilerinden oluşan küçük bir çevrede geçirdi. Quesnay'e, La Rochefoucauld'nun sözleri uyuyordu: "Yaşlanma sanatının ustası azdır." Tanıdıklarından biri, seksen yaşında bir bedenin üstünde otuz yaşında bir kafa olduğunu söylüyordu. Quesnay, 18. yüzyılın en önemli Fransız siyasal iktisatçısıdır.

Aydınlanma çağı

Friedrich Engels şöyle yazmıştı: "Fransa'da, gelmekte olan devrim konusunda kafaları aydınlatan büyük adamların kendileri de son derece büyük devrimciler olarak görünüyorlardı. Ne türden olursa olsun, hiçbir dış yetke tanımıyorlardı. Din, doğa anlayışı, toplum, devlet örgütü, her şey, amansız bir eleştiriden geçirildi; her şey, ya us mahkemesi önünde varoluşunu doğrulamak, ya da varolmaktan vazgeçmek zorunda kaldı."[120]

18. yüzyıl düşünürlerinin parlak safları arasında, Fransız klasik siyasal iktisadının yaratıcıları Quesnay ve Turgot'ya şeref yerleri ayrılmıştır.

[120] Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, s. 25. (*Anti-Dühring*, çev: Kenan Somer, Sol Yay., Ankara 1977, s. 66)

Aydınlanmacılar feodalizmin buzlarının güneşin parlak ışınları, özgürleşmiş insan aklının ışınları altında yavaş yavaş eriyeceğini umuyorlardı. Bu gerçekleşmedi. Devrimin tehditkar buzkıranı olduğundan daha büyük göründü ve aralarında fizyokrat iktisatçıların da bulunduğu ve uzun yaşayan genç Aydınlanma kuşağının yaydığı ışınlar, halkın öfkesinin dipsiz kuyusu karşısında dehşet içinde geri çekildi.

18. yüzyıl ortasında, Quesnay'in ilgilendiği sıralarda Fransız ekonomisi, yüzyılın başında, yani Boisguillebert'in yazdığı zamanki halinden çok farklı değildi. Fransa hâlâ tarımsal bir toplumdu ve köylülerin durumu elli yıl boyunca neredeyse hiç değişmemişti. Boisguillebert gibi Quesnay de iktisat eserlerine Fransız tarımının felaket durumunu betimleyerek başladı.

Ama yine de bu elli yılda birtakım değişiklikler olmuştu. Toprak sahibi olan veya toprağı sahiplerinden kiralayan kapitalist çiftçiler sınıfı, özellikle kuzeyde ortaya çıkıp gelişmişti. Quesnay tarımda ilerleme umudunu işte bu sınıfa dayandırıyor, bu ilerlemeyi, bir bütün olarak toplumun sağlıklı ekonomik ve siyasal gelişmesinin temeli olarak görüyordu.

Fransa anlamsız ve yıkıcı savaşlarla tükenmişti. Bu savaşlarda aşağı yukarı bütün deniz aşırı topraklarını ve buralarla yürüttüğü kârlı ticaret imkanlarını yitirmişti. Avrupa'daki konumu da giderek zayıflıyordu. Sanayi temel olarak sarayın ve üst sınıfların lüks ve gösterişine hizmet ediyor, köylülük el yapımı eşyalarla idare ediyordu. Law sisteminin sansasyonel çöküşü kredi ve banka sisteminin gelişmesine darbe vurmuştu. 18. yüzyıl ortasında Fransa kamuoyunu temsil eden birçok kişinin gözünde, sanayi, ticaret ve maliye küçük görülüyordu. Barış, refah ve doğallığın son adresi tarımdı.

Law ne denli krediye düşkünse, Quesnay de -kişiliği herhangi bir şeye düşkünlük göstermeye hiç uygun olmamakla birlikte- tarıma düşkündü. Yeri gelmişken; öğretmenin bu eksikliğini Marki Mirabeau gibi bazı öğrencilerinin aşırı coşkusu kapatıyordu.

Herkes tarımdan heyecan duyuyordu, ama farklı yollardan. Tarım

sarayda moda bir konuydu; Versailles'da kukla çiftlikler kurulmuştu. Illerde tarımı desteklemek üzere çok sayıda dernek oluşturulmuştu; bunlar "İngiliz", yani daha üretken ziraat yöntemlerini devreye sokmayı deniyorlardı. Agronomi üstüne yazılar yayınlanıyordu.

Bu koşullarda Quesnay'in görüşleri, tarıma dönük ilgisi farklı bir türden olsa da, bir yanıt aldı. Ekonominin tek verimli alanının tarım olduğu görüşünü temel alan Quesnay ve okulu, anti-feodal nitelikli bir ekonomik reform programı şekillendirdi. Turgot daha sonra bu reformları uygulamaya çalışacaktı. Reformların büyük bölümü devrimle beraber uygulamaya kondu.

Quesnay ve izleyicileri temel olarak, Diderot'nun başını çektiği asıl Aydınlanmacı çekirdeğe oranla (içinden ütopik sosyalizmin çıkacağı sol kanattan söz etmeye hiç gerek yok) daha az devrimci ve demokratikti. 19. yüzyıl Fransız tarihçisi de Tocqueville'in saptadığı gibi bunlar "yumuşak ve sakin yaradılışlı, varlıklı adamlar, dürüst ve becerikli yöneticilerdi..."[121] Cüretli Mirabeau bile, Fransa'da hitabet sanatının "sonu Bastille'e varmadan her şeyi söyleyebilmek" olduğu yolundaki şakayı önemsiyordu. Bir keresinde birkaç günlüğüne tutuklanmış, etkili Dr. Quesnay tarafından kısa sürede hapisten çıkarılmış ve bu kısa hapis popülerliğini arttırmaya yaramıştı. Ama bundan sonra daha dikkatle davrandı.

Ancak nesnel olarak, fizyokratların faaliyeti son derece devrimciydi ve "ancien régime"in (eski rejim) altını oyuyordu. Marx, *Artı-Değer Teorileri*'nde, örneğin Turgot'nun "Fransız devriminin dolaysız babalarından biri" olduğunu yazmıştır.[122]

Madam Pompadour'un doktoru

Kralın metresi otuz yaşının biraz üstündeydi, ama şimdiden kafa-

[121] Alexis de Tocqueville, *L'ancien régime et la révolution*, Paris. 1856, s. 265 (*Eski Rejim ve Devrim*, çev: Turhan Ilgaz, İmge Kitabevi, Ankara, Ocak 1995)

[122] Karl Marx, *Theories of Surplus-Value*, Kısım I, s. 344. (*Artı-Değer Teorileri*, Sol yay. Ankara 1998)

sız ve zevk düşkünü monarkın teveccühünü yitirmekteydi. Madam Pompadour daha sonra kralın hareminin yönetimini üstüne alarak, sonuna kadar iktidardaki pozisyonunu korumasını bilmiştir. Fransa'nın bu en güçlü iki kişisinin yanı başında, Madam Pompadour'un doktoru ve kralın doktorlarından biri olan Dr. Quesnay bulunuyordu. Bu yuvarlak omuzlu, mütevazı giyimli, her zaman sakin ve biraz ironik adam birçok devlet sırrına ve mahrem bilgilere vakıftı. Ama ağzını tutmasını da biliyordu ve bu niteliği en az mesleki becerisi kadar takdir ediliyordu.

Kral Bordeaux seviyordu, ama Quesnay'in şarabı kraliyet midesi için fazla ağır bulması nedeniyle bırakmak zorunda kalmıştı. Ama öğlenleri o kadar çok şampanya içiyordu ki, bazen Madam Pompadour'un odalarından birinde ayakta bile duramıyordu. Birçok defa kendini bitkin hissettiğinde Quesnay'i yanında bulmuştu. Doktor hastasını basit reçetelerle iyileştiriyor, kralın onun yatağında ölü bulunması halinde başına geleceklerin korkusundan titreyen Madamı teskin ediyordu. Anında cinayetle suçlanacağından hiç kuşkusu yoktu! Quesnay herhangi bir tehlike bulunmadığını anlatırdı. Kral daha kırk yaşındaydı. Eğer altmış yaşında olsaydı, yaşamı hakkında bir şey söyleyemeyebilirdi. Köylüleri ve saraylıları, dükkan sahiplerini ve prensesleri aynı anda tedavi etmiş olan bu deneyimli ve zeki doktor, Madam Pompadour'u kitap okur gibi anlayabiliyordu.

Tıpta Quesnay basit, doğal reçeteleri tercih ediyor, doğaya güven besliyordu. Toplumsal ve ekonomik görüşleri bu kişilik özelliğiyle tam olarak uyumluydu. Fizyokrasi sözcüğü de doğanın gücü (Yunanca physis – doğa ve kratos – güç, iktidar) anlamına geliyordu.

XV. Louis kendini Quesnay'e çok yakın hissediyor ve ona "benim düşünürüm" diyordu. Doktora bir unvan verdi ve armasını da kendisi seçti. 1758'de kral, doktorunun fiziksel egzersiz olarak kullanmayı önerdiği elle çalışan bir matbaa makinesinde, Quesnay'in kendisine ün kazandıracak olan eseri *Tableau économique*'i (Ekonomi Tablosu) bizzat elleriyle bastı. Ama Quesnay kralı hiç sevmiyor, gizliden gizliye

onun tehlikeli bir kişiliksiz olduğunu düşünüyordu. Kral fizyokratlar için ideal hükümdar olamazdı. Devletin yasalarına akıllı ve aydınlanmış bir koruyucu gerekirdi. Quesnay, sarayda süreklilik kazanan varlığına ve etkisine dayanarak, XV. Louis'in oğlu ve tahtın mirasçısı veliahdı, onun ölümü üzerine de kralın torunu ve geleceğin XVI. Louis'sini böyle bir hükümdar olarak yetiştirmeye koyuldu.

François Quesnay 1694'te Versailles yakınlarında bir köyde doğdu. Nicolas Quesnay'in on üçüncü çocuğunun sekizincisiydi. Bir ara, baba Quesnay'in bir avukat veya yargı memuru olduğu sanılmıştır. Ama sonradan bu öykünün Quesnay'in damadı olan ve kayınpederi hakkında ilk biyografiyi ölümünden kısa süre sonra yayınlayarak aileye biraz daha etkileyici bir arka plan kazandırmayı deneyen Hevin isimli doktorun uydurduğu açığa çıktı. Bugün Nicolas'nın küçük ölçekli ticaretle de uğraşan basit bir köylü olduğuna dair delillere sahip bulunuyoruz.

François on bir yaşına kadar okuma yazma öğrenmedi. Sonra iyi yürekli bir bahçıvan ona okumayı ve yazmayı öğretti. Sonra köy papazından ders almaya ve komşu kasabanın ilk okuluna gitmeye sıra geldi. Hevin'e göre François bu süre içinde, özellikle 13 yaşındayken babasını kaybettikten sonra, tarlada ve evde hep çalışmak zorunda kalmıştı. Çocuk okuma tutkusu nedeniyle bazen şafakta evden çıkıp Paris'e kadar yürüyor, ihtiyaç duyduğu kitabı seçip, kilometreler kat edip gece eve dönüyordu. Bu anlatılan da köylü dayanıklılığının kanıtıdır. Quesnay, görece erken bir yaşta acısını çekmeye başladığı gut hastalığı sayılmazsa, sağlığını yaşamının sonuna kadar korumuştur.

On yedi yaşında cerrah olmayı aklına koydu ve yerel bir doktora asistanlık yapmaya başladı. Yapabildiği temel iş kan almaktı. Bu işlem o zamanlar evrensel bir tedaviydi. Aldığı eğitim kötü olmakla birlikte Quesnay çok ve ciddi çalışıyordu. 1711'den 1717'ye kadar Paris'te yaşadı, aynı anda bir gravürcüde ve hastanede çalıştı. 23 yaşına geldiğinde kendi ayakları üstüne basıyordu. Parisli bir bakkalın çeyizi zengin kızıyla evlendi, cerrah diplomasını aldı ve Paris yakınlarındaki Mantes kasabasında çalışmaya başladı. On yedi yıl burada yaşadı ve çalışkan-

lığı, becerikliliği ve çevresine güven vermesi sayesinde bölgenin en ünlü doktoru oldu. Çocuk doğurtuyor (doğum konusunda özel olarak ün yapmıştı), kan alıyor, diş çekiyor ve o gün için komplike sayılan birtakım operasyonları başarıyla yapıyordu. Hastaları arasına yavaş yavaş yerel aristokratlar da katılmaya, Quesnay Paris'in ünlü çevreleriyle tanışmaya ve tıp kitapları yayınlamaya başladı.

1734'te artık iki çocuklu bir dul olan Quesnay, Mantes'tan ayrılarak Villerois Dükünün davetiyle aile hekimliği işine girdi. 1730 ve 1740'larda, cerrahların "fakülte"ye, yani resmi akademik tıbba karşı verdikleri mücadeleye olanca gücüyle katıldı. Eski bir düzenlemeye göre cerrahlar berberlerle aynı loncaya üye oluyorlardı ve tedavi yapmaları yasaktı. Quesnay "cerrahlar partisi"nin lideri konumuna geldi ve sonunda mücadeleden zaferle çıktılar. Bu sıra asıl bilimsel eserini yayınladı. Bu çalışma, teori ve medikal uygulama, tıp etiği vb. gibi temel tıbbi soruları tıbbi-felsefi bir tarzda inceliyordu.

Quesnay'in yaşamında önemli bir olay da 1749'da, kendisini Dükten "rica eden" Madam Pompadour'a taşınmasıydı. Quesnay, Versailles sarayında, kaderinde iktisat biliminin tarihinde önemli bir rol oynamak yazan bir asmakata yerleşti. Artık zengindi de.

Tıp Quesnay'in yaşamında ve faaliyetlerinde büyük yer tutuyordu. Felsefenin oluşturduğu köprünün üstünden, tıptan siyasal iktisada geçiş yaptı. İnsan organizması ile toplum. Kan dolaşımı ve insan metabolizması ile ürünün toplumda dolaşımı. Bu biyolojik analoji Quesnay'in düşüncesini yönetiyor ve o günlerde geçerlilik kazanıyordu.

Quesnay yirmi beş yıl Versailles sarayında asmakattaki dairesinde yaşadı. Burayı ölümünden sadece altı ay önce, XV. Louis'nin ölümü üzerine terk etmek durumunda kaldı. Yeni hükümdar geçmişin bütün izlerini sarayın dışına süpürüyordu. Quesnay'in dairesi geniş ama alçak ve loş bir odayla iki ardiye odasından ibaretti. Ama buna karşın kısa süre içinde 1750'lerin başlarında Ansiklopedi çevresinde buluşan bilim adamı, filozof ve yazarların, yani "edebiyat cumhuriyeti"nin gözde buluşma yerlerinden biri haline geldi. Doktor Quesnay başlar-

da görüşlerini basından ziyade, asmakatta toplanan arkadaş çevresine anlatıyordu. Onun gibi düşünen insanlar ve öğrencileri olduğu gibi, karşı çıkanlar da oluyordu. Marmontel bize bu toplantılara ilişkin canlı bir tasvir bırakmıştır: "Quesnay'in asma katında fırtınalar patlayıp dinerken, o tarım ekonomisi üstüne aksiyomlar ve hesaplarla uğraşıyor, sanki saraydan yüz mil uzaktaymış gibi sakinliğini ve kayıtsızlığını koruyordu. Aşağıda barış, savaş, generallerin tercihleri, bakanların izledilmesi falan tartışılıyordu. Asmakatta ise biz tarımı tartışıyor, net hasıla tahminleri yapıyor, Diderot, d'Alembert, Duclos, Helvetius, Turgot, Buffon'la neşeli yemekler yiyorduk. Bu filozof alayını kendi salonuna indiremeyen Madam Pompadour da onları masa başında görmeye geliyor, sohbet ediyordu."[123]

Daha sonraları Quesnay'in *tarikatı*[124] onun çevresinde toplanır oldu ve toplantılar biraz farklı bir karakter kazandı. Masaya oturanlar öncelikle Quesnay'in öğrenci ve taraftarları, veya *maître*'e, üstada tanıştırılmakta olan kişilerdi. Adam Smith 1766 yılında birçok gecesini burada geçirdi.

Peki Quesnay nasıl biriydi?

Çağdaşlarının birbirleriyle hayli çelişen bir sürü anlatısından kurnaz, akıllı, zekasını sadeliğin altına gizleyen, insanların Sokrates'le karşılaştırdıkları bir adam portresi çıkmaktadır. Derin, anlamı hemen kavranamayan fabllardan hoşlandığı söylenir. Gösterişsizdi ve kişisel olarak hırslı değildi. Fikirlerinin öğrencileri tarafından yayınlanmasına izin verirken hiç kaygılanmazdı. Görünümünde ayırt edici bir yan yoktu. "Asmakat kulübü"ne ilk kez gelen biri orada kimin ev sahibi, kimin başkan olduğunu hemen anlayamazdı. Marki Mirabeau'nun kardeşi, Quesnay'i ziyaretinden sonra "şeytani bir zekası" olduğunu söylemiş-

[123] *Œuvres complètes de Marmontel*, (Tüm Eserleri) cilt I, Paris, 1818, s. 291-292.

[124] Fizyokrat okula bu ad verilmişti. Sözcük genellikle herhangi bir aşağılayıcı veya alaycı anlam yüklenmeksizin, sadece Quesnay'in taraftarları arasında var olan yakın ideolojik bağı kastetmek için kullanılıyordu. Quesnay'e büyük saygı besleyen Adam Smith de *Ulusların Zenginliği*'nde "tarikat" sözcüğünü kullanır.

ti. Onu dinleyen bir saray mensubu ise "bir maymun kadar kurnaz" demişti. 1767'de yapılan bir portrede avamdan çirkin bir tip, ironik yarı gülümser bir yüz ve insana nüfuz eden zeki gözleriyle gösterilir.

D'Alembert'e kalırsa, Quesnay "Sarayda bir filozoftu, yalnız ve çalışarak yaşıyordu, oraların dilini[125] bilmiyor ve öğrenmek için de hiç çaba göstermiyordu, sarayın diğer sakinleriyle pek az bağlantısı vardı, duyduğu ve gördüğü her şeye karşı tarafsız ve özgür kalacak denli aydınlanmış bir yargıca benziyordu."

Quesnay, Madam Pompadour ve kral üstündeki etkisini, bağlı olduğu davanın çıkarları için kullandı. Turgot ile birlikte yasaları biraz düzeltmeye çalıştılar, benzer görüşteki arkadaşlarının eserlerinin yayınlanmasını organize ettiler ve Lemercier'nin yüksek bir makama atanmasını temin ettiler. Lemercier bu sayede ilk fizyokrat deneyini hayata geçirmeyi deneyecekti. Madam Pompadour'un 1764'te ölmesi iktisatçıların konumunu bir ölçüde zayıflattı, ama Quesnay kendisini desteklemeye devam eden kralın doktoru olarak görevini sürdürdü.

Yeni bilim

Köylü toprağını sürer, gübreler, eker ve hasadını yapar. Biraz tohumluk ayırır, ailesinin beslenmesi için üründen alır, bir kısmını da gereksindiği, şehirde üretilen malları almak için satar, hâlâ artan bir şeyler varsa da memnun olur. Bundan daha basit bir öykü olabilir mi? Doktor Quesnay'in çeşitli fikirlerinin çıkış noktası böyle şeylerdir.

Quesnay artığa ne olacağını biliyordu. Köylü elde ettiği artığı para veya ayni olarak senyörüne, krala ve kiliseye verecekti. Quesnay oranları da hesaplamıştı: yedide dört beye, yedide iki krala, yedide bir kiliseye. Buradan iki soru çıkar. Bir; bu üçü hangi hakla hasat veya gelirin önemli bir bölümünü sahiplenmektedirler? İki; bu artık nereden kaynaklanmaktadır?

Quesnay şöyle yanıtlar soruları: Krala ve kiliseye yapacak bir şey yoktur, bunlar Tanrı'nın elini temsil ettiklerine göre... Senyörlere

[125] Sarayın dedikoduculuğu ve entrikaları kastediliyor.

gelince, iktisadi bir açıklama bulur: Bunların elde ettikleri rantı, çok uzun zamandır toprağa yaptıkları varsayılan ve araziyi ekime uygun hale getiren sermaye yatırımı olarak, *avances-foncières* (arazi avansları) üzerinden alınan bir tür meşru faiz olarak değerlendirir. Quesnay'in kişisel olarak buna inanıp inanmadığını söylemek zor. Her durumda, Quesnay, toprak sahipleri olmaksızın bir tarım algılamamaktadır. İkinci soruya yanıtı daha açıktır: Artığı yaratan dünyadır, doğadır! Ve aynı doğal yoldan bu artık, arazinin sahibine gitmektedir.

Üretim harcamalarının çıkarılmasından sonra oluşan tarımsal ürün fazlasını Quesnay *produit net* (net ürün) olarak adlandırmış ve bunu üretim, bölüşüm ve dolaşım açısından analiz etmiştir. Fizyokratların net ürünü, toprak rantıyla kısıtlı olmakla ve yeryüzünün doğal ürünü olarak görülmekle birlikte, artı-ürün ve artı-değer kavramlarına en yakın prototipi oluşturur. Ancak fizyokratların en büyük hizmeti "artı-değerin kökenine yönelik sorgulamayı, dolaşım alanından doğrudan üretim alanına taşımaları, böylece kapitalist üretimin çözümlenmesi için gereken temeli oluşturmalarıdır."[126]

Neden Quesnay ve fizyokratlar, artı-değeri yalnızca tarımda keşfederler? Çünkü üretim sürecinin ve mülkiyetin açık olduğu yer burasıdır. Sanayide olup biteni ayırt etmek karşılaştırılamaz ölçüde daha güçtür. Bir işçi, belirli bir zaman biriminde, kendi geçiminin maliyetinden daha fazla değer yaratmaktadır. Ama bir işçi, tükettiklerinden çok farklı metalar üretir. İşçi bütün hayatı boyunca somun ve vida sıkıp, ekmek, ara sıra et yiyip şarap veya bira içmekten hoşlanabilir. Burada artı-ürünü ayırt etmek için vidaları, somunları, ekmek ve şarabı bir ortak paydada birleştirmek, yani metaların değeri kavramına sahip olmak gerekir. Quesnay ise bu kavrama sahip değildi. Bu kavram onu hiç ilgilendirmemektedir.

Tarımda artı-ürün, ödenmemiş insan emeğinin meyvesi olarak değil doğanın bir lütfu gibi görünmektedir. Hele söz konusu olan hububatsa, artı-ürün kendi doğal biçiminde varolmaktadır. Quesnay modelini

[126] Karl Marx, *Theories of Surplus-Value*, Kısım I, s. 45.

kurarken yoksul ortakçıyı (yarıcı köylü) değil, kendi yük hayvanlarına ve basit aletlerine sahip olup emeği kiralayan sevgili kiracı çiftçisini kullanır.

Bu tür bir çiftçi ekonomisi üstüne akıl yürütmek Quesnay'i, yazılarında rastlanmasa da, belirli bir sermaye analizine götürmüştür. Arazinin drenajı, binalar, atlar, toprağın sürülmesi ve tırpanlanması gibi harcamalar bir avans türünü, tohum ve kiralanan emeğin bakımı bir diğer avans türünü oluşturur. İlk harcama birkaç yılda bir yapılmakta ve tedrici olarak ödenmektedir. İkinci harcama ise yıllık olarak veya her zaman yapılmakta, her hasatta ödenmektedir. Buna uygun olarak, Quesnay de *avances primitives* (bizim sabit sermaye değimiz ilkel avanslar) ve *avances annuelles*den (bizim işletme sermayesi dediğimiz yıllık avanslar) söz eder. Bu fikirler Adam Smith tarafından geliştirilmiştir. Bugün iktisadın elemanları olan bu kavramların o dönem analiz edilmeleri büyük bir başarıdır. Marx *Artı-Değer Teorileri*'nde fizyokratları incelemeye şu cümleyle başlar: "Sermayenin burjuva ufku içinde analizi, esasen fizyokratların eseridir. Bu hizmetleri, onları modern siyasal iktisadın gerçek babaları haline getirmiştir."[127]

Quesnay bu kavramları devreye sokarak sermayenin dolaşımı ve yeniden üretiminin, yani ekonominin rasyonel yönetimi açısından büyük anlamı olan üretim ve satış süreçlerinin sabit biçimde yenilenmesi ve tekrarının analizi için gerekli temelleri atmıştır. Marksist siyasal iktisatta son derece önemli rol oynayan *yeniden üretim* terimi bile ilk kez Quesnay tarafından kullanılmıştır.

Quesnay zamanın toplumundaki sınıf yapısını şöyle betimler: "Ulus üç yurttaşlar sınıfına indirgenir: *üretici sınıf, mülk sahipleri sınıfı ve verimsiz (sterile) sınıf*."[128]

İlk bakışta tuhaf bir bölünmedir bu. Yine de Quesnay'in öğretisinin ilkelerinden mantıksal biçimde bu ayrım çıkmakta ve öğretinin kusurlarını ve başarılarını yansıtmaktadır. Üretici sınıf, kuşkusuz, yal-

[127] age, s. 44.

[128] *François Quesnay et la Physiocratie*, Paris, 1958, c. II, s. 793.

nızca sermayelerini ve kendi beslenmelerini karşılamakla yetinmeyip, net ürün yaratan köylü çiftçilerdir. Mülk sahipleri net ürünü alanlar, toprak sahipleri, saray, kilise ve bunların bütün hizmetkarları olmaktadır. Son olarak, bunların dışında kalan herkes verimsiz sınıfı oluşturur. Quesnay'e göre bunlar "tarım dışındaki diğer hizmetler ve işlerle uğraşanlar"dır.

Peki Quesnay verimsizlik (sterillik) ile ne kast etmiştir? Zanaatkarları, işçileri ve tüccarları, mülk sahiplerinden farklı bir anlamda verimsiz görmektedir. Bunlar emektir elbette, ama toprakla ilgili olmayan emekleriyle bu insanlar ürettikleri kadarını tüketmekte, yalnızca tarımda yaratılan ürünün doğal biçimini dönüştürmüş olmaktadırlar. Quesnay, bu insanların diğer iki sınıf tarafından bir biçimde kullanıldıklarını düşünmüştür. Mülk sahipleri çalışmaz, ama onlar, Quesnay'e göre toplumun zenginliğini arttırmaya muktedir biricik üretim faktörünün, toprağın sahibidirler. Bu insanların toplumsal işlevi, net ürünü sahiplenmektir.

Şemanın devasa kusurları bulunmaktadır. Sanayi ve tarımdaki işçilerle kapitalistlerin, Quesnay tarafından aynı sınıfa sokulmuş olmaları bile yeter. Turgot bu saçma hatayı belli ölçülerde düzeltmiş, Smith ise bütünüyle reddetmiştir.

Daha az önemli bir ayrıntıyı ele alın. Eğer bir kapitalist yalnızca bir tür ücret alıyor ise, nasıl oluyor da sermaye biriktirmektedir? Quesnay bunun etrafından dolanır ve ekonomik olarak "meşru", normal tek birikimin net üründen, yani toprak sahibinin gelirinden elde edilen olduğunu söyler. İmalatçı ve tüccar, sadece bütünüyle "meşru" olmayan bir yoldan, kendi "ücretleri"nden bir şeyler ayırarak birikim sağlayabilirler. Burada, birikimi kapitalistin masraflarını kısmasıyla açıklayan mazeretçi teorinin kökenine varmış oluyoruz. Genel olarak, Quesnay, her şeyden önce, toplumda sınıf işbirliğini görmüştür. Schumpeter'in Quesnay'i "on dokuzuncu yüzyıl uyumculuğunun (*harmonism*; Say, Carey, Bastiat) öncüsü, evrensel sınıf çıkarları uyumunun" savunucu-

su olarak sunması rastlantı değildir."[129]

Quesnay'in öğretisi elbette buna indirgenemez. Bu öğretinin pratik çıktılarını görelim. Doğal olarak ilk tavsiyesi, tarımın, daha büyük birimler halinde yürütülmesinin mümkün olan her yoldan teşvik edilmesidir. Bunu, o günlerde pek masum görünmeyen iki başka tavsiye daha izler. Quesnay, tek gerçek iktisadi "artık" net ürün olduğu için, yalnızca net ürünün vergilendirilebileceğine inanmıştır. Diğer tüm vergiler ekonominin üstünde yüktür. Bu, pratikte ne anlama gelir? Bütün vergiler, Quesnay'in o kadar önemli ve onurlu işlevler yükledikleri feodal beyler tarafından ödenecektir. Dönemin Fransa'sında durum tam tersiydi. Feodaller hiç vergi ödemezdi. Quesnay, sanayi ve ticaretin, tarım tarafından "beslendiklerine" göre ucuz olmaları gerektiğini de söylemiştir. Yani üretim ve ticaret üstündeki bütün kısıtlama ve denetimler lağvedilmeli veya en azından gevşetilmeliydi. Fizyokratlar *laissez faire* ilkesini destekleme noktasına geliyorlardı.

Quesnay'in ve fizyokrat okulun öğretisinin temel noktaları bunlardı. Bütün eksikleri ve zayıflıklarına karşın bu, zamanının teoride ve pratikte ilerici, bütünlüklü bir iktisadi ve toplumsal dünya görüşüydü.

Quesnay'in fikirleri çok sayıda kısa esere ve öğrenci ve izleyicilerinin kalemlerinden çıkan yazılara dağılmış durumdadır. Kendi eserleri değişik biçimler altında, çoğunlukla da imzasız olarak 1756-1768 yılları arasında yayınlandı. Bazıları elyazması olarak kaldı ve ancak 20. yüzyılda keşfedilip basılmaları mümkün oldu. Modern okurun, Quesnay'in tek bir uzun ciltte toplanan yazılarını anlaması kolay değildir. Temel fikirler, yakalanması zor anlam nüansları ve varyasyonlarla ortaya konmakta ve tekrarlanmaktadır. 1768'de öğrencisi Du Pont de Nemours *De l'origine et des progrès d'une science nouvelle* (Yeni bir bilimin kökeni ve gelişimi hakkında) başlıklı bir kitap yayınladı. Bu kitap fizyokrat okulun gelişimini özetler niteliktedir. Yazarın başlığa bugün bizim verdiğimiz anlamı yüklemek istememiş olması mümkündür, ama tarih on ikiden vurduğunu göstermiştir. Quesnay, eserleriyle gerçekten de

[129] J. A. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, s. 234

yeni bir bilimi, klasik Fransız formundaki siyasal iktisadı yaratmıştır.

Fizyokratlar

Fizyokrat teorinin bir özelliği, burjuva özün feodal giysiler altına saklanmasıdır. Quesnay yalnızca net üründen vergi alınmasını istemiş olmakla birlikte, toprak gelirinde artış ve güçlendirilmiş bir toprak aristokrasisi vaat ederek, esas olarak iktidardakilerin aydınlanmış çıkarına hitap etmiştir.

Oyun büyük ölçüde işe yaradı. Sadece iktidardakilerin körlüğü yüzünden değil, toprak aristokrasisi yalnızca burjuva reformlarıyla korunabileceği için de. Burjuva reformları, başka biçimlerde, İngiltere'de başlamıştı bile. Yaşlı doktor Quesnay'in reçetesinde acı ilaç tatlı hale getiriliyor ve cazip bir ambalaj altına saklanıyordu.

İlk yıllarda fizyokrat okul son derece başarılı oldu. Dükler ve markizler tarafından himaye ediliyor, yabancı hükümdarlar ilgi gösteriyordu. Aynı zamanda, Diderot dahil Aydınlanma filozofları tarafından da takdir görüyordu. Fizyokratlar hem aristokrasinin düşünen çevrelerinin hem de gelişen burjuvazinin desteğini almayı başardılar. 1760'ların başlarından itibaren, sınırlı izleyicinin kabul edildiği Versailles'daki "asmakat kulübü"ne ek olarak, Marki Mirabeau'nun Paris'teki evinde de bir tür halka açık fizyokrat merkezi oluştu. Burada Quesnay'in öğrencileri (kendisi nadiren geliyordu) *maître*'in (üstat) görüşlerini yayıyor, popülarize ediyor ve yeni taraftarlar kazanıyorlardı. Fizyokrat tarikatın çekirdeğinde Du Pont de Nemours[130], Lemercier de la Rivière ve Quesnay'in başka yakın tanıdıkları yer alıyordu. Onların etrafında da Quesnay'in daha az tanıdığı, çeşitli sempatizanlar ve yol arkadaşları vardı. *Maître*'in ağzına bakmak için fazla büyük ve bağımsız bir düşünür olan Turgot kısmen fizyokratların bir parçasıydı ve özel bir yeri vardı. Turgot'nun "Versailles'ın asmakatı"ndaki marangozun imal

[130] Du Pont, devrimden sonra Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etti. Burada oğlu, sonradan dev bir kimya tekeli haline gelecek olan Du Pont de Nemours and Company adlı aile şirketini kurdu.

ettiği Procrustes'in yatağına sığmaması[131], bizi fizyokrat okula ve önderine farklı gözlerle bakmaya itmektedir.

Doğal olarak Quesnay'in öğrencilerinin birlik ve dayanışması, hocalarına duydukları mutlak bağlılık, saygının gereğiydi. Ama okulun zayıf noktası da burasıydı. Topluluğun bütün faaliyeti Quesnay'in görüşlerini, cümlelerini bile değiştirmeksizin yaymak ve tekrarlamaktan ibaretti. Quesnay'in fikirleri giderek katı dogmalar biçimini aldı. Salı akşamları Mirabeau'nun evindeki tartışmalar dinsel ayinlere benzemeye başlamıştı. Fizyokrasi bir dine, Mirabeau'nun evi tapınağa, Salı akşamları ibadet gününe dönüşüyordu.

Benzer görüşlere sahip bir grup anlamında kullanılan tarikat sözcüğü, bugünkü alaycı anlama kayıyor, fizyokratlar farklı düşünce sahiplerini dışlayan katı dogmalara inanan fanatikler grubuna benziyorlardı.

Fizyokratların yayınlarından sorumlu olan Du Pont, eline gelen her şeyi "edit" edip fizyokrat düşüncelere doğru çekiştiriyordu. Komik olan, Du Pont'un kendisini Quesnay'den daha çok fizyokrat sayması ve üstadın ilk dönem eserlerini yayınlamayı reddetmesidir. (Du Pont'a göre, Quesnay bunları yazdığında tam anlamıyla bir fizyokrat olmamıştı.)

Quesnay'in bazı kişilik özellikleri bu olup bitenleri kolaylaştırmıştır. D. I. Rosenberg, *History of Political Economy* (Siyasal İktisat Tarihi) adlı kitabında şöyle demektedir: "Siyasal iktisadın yaratıcısı olarak adlandırılma onurunu paylaştığı William Petty'den farklı olarak, Quesnay sarsılmaz ilkelere sahip, ama aynı zamanda dogmatizme ve doktinerliğe de güçlü eğilimi olan biriydi."[132] Yıllar geçtikçe, kuşkusuz tarikatın adanmışlığıyla paralel olarak, bu eğilim de arttı ve cesaret kazandı. Yeni bilimin doğrularının (kanıt gerektirmeyecek ölçüde) "apaçık" olduğuna inanan Quesnay, farklı görüşlere karşı hoşgörüsüzdü, tarikat

[131] Mutlak uyum aranan, keyfi standart anlamında bir deyim. Deyim, kaynağını, demir yatağa yatırdığında uzun gelen kurbanlarını kesip, kısa gelenleri çekerek uzatan mitolojik haydudun öyküsünden alır.

[132] D. I. Rosenberg, *History of Political Economy*, c. I, Moskova, 1940, s. 88 (Rusça)

bu hoşgörüsüzlüğü güçlendirdi. Quesnay, öğretisinin zamandan ve mekandan bağımsız olarak evrensel geçerliliğe sahip olduğuna inanıyordu.

Kişisel tevazusu ise azalmadı. O ün peşinde koşmadı; şöhret onu buldu. Öğrencilerini küçük görmüyor, öğrencileri kendilerini küçültüyorlardı. Son birkaç yılında Quesnay dayanılmaz ölçüde inatçı hale geldi. Yetmiş altı yaşında matematikle ilgilenmeye başladı; geometri alanında büyük keşiflerde bulunduğunu hayal ediyordu. D'Alembert keşiflerin saçmalık olduğunu görüyordu. Dostları ihtiyarı, kendisine güldürmesini önlemek için ikna etmeye, bu görüşleri ileri sürdüğü eserini yayınlatmamaya çabaladılar. Nafile.

Kitap 1773'te yayınlandığında en üzülen Turgot oldu: "Bu bütün skandalların sonuncusu. Güneş, ışığını kaybetti." Bu söze yalnızca bir Rus deyimiyle yanıt verilebilir: Güneşin de lekeleri vardır.

Quesnay Aralık 1774'te Versailles'da öldü. Fizyokratlar onun yerini alacak kimse bulamadılar. Zaten düşüşe geçmişlerdi. Turgot'nun 1774-1776 yıllarında görevde olması umutlarını ve faaliyetlerini canlandırdı, ama asıl darbeyi de Turgot'nun emekli olmasıyla aldılar. Aslında bu fizyokratların sonu demekti. Dahası, 1776 Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği* kitabının yayınlandığı yıldı. Fransızların sonraki iktisatçı kuşakları (Sismondi, Say ve diğerleri) yüzlerini fizyokratlardan ziyade Smith'e döneceklerdi. 1815'te artık yaşlı bir adam olan Du Pont, Say'a yazdığı bir mektupta, kendisinin de Quesnay'den beslendiğini, şimdi "sütannesini reddettiğini" söylüyordu. Say, Quesnay'in sütü kadar ekmek ve et de yediğini söyleyerek yanıt verdi; Smith'i ve başka iktisatçıları kast ediyordu.

1770'lerde fizyokratların düşüşü sadece kendi kusurlarının sonucu olmamıştır. Fizyokratlar çeşitli açılardan sert biçimde eleştirildiler. Sarayın himayesini yitirdikten sonra gerici feodal unsurların saldırılarına hedef oldular. Aynı zamanda Aydınlanmanın sol kanadından yazarlarca da eleştiriliyorlardı.

Doktor Quesnay'in zikzağı

Bize Quesnay'in kişiliği hakkında birçok ayrıntı veren Marmontel'in anılarından okuduğumuz gibi, doktor daha önce "net ürün zikzağı"nı 1757'de çizmişti. Tekrar tekrar basılan ve Quesnay ile öğrencilerinin eserlerinde yorumlanan çalışması *Tableau économique* idi. Ancak *Tablo* bütün versiyonlarıyla aynıdır. İstatistik örnekler ve grafikler yardımıyla, ülkenin tarımda yaratılan brüt ve net ürününün –Quesnay'in toplumu böldüğü- üç sınıf arasında doğal ve parasal biçimleriyle dolaşımını gösterir.

Tableau économique ile ilgili çağdaş tutum hakkında genel bir fikir vermek için V. S. Nemçinov'dan bir alıntı yapalım. Lenin ödüllü *Economico-Mathematical Methods and Models* (Ekonomik-Matematik Yöntem ve Modeller) adlı eserinde, Nemçinov şöyle diyor: "18. yüzyılda ekonomi biliminin gelişmesinin şafağında, François Quesnay, insan düşüncesinin parlak bir yükselişi olan *Tableau économique*'i yarattı. 1958'de, yayınlanmasından iki yüz yıl sonra, Tablonun içerdiği fikirler solmamış, hatta daha da değer kazanmış bulunuyorlar... Quesnay'in tablosunu modern ekonomi terimleriyle betimlersek, bunun ilk makro-ekonomik analiz girişimlerinden biri olduğunu söyleyebiliriz. Bu denemenin merkezinde toplam toplumsal ürün kavramı vardı... François Quesnay'in *Tableau économique*'i siyasal iktisat tarihinde, maddi değerlerin doğal (meta olarak) ve parasal akışını resmeden bir makro-ekonomik şemadır. İçerdiği fikirler embriyo olarak geleceğin iktisadi modelleriydi aslında. Özellikle Karl Marx kendi genişletilmiş yeniden üretim şemasını geliştirirken, François Quesnay'in parlak eserini hep saygıyla anmıştır..."[133]

Bu alıntıların genel anlamı açık olabilir, ama ayrıntılar biraz daha berraklaştırılabilir. Makro-ekonomik analiz, toplam iktisadi görüngülerin (toplumsal ürün, ulusal gelir, sermaye yatırımı) ve ilgili iktisadi sorunların analizidir. Buna karşılık mikro-ekonomi, meta, değer, fiyat

[133] V. S. Nemçinov, *Economico-Mathematical Methods and Models*, Moskova, 1965, s. 175, 177 (Rusça)

gibi kategori ve sorunların ve tekil sermayenin dolaşımının analizini kapsar. Quesnay'in makro-ekonomik modeli, bazı varsayım ve önermeler temelinde, toplumsal ürünün yeniden üretim ve dolaşımını içeren varsayımsal bir şemadır. Bu tablo, Marx için, kendi parlak yeniden üretim şemalarını geliştirirken belli başlı kalkış noktalarından birini oluşturmuştur.

Marx, Engels'e yazdığı 6 Temmuz 1863 tarihli mektupta bu alandaki çalışmalarından söz etmekte ve sayısal ve grafik bir örneği özetlemektedir. Konu, sabit sermaye harcamaları (hammadde, yakıt, makine), değişken sermaye (işçi ücretleri) ve artı-değerden toplam ürünün nasıl çıktığıdır. Ürünün oluşumu toplumsal üretimin iki farklı bölmesinde gerçekleşir: makine, hammadde vesairenin (birinci alt bölme) ve tüketim nesnelerinin (ikinci alt bölme) üretimi.[134]

Marx'ın Quesnay'in fikirlerinden ne ölçüde etkilendiği, söz konusu mektupta kendi yaptığı şemanın tam altına *Tableau économique*'i, daha doğrusu onun esasını koymasından da anlaşılabilir. Marx'ın şeması, ilk halinde bile, Quesnay'inkinden elbette çok farklıydı ve artı-değerin gerçek kaynağını, ücretli emeğin kapitalistler tarafından sömürülmesi olarak gösteriyordu. Ama önemli olan nokta Quesnay'in eserinde önemli bir fikrin tohumunun var olmasıydı: *Yeniden üretim ve gerçekleşme sürecinin kesintisiz olarak yaşanması için belirli iktisadi oranların varlığı gerekiyordu.*

Hem Quesnay kendi tablosunda, hem de Marx ilk şemasında, *basit yeniden üretim*den hareket etmişlerdir. Basit yeniden üretimde, üretim ve gerçekleşme her yıl aynı boyutlarda tekrarlanır, birikim ve genişleme söz konusu değildir. Bu, basitten karmaşığa, özelden genele doğru doğal bir ilerlemedir. Einstein da görelilik teorisini önce yalnızca eylemsizlik hareketlerine uygulamış, genel görelilik (izafiyet) teorisini daha sonra geliştirmiştir.

Yazarının ölümünden sonra Engels tarafından yayınlanan *Kapital*'in

[134] Bu mektubunda Marx, tersine, geçim araçlarının üretimini henüz ilk alt bölmede görmektedir. V. S. Nemçinov, Marx'ın "fizyokratlar gibi yaptığını" belirtir.

ikinci cildinde, Marx basit yeniden üretim teorisini geliştirmiş ve *genişletilmiş yeniden üretim* teorisinin, yani birikimi ve üretim hacminde artışı içeren yeniden üretim teorisinin temellerini atmıştır. V. İ. Lenin'in de bu sorunlarla ilgili önemli çalışmaları vardır.

Quesnay'in uğraştığı temel sorun, modern iktisadın diliyle konuşacak olursak, ekonominin gelişmesini temin eden iktisadi oranlar sorunudur. Bu sorunu yalnızca anmak bile, bugün sahip olduğu güncellik ve önemi hatırlamaya yetecektir. Bugünkü SSCB ekonomisinin ve diğer ülke ekonomilerinin çeşitli sektörleriyle ilgili girdi-çıktı tablolarının temelinde Quesnay'in fikirleri yatmaktadır. Bu tablolar farklı sektörler arası karşılıklı ilişkileri yansıtmakta ve ekonominin yönetiminde giderek daha büyük bir role sahip olmaktadırlar.

Marksizm dışı siyasal iktisatta da, yakın zamanda Quesnay'e dönük ilginin arttığı görülmüştür. *Tableau économique*'in iki yüzüncü yıldönümü etkin biçimde kutlanmıştır. Fransa'da Quesnay ülkenin en önemli dahilerinden biri sayılmaktadır.

IX
Turgot:
Düşünür, Bakan ve İnsan

Turgot'nun XVI. Louis zamanında iki yıllık maliye bakanlığı, devrim öncesi Fransa tarihinde dramatik bir sayfadır. Turgot'nun reform faaliyeti başarısız olmuştur. Turgot yalnızca devrim tarafından "düzene konabilecek" reformlarla Fransa'yı düzene koymayı denemiştir.

Turgot'de Don Kişotvari bir yan vardı. Aslında kişiliği itibariyle değil koşullar yüzünden Don Kişot olmuştu. En akılcı fikirler ve uygun eylemler Don Kişot'unkilere dönüveriyordu. Benzetmeyi uygun kılan bir açı daha vardı: Turgot kişisel olarak büyük soyluluk ruhuna sahipti, yüksek ilkeleri vardı, nadir görülecek ölçüde bencillikten uzaktı. Bu nitelikler XV. ve XVI. Louis saraylarında tuhaf ve kategori dışıydı.

Düşünür

Turgot 1727'de Paris'te doğdu. Devlete hizmet geleneği olan eski bir Norman soylu ailesinden geliyordu. Babası Paris'te, modern zamanlarda emniyet müdürlüğü veya belediye başkanlığına denk düşen bir görev yapmıştı. Turgot ailenin üçüncü oğluydu ve geleneklere göre kiliseye girmesi bekleniyordu. Sonuçta Turgot o dönem için mümkün olan en iyi eğitimi aldı. İlahiyat Fakültesi'nden takdirle mezun olup Sorbonne'a girdikten sonra, Sorbonne'un onuru ve Katolik kilisesinin yükselen yıldızı konumuna gelen bu 23 yaşındaki papaz, birdenbire bu

kariyerden vazgeçti.

Olgun, düşünen bir insanın kararıydı bu. Bu dönem felsefeye ve İngiliz düşünürlerine çok zaman ayırmış, bütün dış dünyanın insan bilincinin ürünü olduğunu savunan öznelci idealizme karşı felsefi yazılar kaleme almıştı. Yeteneği öğretmenlerini ve dostlarını şaşırtıyordu. Altı dili iyi derecede öğrendi, bir dizi farklı bilim dalı üstüne çalıştı, çok iyi bir hafızası vardı. 22 yaşındayken Law'un sistemini ve kusurlarını analiz ettiği para üstüne derinlikli bir eser yazdı. Ancak bu döneminde iktisatla, esas olarak geniş felsefi-tarihsel sorunlar çerçevesinde ilgileniyordu.

1752'de Paris meclisine *yedek üye* ve ardından *danışman* oldu. Ertesi yıl, mütevazı mirasıyla *maître des requêtes*[135] görevini satın aldı. Bu makam çeşitli alanlarda araştırmalarını sürdürmesini, kentin entelektüel yaşantısının odaklandığı salonlara gidip gelmesini engellemiyordu. Genç Turgot kısa sürede sosyetenin ve felsefe salonlarının en incelikli unsurlarından biri haline geldi. Diderot, D'Alembert ve Ansiklopedinin diğer asistanlarıyla yakın tanışıklık kurdu. Ansiklopedi için felsefe ve iktisat alanlarında bir dizi madde kaleme aldı.

Turgot'nun yaşamında önemli bir rol, tanınmış ilerici yönetici Vincent Gouray'e aittir. Gouray, Turgot'ya ekonomi danışmanlığı yaptı. Fizyokratlardan farklı olarak, Gournay sanayi ve ticarete ülke refahının en önemli kaynakları olarak bakıyordu. Ancak fizyokratları eleştirirken ticarete konan lonca kısıtlamalarına da saldırıyor ve serbest rekabeti destekliyordu. Daha önce söylendiği gibi, ünlü *laissez faire, laissez passer* ilkesi zaman zaman Gournay'e atfedilir. Ticaret denetçisi (*intendant*) görevinde bulunan Turgot, Gournay ile birlikte denetim amacıyla illeri geziyordu. Paris'e döndüklerinde Turgot, Gournay'le beraber Quesnay'in "asmakat kulübü"ne gitmeye başladı. Ama fizyokratik okulun aşırılıklarına karşı bağışıklığı vardı. Turgot, Quesnay'in temel fikirlerinin bazılarını kabul ediyor ve kişisel olarak

[135] Fransa'da başlangıçta krala gönderilen şikayet mektuplarını ve dilekçeleri alıp inceleyen ve rapor hazırlayan, giderek çeşitli devlet kurumlarına benzer bir hizmet sunan makam. (ç.n.)

çok da saygı duyuyordu; ama bilimde kendi yolundan gitti. Gournay 1759'da öldü. Arkadaşının ölümünün hemen ardından yazdığı *Éloge de Gournay* (Gournay'e övgü) adlı çalışmasında Turgot, hem dostunun görüşlerini betimliyor, hem de kendi iktisat fikirlerini ilk kez sistematik biçimde ortaya seriyordu.

Turgot'nun bilimsel ve edebi etkinliği 1761'de Limoges denetçiliğine atanmasıyla kesintiye uğradı. Periyodik olarak Paris'e gidip gelerek on üç yılını Limoges'da geçirdi. Merkezi otoritenin başlıca temsilciliği görevi kapsamına, ilin iktisadi sorunları da giriyordu. Ama asıl sorumluluk kral adına vergilerin toplanmasıydı.

Katı gerçeklikle yüz yüze gelen Turgot şöyle yazar: "Limousin'de ne doğru dürüst okuma yazma bilen köylü, ne de zekasına veya dürüstlüğüne güvenilecek pek kimse vardı; bu insanlar kendi iyilikleri için tasarlanmış değişikliklere bile karşı çıkan inatçı bir türdendi."[136]

Ama moralini bozmadı. Enerjik, kendine güvenli ve otoriter bir adamdı. Bütün zorluklara karşın bazı reformları uygulamaya soktu. Vergi toplama sistemini sadeleştirmeye çalıştı. Nefret edilen angarya (*corvée*) sisteminin (köylüler zorla yol yapımında çalıştırılıyordu) yerine, özgürce emek kiralamaya yöneldi ve iyi yollar inşa ettirdi. Hayvanlar arasındaki salgın hastalıklara ve zararlılara karşı kampanyalar açtı. Aşçısına, her gün kendisi ve konukları için patates yemekleri hazırlama talimatı vererek patates ürününde örnek oldu.

Kötü hasatlarla ve yiyecek yokluğuyla uğraşmak zorunda kaldı. Bu felaketlerle cesaretle ve akıllı yöntemlerle uğraşırken, teorik ilkelerinden sapmak zorunda kalıyordu. Zira ilkeleri, her şeyi özel girişime, serbest rekabete ve olayların doğal akışına bırakmayı öngörüyordu. Turgot ilerici ve insani bir yöneticilik sergiledi. Ancak XV. Louis iktidarında elinden fazla bir şey gelmiyordu.

Turgot, Limoges'da ve Paris'e yaptığı ziyaretler sırasında fizyokratların başarılarını izledi. Du Pont'la arkadaşlık kurdu, Paris'te Adam

[136] Aktaran D. Dakin, *Turgot and the Ancien Régime in France* (Turgot ve Fransa'da Eski Rejim) New York, 1965, s. 37

Smith'le tanıştı. Ancak bu dönemki belli başlı yazıları hep sonsuz raporlar, hesaplar, resmi notlar ve genelgelerdir. İncelemelerini ender boş zamanlarında yürütebiliyordu. Turgot ana iktisat eseri olan *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses* (Zenginliklerin Oluşumu ve Bölüşümü Üstüne Düşünceler) adlı çalışmasını 1766'da, neredeyse tesadüfen yazmıştır. Buradaki temel fikirler uzun süredir kafasında oluşmuş durumdaydı, hatta resmi belgeler dahil, çeşitli kereler kağıda da dökülmüştü.

Eserinin alışılmadık bir öyküsü vardır. Turgot dostlarının isteği üzerine, Cizvit misyonerlerinin Fransa'ya eğitim için getirdikleri iki genç Çinli için bir ders kitabı veya kılavuz yazdı. Kitabı Du Pont 1769-1770 yıllarında yayınladı. Adeti olduğu üzere Du Pont, Turgot'yu bir fizyokrata "çevirmişti." Sonuç Turgot ve Du Pont arasında keskin bir kavganın çıkması oldu. 1776'da Turgot başka bir baskı gerçekleştirdi.

Réflexions, Petty'nin en iyi sayfalarını hatırlatan parlak, kısa ve özlü bir eserdir. Eser, iktisat teoremlerine benzeyen 100 kısa tezden (aslında bazıları birer aksiyom olarak kabul edilebilir) ibarettir. Turgot'nun teoremleri berrak biçimde sınıflandırılmıştır.

İlk otuz bir teoremde yazar bir fizyokrat, Quesnay'in bir öğrencisi konumundadır. Ama net ürün teorisine verdiği anlam Marx'ın da dikkatini çeker: "[Fizyokrat sistem] Turgot [ile] tam gelişkinlik noktasına ulaşmıştır."[137] Gelişkinlik, yanlış olan başlangıç öncüllerinde değil, gerçekliğin fizyokratik sistem içerisindeki en bilimsel yorumu anlamındadır. Turgot belli belirsiz biçimde "doğanın saf armağanı" fikrinden uzaklaşıp çiftçinin emeği tarafından yaratılan artığa yöneliyor ve artı-değer anlayışına yaklaşıyordu. Çiftçinin emeği temel üretim aracı olan toprak tarafından temellük ediliyordu.

Sonraki on yedi teorem değer, fiyat ve para konularındaydı. Bu sayfalarda ve Turgot'nun başka eserlerinde, burjuva iktisatçıları, yüz yıl sonra, 19. yüzyıl sonlarında çoğalacak olan öznelci teorilerin ilk nüvelerini keşfetmişlerdir. Bir bütün olarak Fransız siyasal iktisadı gibi,

[137] Karl Marx, *Theories of Surplus-Value* (Artı-Değer Teorileri), Kısım I, s. 54.

Turgot da emek değer teorisine ulaşamamıştır. Ona göre bir metanın değişim değeri ile fiyatını, ihtiyaçlar arasındaki ilişki, değişime giren insanlar olarak satıcı ile alıcının arzularının yoğunluğu belirliyordu. Ancak Turgot'nun bu fikirleriyle öğretisinin asıl gövdesi arasındaki bağlantı zayıftır.

Turgot'ya siyasal iktisat tarihinin en onurlu yerlerinden birini kazandıran, son elli iki teoremdir.

Daha önce söylediğimiz gibi fizyokrat sistemde toplum üç sınıftan ibarettir: üretici sınıf (çiftçiler), mülk sahipleri ve verimsiz (geri kalanlar) sınıf. Turgot bu şemaya parlak bir eklemede bulunur. Son sınıf "adeta iki kategoriye ayrılmıştır: imalatçı girişimciler, fabrika sahipleri, avans ödemeleriyle insanları çalıştırarak kâr elde eden büyük sermaye sahipleri ve gündelik emeklerinden başka ortaya sürecek bir mülkleri olmayan ve ücretlerinden başka bir kârları da olmayan sade işçilerden oluşan ikinci kategori."[138] Bu işçilerin ücretlerinin, geçimleri için gereken asgari düzeye indirgendiğini, Turgot başka bir bölümde belirtmektedir. Benzer bir alıntı da şu olabilir: "Çiftçiler sınıfı da fabrika sahipleri gibi iki kategoriye bölünür: bütün avans ödemelerini yapan girişimci veya kapitalistler ile basit ücretli işçiler."[139]

Bu beş sınıflı toplum modeli, Quesnay'in toplumu üç sınıfa bölmesine göre gerçekliğe daha yakındır. Burada, fizyokratlarla, toplumu üretim araçlarıyla ilişkileri açısından, toprak sahipleri, kapitalistler ve ücretli işçiler olarak üçe ayıran İngiliz klasikleri arasında bir köprü söz konusudur. Klasikler sanayi ve tarım arasındaki temel ayrımı atıp kurtulmakta, Turgot buna cesaret edememektedir.

Turgot'nun bir diğer başarısı, Quesnay'den çok daha derin ve üretken olduğu sermaye analizidir.

Quesnay sermayeyi esas olarak değişik doğal biçimlerdeki avanslar (hammadde, ücretler, vs.) toplamı olarak ele almıştır; çünkü ona göre

[138] Turgot, *Textes choisis et préface par Pierre Vigreux*, (P. Vigreux tarafından seçilmiş metinler - Vigreux'nün önsözüyle), Paris, 1947, s. 112.

[139] age, s. 114.

sermaye, ürünün, toplumun sınıfları arasında bölüşümü sorunuyla yeterince yakın bağlara sahip değildir. Quesnay'in sisteminde kâra yer yoktur. Quesnay'in kapitalisti "bir ücret üstünden geçinir" ve Quesnay bu "ücret"i belirleyen yasaları sorgulamamaktadır.

İşte burada Turgot büyük bir adım atar. Kâr kategorisi olmadan işe devam edemez ve, sezgilerine dayanarak, sanayi kapitalistlerini incelemekle başlar. Kârın kökeni daha belirgindir, çünkü konu artık fizyokratların "bütün artık topraktan gelir" şeklindeki önyargıları tarafından gölgelenmemektedir.

Fizyokrat Turgot, tuhaf biçimde, adeta "doğal düzeni alt üst ettiği" ve tarımı sadece ikinci sıraya yerleştirdiği için özür dilemektedir. Ama özre ihtiyacı yoktur. Tersine, tezi çok anlamlıdır: kiralık emek kullanan kapitalist çiftçi, en azından fabrika sahibi kadar, sermayesi oranında aynı kârı ve toprak sahibine rant olarak vermek zorunda olduğu belli bir artığı elde etmelidir.

En şaşırtıcı teorem belki de altmış ikincidir. Üretime yatırılan sermaye kendini büyütme yeteneğine sahiptir. Bu büyümenin derecesi, oranı nasıl belirlenir?

Turgot sermaye tarafından (aslında söz konusu sermayenin sömürdüğü emek tarafından) yaratılan bir ürünün değerinin nasıl oluştuğunu açıklamaya çalışmaktadır. İlk olarak, ürünün değeri işçi ücretleri dahil olmak üzere sermaye harcamasını karşılar.[10] Kalan (temel olarak artı-değer) üçe ayrılır.

Birinci parça, kapitalistin para sermayenin sahibi olarak "zorluk çekmeksizin" elde edebileceği gelire eşit olan kârdır. Bu, kârın borç faizine denk düşen parçasıdır. Kârın ikinci parçası, parasını bir fabrika veya çiftliğe yatırmaya karar veren kapitalistin "emek, risk ve beceri" için aldığı ödemedir. Bu girişimci geliridir. Böylece Turgot sınai kârının kredi ve kapitalist fonksiyon olarak bölümlenmesine işaret etmiş olmaktadır. Üçüncü parça toprak rantıdır. Bu, yalnız tarıma yatı-

[10] Turot öngörülemeyen harcamalar (hayvanların hastalanması gibi) nedeniyle ürün değerinden ayrılması gereken sigortadan da özel olarak söz etmektedir.

rılan sermaye için geçerlidir. Bu analiz, kuşkusuz, ekonomi biliminde ileri atılmış bir adımdır.

Ama birdenbire Turgot konuyu değiştirir. Kârı, artı-değerin genelleştirilmiş ana biçimi olarak gören, faizin ve rantın buradan çıktığını saptayan doğru bakış açısından ayrılır. Önce kârı faize indirger: bu, kapitalistin hakkı olan asgari düzeydir. Eğer kapitalist, masada sessiz sakin oturmak yerine, fabrika ortamında veya bir gözü çiftlik emekçilerinin üstünde, güneş altında toza ve tere bulaşıyorsa, küçük bir fazlalığı, özel bir ücreti hak etmiş demektir. Sıra faize geldiğinde, o da toprak rantına indirgenir: sermaye ile yapılacak en basit iş bir arazi satın almak ve kiralamaktır. Bu durumda artı-değerin temel biçimi toprak rantı olmakta, diğerleri onun ürünü haline gelmektedir. Yine, bütün toplum, toprak tarafından üretilmiş "ücretler üstünden yaşamaktadır." Turgot fizyokratlara geri dönmüştür.

Bildiğimiz gibi, büyük düşünürlerin yanlışları bile verimli ve önemlidir. Bu kural Turgot için de geçerlidir. Yatırım sermayesinin farklı biçimlerini incelerken, sermayelerin rekabeti gibi, sermayenin bir yatırım alanından ötekine hareket etmesi durumunda kârların eşitlenmesi gibi önemli sorunlara ulaşmaktadır. Bunları çözmeye yönelik bir sonraki önemli adımı ise Ricardo atacaktır. Fransız ve İngiliz klasik iktisadındaki bu arayışlar, adım adım, Marx'ın *Kapital*'in üçüncü cildinde kâr ve üretim fiyatı teorisinde, borç sermaye ve faiz teorisi ile toprak rantı teorisinde bulduğu çözüme götürmektedir.

Bakan

Bourbon hükümdarları sonraki kuşaklara birtakım ünlü sözler bırakmışlardır. IV. Henri'nin "Paris bir kilise ayini değerindedir" dediği söylenir. XIV. Louis mutlak monarşiyi "Devlet, benim" diye veczederken, XV. Louis'nin bir o kadar ünlü sözü "Bizden sonra tufan"dır. XVI. Louis, belki erken kafası vurulduğundan, belki de yalnızca aptal olduğundan, geriye ünlü söz bırakmamıştır. Mirabeau'nun (fizyokrat görüşlü markinin oğlu) söylediği gibi, Kral XIV. Louis'nin ailesindeki

tek erkek, Marie-Antoinette'ti.

XV. Louis Mayıs 1774'te çiçek hastalığından öldü. Son yılları amansız muhalefet hareketleri ve mali kriz içinde geçmişti. Bir despotun ölümünü, kapıda isterse yeni bir tiran bekliyor olsun, genellikle liberal eğilimler izler. Yaşlı kralın ölümü bütün Fransa'da bir rahatlama yarattı. Filozoflar, yumuşak ve etkiye açık olduğunu düşündükleri yirmi yaşındaki varisin, sonunda "Akıl Çağı"nı getireceğini, böylece fikirlerini hayata geçirebileceklerini umuyorlardı. Bu umutlar Turgot'nun yüksek bir makama atanmasıyla daha da güç kazandı. Turgot önce denizcilik bakanı, birkaç hafta sonra maliye bakanı (maliye genel denetçisi -contrôleur général des finances) oldu. Bu, ülkenin iç işlerinin kontrolünün onda olması demekti.

Turgot'nun şans eseri bakan olduğu çok söylenmiştir. Arkadaşı baş rahip Véri, Madam de Maurepas ile konuşmuş, o da yeni kralın gözdesi olan kocasına biraz baskı yapmıştı. Bu öykü, ancak kısmen doğrudur. Düzenbaz saray adamı Maurepas, Turgot'nun popülerliğini ve iyi bilinen dürüstlüğünü kendi amaçları için kullanma hesabındaydı. Turgot'nun kendi fikirleri ve projeleri için zamanı azdı.

Ama öykünün tamamı bu kadar değil. Ülke hiçbir zaman olmadığı kadar değişim ihtiyacı içindeydi. Bunu tepedeki feodal aristokratlar bile anlamışlardı. Saray kliğiyle bağlantılı olmayan, kamu fonlarını zimmetine geçirdiği yolundaki söylentilerle kirlenmemiş yeni biri lazımdı. Bu adam bulundu: Turgot. Fransa'nın Augeas'ın ahırlarının[141], yani maliye ve ekonomisinin temizlenmesini üstlenen Turgot, bunun kolay bir iş olduğu yanılsamasına kapılmadı. Yükün altına bile isteye girdi ve sendelemeksizin taşıdı. Yolu, insan aklı ve ilerleme açısından zorunlu saydığı cesur burjuva reformlarıyla döşeliydi.

Marx, Turgot hakkında "O eski rejimi deviren entelektüel kahramanlardan biriydi"[142] demiştir.

---

[141] Antik Yunan efsanesinde, kralın oğlu Augeas ahırları temizleme işini, aşağılayıcı bir görev olarak Herkül'e verir (ç.n.)

[142] Karl Mar/Friedrich Engels, *Werke*, c. 15, Berlin, 1969, s. 375.

Turgot bakan olarak ne yaptı? Görevde kaldığı sürenin kısalığı ve karşılaştığı zorlukların büyüklüğü göz önüne alınırsa çok fazla iş yaptığı söylenebilir. Nihai, uzun vadeli sonuçlar açısından değerlendirildiğinde ise çok az şey yaptığı sonucuna varılacaktır. Turgot gibi biri reformları uygulamaya sokamıyorsa, bu, o reformların imkansız olduğu anlamına geliyordu. Turgot'nun reformlarından 1789'da Bastille'in, 1792'de de Tuileries Sarayı'nın ele geçirilmesine giden düz bir hat vardı.

Turgot'nun kalkıştığı en acil iş devlet maliyesini düzene sokmaktı. Kesenek (iltizam) sistemini feshetmek ve toprak mülkiyeti gelirlerini vergilendirmek gibi radikal reformlar içeren bir programı vardı. İlgili çevrelerin nasıl tepki vereceklerini iyi bildiğinden, programını açıklamakta acele etmedi. Bu arada bazı tekil önlemleri başlatmak, vergi sisteminin en bariz saçmalık ve adaletsizliklerinden kurtulmak, sanayi ve ticaret üzerindeki vergi yükünü hafifletmek ve kesenekçileri baskı altına almak gibi işlere girişmişti. Öte yandan, ana maddesi sarayın harcamalarından oluşan bütçe harcamalarını kısıtlamayı deniyordu. Kısa süre içinde savurganlığıyla ünlü Marie-Antoinette'in kaprisleri ve kötü niyetiyle çatışmaya girdi. Bütçede hafif bir düzelme sağladı ve devlet kredi sistemini geliştirdi. Ama düşmanları hızla çoğalıyor ve daha etkin hale geliyorlardı.

Turgot'nun bir diğer önlemi, tahıl ve unda serbest ticaretin tesis edilmesi ve önceki bakanın desteğiyle birtakım dolandırıcıların ele geçirdiği tekel hakkının feshedilmesi oldu. Ama temelde ilerici olan bu önlem ciddi komplikasyonlar yarattı. 1774 hasadı kötü olunca ertesi baharda hububat fiyatları önemli ölçüde yükseldi. Bazı kentlerde, özellikle Paris'te, halk ayaklanmaları boy gösterdi. Ortada bir kanıt olmamakla birlikte, bu ayaklanmaların büyük ölçüde Turgot'nun altını oymak isteyen hasımlarınca kışkırtılıp organize edildiği düşüncesinin bayağı bir zemini oluşmuştu. Bakan sert müdahale ederek bunları bastırdı. Halkın kendi çıkarlarını anlamadığını ve bu çıkarların onlara başka bir yoldan açıklanması gerektiğini düşünmüş olabilir. Ama her

şey Turgot'nun aleyhine kullanılıyordu. Zamanla, Turgot'dan korkan ve onu kıskanan Maurepas da ilan etmeksizin karşı tarafa geçti.

Yine de Turgot tereddütsüz yoluna devam etti. 1776 başında, önceki adımlardan daha güçlü biçimde feodalizme saldıran ünlü Altı Karar için kralın onayını almayı başardı. Bu kararların en önemli ikisi *corvée* (angarya) ve *jurandes* ve *maîtrises*, yani ayrıcalıklı korporasyonların (mesleki örgütler) ilgasıydı. Turgot lonca sisteminin dağıtılmasını sanayiin ve kapitalist girişimciler zümresinin hızlı büyümesi için zorunlu bir koşul olarak değerlendiriyordu. Kararlar, merkezinde Paris meclisinin bulunduğu sert bir direnişle karşılandı. Kararlar Meclis onaylamadan yasalaşmıyordu. Mücadele iki aydan daha fazla sürdü. En sonunda 12 Mart'ta Turgot onayı aldı ve kararlar yasa hükmü kazandı.

Bu bir pirüs zaferiydi. Eski rejimin bütün güçleri, saray çevresi, kilisenin tepesi, soylular, yargıçlar ve korporasyon burjuvazisi şimdi reformcu bakanın karşısında birleşmişti.

Halk Turgot'nun reformlarının demokratik niteliğini bir ölçüde anlamıştı. Köylüler nefret ettikleri angaryadan kurtulmuş olmaktan çok mutluydular, ama bakanın adını bilmiyorlardı. Daha eğitimli Parisli çırak ve kalfalar, sevinçlerini Turgot için birkaç dize yazarak gösterdiler. Ama halk çok aşağıda, düşmanlarsa kapıdaydı. Kalfaların neşeli şiirleri ve fizyokratların pratik maddeleri, Paris'i basan nefret dolu yazıların, alaycı tekerlemelerin ve karikatürlerin çirkin akıntısında boğuldu gitti. Hicivciler Turgot'yu bazen Fransa'nın şeytani dahisi, bazen de işe yaramaz ve hayattan kopuk bir filozof veya "iktisatçılar tarikatı"nın elinde bir kukla olarak resmediyorlardı. Yalnızca, Turgot'nun kirlenmemişliği ve dürüstlüğü sorgulanmadı. Kimsenin bunlardan kuşkusu olamazdı.

Bütün kampanya saray kliği tarafından yönetildi ve finanse edildi. Öteki bakanlar Turgot'ya kumpas kuruyorlardı. Kraliçe, histerik biçimde kraldan, onu Bastille'e kapatmasını istiyordu. Kralın kardeşi en hırçın iftiracılardan biriydi.

Bu gürültü patırtı içinde kararlı, gururlu ve yalnız Turgot, gerçekten

görkemli ve trajik bir görüntü veriyordu.

Düşüşü kaçınılmazdı. XVI. Louis sonunda her yönden gelen basıncın önünü açtı. Kral bakanının yüzüne görevden alındığını söylemeye cesaret edemedi; 12 Mayıs 1776 günü makamını boşaltma emrini bir kraliyet habercisi getirdi. Turgot'nun başlattığı önlemler, özellikle yukarıda değindiğimiz kararlar, kısa sürede kısmen veya bütünüyle geri çekildi. Aşağı yukarı her şey önceki duruma geri döndü. Turgot'nun göreve getirdiği destekçi ve yardımcıları da onunla beraber çekildiler, bazıları Paris'ten ayrılmaya zorlandı. Fizyokratların ve Ansiklopedicilerin hayalleri yıkılmıştı.

İnsan

Sağlığı bozulduğunda Turgot henüz elli yaşındaydı. Gut atakları çok acı veriyordu. Görev yaptığı yirmi ayın yedisini yatakta geçirmişti. Yine de çalışmaya bir gün bile ara vermemişti. Sürekli yasa taslakları, raporlar ve mektuplar dikte ettirmiş, memurları ve talimat vereceği yardımcılarını kabul etmişti. Bazen kralın odasına sedyede gittiği bile oldu.

Hastalık inatla onu takip ediyor, o ise hastalığı ciddiye almıyordu. Kimi zaman, "pençelerim" diye dalga geçtiği koltuk değneklerinden ayrılamaz duruma düşüyordu. Görevden ayrıldıktan tam beş yıl sonra 1781'in Mayıs ayında bir karaciğer hastalığından öldü.

Arkadaşları, Turgot'nun itibar kaybetmesi ve reformlarının başarısızlığına karşı sergilediği sakin tutumdan çarpılmışlardı. Turgot mektuplarını açan sansürcülerle bile alay ediyordu. Sanki özel yaşama çekilmekten memnun gibiydi. Yöneticilik yaptığı 15 yıl boyunca okumaya, özel çalışmalarına ve dostlarıyla temas etmeye zamanı olmamıştı. Şimdi zamanı vardı.

Turgot mektuplarında edebiyat ve müzikten söz eder, fizik ve astronomi çalışmalarını anlatır. 1778'de Académie des Inscriptions et Belles-Lettres'in (İnsan Bilimleri ve Edebiyat Akademisi) başkanı olarak yeni dostu Benjamin Franklin'e akademik unvan verdi. Son ik-

tisat çalışması olan *Mémoire sur l'impôt*'yu (Vergi üstüne inceleme) ayaklanan Amerika sömürgelerinin elçisi Franklin'e ithaf etmiştir. Bu dönemde bütün Fransızlar gibi o da Amerika ile ilgili gündemleri heyecanla izledi. İçsel iyimserliği ile, okyanus ötesindeki cumhuriyetin feodal Avrupa'nın yanlışlarını ve kusurlarını bertaraf edeceğini ümit ediyordu.

Turgot eski dostları Enville düşesinin ve (filozofun dul eşi) Madam Helvetius'un salonlarının sabit bir ziyaretçisiydi. Özgür düşünceli, aydınlanmış insanların buluşma yerleriydi bu salonlar. İnsan aklının bu büyük hayranının zihni son nefesine kadar berrak kaldı.

Özel yaşamında biraz katı ve yasakçıydı. Zaman zaman esnek olmamakla ve tek yanlılıkla eleştirilirdi. Bu özelliği, en yakınındakiler dahil, kişisel ilişkiler kurmak açısından zorluklar yaratmış, onu iyi tanımayanları ise ürkütmüştür.

Sahtekarlık, düşüncesizlik ve tutarsızlığa özellikle dayanamazdı. Saray usullerini hiç öğrenmedi. Biyografisini yazan biri, Versailles'ın sakinlerinin, Turgot'nun "delici ela gözler, geniş alın, heybetli görünüm, başının dengeli duruşu ve bir Roma heykelinin vakarı" ile betimlediği görüntüsünden sıkıntı duyduklarını ve korktuklarını not etmiştir.

Versailles sarayına uygun değildi. Çok sayıda yeteneğe sahipti; ama Talleyrand'ın anlatımıyla, dili düşüncelerini açıklamak yerine gizlemek için kullanma yeteneğinden hiç nasiplenmemişti.

X
Adam Smith: İskoçyalı Bilge

Siyasal iktisat, kurucularından birinin adıyla bağlantılı iki tarihi kutluyor: 1973 Adam Smith'in doğumunun 250. yıldönümüydü; 1976 ise *Ulusların Zenginliği*'nin ikiyüzüncü yıldönümü olacak.[113] Bir kez daha dikkatler büyük İskoçyalıya ve onun bilimdeki seçkin yerine odaklanıyor.

Victoria çağının bir İngiliz iktisatçı ve yayıncısı, Walter Bagehot 1876'da şu satırları yazmıştı: "Adam Smith'in siyasal iktisadı hakkında sonsuz ölçüde konuşulmuştur, ama Adam Smith'in kendisi hakkında pek az şey söylenmiştir. Smith yalnızca insan türünün en tuhaf örneklerinden biri değildi; onun nasıl biri olduğuna dair birtakım fikirler olmadan kitaplarını anlamak zordur."[114]

Smith hakkındaki incelemeler, kuşkusuz o günden beri çok gelişme kaydetti. Ancak 1948'de İngiliz uzman Alexander Gray de şöyle söylüyordu: "Adam Smith'in 18. yüzyılın son derece önemli bir ustası olmasına, 19. yüzyılın başlıca etki kaynaklarından biri olduğunun açıkça bilinmesine karşın, hem kendi ülkesinde hem de genel olarak dünyada, yaşamının ayrıntıları hakkında bu kadar kötü bilgilenmiş olmamız

[113] Aniktin elinizdeki kitabının birinci baskısı 1975'te yapılmıştır. (ç.n.)

[114] *Bagehot's Historical Essays* (Bagehot'un Tarih Denemeleri), New York, 1966, s.79.

şaşırtıcıdır... Biyografisinin yazarı eldeki sınırlı malzemeyi idareli kullanmak zorunda kalmış ve Adam Smith'in biyografisi yerine dönemin tarihini yazmıştır."[145]

Çağın ihtiyaçları, gerek duyulan insanı üretir. Kapitalist ekonominin gerçek gelişiminin belirlediği siyasal iktisat, bir sistemin yaratılması, iktisat bilgisinin sistematize edilmesi ve genelleştirilmesi için ihtiyaç hissedilen aşamaya İngiltere'de ulaşmıştı. Smith bu iş için hem kişisel hem de akademik olarak çok uygundu. Soyut düşünce ile somut şeyler hakkında heyecanla konuşma yeteneğini, ansiklopedik bilgi ile istisnai bir vicdanlılığı ve akademik dürüstlüğü, başkalarının görüşlerinden yararlanmak ile bağımsız ve eleştirel düşünebilmeyi, belirli bir akademik ve medeni cesaret ile mesleki sakinlik ve düzenliliği birleştirmek açısından şanslıydı.

İktisat biliminin bir özelliği, basit ve sıradan görünen, ama aslında insan için yaşamsal önem taşıyan olguları anlamayı ve yorumlamayı sağlaması veya en azından bunu mümkün kılmasıdır. Para böyle bir olgudur. Parayı eline almamış veya ne olduğunu bilmeyen kimse bulamazsınız. Ama paranın birçok sırrı vardır. İktisatçılar için bu sorun tüketilemez ölçüde karmaşıktır ve kuşkusuz gelecek yıllarda da zihinleri meşgul etmeyi sürdürecektir.

Smith'in gündelik ekonomik olguların öykülerine dair dikkat çekici bir duyarlılığı vardı. Onun kaleminde bütün alım satım işlemleri, toprak ve emekçi kiralanması, vergi ödemeleri ve iskonto senetleri, özel bir anlama bürünüyor, ilgi çekiyordu. Bunları anlamayan birinin siyaset ve devlet yönetimi gibi oturaklı alanlarda ne olduğunu çözmeye başlaması mümkün olamazdı. Siyasal iktisadın, Byron ve Puşkin çağında bu kadar ilgi çekmesinin nedeni Smith'tir.

Bir diğer önemli olgu, Smith'in gelişen sanayi burjuvazisinin çıkarlarını ifade ederken, kayıtsız şartsız bir mazeretçi gibi davranmamasıdır. Akademik tarafsızlığını korumaya ve bağımsız yargılar geliştirmeye çalışmış ve bunu büyük ölçüde başarmıştır. Bu nitelikleri sayesinde bir

[145] A. Gray, *Adam Smith*, Londra, 1948, s. 3

siyasal iktisat sistemi yaratması mümkün olmuştur. Marx'a göre, Smith "burjuva toplumunun içsel fizyolojisine nüfuz etmeyi denemiştir..."[146] Smith'in kitabı insanlık kültürünün önemli bir kazanımı ve 18. yüzyıl iktisat düşüncesinin doruk noktasıdır.

İskoçya

Smith'in siyasal iktisadının, yazarının bir İskoçyalı olduğu hesaba katılırsa anlaşılacağını söylemek, dahası burada İskoçyalı terimini ulusal bir karakteri vurgulayarak kullanmak bir bayağılıktır.

Fransız yazar André Maurois bir başka büyük İskoçyalının, penisilini keşfeden Alexander Fleming'in biyografisine "İskoçlar, İngiliz değildir. İngilizlerin ötesindedirler" sözleriyle başlar. Çalışkanlık, tutumluluk ve iktisat genellikle İskoç ulusal karakterinin özellikleri olarak görülür. İskoçların dengeli, sessiz, iş seven insanlar olduğu düşünülür. Yine bir özelliklerinin de soyut konuları tartışmaya, "felsefe yapmaya" eğilim olduğu...

Ancak mesele İskoç ulusal karakterinin bu basmakalıp tasvirinin ne ölçüde doğru olduğu değil. Smith açısından ve görüşlerinin bireysel niteliğini anlamak için, yaşadığı dönem ülkesinin ve İskoç halkının durumunu açıklamak önem taşıyor.

1707'de İngiltere ve İskoçya arasında Birlik Anlaşması kabul edildi. Bu İngiliz ve İskoç sanayici, tüccar ve zengin çiftçilerin işine yaradı. Bu kesimlerin etkisi gözle görülür ölçüde arttı. İki ülke arasındaki gümrük duvarları kaldırıldı, İskoçya sığırlarının İngiltere'de satışı arttı, Glasgowlu tüccarlar Amerika'daki İngiliz sömürgeleriyle ticaret yapmaya başladılar. Bütün bunlar adına İskoç burjuvazisi de kendi yurtseverliğini feda etmeye hazırlanmıştı. İskoçya yeni Birleşik Krallık'ta ikincil bir rolle sınırlıydı. Öte yandan İskoç aristokrasisinin çoğunluğu Birliğe karşı çıktı. Feodal düzen altında ve kabile sisteminin kalıntılarıyla iç içe yaşamayı sürdüren sadık ve azılı Dağlıların yardımıyla, aris-

[146] Karl Marx, *Theories of Surplus-Value (Artı-Değer Teorileri)*, Kısım III, Moskova, 1968, s. 165.

tokrasi defalarca ayaklanma çıkarttı. Ekonomik olarak daha gelişkin aşağı bölgelerin sakinleri isyanlara destek vermedi ve her ayaklanma başarısızlığa uğradı.

Birlik sonrasında, bazı sektörlerin İngiliz rekabetinden, diğerlerinin de feodal adetlerin sürüp gitmesinden zarar görmesine karşın, İskoçya'nın iktisadi gelişimi hız kazandı. Özellikle Glasgow kenti ve limanıyla, çevresindeki bütün sanayi bölgesi hızla gelişti. Köy ve dağlık bölgelerde ucuz emek bulunması, İskoçya, İngiltere ve Amerika'nın geniş pazarları sanayiin gelişimini teşvik etti. Büyük toprak sahipleri ve zengin çiftçiler tarıma ilerlemeleri sokuyorlardı. 1707'de Birliğin oluşması ile 1776'da *Ulusların Zenginliği*'nin yayınlanması arasında geçen yetmiş yılda İskoçya kayda değer değişim geçirdi. Ekonomik ilerlemenin İskoçya'nın aşağı bölgeleriyle sınırlı olduğu doğrudur; ama Smith'in yaşamının neredeyse tamamı da zaten Kirkcaldy, Glasgow ve Edinburgh üçgeninde geçmiştir.

Smith'in olgunlaştığı yıllarda ekonomi de İskoçya'nın kaderini ayrılmaz biçimde İngiltere'ninkiyle birleştirmişti. Her şeyi üretici güçlerin gelişimi ve "ulusun zenginliği" açısından gören Smith'e göre, bu durum son derece açıktı. İskoç yurtseverliği, birçok aydın İskoç gibi Smith için de, siyasal değil "kültürel" ve duygusal bir biçim kazanmıştı.

Kilise ve dinin toplumsal yaşam üstündeki etkisi giderek geriliyordu. Kilise üniversiteler üstünde kontrolünü yitirmişti. İskoç üniversiteleri özgür düşünce, seküler bilimlerin önemi ve pratik eğilimler açısından Oxford ve Cambridge'ten farklılaşıyordu. Bu açıdan Smith'in okuduğu ve daha sonraki ders verdiği Glasgow Üniversitesi'nin özel bir yeri vardı. Buharlı motorun mucidi James Watt ve modern kimyanın kurucularından olan Joseph Black, Smith'le beraber çalışmışlardı ve arkadaştılar.

1750'lerde İskoçya, değişik bilim ve sanat alanlarında gözlemlenebilen büyük bir kültürel etkinlik dönemine girdi. Küçük İskoçya'nın elli yıl içinde ürettiği parlak yetenekler gerçekten etkileyicidir. Daha

önce adlarını söylediklerimize ek olarak iktisatçı James Steuart, filozof David Hume, tarihçi William Robertson ve sosyoloj ve iktisatçı Adam Ferguson'u sayabiliriz. Smith, jeolog James Hutton, ünlü doktor William Hunter ve mimar Robert Adam gibi kişilerle iyi tanışıyordu. Bu insanların ve eserlerinin etkisi İskoçya'nın ve Britanya adalarının sınırlarının çok ötesine geçmiştir.

Smith'in yeteneğinin geliştiği çevre, atmosfer, işte böyleydi. Doğal olarak Smith sadece İskoç kültürünü almadı. İngiliz eğitim ve kültürü, özellikle İngiliz felsefi ve iktisadi düşüncesi, Smith'i saf İskoç etkilerinden daha az etkilemiş değildir. Pratik olarak kitabının amacı Birleşik Krallığın, Londra hükümetinin iktisat politikası üzerinde belirli bir (anti-merkantilist) etki yaratmaktı. Son olarak, Fransız etkisinden de söz etmek zorundayız. Mary Stuart döneminden beri Fransa ile geleneksel bağlarını sürdüren İskoçya'da, Fransız kültürünün etkisi İngiltere'dekinden çok daha güçlü hissediliyordu. Smith, Montesquieu ve Voltaire'in eserlerini iyi biliyordu, Rousseau'nun ilk eserlerinden ve Ansiklopedi'nin ilk ciltlerinden heyecan duymuştu.

Profesör Smith

Adam Smith 1723'te, Edinburgh yakınlarında küçük bir kent olan Kirkcaldy'de doğdu. Gümrük memuru olan babası birkaç ay önce ölmüştü. Adam genç dul kadının tek çocuğuydu; anne bütün yaşamını ona adadı. Narin ve solgun çocuk, yaşıtlarının taşkın oyunlarından uzakta büyüdü. Aile mütevazı idi, ama gerçek yoksulluğu tanımıyordu. Şanslarına, Kirkcaldy'de iyi bir okul ve, başkalarının tersine, çocukların kafalarını sadece İncil alıntıları ve Latince fiil çekimleriyle doldurmak gerektiğine inanmayan bir öğretmen vardı. Üstelik Adam'ın etrafı başından itibaren kitapla doluydu. Smith'i giderek başkalarından ayırt eden muazzam öğrenme süreci böyle başladı.

Örneğin aristokrat Turgot gibi parlak bir eğitim almadığı doğrudur ve bunun nedenleri de açıktır. Özellikle, hiçbir zaman iyi bir Fransızca öğretmenine sahip olmadı ve akıcı biçimde bu dilde okuyabilmesine

karşın iyi konuşmayı hiç beceremedi. 18. yüzyılda eğitimli bir kişi için zorunlu olan klasik dilleri (özellikle Yunanca) üniversiteye kadar doğru dürüst öğrenmedi.

O zamanlar adet olduğu üzere, çok gençken, daha on dört yaşındayken Glasgow Üniversitesi'ne gitti. İlk yıl bütün öğrenciler için zorunlu olan mantık dersinin ardından, ahlak felsefesiyle devam etti ve böylece insan bilimlerini seçti. Bunun yanı sıra matematik ve astronomiyle de ilgilendi ve bu alanlarda önemli ölçüde bilgi sahibi olmayı da hep sürdürdü. 17 yaşındayken öğrenciler arasında bilgin ve tuhaf biri olarak ün yapmıştı. Gürültülü bir kalabalığın ortasında derin düşüncelere dalıyor ya da çevresindeki her şeyden kopup kendi kendine konuşmaya başlıyordu. Bu tür hafif düzeyli tuhaflıklar bütün yaşamı boyunca sürecekti. Glasgow'dan mezun olduktan sonra, Oxford Üniversitesi'ne devam etmesi için burs aldı. Burs, zengin bir hayırseverin mirasından ödeniyordu. Smith aşağı yukarı hiç ara vermeden altı yılını Oxford'da geçirdi.

Profesörleri ve eğitmenler öğrencilerin okumalarını kontrol altında tutarlar, özgür düşünceli kitaplara izin vermezlerdi. Smith'in Oxford'daki yaşamı sefalet içinde geçmiş ve bu ikinci üniversitesini hep nefretle anmıştır. Yalnızdı, sık sık hasta oluyordu. Yine tek dostu kitaplarıydı. Smith'in okumaları çok çeşitli alanlara yayılıyordu. Bu dönem iktisat bilimine özel bir ilgi göstermiyordu.

1746'da kendi kendine eğitimini sürdürerek iki yıl yaşadığı Kirkcaldy'den ayrıldı. Edinburgh'a gidişlerinden birinde zengin bir toprak sahibi ve patron olan Henry Home (daha sonraları Lord Kames) üzerinde güçlü bir etki bırakmıştı. Öyle ki, Home, Smith'e genç araştırmacılar için İngiliz edebiyatı üstüne dersler organize etmesini önerdi. Çok başarılı olan bu derslerin konusu zamanla değişti ve doğal hukuka kaydı. 18. yüzyılda bu kavram yalnızca hukuku değil, siyasal doktrinleri, sosyolojiyi ve ekonomiyi de kapsıyordu. Siyasal iktisada yönelik özel ilgisinin ilk işaretleri bu döneme aittir.

1750-1751 yıllarında iktisadi liberalizmin temel fikirlerini ifade et-

meye başlamıştır. 1755'te bu fikirlerin Edinburgh seminerlerine ait olduğunu belirttiği bir not yazdığı bilinmektedir: "İnsan, devlet adamları ve projeciler tarafından genellikle bir tür siyaset makinesi nesnesi olarak değerlendirilir. Projeciler insanlarla ilgili işinde doğayı rahatsız ederler. Oysa doğanın, kendisine, kendi tasarımlarını uygulayabileceği, kendi amaçlarını takip edebileceği adil oyununa izin verilmesinden başka bir gereksinimi yoktur... Bir devleti en aşağı barbarlık düzeyinden en yüksek zenginlik derecesine taşımak için, barış, hafif vergiler ve hoşgörülü bir adalet yönetiminden daha fazlası gerekmez. Gerisi işlerin doğal akışıyla gelir. Bu doğal akıştan sapan ve başka kanalları zorlayan ya da toplumun ilerlemesini belli bir noktada durdurmak isteyen bütün hükümetler doğa dışıdır ve bu hükümetleri destekleyenler baskıcı ve zorba olmaya mecburdurlar."[147]

Bu dil, feodal giysilerini büsbütün çıkarmamış olan devlete karşı katı bir tutum takınan 18. yüzyılın ilerici burjuvazisinin dilidir. Aktardığımız bölümde Smith'in cesur, enerjik üslubu hissedilmektedir. Bu artık, *Ulusların Zenginliği*'nde öfke dolu bir alaycılıkla "kabaca devlet adamı veya politikacı denen, işlerin anlık dalgalanmalarına göre karar veren o sinsi ve düzenbaz hayvan"dan[148] söz eden Smith'in ta kendisidir. Bu, yalnızca bir burjuva ideologunun zamanın devletine karşı takındığı olumsuz tutumu değil, aynı zamanda demokrat bir aydının bürokrasi ve siyasal entrikalara karşı beslediği derin nefreti yansıtmaktadır.

1751'de Smith, üniversitede profesör olmak üzere Glasgow'a taşındı. Önce mantık, sonra ahlak felsefesi, yani toplum bilimlerinde görev aldı. 13 yıl Glasgow'da yaşadı. Yılda iki üç ay Edinburgh'a düzenli ziyaretler yapıyordu. Profesörler, öğrenciler ve önde gelen vatandaş-

[147] Aktaran W. R. Scott, *Adam Smith as Student and Professor* (Öğrenci ve Hoca Olarak *Adam Smith*), Glasgow, 1937, s. 53-54.

[148] A. Smith, *The Wealth of Nations*, c. I, Londra, 1924, s. 412. (*Ulusların Zenginliği*, Alan yayıncılık, çev: Ayşe Yunus, Mehmet Bakırcı, 2.basım İstanbul, 1997; *Milletlerin Zenginliği*, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, çev: Haldun Derin, 1. baskı İstanbul, Kasım 2006)

lardan saygı görerek hayli içli dışlı, samimi bir yaşantı sürdürüyordu. Çalışmalarına herhangi bir müdahalede bulunulmuyor, kendisinden akademik olarak çok şey bekleniyordu. Bir arkadaş çevresi edinmişti. Bütün yaşamı boyunca sürdüreceği, İngiliz bekar kulüp erkeklerine özgü kişilik özelliklerini bu dönem geliştirdi.

Newton ve Leibniz'de olduğu gibi, hayatında dikkat çeken bir kadın rol oynamadı. Edinburgh ve Glasgow yıllarında iki kez evliliğin eşiğine geldiği yolunda kaynağı belirsiz söylentiler vardır; ama birtakım nedenlerle bunlardan sonuç çıkmamıştır. Bu durum huzurunu bozmuşa da benzemez. En azından ne mektuplarında (bu arada pek az mektubu vardır), ne çağdaşlarının anılarında böyle bir huzursuzluğun izlerine rastlanmaz.

Tüm yaşamı boyunca ev işlerini, annesi ve evlenmemiş yaşlı bir kız olan kuzeni yapmıştır. Smith annesinden sadece altı, kuzeninden iki yıl fazla yaşadı. Bir ziyaretçisinin dikkatini çektiği gibi, evi "mutlak biçimde İskoç'tu." İskoç ulusal yemekleri yeniyor, İskoç gelenek ve adetlerine göre yaşanıyordu. Bu yaşam biçimi Smith için bir zorunluluktu. Uzun süreliğine dışarıda kalmaz, eve dönmeye sabırsızlanırdı.

1759'da Smith ilk büyük bilimsel eseri olan *Theory of Moral Sentiments*'ı (Ahlaki Duygular Teorisi) yayınladı. Etik üstüne bu çalışma o dönem için, Aydınlanma çağına ve ideallerine yaraşır, ilerici bir nitelik taşımakla birlikte, bugün esas olarak Smith'in felsefe ve iktisadi görüşlerinin oluşumunda bir aşama olarak önem taşımaktadır. Bu kitapta Smith, günah korkusunu ve cennette mutluluk taahhüdünü temel alan Hıristiyan ahlakına saldırır. Ahlak yaklaşımında önemli yeri, anti-feodal eşitlik fikri dolduruyordu. Bütün insanlar doğal olarak eşitti; öyleyse ahlaki ilkeler herkese eşit biçimde uygulanmalıydı.

Smith mutlak, "doğal" insan davranışı yasalarından ve muğlak bir biçimde, ahlakın temelde söz konusu toplumun sosyo-ekonomik düzeni tarafından belirlendiği gibi bir noktadan hareket ediyordu. Dolayısıyla dinsel ahlakı ve "doğuştan ahlak duyusunu" reddettiğine göre, bunların yerine bir başka soyut ilkeyi, "sempati ilkesi"ni koyuyordu. İnsanın

diğer kişilerle ilgili bütün duygu ve davranışlarını, "kişinin kendini başkasının yerine koyma, onun yerine hissetme" gibi yetenekleriyle açıklamayı denedi. Ama bu fikir ne denli zekice ve hazırcevap biçimde geliştirilmiş olursa olsun, bilimsel maddeci bir etiğin temeli olamaz. Smith'in *Theory of Moral Sentiments* kitabı 18. yüzyılın ötesine geçememiştir. Smith'in adını ölümsüzleştiren bu eser değildir. Tam tersine, bu kitabı da unutulmaktan kurtaran *Ulusların Zenginliği* olmuştur.

Bu arada Smith'in bilimsel ilgisinin doğrultusu *Theory* üstüne çalışırken gözle görülür biçimde değişmiş, siyasal iktisatta giderek derinlik kazanmıştır. Bu yönelimi yalnızca kişisel eğiliminden değil, dönemin taleplerinden de kaynaklanır. İktisadi sorunlar, ticaret ve sanayiin kenti Glasgow'da, kendini özel bir kuvvetle hissettiriyorlardı. İnsanların ticaret ve gümrükler, ücretler ve bankacılık, toprak rantı ve sömürgeler gibi konuları tartıştığı ilginç bir siyasal iktisat kulübü vardı Glasgow'da. Smith kısa sürede bu kulübün önde gelen üyelerinden biri oldu. Hume'la buluşmaları ve dostluğu da onu siyasal iktisada iten bir diğer nedendir.

19. yüzyılın sonunda İngiliz iktisatçı Edwin Cannan, Smith'in fikirlerinin gelişimine ışık tutan bazı önemli belgeleri bulmuş ve yayınlamıştır. Bunlar Smith'in Glasgow Üniversitesi'nde verdiği derslerde bir öğrencinin tuttuğu notların biraz düzeltilmiş ve yeniden yazılmış haliydi. İçeriklerine bakılırsa, bu dersler 1762-1763 yıllarında verilmiştir. Smith'in öğrencilere anlattıklarının, ahlak felsefesinden sosyoloji ve siyasal iktisada dönüştüğü görülmektedir. Bu notlarda birçok dikkat çekici maddeci fikir vardır: "Mülkiyet ortaya çıkana kadar hükümet de olamaz; hükümetin amacı zenginliği güvence altına almak, zenginiyi yoksuldan korumaktır."[149] Bu derslerin iktisat bölümlerinde, daha sonra *Ulusların Zenginliği*'nde geliştirdiği fikirler embriyon halinde görülebilir.

Bir diğer ilginç keşif de 1930'larda yapılmış, *Ulusların Zenginliği*'nin

[149] A. Smith, *Lectures on Justice, Police, Revenue and Arms, (Adalet, Polis, Gelir ve Silahlar Üstüne Dersler)*, Oxford, 1896, s. 15.

ilk birkaç bölümünün taslağı bulunmuştur. İngiliz araştırmacılara göre 1763 yılına ait olan bu taslak da sonraki kitaplarında yer alan birçok önemli görüşü içerir: işbölümünün rolü, üretken ve üretken olmayan emek kavramı vs. Bu eserlerde merkantilizme yönelik hayli sert bir eleştiri ve *laissez faire* savunusu da vardır.

Sonuç olarak Glasgow'daki döneminin sonunda Smith derin ve özgün bir iktisat düşünürü haline gelmiş bulunuyordu. Ama temel eserini ortaya çıkarmaya henüz hazır değildi. Fransa'da (genç Buccleuch dükünün özel öğretmeni olarak) geçireceği üç yıl ve fizyokratlarla kuracağı kişisel tanışıklık bu hazırlığı tamamladı.

Smith Fransa'da

Bahsi geçen olaylardan elli yıl sonra Jean Baptiste Say, ihtiyar Du Pont'a, Smith'in 1765-1766 yıllarında Paris'te ne yaptığını soracaktı. Du Pont yanıt olarak Smith'in, Doktor Quesnay'in "asmakat kulübü"nü ziyaret ettiğini anlattı. Ama orada sessizce oturmuş, fizyokrat toplantılarında fazla bir şey söylememiş, kimsenin de aklına bu adamın gelecekte *Uluların Zenginliği*'nin yazarı olacağı gelmemişti. Paris'teyken Smith'le arkadaş olan araştırmacı ve yazar A. Morellet, anılarında şunları söylemektedir: "M. Turgot, Smith'in yeteneğini takdir ediyordu. Onunla çok karşılaştık. Helvetius'la tanıştırıldı; ticaret teorisi, bankacılık, ulusal kredi sistemi ve yazmayı planladığı büyük eseri hakkında sohbet ettik."[150] Mektuplarından, Smith'in matematikçi ve filozof D'Alembert ve cehalete ve hurafelere karşı savaş veren Baron Holbach'la da tanıştıklarını anlıyoruz. Smith, Cenevre dışındaki malikanesinde Voltaire'i ziyaret etmiş, birçok kez konuşma fırsatı bulmuştur. Smith'e göre, Voltaire en büyük Fransızlardan biriydi.

Smith'in 1775 gibi erken bir tarihte *Edinburgh Review* adlı dergide yayınlanan bir makalesi, Fransız kültürüne son derece hakim olduğunu göstermektedir. Derslerinden, John Law'un görüş ve faali-

[150] A. Morellet, *Mémoires Sur Le Dix-Huitième Siècle, et Sur La Révolution Française (18. Yüzyıl ve Fransız Devrimi Hakkında Anılar)*, cilt I, Paris, 1822, s. 244.

yetleri hakkında ayrıntılı bilgiye sahip olduğu da anlaşılır. Quesnay'in Ansiklopedi'deki makalelerini okumuş olmasına karşın, fizyokratların eserleriyle yalnızca yüzeysel bir tanışıklığı vardır. Fizyokrasi hakkında asıl Paris'te kişisel çevresi sayesinde ve bollaşmakta olan fizyokrat yazınından bilgi edinmiştir.

Smith'in Fransa'ya tam zamanında gittiği söylenebilir. Bir yandan yeterince olgun bir bilim adamı, kendi fikirlerine sahip hale gelmiş bir kişiydi. Diğer yandan, kurduğu sistem henüz tam olarak gelişmemişti ve Quesnay ile Turgot'nun görüşlerini sindirebilirdi.

Smith'in fizyokratlara ve özellikle Turgot'ya bağlı olup olmadığı sorusunun kendine özgü bir tarihi vardır. Smith, burjuva toplumunun içsel fizyolojisine daha derinlemesine nüfuz etmiştir. İngiliz geleneğini izleyerek, iktisat teorisini emek değer teorisinin üzerinde temellendirmiştir; oysa fizyokratların bir değer teorileri olmamıştı. Bu nokta, Smith'in fizyokratlara göre önemli bir adım daha ileri gitmesini sağlamış ve yalnızca tarımsal emeği değil bütün üretken emek türlerinin bir değer yarattığını kanıtlamıştır. Smith, toplumun sınıf yapısına ilişkin olarak da, fizyokratlara oranla daha net bir fikre sahipti.

Ancak fizyokratların da Smith'ten ilerde oldukları alanlar bulunuyordu. Örnek olarak Quesnay'in kapitalist yeniden üretim mekanizması hakkındaki parlak fikirleri verilebilir. Fizyokratlar gibi Smith de, kapitalistlerin yalnızca kendilerini yoksun bırakarak, keyiften kaçınarak, tüketimlerini kısıtlayarak birikim yapabileceklerine inanıyordu. Ama fizyokratlar için hiç olmazsa bir mantıksal temel vardı; fizyokratlara göre, sınai emek "verimsiz" (steril) olduğu için kapitalistler "hiç yoktan" biriktirirler. Smith'in böyle bir makul açıklaması da yoktur. Bütün üretken emek türlerinin ekonomik olarak eşit değere sahip olduğu yolundaki eşitlik tezinde tutarsızdır. Değerin yaratılması açısından, tarımsal emeğin hâlâ önce geldiği fikrinden kendini bir türlü kurtaramaz: Burada doğa insanı kullanarak "çalışmaktadır."

Smith'in fizyokratlara karşı tutumu, merkantilistlere karşı tutumundan hayli farklıydı. Merkantilistlere ideolojik hasım olarak bakıyor ve

kendini mesleki olarak sınırlamakla birlikte, en keskin (hatta bazen aşırı) eleştirileri yöneltmekten geri durmuyordu. Fizyokratları ise, genel olarak söylersek, farklı yollardan aynı hedefe doğru ilerleyen müttefik ve dostlar olarak görüyordu. *Ulusların Zenginliği*'nde şu sonuca varacaktı: "Bütün eksiklerine karşın (fizyokratların) sistemi, belki de, siyasal iktisat konusunda bugüne dek yayınlanmış doğruya en yakın yaklaşımdır."[151] Bir başka pasajda da, yine fizyokratların sisteminin "dünyanın herhangi bir yerinde hiçbir zarar vermediklerini ve muhtemelen asla da vermeyeceklerini" yazar.

Son saptama bir şaka olarak alınabilir. Adam Smith serinkanlı bir ciddiyeti koruyarak, neredeyse algılanamayan şakalar yapar. Bu tavırdan yaşamında da hoşlanmıştır. Bir gün Glasgow'da üniversitedeki resmi bir yemekte, yanında oturan ve Londra'dan gelmiş biri Smith'e şaşırmış bir biçimde, neden herkesin zekadan pek nasibini almamış birine saygı gösterdiklerini sorar. Smith'in yanıtı şöyle olur: "Hepimiz onun okulumuzdaki tek lord olduğunu gayet iyi biliyoruz." Yanındaki bunun bir şaka olup olmadığını anlayamaz.

Smith'in kitabında Fransa yalnızca dolaylı veya dolaysız olarak fizyokratlarla ilgili fikirler vesilesiyle değil, çok sayıda değişik (kişisel olanlar da dahil) gözlem, örnek ve açıklamayla da geçmektedir. Bu malzemenin genel tonu hep eleştireldir. Smith'e göre Fransa, feodal, mutlakiyetçi sistemi ve burjuva gelişmelere çıkardığı engellerle, mevcut düzenlerle ideal "doğal düzen" arasındaki çelişkilerin canlı bir örneğidir. İngiltere'de her şeyin mükemmel olduğu söylenemez belki ama sistem bir bütün olarak, kişi, vicdan ve en önemlisi girişim özgürlüğü ile "doğal düzen"e çok daha yakın konumdadır.

Peki Fransa'da geçirdiği üç yıl Smith'in özel yaşamını nasıl etkilemiştir? Birinci olarak, maddi durumu büyük ölçüde düzelmiştir. Buccleuch dükünün ailesiyle, sadece Fransa'da kaldığı süre için değil, bütün yaşamı boyunca yılda 300 pound almak üzere anlaşmıştı. Bu sayede sonraki yıllarda kendini bütünüyle kitabına adama şansı buldu;

---

[151] A. Smith, *The Wealth of Nations*, (*Ulusların Zenginliği*) c. III, Londra, 1924, s. 172.

Glasgow Üniversitesi'ne de dönmedi. İkinci olarak; bütün çağdaşları kişiliğindeki değişimi saptadılar. Daha disiplinli, etkin ve enerjik olmuş, kendisinden üstte olanlar dahil değişik insanlarla ilişki kurmakta belli bir beceri geliştirmişti. Çevresine huzur veren bir kişiliği hiç olmadı; tanıdıklarının çoğunun gözünde sıradışı ve dalgın bir profesördü. Ünü yayıldıkça, dalgınlığı hakkındaki söylentiler de sokaktaki insana kadar ulaştı.

"Ekonomik insan"

Smith 1765 Aralık ayından Ekim 1766'ya kadar yaklaşık bir yıl Paris'te yaşadı. Ama Paris salonlarında dostu Hume'un son üç yıl veya Franklin'in on yıl süresince sahip oldukları yere yönelmedi. Smith toplum içinde parlamak üzere yaratılmamıştı ve bunu biliyordu.

Kişisel cazibesi ve parlak zekasıyla Helvetius ile tanışmak onun için özel öneme sahip oldu. Felsefede Helvetius etiği, dinsel ve feodal zincirlerinden özgürleştirmeye çalışmıştı. Bencilliğin doğal bir insan niteliği ve toplumsal ilerlemenin bir faktörü olduğunu söylüyordu. Yeni ve özü itibariyle burjuva bir ahlak anlayışı, herkesin doğal olarak kendi çıkarı için çaba gösterdiğine ve bunun yalnızca başkalarının benzer çabalarıyla sınırlandığına dayanan varsayımdan çıkmıştır. Toplumda kişisel çıkarının oynadığı rolü, doğada çekimin rolüyle karşılaştırır. Bu yaklaşım doğal eşitlik fikriyle bağlantılıydı: Her insan, doğum ve konumundan bağımsız olarak, kendi çıkarı doğrultusunda hareket etmek için eşit haklara sahip olmalıydı; toplumun bütünü bundan çıkar sağlayacaktı.

Smith bu görüşleri geliştirdi ve siyasal iktisada uyguladı. İnsan doğası ve insan-toplum ilişkisi hakkındaki görüşü klasik okulun görüşlerinin köklerini oluşturur. *Homo oeconomicus* kavramı kısa süre sonra ortaya çıkmıştır; bu kavramın mucitleri Smith'i temel alıyorlardı. "Görünmeyen el" hakkındaki ünlü pasaj, *Ulusların Zenginliği*'nden belki de en çok alıntı yapılan yerdir.

Smith'in akıl yürütmesi kabaca şöyledir. İnsanın iktisadi faaliyetinin

arkasındaki güdü kendi çıkarıdır. Ama insan bu çıkarı, yalnızca başkaları için hizmetlerde bulunarak, emeğini ve emeğinin ürünlerini değişime sokarak takip edebilir. İşbölümü böyle gelişir. Her biri, bir bencil olmakla ve sadece kendi çıkarına önem vermekle birlikte, insanlar birbirlerine yardımcı olabilir ve böyle yaparak toplumun gelişimine katkıda bulunur. Kendi maddi konumunu iyileştirmeye yönelik doğal insan çabası o denli güçlü bir güdüdür ki, serbest bırakıldığı durumda toplumu refaha taşımaya kadirdir. Dahası, Rusların dediği gibi "doğayı kapıdan atsan camdan girer". Bu güdü "saçma sapan insan yasalarının, çalışmasına koyduğu ipoteklerle yüzlerce münasebetsiz engeli de aşacak"[152] güçtedir. Smith burada, insanın "doğal özgürlüğünü", alımsatım, kiralama-kiraya verme, üretim-tüketim özgürlüklerini kısıtlayan merkantilizme saldırmaktadır.

Her birey, sermayesini, ürününün en yüksek değere sahip olması yönünde kullanır (Smith, göreceğimiz gibi genel olarak insandan değil, temel olarak kapitalistten söz etmektedir). Böyle yaparken, çoğu zaman genel iyiliği, genelin iyiliğine nasıl katkıda bulunduğunu düşünmez. İnsan yalnızca kendi kazancına bakar, ama "bir *görünmez el* (italikler benim –Anikin) tarafından, niyetinin bir parçasını oluşturmayan bir amaca yöneltilir... Kendi çıkarını takip eden insan, gerçekten topluma katkıda bulunmayı amaçladığında yapabileceğinden daha etkin biçimde topluma katkıda bulunmuş olur."[153]

"Görünmez el" nesnel iktisat yasalarının kendiliğinden çalışmasıdır. Bu yasalar insan iradesinden bağımsız ve sık sık bu iradeye rağmen hareket ederler. Bilime iktisat yasaları kavramını bu biçimde sokan Smith, ileriye doğru önemli bir adım atmış, siyasal iktisadı bilimsel bir temel üstüne yerleştirmiştir. Kişisel çıkar ve iktisadi gelişmenin kendiliğinden yasalarının, içinde en etkin biçimde iş göreceği koşullara, Smith "doğal düzen" adını vermiştir. Smith ve onu izleyen siyasal iktisatçı kuşakları için bu kavramın ikili bir anlamı vardı. Bir yanda,

[152] A. Smith, *The Wealth of Nations*, (*Ulusların Zenginliği*) c. II, Londra, 1924, s. 40.

[153] Age, c. I, s. 400

doğal düzen, iktisat politikasının amacı, yani *laissez faire* politikasıdır (aşağıya bakınız); öte yandan da bu iktisadi gerçekliğin incelenmesinde kullanılan bir "model", bir teorik yapıdır.

Fizikte, soyut ideal gaz ve ideal sıvı kavramları bilgiye ulaşmanın uygun yolu olarak kullanılır. Gerçek gazlar ve sıvılar "ideal" biçimde hareket etmez veya yalnızca belirli koşullar altında "ideal" biçimde hareket ederler. Ancak gaz ve sıvıları "saf biçimleri içinde" incelemek için bu sapmaları ihmal etmeye değer. "İktisadi insan" ve serbest (tam) rekabet soyutlaması da iktisatta buna benzer bir durumdur. Gerçek insan kendi çıkarlarına indirgenemez. Yine, kapitalizm altında mutlak olarak serbest rekabet olmamıştır ve olamaz. Ancak bilim, en önemli özelliklerini vurgulayarak, sonsuz derecede karmaşık ve değişken gerçekliği sadeleştiren, modelleyen bazı varsayımlar yapmaksızın, iktisadi olgular ve süreçler yığınını inceleyemez. Bu bakış açısından, "iktisadi insan" ve serbest rekabet soyutlaması tamamen haklıdır ve iktisat biliminde önemli bir rol oynamıştır. Özellikle bu soyutlama 18. ve 19. yüzyıl kapitalizminin gerçek doğasına denk düşmüştür.

Şimdi Marksist iktisat teorisinden iki örnek alıntılayalım.

Özel mülkiyet temelindeki bir meta ekonomisinde değer yasası, üretimin kendiliğinden düzenleyicisi ve itici gücü olarak iş görür. Örneğin kimi teknik yenilikler sayesinde, bir meta üreticisi her bir birim metaın üretimi için gerekli emek zamanını azaltırsa, metaın *tekil değeri* de düşer. Ancak her şey aynı kalacağı için, harcanan emek zamanın toplumsal ortalaması tarafından belirlenen *toplumsal değer* değişmez. Sizin hünerli meta üreticisi, metaın her birimini, ilke olarak toplumsal değer tarafından belirlenen eski fiyatından satacak ve diyelim bir işgününde, başkalarından yüzde 25 daha fazla birim üretim yapacağı için, ek bir gelir elde edecektir. Elbette rakip meta üreticileri yeni teknikleri kopya etmek için uğraşacaklardır. "Teşvik edici teknik ilerleme" mekanizmasının birinci ilkesi budur. İnsan iradesinden bağımsız olan bu kendiliğinden faktörlerin işlemesi sonucu, bir birim meta için toplumsal olarak gerekli emek harcamasında bir azalma ve toplumsal değerde

bir düşüş gerçekleşecektir. Meta üreticisinin burada, gelirini azamileştirmeye çalışan bir "iktisadi insan" olarak davrandığı ve söz konusu koşulların serbest rekabet koşulları olduğu kolaylıkla görülebilir.

Bir diğer örnek, serbest rekabetçi kapitalizmde ortalama kâr oranının oluşumudur. Uzun vadede değişik iş alanlarında ortalama kârın önemli ölçüde farklı olması düşünülemez. Kâr oranının eşitlenmesi nesnel bir zorunluluktur. Bu eşitlenmeyi temin eden mekanizma farklı sektörler arasındaki rekabet ve sermayenin düşük kâr oranı olan sektörlerden yüksek kâr oranlılara doğru akmasıdır. Yine burada, kapitalistin, tek bir açıdan, kâr arayışının kişileşmiş hali olarak görüldüğü açıktır. Sermayenin herhangi bir kısıtlama olmaksızın akma olanağına ilişkin koşul, serbest rekabet koşulunun aynısıdır. Gerçekte ise her zaman sermayenin serbest akışını kısıtlayan etkenler vardır; Marx bunların gayet iyi farkındaydı. Ancak bu etkenler modele, ancak "ideal biçim altında" incelendikten sonra katılabilirdi.

Marx'ın ortaya koyduğu gibi, kapitalist kişileştirilmiş sermayedir. Başka deyişle bireysel kapitalistin kişisel nitelikleri siyasal iktisat için bir anlam ifade edemez. Kapitalist, yalnızca sermayenin toplumsal ilişkilerini ifade ettiği için ve ifade ettiği ölçüde bilimin ilgi alanına girer. Bu noktada Smith'in görüşleriyle belli bir akrabalık hissedilmektedir. Ama sonuçlar hayli farklıdır. Smith'te, kendi çıkarını takip eden kapitalist, bilinçsiz biçimde kapitalizme güç katar. Marx'ta aynı davranış sonucu, kapitalist yalnızca kapitalizmin üretici güçlerinin gelişimini sağlamaz, bunun yanı sıra nesnel olarak kapitalizmin mantıksal çöküşünü hazırlar. Bununla bağlantılı temel bir farklılık daha var. Marx, insanı, tarihsel materyalizmin bakış açısından, çok uzun bir tarihsel gelişimin ürünü olarak incelemektedir. Siyasal iktisadın konusu olan bu insan, yalnızca belirli bir sınıflı toplum çerçevesi içinde varolur ve bu toplumun yasalarına uygun olarak hareket eder. Oysa Smith'e göre, *homo oeconomicus* ebedi ve doğal insan doğasının ifadesidir. *Homo oeconomicus* gelişmenin ürünü değil, daha ziyade kalkış noktasıdır. Smith bu tarih üstü ve sonuç olarak yanlış insan doğası anlayışını, za-

manının önde gelen bütün düşünürleriyle paylaşmıştır. Özellikle de Helvetius'la.

"İktisadi insan" kavramıyla Smith ortaya son derece önemli bir teorik ve pratik soru atmıştır: İnsanın iktisadi faaliyetinin güdüleri ve uyarıcıları nedir? Smith'in yanıtı o dönem için verimli ve derindir. Ancak "doğal" insanının burjuva toplumunun gerçek insanını gizlemekte olduğu akılda tutulmalıdır.

Güdüler ve uyarıcılar sorunu bilimsel bir teori olmaktan sosyo-ekonomik bir olgu olmaya döndüğünde, sosyalizm de su yüzüne çıktı. Kapitalizmin çöküşü ve insanın insan tarafından sömürülmesine kesin olarak son verilmesi ile, insanın iktisadi faaliyetinin burjuva uyarıcıları da yok olmuştur.

Peki, Adam Smith'in söylediği gibi son tahlilde kapitalist üretimi güdüleyen zengin olma dürtüsünün yerini hangi uyarıcılar almıştır? Bu uyarıcılar, yalnızca sosyalist bilinç, çalışma coşkusu, yurtseverlik midir? Kapitalistler olmadığına göre, fabrikalar ve tarlalar halka aittir ve halk kendisi için çalışmaktadır...

Evet, sosyalizm çalışma ve faaliyet için yeni ve güçlü uyarıcılar üretir. Bu sosyalizmin kapitalizme karşı sahip olduğu büyük avantajdır. Ancak bu uyarıcılar havadan gelmezler, toplumun ve halkın sosyalist dönüşümünde, halkın psikolojisinde, ahlak ve bilincinde gelişirler. Emeğe göre bölüşüm ilkesinin çalıştığı bir toplumda, maddi çıkar çalışmanın önemli bir uyarıcısı olmayı sürdürür. Lenin'in görüşleri temelinde formüle edilen maliyet muhasebesi ilkeleri, sosyalist yönetimin temel yöntemi olmuştur. SSCB'de son yıllarda uygulanan iktisadi reform, gelişkin sosyalist toplumun yeni koşullarında bu ilkeleri geliştirmekte ve derinleştirmektedir.

Laissez faire

Laissez faire politikası, veya Smith'in ortaya koyduğu gibi doğal özgürlük, doğrudan yazarın insan ve toplum üstüne görüşlerinden çıkmaktadır. Eğer her bir kişinin iktisadi faaliyeti sonuç olarak toplumun

iyiliğine götürüyor ise, bu faaliyetin herhangi bir biçimde engellenmemesi gerekir.

Smith, metalar ve paranın, sermaye ve emeğin özgür hareketi temin edildiğinde, toplumun kaynaklarının mümkün olan en akılcı biçimde kullanılmış olacağına inanıyordu. Serbest rekabet fikri iktisadi doktrininin abecesiydi. Bu yaklaşım *Ulusların Zenginliği* boyunca görülebilir. Smith bu ilkeyi doktorlara, üniversite profesörlerine ve hatta kilise adamlarına bile uygulamıştır. Eğer bütün mezheplerden din adamları kendi aralarında özgürce rekabet edebilseler ve herhangi bir grubun ayrıcalığı veya tekeli söz konusu olmasa, en zararsız olacakları durum ortaya çıkardı (ve Smith, bunun din adamları hakkında beklenebilecek en iyi durum olduğunu ima ediyordu).

Smith'in başarısı *laissez faire* ilkesini keşfetmesi değil, bu ilkeyi bilinçli ve sistematik olarak savunmasıydı. İlke Fransa'da doğmuştu, ama mantıksal sonucuna kadar geliştirilmesi ve iktisat teorisinin temeli haline gelmesi için bir Britanyalıya ihtiyaç vardı. Dünyanın en gelişmiş sanayi ülkesi haline gelmiş olan İngiltere'nin çıkarları, zaten nesnel olarak serbest ticaretteydi. Fransa'daki fizyokrasi modası, büyük ölçüde aydınlanmış ve liberal aristokratların bir hevesiydi ve kısa sürede gelip geçti. "Moda", Smith için, İngiltere'de burjuvazinin ve burjuvalaşmış soyluluğun imanına dönüştü. İngiliz hükümetinin sonraki yüzyıl boyunca ekonomi politikası, belli bir ölçüde Smith'in programı olmuştur.

İlk adımlar Smith henüz hayattayken atıldı. Bununla ilgili eğlenceli bir öykü vardır. Smith hayatının sonlarında ünlü bir adamdı. 1787'de Londra'ya yaptığı bir ziyarette bir aristokratın evine gider. Salonda, aralarında başbakan William Pitt'in de bulunduğu bir topluluk vardır. Hocalıktan gelen alışkanlığıyla Smith bir elini kaldırır ve "oturun beyler" der. Pitt'in yanıtı gelir: "Hayır, önce siz oturana kadar ayakta duracağız; hepimiz sizin öğrencileriniziz." Bunun bir efsaneden ibaret olması mümkündür. Ama akla da yatkındır. Pitt, ticaret alanında *Ulusların Zenginliği*'nin ruhuna denk düşen bir dizi önlem almıştır.

Smith programını herhangi bir yerde madde madde ortaya koymamıştır, ama bu zor bir iş değildir. *Laissez faire* pratikte şu anlama geliyordu.

Bir: Smith, modern bir terimle söylersek, emek hareketliliğini kısıtlayan bütün önlemlerin iptal edilmesini talep ediyordu. Bu her şeyden önce, zorunlu çıraklık ve iskan yasaları gibi feodal kalıntılara uygulandı. Bu talebin hedefi, kapitalistler için eylem özgürlüğünü güvence altına almaktı. Ancak Smith'in hangi dönemde bunları yazdığı akılda tutulmalıdır; Britanya işçi sınıfı o sıralar, kapitalizmden ziyade yetersiz gelişimden çekiyordu. Sonuç olarak Smith'in talebi ilerici ve hatta insaniydi.

İki: Smith toprakta eksiksiz serbest ticareti savunuyordu. Büyük çiftliklere karşıydı ve miras edinilen toprakların bölünmesini yasaklayan "büyük oğul hakkı" yasasının iptalini öneriyordu. Toprağın, onu en iktisadi biçimde kullanacak veya dolaşıma koymaya ikna olabilecek sahiplerin elinde olmasını istiyordu. Bütün bunlar tarımda kapitalizmin gelişmesine yönelikti.

Üç: Smith sanayi ve iç ticaretin hükümet tarafından düzenlenmesi uygulamasından kalan her şeyin iptalini öneriyordu. İç piyasada belirli metaların satışına yalnızca bütçe geliri adına vergi konabilmeli, ekonomiyi etkileme hedefi olmamalıydı. İngiltere o zamandan beri, ülke içinde meta hareketlerine vergi uygulamamıştır. Ancak Smith'in eleştirisi Fransa için daha etkili ve geçerliydi.

Dört: Smith, İngiliz dış ticaret politikasının bütününü ayrıntılı bir eleştiriye tabi tuttu ve bir serbest dış ticaret programı oluşturdu. Bu en önemli talebiydi ve doğrudan doğruya merkantilizme karşıydı. Böylece, 19. yüzyılda İngiliz sanayi burjuvazisinin bayrağı olan serbest ticaret hareketi doğdu.

Zorlama biçimde etkin bir ödemeler dengesi aramaktan bazı metaların ithalat ve ihracatına konan yasaklara, yüksek gümrük vergilerinden ihracat desteklerine ve tekelci ticaret şirketlerine kadar merkantilist politikanın bütünü, Smith'in suçlamalarına maruz kalmıştır. Smith

özellikle İngiliz sömürge politikasına karşı çıkıyor ve bu politikanın ulusun değil küçük bir tüccarlar grubunun çıkarları tarafından dayatıldığını açıkça ifade ediyordu. İngiltere'nin İrlanda'da ve özellikle Kuzey Amerika sömürgelerinde izlediği, sanayii bastıran ve ticareti kısıtlayan politikalarını, hem kısa görüşlü hem saçma olarak değerlendiriyordu: "Bir halka, kendi ürettiklerinin her parçasıyla dilediğini yapmasını, kendini en avantajlı hale getirecek şekilde sanayiini ve elindeki mallarını kullanmasını yasaklamak, insanoğlunun en kutsal haklarının açıkça ihlalidir."[154]

Bu, 1776'da İngiltere ayaklanan sömürge sakinleriyle savaştayken yayınlandı. Smith, iyi bir Britanyalı olmaya devam etmekle ve sömürgelerin ayrılmalarını desteklememekle birlikte, Amerikan cumhuriyetçiliğine sempati duymuş, İngiltere ile sömürgeleri arasında eksiksiz ve eşit haklar temelinde bir birlik yaratılmasını savunmuştur. Doğu Hindistan Şirketi'nin Hindistan'da yürüttüğü yağma ve baskı politikasına karşı daha az cesur davranmadı. Smith, ayrıca, kilise ve üniversite eğitim sistemi üstüne kitabında kullandığı iğneleyici ve sert sözcükleriyle de hatırlanmalıdır. Fransız dostları Voltaire, Diderot, Morellet ve hatta Mirabeau'nun farklı zamanlarda başlarına gelenden farklı olarak, İngiltere'de ne kellesini ne özgürlüğünü riske atmış olmadığı, hapse gönderilmesinin pek olası olmadığı doğrudur. Ama İngiliz kilisesinin, üniversite yetkililerinin ve sıradan gazete yazarlarının nefret ve saldırılarının ne ölçüde kötü niyetli olabileceğini biliyordu. Bunlardan korkmuş ve korkusunu da gizlememiştir.

Smith'in kişi olarak çekiciliği, doğal olarak tedbirli ve uyanık biri olmasına karşın, gözüpek bir kitap yazmaktan ve yayınlamaktan geri durmamasındadır.

---

[154] A. Smith, *The Wealth of Nations*, (*Ulusların Zenginliği*) c. II, Londra, 1924, s.78.

XI
Sistem Kurucusu Olarak Adam Smith

Ulusların zenginliği

1767 baharında Smith Kirkcaldy'ye çekildi ve bütün zamanını kitabına vakfettiği sonraki altı yıl boyunca hemen hemen sürekli olarak burada yaşadı. Mektuplarından birinde, yaşamın monotonluğu ve bütün enerjisini ve dikkatini tek bir konuya aşırı yoğunlaştırmanın, sağlığını olumsuz etkilediğinden şikayet eder. 1773'te Londra'ya gitmek üzere Kirkcaldy'den ayrılırken, Smith, ölürse edebi mirasını resmen Hume'a bırakmayı düşünecek ölçüde kendini hasta hissediyordu. Yola çıktığında yanındaki elyazmasının tamamlanmış olduğunu düşünüyordu. Ama eserini tamamlamak üç yılını daha aldı. *Ulusların Zenginliği* ile Glasgow derslerindeki iktisat denemeleri arasında çeyrek yüzyıllık bir süre vardır. *Ulusların Zenginliği* gerçekten de Smith'in başyapıtıdır.

An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations (Ulusların Zenginliğinin Doğası ve Nedenleri Üstüne Bir Araştırma) Mart 1776'da Londra'da yayınlandı. Bir önceki yüzyılın İngiliz ve Fransız iktisatçılarının birçok görüşünü tamamlayan ve genelleştiren Smith'in teorik sisteminin temel ilkeleri ilk iki kitapta açıklanır. Özü itibariyle ilk kitap, Smith'in somut kâr ve toprak rantı çerçevesinde incelediği değer ve artı-değer analizini kapsar. İkinci kitap "Doğa, Birikim ve Stokun Kullanılması Üstüne" başlığını taşımaktadır. Diğer

üç kitap Smith'in teorisinin kısmen tarihe, ama özellikle siyasal iktisada uygulanmasıdır. Kısa olan üçüncü kitap, feodalizm ve kapitalizmin oluşumu çağında Avrupa ekonomisinin gelişimini ele almaktadır. Dördüncü ve geniş kitap bir siyasal iktisat tarihi ve eleştirisidir; sekiz bölüm merkantilizme ve bir bölüm fizyokratlara ayrılmıştır. En uzunu olan beşincisi, devlet maliyesi, tahsilat ve harcamalarla ilgilidir. Smith'in temel ekonomik sorunlar üzerine en karakteristik bazı saptamaları, bu kitaplarda daha yoğun somut malzeme ile sunuluyordu.

Ulusların Zenginliği kuşkusuz siyasal iktisat tarihinin en sürükleyici kitaplarından biridir. Walter Bagehot'nun işaret ettiği gibi, bu eser yalnızca bir iktisat incelemesi değil, aynı zamanda "eski çağlar hakkında çok eğlendirici bir kitaptır". *Ulusların Zenginliği*, derin soyutlamanın kaliteli atmosferiyle, Quesnay'in kuru analitik incelemelerinden, Turgot'nun teoremlerinden, Ricardo'nun *İlkeler*inden çok farklıdır. Smith'in eseri geniş bir bilgelikle zarif gözlemleri ve özgün mizah anlayışını birleştirir. İnsan bu kitaptan sömürgeler ve üniversiteler, savaş ve bankacılık, gümüş madenleri ve kaçakçılık, ve başka birçok konu hakkında bir yığın ilginç olguyu öğrenebilir. Modern bakış açısından bakıldığında bunların çoğunun iktisat teorisiyle pek az ilgisi olduğu düşünülecektir. Ama Smith'e göre, siyasal iktisat, neredeyse her şeyi kapsayan bir toplum bilimiydi.

Siyasal iktisatta temel araştırma yöntemi mantıksal soyutlamadır. İktisatta bir dizi temel başlangıç kategorisini belirleyip bunları ilişkilendirmek yoluyla, giderek daha karmaşıklaşan somut toplumsal olguları analiz edebilirsiniz. Adam Smith bu bilimsel yöntemi geliştirmiştir. Sistemini işbölümü, değişim, değişim değeri ve temel sınıfların gelirlerinin oluşması gibi kategoriler üstüne oturtarak kurmaya çalıştı. Bu anlamda, kitapta yer verdiği sayısız konu dışı açıklama ve betimleme, belirli bir kanıtlama değerine sahip olgusal örnekler olarak görülebilir. Ancak Smith bu yüksek bilimsel inceleme düzeyini sürdüremez. Sık sık betimlemeler ve yüzeysel fikirler yazarı uzaklara götürmüş, daha derin bir analitik yaklaşımı terk etmesine neden olmuştur. Bu ikilik,

nesnel açıdan çağın özellikleri ve Smith'in bilimdeki yeriyle, öznel açıdansa zekasının özellikleriyle belirlenmiştir.

Bu noktada Marx şunları yazar: "Smith'in kendisi büyük bir naiflikle sürekli çelişkiler içinde yuvarlanmıştır. Bir yandan ekonomik kategoriler arasında varolan iç bağlantıların ya da burjuva ekonomik sistemin belirsiz yapısının izini sürer. Öte yandan, bununla eşzamanlı olarak bu bağlantıyı, rekabete ilişkin olgularda, burjuva üretim süreciyle ilgilenen ve kendini bu işe veren Adam Smith gibi birine olduğu gibi bilimle ilgisi olmayanlara da göründüğü ve kendini ortaya koyduğu kadarıyla açıklamakla yetinir. Bu yaklaşımlardan biri burjuva sistemin iç bağlantısını ve deyim yerindeyse fizyolojisini açığa çıkartmaya çalışır; buna karşılık ikincisi, yaşamın olgularını dışsal görünümleriyle ve göründükleri kadarıyla alır ve onları yalnızca tanımlar, sınıflandırır, oluşumlarını yeniden hikaye eder ve formel tanımlar altında bir düzene sokar. Smith'te bu yöntemlerin her ikisi birbiriyle kavgasız-gürültüsüz yan yana yer almakla kalmaz, ama aynı zamanda birbirine dolanır ve biri ötekiyle çelişir."[155]

Marx, daha ilerde Smith'in söz konusu ikiliğini, üstlendiği görevin gerçekten de iki boyutlu olmasıyla açıklamıştır. Smith, iktisat bilgisini bir sistem halinde düzenlemeye çabalarken, yalnızca içsel bağlantıların soyut bir analizini sunmakla kalmamış, ayrıca burjuva toplumunu betimlemiş ve bir tanım ve kavramlar sistemi oluşturmuştur. Smith'teki ikilik, temel bilimsel ilkeleri izlemekteki tutarsızlığı, siyasal iktisadın gelecekteki gelişmesi açısından büyük önem taşır. David Ricardo, İskoçyalı Smith'in muhtemelen ilk eleştirmeni olarak, analizci Smith'i betimleyici Smith'e karşı savunur. Ricardo'dan farklı olarak başka yazarların ise, Smith'in yüzeysel, vülger fikirlerini geliştirmek için *Ulusların Zenginliği*'nden alıntı yaptıkları olmuştur.

Smith, bilim olarak siyasal iktisat konusuna ilişkin derinlikli ve öne-

[155] Karl Marx, *Theories of Surplus-Value*, Part II, Moskova, 1968, s. 165 (Türkçesi düzeltilerek *Artı-Değer Teorileri*, İkinci kitap, Sol Yayınları, çev: Y. Fincancı, birinci baskı Ankara 1999, s. 153'den alınmıştır – ç.n.)

mini bugün de koruyan bir yaklaşıma sahipti. Siyasal iktisadın iki yönü vardır. Birinci olarak siyasal iktisat, belirli bir toplumda üretim, değişim ve tüketimin nesnel, insan iradesinden bağımsız olarak varolan yasalarını inceleyen bir bilimdir. Smith araştırmasının ilk iki kitabının konusunu girişte açıklarken, aslında siyasal iktisat anlayışını ortaya koymaktadır. Toplumsal emeğin üretkenliğinin gelişmesinin *nedenleri*ni, ürünün farklı *sınıflar* ve gruplar arasındaki *doğal* bölüşüm düzenini, *sermayenin doğası* ve tedrici *birikim* yollarını incelemeyi önerir.

Bu, toplumun ekonomik yapısına *pozitif*, analitik yaklaşımdır. Bu yaklaşım gerçekte ne olduğunu, gerçekliğin neden gelişim gösterdiğini ele alır. Smith'in siyasal iktisadı, öncelikle, *toplumsal* sorunların, toplumsal sınıflar arasındaki ilişkilerin analizi olarak görmesi önemlidir.

Ancak bir başka yön daha vardır. Smith'e göre, siyasal iktisat nesnel analiz temelinde pratik sorunlara çözüm getirmeli, "insanlar için bol veya geçimini karşılayacak bir gelir elde etmek, veya daha doğru bir ifadeyle, insanların kendileri için böyle bir gelir elde etmelerini mümkün kılmak"[156] için bir *iktisat politikası* geliştirmeli ve önermelidir. Sonuç olarak siyasal iktisat, üretici güçlerin gelişimi için en elverişli koşulları yaratacak düzenin elde edilmesini hedeflemelidir.

Bu da, *normatif*, pratik yaklaşımdır. Böyle bir yaklaşımda iktisatçı "zenginliğin büyümesi" için neyi nasıl yapmak gerektiği sorusuna yanıt vermeye çalışır.

Kural olarak iki yöntem birbirlerine yakından bağlantılıdır ve bütün iktisadi anlayışlarda biri diğerini tamamlar. Ancak aşağıda göreceğimiz gibi, yaklaşımlardan birinin öne çıkması, çoğu ünlü bilim adamının tipik özelliği olmuştur. "Say okulu", "pozitivizm"iyle övünmüş ve normatif tavsiyelerin reddedilmesini vurgulamıştır. Buna karşılık Sismondi, karakteristik çok yönlü yaklaşımıyla iki tutumu hayli organik biçimde birleştirmiştir.

İşbölümü

Adam Smith, işbölümünü toplumsal emek üretkenliğinin gelişmesin-

[156] Adam Smith, *Uluların Zenginliği*, c. I, Londra, 1950, s.395.

de başlıca faktör olarak tanımlar. Gerçek icatları ve aletlerin, makinelerin geliştirilmesini işbölümüne bağlar. Smith'in ünlü iğne fabrikası örneğinde, işçilerin uzmanlaşması ve işlemlerin işçiler arasında bölünmesi sayesinde üretim defalarca artış göstermektedir. İşbölümü bütün kitapta, yazarın iktisadi süreçleri incelemesini mümkün kılan bir tür tarihsel prizmadır.

Smith toplumun "zenginliği"nin, yani ürünlerin üretim ve tüketim miktarının iki faktöre bağlı olduğunu söyler: 1) üretken emeğe katılan nüfusun oranı, 2) emek üretkenliği. İkinci faktörün karşılaştırılamaz ölçüde daha büyük öneme sahip olduğunu, büyük bir ileri görüşlülükle saptamaktadır. Emek üretkenliğini neyin belirlediği sorusunu sormakta ve o gün için mükemmel ölçüde mantıklı bir yanıt vermektedir: işbölümü. Makinelerin henüz ender ve el emeğinin baskın olduğu kapitalizmin manüfaktür aşamasında, üretkenliği artırmak için başlıca faktörün işbölümü olduğu doğrudur.

İşbölümünün ikili bir doğası vardır. Bir fabrikada çalışan işçiler farklı işlemlerde uzmanlaşmakta ve birlikte bitmiş bir mal, örneğin bir iğne üretmektedirler. Bu türlerden biridir. Diğeri hayli farklıdır. Toplumda tekil işletmeler ve sektörler arasında da işbölümü olur. Sürü besleyicisi hayvanları besler ve kesimhaneye *satar*; kasap hayvanı keser ve derisini tabakhaneye *satar*; tabakçı deriyi işler ve ayakkabıcıya *satar*...

Smith, iki işbölümü türünü karıştırmış ve aralarındaki temel farkı görememiştir. İlk durumda malı alan veya satan yoktur; ama ikinci durumda vardır. Smith bütün toplumu dev bir fabrika, işbölümünü de "ulusların zenginliği"ne hizmet eden, insanın iktisadi işbirliğinin evrensel biçimi olarak görmüştür. Bu yaklaşım burjuva toplumuna genel bakışıyla bağlantılıydı; Smith burjuva toplumunu tek olası, doğal ve ebedi toplum sayıyordu. Aslında, Smith'in gördüğü işbölümü özel olarak kapitalist işbölümüydü; temel özellikleri ve sonuçları bu karakter belirliyordu. İşbölümü yalnızca toplumun ilerlemesine katkıda bulunmuyor, emeğin sermayeye itaatini geliştiriyor ve güçlendiriyordu.

Başka birçok kişi gibi Smith de bu sorun karşısında iki yüzlü dav-

ranarak, kitabın başlangıcında kapitalist işbölümünü övmekte, başka bir pasajda ise işçi üzerindeki kötü etkilerini ortaya koymaktadır: "İşbölümünün gösterdiği gelişme içinde, iş görerek yaşayanlardan pek çoğunun, yani büyük halk topluluğunun çalışması, birkaç pek basit işlemle çoğu zaman bir iki işlemle sınırlanmaya başlar... Kendi belli zanaatındaki el yatkınlığını, öyle görülüyor ki, bu şekilde düşünsel, toplumsal ve savaşçı erdemlerinin pahasına elde eder. Hoş; önerilmesine hükümetçe biraz zahmete katlanılmadıkça, hiç ileri gitmiş, uygar toplumda, yoksul işçilerin, yani büyük halk çoğunluğunun ister istemez içine yuvarlanacağı durum işte budur."[157] İşçi sermayenin, kapitalist üretimin aciz bir eklentisine dönmektedir. Marx buna "kısmi işçi" demiştir.

Pasajın son cümlesi gözden kaçabilir. *Laissez faire*'in koşulsuz bir destekçisinden biraz beklenmedik bir cümledir bu. Smith, kapitalizmdeki tehlikeli eğilimi fark etmiştir: Eğer her şey doğal akışına terk edilirse, nüfusun kayda değer bir kısmı için bozulma tehlikesi doğacaktır. Smith, bunu önlemek için devletten başka bir güç göremez.

İşbölümünü ve meta değişimi sürecini betimledikten sonra Smith, düzenli değişimi mümkün hale getiren para sorununa eğilir. Kısa olan dördüncü bölümde, paranın doğasını ve diğer metalardan ayrı özel bir meta olarak, evrensel eşdeğer olarak ortaya çıkışını tartışır. Smith sık sık para ve kredi konusuna geri döner; ama bir bütün olarak bakıldığında, bu iktisadi kategoriler yazılarında küçük bir yer kaplar. Parayı, iktisadi süreçlerin akışını kolaylaştıran teknik bir alet olarak görür ve "dolaşımın büyük tekeri" diye adlandırır. Krediye, yalnızca sermayeyi hareketlendiren bir araç olarak bakar ve fazla özen göstermez. Smith'in görüşlerinin değeri, aslında, para ve krediyi üretimden hareketle ele alması ve üretime oranla bağımlı bir role sahip olduklarını

[157] Adam Smith, *The Wealth of Nations*, c. II, Londra, 1924, s.263, 264. (Türkçesi: *Milletlerin Zenginliği*, çev: Haldun Derin, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. basım İstanbul, Kasım 2006, s. 872-873)

görmesiydi. Ancak bu görüşler de tek yanlı ve kısıtlıydı. Smith, para ve kredi faktörlerinin sahip olduğu bağımsızlığı ve üretim üstünde yapabilecekleri büyük etkiyi küçümsemiştir.

Ulusların Zenginliği'nin ilk dört bölümü kolay okunur ve içerikleri de hayli eğlencelidir. Bu bölümler yazarın öğretisinin merkezine, değer teorisine giriş işlevi üstlenmişlerdir. Smith değer teorisine yaklaşırken, konunun "aşırı soyut" niteliği nedeniyle, okurdan ısrarla "sabır ve dikkat" rica etmektedir.

Emek değer

Smith'in ilk eleştirmenleri genellikle yöntem ve fikirlerini kullandılar. Sonuç olarak Smith'in, özellikle Ricardo'nunkiyle de birleşen etkisi 1860'lara kadar muazzam boyutlarda oldu. Sonra durum değişti. Bir tarafta ortaya Marksizm çıktı. Ve diğer yanda, siyasal iktisadın öznelci okulu, kısa süre içinde burjuva biliminde başat okul haline geldi.

Smith'e yönelik tutum "katılaştı" ve ilk kurban da, elbette değer teorisi oldu. Ancak bu bir anda ortaya çıkmadı. 19. yüzyılın ikinci yarısının ünlü İngiliz iktisatçısı Alfred Marshall, Ricardo'yla bağını koruyordu ve yeni öznelci görüşleri Ricardo ile uzlaştırmaya çalışıyordu. Marshall, Smith hakkında "başlıca eseri, değerle ilgili olarak Fransız ve İngiliz çağdaşlarının ve öncüllerinin kurgularını birleştirmesi ve geliştirmesiydi"[158] diyecekti.

Eserlerini kırk yıl daha sonra veren, önde gelen Amerikalı iktisatçı Paul H. Douglas da bir diğer tutumu temsil ediyordu. Douglas, Smith'i öncüllerindeki en değerli unsuru reddetmekle ve değer teorisiyle İngiliz siyasal iktisadını, bütün yüzyıl boyunca içinden çıkmayı başaramayacağı bir çıkmaza sokmakla suçladı. Schumpeter, *İktisadi Analizin Tarihi* adlı çalışmasında, Smith'e yönelik olarak görünüşte saygılı, ama aslında çok kuşkucu bir tutumu destekledi. Schumpeter, gerçekten de, Smith'in emek değer teorisini destekleyip desteklemediğinden kuşkuluydu. Son olarak, iktisadi düşünce tarihi konulu daha or-

[158] Aktaran J. A. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, s. 307.

talama bir Amerikan ders kitabında (J. F. Bell) şunlar yazıldı: "Smith'in değer teorisine katkıları aydınlatıcı olmaktan çok kafa karıştırıcıdır. Hatalar, kusurlar ve çelişkiler Smith'in tezine bela olmuştur."[159]

Bütün bunlarda bir tane tartışmasız doğru vardır: Smith'in değer teorisi ciddi eksikler içerir. Ama Marx'ın belirttiği gibi, bu eksikler ve çelişkiler iktisat teorisi açısından kendi yollarında mantıklı ve verimlidir. Smith, emek değer teorisini, çok sıradan göründüğü başlangıçtaki en basit formülasyonundan alıp, kapitalizmde serbest rekabet koşulları altında, meta-para değişimi ve fiyat oluşumunun gerçekleştiği gerçek sisteme taşımayı denemiştir. Bu araştırması sırasında çözülmez çelişkilerle yüz yüze gelmiştir. Marx, bunun nihai nedeninin, Smith'te (ve Ricardo'da) kapitalizme dönük tarihsel bir bakışın bulunmaması, bu ikisinin sermaye-ücretli emek ilişkisini ebedi olarak, mümkün tek ilişki türü olarak kabul etmeleri olduğuna inanıyordu. Bunun dışında, Smith'in tek bildiği, neredeyse bir mit olarak gördüğü "toplumun yabani durumu"ydu. Yine de değer sorununa büyük bir bilimsel derinlikle yaklaşmayı başardı.

Smith tüketim ve değişim değeri kavramlarını, kendinden önceki herkesten daha kesin biçimde tanımlamış ve sınırlarını belirlemiştir. Fizyokrat dogmasını reddedip tezini kendi işbölümü teorisine oturtan Smith, bütün üretken emek türlerinin, değer yaratma açısından eşdeğer olduğunu kabul eder. Böylece, değişim değerinin, değerin özü üstünde, yani -Marx'a başvurursak- bütün üretken insan etkinlikleri olarak emeğin üstünde temellendiğini kavramaktadır. Bu saptama, Marx'ın emeğin soyut ve somut emek olarak ikili doğasını keşfetmesinin yolunu döşemiştir. Smith, kalifiye ve karmaşık emeğin, kalifiye olmayan ve basit emeğe göre zaman birimi başına daha fazla değer ürettiğini ve kalifiye ve karmaşık emeğin, belirli çarpanlar yardımıyla diğerine indirgenebileceğini anlamıştır. Belirli bir ölçüde anladığı bir şey de, bir metanın değer büyüklüğünün bireysel üreticinin harcadığı cari emekle değil, toplumun belirli bir konumunda ortalama gerekli

[159] J. F. Bell, *A History of Economic Thought*, s. 188.

emek harcamasıyla belirlendiğidir.

Smith'in bir metanın doğal ve piyasa değeri arasında yaptığı ayrım da verimlidir. Doğal fiyattan temelde değişim değerinin parasal ifadesini anlamış ve uzun vadede piyasa fiyatlarının, bir dalganın merkezi gibi, doğal fiyata yaklaşacağına inanmıştır. Serbest rekabet altında talep ve arz dengesinde, piyasa fiyatları doğal fiyatlarla çakışır. Smith, uzun vadede fiyatların değerden sapmasına neden olan faktörlerin analizi için de gerekli temeli atmış, tekeli en önemli yere yerleştirmiştir.

Smith'in derin sezgisi, sonraki yüzyıl boyunca değer ve fiyatların oluşumu teorisinin merkezinde duran sorunu ortaya koymasında da görülmektedir. Marksist kategorilerde, bu, değerin üretim fiyatına dönüşümüdür. Smith, kârın sermayeye orantılı olma eğiliminde olduğunu biliyordu ve üstüne doğal fiyatı yerleştirdiği ortalama kâr oranının doğasını da anlamıştı. Zayıflığı, bu olguyu emek değer teorisiyle bağlayamamasında, birleştirememesinde yatıyordu.

Engels'in yazdığı gibi, Smith'te "değer üzerine açıkça karşıt yalnızca iki görüş değil, ama üç, hatta hepsini sayarsak, rahatça yan yana gelip çaprazlaşan dört görüş"[160] bulacağımızı yazmıştır. Bunun başlıca nedeni, açıkça, Smith'in o dönem geliştirdiği ve kendi adına kayıtlı emek değer teorisi ile kapitalist ekonominin karmaşık ve somut süreçleri arasında yeterli mantık bağlarını bulamamasıdır. Dolayısıyla o da başlangıçtaki anlayışını değiştirmeye ve uyarlamaya başlamıştır.

Önce, bir metanın içerdiği gerekli emek miktarı tarafından belirlenen değerin (birinci ve ana görüş) yanına, değerin söz konusu metayı satın alabilecek emek miktarı tarafından belirlendiği ikinci bir yaklaşım getirdi. Ücretli emeğin bulunmadığı ve meta üreticilerinin kendilerine ait üretim araçlarıyla çalıştıkları basit meta ekonomisinde, bu büyüklük olarak bir ve aynı şeydir. Örneğin bir dokumacı, kumaş parçası ile bir çift çizmeyi değiş tokuş eder. Kumaşın parçasının bir çift çizme değerinde olduğunu veya çizme yapımcısının çizmeleri yapması için gereken zaman kadar emek değerinde olduğunu söyleyebiliriz. Ancak

[160] Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, s. 275 (Türkçe basım, Sol yayınları 1977'de s. 371)

nicel çakışma nitelik kanıtı değildir; çünkü verili bir metanın değeri nicel olarak yalnızca tek yönlü, yani diğer metanın bilinen miktarı olarak belirlenebilir.

Smith bu ikinci değer yorumunu kapitalist üretime uygulamayı denediğinde, ayaklarının altındaki zemini bütünüyle yitirdi. Çizme yapımcısı bir kapitalist için çalışıyorsa, yaptığı çizmelerin değeri ile emek karşılığında aldığı "emeğinin değeri" bütünüyle farklı şeylerdir. Bu, işçinin emeğini satın alan işverenin, bu emek için ödediğinden (aslında satın alınan, Marx'ın kanıtladığı gibi emek gücü, çalışma yeteneğidir) daha fazla değer kazandığı anlamına gelir.

Smith emek değer teorisi açısından bu olguyu açıklayamadı ve kapitalistler ve ücretli işçilerin bulunmadığı "toplumun yabani durumu"nda yani Marksist terminolojiyi kullanırsak, bir basit meta ekonomisinde, değerin yalnızca emek tarafından belirlendiği gibi yanlış bir sonuca vardı. Smith, kapitalizm koşulları için değer teorisinin üçüncü bir versiyonunu[161] inşa etti: Bir metanın değerinin basit bir biçimde, işçi ücretleri ve kapitalistin kârı (ve bazı dallarda toprak rantı) dahil, maliyetlerden oluştuğuna karar verdi. Bu değer teorisinin, sermayenin ortalama kârı, "doğal kâr oranları" olgusunu açıklar gibi görünmesi, güvenini tazeledi. Smith, değeri üretim fiyatıyla eşitlemiş ve bunlar arasındaki karmaşık ara bağları görmezden gelmiş oluyordu.

Bu, ertesi yüzyılda önemli rol oynayacak olan "üretim maliyetlerinin belirlediği fiyatlar teorisi"ydi. Burada Smith, metanın fiyatının esasen maliyetler ve ortalama kâr ile belirli bir momentteki arz ve talep tarafından belirlendiğini düşünen kapitalistin pratik bakış açısını benimsemiş oluyordu. Bu değer kavramı, emek, sermaye ve toprağı eşit konumdaki değer yaratıcıları olarak resmeden yaklaşıma büyük alan sunmaktaydı. Siyasal iktisadı kapitalistlerin ve toprak sahiplerinin çıkarlarını savunmak için kullanmaya çalışan Say ve öteki iktisatçılar, kısa süre içinde, Smith'ten bu çıkarsamayı yapacaklardı.

---

[161] Dördüncü versiyon, değerin, emeğin katlandığı yükün sonucu olarak görüldüğü öznelci yorumdur ve Smith'te ancak embriyon olarak bulunur.

Sınıflar ve gelirler

Bildiğimiz gibi değer teorisi iki bağlantılı soruya yanıt getirir: fiyatların nihai tabanı ve gelirin nihai kaynağı. Smith birinci soruya kısmen doğru yanıt vermiş, ama bu yanıtı gerçeklikle uyumlulaştırmayarak vülger bir pozisyon benimsemiştir. Emek değer teorisini geliştirerek ikinci sorunun bilimsel çözümüne de katkıda bulunmuş, ama yine tutarsız kalmıştır.

Smith, "toplumun yabani durumu"ndan ne anlıyordu? Bunu aşağı yukarı bir mit olarak görse de, bu anlamı büyük bir mitti. Acaba özel mülkiyetin olmadığı bir toplumu mu kast ediyordu? Muhtemelen hayır. Smith insanlığın ne geçmişinde ne geleceğinde bir "altın çağ" görmedi. Muhtemelen aklından özel mülkiyetin varolduğu, ama sınıfların bulunmadığı bir toplum geçirmişti. Böyle bir toplumun mümkün olup olmadığı veya hiç görülüp görülmediği bütünüyle başka bir sorudur.

Bir milyon çiftçinin her birinin tam tamına yeteri kadar toprağa ve çalışma aletlerine sahip oldukları ve tam tamına kişisel tüketime ve ailenin geçimi için gerekli değişime yetecek kadar üretim yaptıkları bir toplum hayal edelim. Ek olarak toplumda, kendi emek ve hammaddeleriyle çalışan bir milyon da bağımsız zanaatkar bulunsun. Bu toplumda emeğin kiralanması söz konusu değildir.

Quesnay'in bakış açısına göre bu toplumun iki sınıfı, Smith'e göre yalnızca bir sınıfı vardır. Smith'in yaklaşımı daha doğrudur; çünkü sınıflar birbirlerinden, insanların istihdam edildiği ekonomi dalına göre değil, bu insanların üretim araçlarıyla ilişkisine göre ayrılırlar. Smith, bu koşullarda meta değişiminin emek değerine göre gerçekleştiğini ve emeğin bütün ürününün (veya değerinin) işçiye ait olduğunu söyler: Ne mutlu ki, işçinin bunu paylaşacağı kimse yoktur. Ancak bu günler çok geçmişte kalmıştır. Toprak, toprak sahiplerinin özel mülküdür. Atölye ve fabrikalar kapitalist sahiplerinin ellerindedir. Modern toplum böyledir. Modern toplum üç sınıftan oluşur: ücretli emekçiler, kapitalistler ve toprak sahipleri. Smith, çeşitli ara katman ve grup görürken oldukça gerçekçidir. Ama temel iktisadi analizde bu ihmal edi-

lebilir ve üç sınıflı bir modelden hareket edilebilir.

Sonuçta, bugün işçi kural olarak başkasının toprağında ve başkasının sermayesinin yardımıyla çalışmaktadır. Dolayısıyla emeğinin ürününün bütünü artık kendisine ait değildir. Bu ürün veya değerden, önce toprak sahibinin rantı çıkartılır. İkinci olarak da, işçileri kiralayan ve çalışmaları için alet ve malzeme veren kapitalist işverenin kârı.

Smith, kapitalist ve toprak sahibinin emeği sömürmelerinin bir ifadesi olarak artı-değer anlayışına yaklaşmıştır. Ancak Marx öncesi bütün iktisatçılar gibi, Smith de artı-değeri özel bir kategori olarak ayırt etmemiş, bunun yerine burjuva toplumda aldığı kâr, rant ve faiz gibi somut biçimler altında incelemiştir. Paul Douglas, *Ulusların Zenginliği*'nde, Smith'in önceleri işçiye ait olup sonradan kendisinden alınan emeğin tam ürününden söz ettiği beş pasaj bulmuştur. Douglas'a kalırsa bu cümle "sosyalist düşünce tarihinde büyük öneme sahiptir ve Adam Smith'te bulunması da çok anlamlıdır..."[162]

Bu çok doğrudur. Yeri gelmişken, *Ulusların Zenginliği*'nin metninin araştırmacıların çok titiz sorgulama ve analizine konu olduğunu söylemeliyim. Bu kadar çok sayıda farklı ve hatta çelişik saptamanın bulunduğu büyük edebi eser az bulunur.

Smith'in düşüncesindeki bir diğer yönelim, değeri gelirlerin, yani ücret, kâr ve rantın toplamı olarak ele almasıdır. Aslında, kâr ve rant bu değeri oluşturuyorlarsa, metanın tam değerinden çıkartılamazlar. Burada gelirlerin dağılımına ilişkin bütünüyle farklı bir bakış buluruz: her bir üretim faktörü (bu terim sonradan çıkmıştır), yani emek, sermaye ve toprak, bir metanın değerinin yaratılmasına katılmakta ve doğal olarak bir paya hak kazanmaktadır. Bu noktayla, 19. yüzyılın mazeretçi (apologist) iktisatçılarının ilan ettiği "ulvi sermaye hakkı" arasında fazla bir mesafe yoktur.

Değeri gelirlerden oluşturan Smith, her bir gelirin doğal oranının

[162] Adam Smith, 1776-1926. "Lectures to Commemorate the 150th Anniversary of the Publication of the *Wealth of Nations*" (*Ulusların Zenginliği*'nin Yayınının 150. Yıldönümünü Kutlama Seminerleri), Chicago, 1928. s. 96,

nasıl oluştuğunu, yani tekil metanın ve bütün ürünün değerinin toplumun sınıfları arasında hangi yasaya göre bölüştürüldüğünü incelemeye karar vermiştir.

Smith üç geliri incelerken, bir ölçüde yeniden artı-değer teorisine geri döner. Ücret teorisi bugün bile ilgi çekicidir. Elbette *ücret* teorisi birçok açıdan tatmin edici değildir; çünkü Smith işçinin emek gücünü kapitaliste satmasında içerilen ilişkilerin gerçek doğasını anlamamıştır. Emeğin meta olduğunu ve sonuç olarak doğal bir fiyatının olduğunu varsaymıştır. Ama bu doğal fiyatı, tam da Marx'ın işgücünün değerini tanımladığı gibi, işçinin ve ailesinin geçimi için gereken araçların değeri olarak tanımlar. Smith buna bir dizi gerçekçi ve önemli ek yapmıştır.

Birinci olarak, işgücünün değerinin (onun kullandığı terimle "doğal ücretler") geçim araçlarının yalnızca fiziki azami düzeyi tarafından belirlenmediğini, aynı zamanda mekana ve zamana bağlı olduğunu, yani bir tarihsel ve kültürel unsur içerdiğini anlamıştır. Smith İngiltere'de erkekler ve kadınlar, İskoçya'da sadece erkekler için bir gereklilik haline gelmiş bulunan, Fransa'da kimse için gereklilik olmayan kösele ayakkabı örneğini verir. Ekonominin gelişmesiyle birlikte ihtiyaçların genişlediği ve gerçek metalarda ifade edilen işgücünün değerinin artacağı kabul edilmelidir.

İkinci olarak, Smith düşük ücretlerin fiziki asgari düzeye yakınlığının temel nedenlerinden birinin, işçinin kapitaliste oranla pazarlık pozisyonunun zayıf olması olduğunu da açık biçimde görmüştür. Bunu daha güçlü bir dille de yazmıştır. Bu noktada işçilerin örgütlenme ve dayanışmasının, direnmelerinin, girişimcilerin açgözlülüğüne sınır getirebileceği kabul edilmelidir.

Üçüncü ve son olarak, Smith ücret eğilimini ülke ekonomisinin durumuyla bağlantılandırmıştır. Ülke ekonomisi üç durumda olabilir: Gelişen ekonomi, gerileyen ekonomi ve durgun ekonomi. Smith, birinci durumda, genişleyen bir ekonomide emeğe talep çok olacağı için ücretlerin yükseleceğine inanıyordu. Kapitalist ekonominin sonraki gelişimi, gerçekten de genişleyen bir ekonominin işçilerin yüksek

ücret mücadelesine yardımcı olacağını göstermiştir.

Smith daha sonra kârı siyasal iktisatta özel bir ekonomik kategori haline getirir. *Kârın* "denetim ve yönetim" gibi özel bir emek türü için ödenen ücretler olduğu görüşünü temelden reddetti. Kâr miktarının, çalışmanın zorluk derecesiyle ilgili varsayımlarla hiç ilgisinin bulunmadığını, sermaye miktarınca belirlendiği gösterdi. Bu ve başka bir dizi pasajda Smith kârı sömürücü bir gelir, artı-değerin temel biçimi olarak yorumlar.

Bu görüşün hemen yanı başında, kârı, kapitalistin girdiği riskin, işçiye verdiği geçim araçlarının, çeşitli şeylerden feragat etmesinin karşılığında aldığı doğal ödül sayan yüzeysel burjuva bakışı buluruz.

Sermaye

Klasik burjuva siyasal iktisatçılar da dahil, Marx öncesi dönemin iktisatçıları sermayeyi, basit biçimde, birikmiş alet, hammadde, geçim aracı ve para rezervi olarak görmüşlerdir. Böyle bir rezerv olmadan herhangi bir üretim mümkün olamayacağından, bu bakış, sermayenin her zaman varolduğu ve her zaman varolacağı anlamına gelir. Marx bu görüşe karşı çıkmış ve sermayeyi tarihsel bir kategori olarak yorumlamıştır. Sermaye ancak işgücü bir meta haline geldiği, toplumun temel figürleri, üretim araçlarına sahip olan kapitalistler ve çalışma yetenekleri dışında herhangi bir araca sahip olmayan ücretli işçiler olduğu zaman ortaya çıkar. Sermaye bu toplumsal ilişkinin ifadesidir. Her zaman varolmuş değildir ve asla ebedi değildir. Sermayeye bir metalar ve para tutarı olarak bakılabilmesi bile, ancak söz konusu meta ve paraların, işçilerin kapitalist tarafından mülk edinilen ödenmemiş (artı) emeklerinin cisimleşmesi ve bu emeğin yeni parçalarının da mülk edinilmesinin kural olması anlamına gelir.

Marx'ın, Smith'in artı-değerin asıl kökenini anladığını söylediği pasaj şöyledir: "Birtakım kimselerin elinde mal mevcudu birikti mi, bunlardan kimi tabii, bu mevcudu, hamarat kişileri işe koşmak üzere kullanır. Bunların yaptığı işin yahut bunların emeğinin gereçlere kattığı değerin

satışından kazanç elde etmek için, bu kimseler onlara gereç ve geçim maddesi sağlar."[163] Smith burada sermayenin tarihsel oluşum sürecine ve yarattığı toplumsal ilişkilerin sömürücü özüne göndermede bulunmaktadır. Ancak ikinci kitapta özel bir sermaye analizi yapan Smith, bu derin bakış açısını nerdeyse bütünüyle terk eder. Yaptığı "teknik" sermaye analizi Turgot'nunkiyle benzeşir. Ama Smith sabit ve döner sermaye, sermaye yatırımının değişik alanları, borç sermaye ve borç faizi gibi soruları Turgot'dan veya başkalarından daha sistematik ve detaylı biçimde inceler.

Smith'i ayırt eden ve bütün sunumuna bir otorite sesi kazandıran nokta, iktisadi ilerlemenin belirleyici etkeni olarak *sermaye birikimi*ne vurgu yapmasıdır. Adam Smith büyük tutarlılık ve gayretle, birikimin ulusun zenginliğinin anahtarı olduğunu, tasarrufta bulunan herkesin ulusun velinimeti ve savurganlık yapanınsa düşmanı olduğunu kanıtlamaya çabalar. Bu tutum, sanayi devriminin temel iktisadi sorununu derinlemesine anladığını göstermektedir. Modern İngiliz araştırmacıların tahminlerine göre, İngiltere'de tasarruf oranı (biriktirilen kısmın ulusal gelire oranı) 18. yüzyılın ikinci yarısında ortalama yüzde 5'in üstüne çıkmamıştır. Bu oran, büyük olasılıkla, yaklaşık 1790'da sanayi devrimi en yoğun evresine girene kadar yükselmeye de başlamamıştı. Tabii ki, yüzde beş çok düşüktür. Bugün yüzde 12-15 arası, şöyle böyle tatminkar sayılmakta, yüzde 10 tehlike işareti, yüzde 5 ise felaket olarak algılanmaktadır. Tasarruf oranını ne pahasına olursa olsun yükselt! Modern zamanın kavramlarıyla söylersek, Smith'in savunduğu budur.

Kim biriktirebilir, kim biriktirmelidir? Elbette kapitalistler, zengin çiftçiler, sanayiciler ve tüccarlar. Smith bu kesimlerin önemli toplumsal işlevinin biriktirmek olduğunu düşünmektedir. Daha Glasgow'daki derslerde, sermayenin yerel şövalyelerinin "çileciliği"nden onaylayarak söz ediyordu. Bütün kentte, bir uşaktan daha tutumlu davranan bir zengin bulmak zordu. Smith, üretken işçi tutan zenginleşir, uşak tutan

[163] Adam Smith, *The Wealth of Nations*, age, s. 42. (Türkçesi: *Milletlerin Zenginliği*, çev: Haldun Derin, s.52)

yoksullaşır, diye yazıyordu. Bu, bütün bir ülkeye uygulanabilir. Herkes, nüfusun üretici çalışmaya katılmayan kesimini asgariye indirmek için çabalamalıdır. Smith'in üretici çalışma kavramı, devlet bürokrasisi, ordu ve kilise gibi feodal unsurların bulunduğu ve her şeyin de bunlara bağlı olduğu bir toplumda zor işti. Marx'ın dediği gibi, üretimin üstünde bir yük oluşturan, birikimi engelleyen bu güruha karşı eleştirel tutum, dönemin gerek burjuvazisinin gerekse işçi sınıfının bakış açısını ifade ediyordu.

Smith şöyle yazıyor: "Örneğin hükümdar, onun adalet ve savaş memurları, bütün ordu ve donanma üretken olmayan emekçilerdir. Bunlar kamu görevlileridir ve başka insanların çalışmasının yıllık ürününün bir bölümüyle varlıklarını sürdürürler... Aynı sınıfın içinde, kimileri vakur ve önemli, kimileri de lüzumsuz başka mesleklerden insanlar da vardır: din adamları, hukukçular, hekimler, her türden edebiyat ve bilim insanları, oyuncular, soytarılar, müzisyenler, opera şarkıcıları, dansçılar vb."[164]

Aynı kumpanyanın parçası olarak hükümdar ve soytarılar! Subaylar da din adamları da asalak! Akademik vicdanı, yazarı, kendisinin de parçası olduğu "her türden edebiyat ve bilim insanları"nın da iktisadi bakış açısıyla üretken olmayan işçiler kapsamına girdiğini kabul etmeye sürüklemektedir. Bu cümlelerde, kuşkusuz gözüpek ve etkili bir ironi vardır; ama bu alaycılık bir profesör ciddiyeti ve nesnelliğinin arkasına iyi gizlenmiştir. İşte Adam Smith budur.

Smithçilik

Smith'in öğretisi, en fazla, sanayi kapitalizminin 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl başlarında zirve yaptığı ve burjuvazinin devlet iktidarını önemli ölçüde eline aldığı ülkeler olan İngiltere ve Fransa'da etkili oldu.

Ancak İngiltere'de, Smith'in izleyicileri arasında Ricardo'ya gelene kadar önemli ve bağımsız bir düşünür çıkmadı. Smith'in ilk eleştir-

[164] Adam Smith, *The Wealth of Nations*, c. I, Londra, 1924, s. 295

menleri, toprak sahiplerinin çıkarlarını savunanlar oldu. İngiltere'de bunlar arasında öne çıkanlar Malthus ve Lauderdale kontuydu.

Fransa'da Smith'in öğretisi önce geç dönem fizyokratlardan soğuk bir kabul gördü. Sonra devrim ilgiyi iktisat teorisinden uzaklaştırdı. 19. yüzyılın tam başı dönüm noktası oldu. *Ulusların Zenginliği*'nin Germain Garnier tarafından yapılan ve çevirmenin yorumlarını da içeren ilk düzgün çevirisi 1802'de yayınlandı. Say ve Sismondi 1803'te, Smith'in taraftarı olarak belirdikleri kitaplar yayınladılar. Say, Smith'i, "saf" haline oranla burjuvaziye daha iyi uyan bir yoruma tabi tuttu. Kapitalist sınaî gelişim için mücadele ettiği ölçüde, Say'in birçok görüşü Smith'e yakınlaşıyordu.

Smith'in öğretisinin, İngiltere ve Fransa'da taşıdığı ilerici nitelik, feodal gericiliğin üstün olduğu ve burjuva gelişmelerin yeni başladığı Almanya, Avusturya, İtalya, İspanya ve elbette Rusya gibi ülkelerde çok daha açıktı. Smith'in kitabının önceleri İspanya'da engizisyon tarafından yasaklandığı söylenir. Merkantilizmin Alman versiyonu olan Kameralist görüşe bağlı gerici Alman profesörleri uzun süre Smith'i tanımayı reddetmişlerdir. Ancak Alman devletlerinin en büyüğü olan Prusya'da Smith'i görüşleri olaylar üstünde etkili oldu. Napolyon Savaşları döneminde burjuva liberal reformları başlatanlar Smith taraftarlarıydı.

Smith'in öğretisi ve etkisinden söz ederken tutarsız olduğunu, kitaplarındaki sunumun heterojen ve hatta çelişik anlayışlar barındırdığını, ona öğretmen ve öncü gözüyle bakan insanların yazara tamamen farklı görüş ve ilkeler atfetmesinin mümkün olabildiğini akılda tutmak gerekir. 1820 ve 1840'larda Ricardo'nun öğretisini burjuvaziye karşı çevirmeye uğraşan İngiliz sosyalistleri, kendilerini Adam Smith'in manevi mirasçıları addediyorlardı ve öyleydiler. Bu insanlar, Smith'in emeğin tam ürünü teorisi ve kapitalistlerin ve toprak sahiplerinin gelirlerinin bundan çıkartılması yolundaki teorisini temel alıyorlardı. Öte yandan burjuva siyasal iktisadında vülger mazeretçi eğilimi temsil eden Fransa'daki "Say okulu" da kendini Smith'in devamcısı saymıştır.

Bunlar da Smith'in düşüncesindeki bir başka yönü, ürün ve değerinin yaratılmasında üretim faktörlerinin işbirliği fikrini temel almışlardı. Yine Smith'in serbest ticaret tezini ödünç alıyor, ama buna kaba ticari bir karakter yüklüyorlardı.

Smith'ten yola çıkan en önemli teorik hat, bizi Ricardo ve Marx'a götürür.

Smith'in öğretisi, teori ve somut iktisadi ve sosyal politika açısından farklı yönlere sahiptir. Smith'in kimi izleyicileri ondan serbest dış ticaret, korumacılığa karşı mücadele gibi özellikleri almışlardır. Bu tezler somut duruma bağlı olarak ilerici veya epey gerici nitelik kazanabilir. Örneğin Prusya'da serbest ticaret kampanyasını yürütenler muhafazakar Junker çevreleriydi. Ucuz yabancı sanayi ürünlerinin ithal edilmesinde ve tahılın serbest ihracında bunların çıkarı vardı.

Ancak Smith örneğinde serbest ticaretin, geniş anti-feodal ekonomik ve siyasi özgürlük programının yalnızca bir parçası olduğunu iyi biliyoruz. Smith'in uygarlık tarihindeki büyük rolü, (çoğu zaman diğer önde gelen 18. yüzyıl düşünürlerinin görüşleriyle neredeyse ayrılmaz biçimde kaynaşan) fikirlerinin 19. yüzyılın ilk yarısındaki birçok ilerici ve özgürlükçü harekette hissedilmesinden kaynaklanır.

Smith'in kişiliği

Smith'in yaşamına dair söylenecek az şey kaldı. *Ulusların Zenginliği*'nin yayınından iki yıl sonra, Buccleuch Dükünün ve başka etkili tanışıkları ve hayranlarının çabalarıyla, Edinburgh'da rahat ve yıllık 600 poundluk geliri olan bir gümrük komisyonculuğu görevine kavuştu. Bu para o zaman için çok önemliydi. Smith kalan günlerini gümrüklerde, vergi işlemlerini denetleyerek, Londra'yla yazışarak ve zaman zaman kaçakçıları yakalamaya asker yollayarak geçirdi. Edinburgh'a taşındı ve kentin eski bölgesinde bir daire kiraladı. Eski mütevazı yaşamını sürmeye çalışırken hayır işlerine önemli paralar harcadı. Gerisinde bıraktığı tek değerli şey zengin kitaplığı oldu. Kendisi hakkında "kitaplarım dışında hiçbir züppeliğim olmadı" derdi.

18. yüzyılda, Smith'inki gibi devlet görevleri hep bir himaye ilişkisiyle verilir ve tam bir arpalık olarak görülürdü. Ama vicdan sahibi ve mektepli Smith görevlerini ciddiye alarak önemli bir zamanı bürosunda geçirdi. Bu (artı, yaşı ve hastalığı) daha fazla ciddi çalışma yapma imkanını ortadan kaldırdı. Anlaşılan Smith'in de buna yönelik özel bir arzusu yoktu. Başlangıçta üçüncü büyük eseri olacak olan evrensel bir kültür ve bilgi tarihi kitabı yazmayı planladığı doğrudur. Ama kısa süre içinde bu niyetini terketti. Ölümünden sonra astronomi, felsefe ve hatta güzel sanatlar üstüne ilginç notları bulunmuş ve yayınlanmıştır. Eserlerinin yeni baskılarını hazırlamak çok zamanını alıyordu. Hayattayken, İngiltere'de *Ahlaki Duygular Teorisi*'nin altı, *Ulusların Zenginliği*'nin beş baskısı yapıldı. Üçüncü baskıda (1784) özellikle "Merkantil sistemin sonucu" başlıklı bölüme, bazı önemli ekler yaptı. Kitaplarının başka dillerde basılmasıyla da ilgileniyordu; iki Fransızca baskı yapıldı, bir Almanca, bir Danca ve bir İtalyanca baskı hazırlanıyordu. *Ulusların Zenginliği* İngilizce olarak İrlanda ve Amerika'da da basıldı. *Ulusların Zenginliği*'nin baskıları, ilk yayınından sonraki elli yılda küçük bir ikinci el dükkanını dolduracak boyutlara varmıştır. İlk Rusça baskı 1802-1806 yıllarında çıktı. Smith'in kitabı, 1917 Ekim sosyalist devriminden sonraki dört baskı dahil, Rusça'da sekiz baskı yapmıştır.

İskoçya'nın başkenti, Londra'dan sonra ülkenin ikinci kültürel merkeziydi ve bazı açılardan Londra'nın altında da kalmıyordu. Ama öte yandan burası görece küçük ve samimi bir kentti. Eski adetlere bağlı olan Smith'in de gidip geldiği bir kulüp vardı. Burada yakın arkadaşlarıyla, tanıdıklarıyla düzenli olarak buluşuyordu. Her pazar, dostlar birlikte yemek yiyorlardı. Avrupa'da ün sahibi olmuş, Edinburgh'un görülmesi gereken bir öğesi haline gelmişti. Londra ve Paris'ten, Berlin ve Saint Petersburg'dan gelen ziyaretçiler İskoçyalı bilgeyle tanışmak isterlerdi.

Dikkat çekici bir görünümü yoktu. Ortalamadan biraz daha uzun boyluydu, dimdik dururdu. Sade yüzünün çizgileri düzgündü, gri-

mavi gözleri, iri, düz bir burnu vardı. Dikkat çekmeyecek tarzda giyinirdi. Son günlerinde peruk kullandı. Omzunun üstünde bambu bir bastonla dolaşmayı severdi. Kendi kendine konuşurdu. Bir gün iki pazarcı kadın onu deli sandılar: "Hey sör" dedi bir tanesi, başını anlamlı anlamlı sallayarak. Diğeri de eklemişti: "İyi de giyinmiş halbuki!" Çok unutkandı. Başkalarıyla ilişkilerinde yardımsever ve konuşkandı. Çağdaşlarından biri, belki biraz abartarak şöyle yazmıştı: "Tanıdığım en unutkan adamdı; dudaklarını oynatarak kendi kendine konuşur, başkalarının ortasında durup dururken gülümserdi. Onu hayal dünyasından uyandırıp konuşma konusuna döndürürseniz, uzun bir tirada başlar, bir filozof maharetiyle, konuyla ilgili bütün bildiklerini bitirene kadar susmazdı."[165]

Smith Temmuz 1790'da Edinburgh'da, 67 yaşında öldü. Yaklaşık son dört yılını çok hasta geçirmişti.

Smith'in gelişkin bir entelektüel ve medeni cesareti vardı, ama hiçbir anlamda kavgacı değildi. İnsancıldı, adaletsizlik, zalimlik ve şiddetten nefret ederdi, ama bunlara da kolayca teslim olurdu. Aklın ve kültürün zaferine inanırdı, ama bu bayağı ve şeytani dünyada bu değerlerin geleceği hakkında endişeliydi. Bürokrat memurlardan nefret eder, onları aşağılardı, ama kendisi de onlardan biri oldu.

Yoksul emekçilere, işçi sınıfına büyük sempatisi vardı. Emekçilerin mümkün olan en yüksek ücreti almalarını savunurdu, çünkü büyük bölümü yoksul ve mutsuz bir toplumun refaha ulaşması ve mutlu olması mümkün değildi. Toplumun bütününe emekleriyle destek veren insanların yoksul yaşamalarını adil bulmuyordu. Ama aynı zamanda, "doğal yasalar"ın işçilere toplumdaki en düşük yeri uygun gördüğünü kabul eder, "emekçinin çıkarı toplumun çıkarına sıkı biçimde bağlı olmakla birlikte, emekçinin toplumun çıkarını kavrama veya kendi çıkarıyla bağını anlama yeteneğine sahip olmadığı" kanısındaydı.[166]

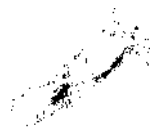
---

[165] C. R. Fay, *Adam Smith and the Scotland of His Day* (*Adam Smith ve Dönemin İskoçya'sı*), 1956, s. 79.

[166] A. Smith, *The Wealth of Nations*, (*Ulusların Zenginliği*) c. I, Londra, 1924, s. 230.

Smith burjuvaziyi yükselen, ilerici sınıf olarak gördü ve nesnel olarak bu sınıfın dar, geçici çıkarlarını değil, geniş uzun vadeli çıkarlarını ifade etti. Ama kendisi alt sınıflardan gelen bir aydındı ve kapitalistlere en küçük bir sevgi beslemiyordu. Kâr hırsının bu insanları kör ettiğine, katılaştırdığına inanıyordu. Kapitalistler, kendi kârları uğruna toplumun çıkarlarına karşı hareket edebilirlerdi. Bütün güçleriyle mallarının fiyatını yükseltmeye, işçilerin ücretini düşürmeye çalışırlardı. Sanayiciler ve tüccarlar, şaşmaz biçimde, serbest rekabeti bastırmaya ve kısıtlamaya, topluma zararlı olan tekeller yaratmaya uğraşırlardı.

Genelde kapitalist, Smith için "ulusun zenginliği"nin ilerlemesinin, çoğalmasının doğal ve belli bir kişiliği olmayan aletiydi. Smith, burjuvaziyi, çıkarları toplumun üretici güçlerinin çıkarlarıyla çakıştığı ölçüde savunmayı sürdürdü.

XII
David Ricardo: Londralı Deha

1799'da Londra borsasından bir zengin, karısının tedavisi amacıyla kaplıcalarda kalıyordu. Adamımız halk kütüphanesinde Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği*'ne rastgelip sayfalarını çevirdi ve kitabı odasına istedi. Böylece Ricardo'nun siyasal iktisada dikkati çekilmiş oldu.

Olayı Ricardo'nun anlattığı söylenir; ama bu Newton'un elma ve Watt'ın çaydanlık öyküleri gibi bir anekdottur. Eğitimli biri olan Ricardo, Smith'in kitabını zaten biliyor olmalıdır. Ricardo iktisat hakkında o tarihte hayli bilgi sahibiydi, doğal bilimlerle ilgilendiği için de belli bir soyutlama yeteneğine sahipti. Yine de kaplıca kütüphanesi bir dürtü rolü oynamış olabilir.

Ricardo para kazanmaya ve boş zamanlarında mineraloji incelemeye devam etti. Ancak temel faaliyeti, severek yaptığı iş, artık siyasal iktisat çalışmalarıydı. Ricardo'nun belki en çarpıcı özelliği de, para ve mesleki başarı veya ün için değil, sabit biçimde ve herhangi bir çıkar beklentisi olmaksızın gerçekliğin peşinde olmasını sağlayan tutkusudur. Siyasal iktisat çalışmaları onun için içsel, organik bir gereksinim, canlı ve özgün kişiliğini ifade etmenin mantıksal yoluydu. Ricardo mütevazı bir insandı ve yaşamı boyunca hep bir bilim meraklısı sayıldı. İşte bu meraklı adam, İngiliz klasik siyasal iktisadının yaratılmasına nokta koyacaktı.

Ricardo'nun önemi, bilimsel iktisat araştırmasının yöntemlerini geliştirmesindedir. Çağdaşları Ricardo'nun kaleminden çıkan "yeni siyasal iktisat bilimi"nden söz ediyorlardı. Belli ölçülerde haklıydılar. Siyasal iktisadın, ilk kez Ricardo'nun eserleriyle, toplumun iktisadi temelini konu alan bir bilgi sistemi olarak bilim niteliğine kavuştuğu doğrudur. Ricardo, her zaman iktisatçıları meşgul eden soruya yanıt aramıştır: Toplumun maddi zenginliğinin artması için, üretim ve bölüşümün en elverişli (optimal) toplumsal koşulları nasıl olmalıdır? Ricardo, bugün de anlamını koruyan bu soruna ilişkin bir sürü fikir geliştirdi. Ricardo'nun teorik görüşlerinin bir önemli özelliği, monizm (tekçilik) idi; yani Ricardo iktisadi gerçekliğin farklılaşmış olgularının bilimsel yorumu için gerekli temeli, tek bir genel anlayışa oturtuyordu. Büyük öncülü Adam Smith'in peşinden giderek, karmaşık bir sistem olarak ekonomiyi ele aldı ve dengenin temel koşullarını tanımlamaya çalıştı. Bu arayışı, iktisatta nesnel yasaların ve bu yasaların baskın eğilimler olarak iş görmesini temin eden birtakım mekanizmaların bulunduğu yolundaki inancıyla bağlantılıydı. İktisatta "kendi kendini düzenleme" mekanizması teorik ve pratik önemini halen koruyor. Ricardo, para dolaşımı, kredi, uluslararası ekonomik ilişkiler ve vergi gibi somut ekonomi alanlarındaki gelişmelere eserlerinde önemli rol verir. Toprak rantı ve uluslararası işbölümü teorilerinde Ricardo'nun ifade ettiği görüşler, iktisadi düşüncenin hazine dairesinde yerlerini almışlardır. Derin bir teorisyen olarak, aynı zamanda zamanın ve ülkesinin iktisadi sorunlarıyla da ilgileniyordu. İktisadi ve toplumsal konularda yetenekli bir polemikçi ve gazete yazarıydı. Bilimsel etiğin ilkelerine verdiği değer saygı uyandırmaya ve öykününe yaratmaya hâlâ devam ediyor.

İktisatçılık diye bir mesleğin mevcut olmadığı bu dönem için bile, bilimde izlediği yol dikkat çekiciydi ve çağdaşlarında hayranlık uyandırdı. Taraftarlarından biri 1821'de şöyle yazmıştır: "Akademik çevrelerden gelmeyen, merkantilist ve yönetsel endişelerin baskısı altındaki bir İngiliz'in, Avrupa'nın bütün üniversitelerinin yüzyıl boyunca kıl kadar

ilerletemedikleri bir işi tamamlaması nasıl mümkün olmuştur?"[167]

Sanayi devrimi

İngiltere çeyrek yüzyıl boyunca neredeyse sürekli savaş halinde oldu. Önce Jacobitelerle[168], ardından General Bonaparte'la ve son olarak İmparator Napolyon'la. Savaş dönemi 1815 yazında Waterloo zaferiyle son buldu. İngiltere artık zaferin meyvelerini toplayabilirdi. Napolyon'un İngiliz ticaretine darbe vuracağını düşündüğü kıta ambargosu çöktü. Avrupa pazarları, zamanın en iyi ve en çeşitli ürünleri olan İngiliz mallarına açıldı.

Savaş, İngiliz kıyılarından çok Avrupa kıtasında, sömürgelerde, açık denizlerde sürdürülmüş, İngiltere'nin zenginleşmesine engel olmak yerine yardımcı olmuştu. 18. yüzyılın son ve 19. yüzyılın ilk üçte birlik bölümü, İngiliz sanayi devrimi çağıdır. Kapitalizm manüfaktür aşamasını terk etti ve makine sanayii dönemine girdi. Küçük atölyelerin yerini yüzlerce insanın çalıştırıldığı fabrikalar aldı. Manchester, Birmingham, Glasgow gibi kasvetli ve pislikten geçilmeyen sanayi kentleri öne çıktı. Makine ve yakıt üreten sanayiler de gelişiyordu. Kömür ve demir çağı açılmıştı. Buhar temel enerji kaynağı oldu. 1822'de Ricardo bir buharlı gemiyle kıtaya yolculuk yaptı. Ölümünden iki yıl sonra da ilk buharlı lokomotif ortaya çıkacaktı.

İngiliz taşrası değişiyordu. Kendilerine ait olan veya kiraladıkları topraklara sahip küçük bağımsız köylü işletmeleri kaybolmaya yüz tutarken, büyük malikanelere ve kapitalist kiracı çiftçilere alan açılıyordu. Bir tarım proletaryası oluşuyor; madenciler, demiryolu işçileri, duvarcılar ve fabrika işçilerinin safları kalabalıklaşıyordu.

İngilizler zenginleşiyor, ama bu zenginlik bölüşümde eşitsizlik yaratıyordu. Sınıf ayrımları derinleşti ve açıkça ifade edilmeye başlandı.

---

[167] Aktaran M. Blaug, *Ricardian Economics: A Historical Study (Ricardocu İktisat, Tarihsel Bir İnceleme)* New Haven, 1958, s. V.

[168] Buradaki Jacobite sözcüğü, İngilizce James isminin Latince kökü Jacobus'tan türetilmiştir ve İngiliz kralı II. James'e göndermede bulunmaktadır. (ç.n.)

İşçiler açısından bu canavarca, zalim bir dünyaydı. İngiltere'ye ilk kez 1842'de gelen genç Engels bu dünyanın karşısında şaşkınlığa düşmüştü. İşgünü 12-13 saat, hatta daha uzundu. Ücretler sadece açlıktan ölmemeye yetiyordu. İşsizlik ve hastalık, işçi ve ailesini açlıktan ölmeye mahkum edebiliyordu. Özellikle tekstil sanayiinde, makineler sayesinde fabrika sahipleri daha da ucuz kadın ve çocuk emeğini kullanabiliyorlardı.

İşçilerin örgütlenmesi veya sendikalaşması isyan sayılıyor ve yasalarla yasaklanıyordu. Bu korkunç koşullara karşı ilk gösteriler umutsuzluk ve öfkenin kendiliğinden patlaması biçiminde oldu. Ludit hareket, safça, çektikleri acıların sorumlusu olarak gördüğü makineleri kırdı. 1811-1812 yıllarında bu hareket çok yayıldı. Byron, Lordlar Kamarası'nda tek başına bu umutsuz ruhları savundu. Ricardo, elbette Luditlerin eylemlerini onaylayamazdı; ama işçi sendikalarının yasalaşması için mücadele verdi, eserlerinde makine kullanımının toplumsal sonuçlarını dengeli biçimde analiz etti. 1819'da askerler, Manchester işçilerinin Petersfield bölgesinde yaptıkları büyük bir gösteriye ateş açarak müdahale ettiler. Çağdaş gözlemciler bu kıyımı (Waterloo'ya gönderme yaparak) "Peterloo zaferi" diye alaya aldılar.

Her şeye karşın 19. yüzyıl başlarında, burjuvazi ile proletarya arasındaki sınıf karşıtlığı, toplumda bütün toplumsal ilişkileri ve ideolojiyi belirleyen bir temel çatışma haline gelmemişti. Burjuvazi hâlâ yükselmekte olan bir sınıftı ve genel olarak bu sınıfın çıkarları üretici güçlerin gelişmesine denk düşüyordu. İşçi sınıfı henüz zayıf ve örgütsüzdü; toplumsal ilişkilerde ve siyasette özne değil nesneydi.

Burjuvazinin çıkarları, giderek daha fazla toprak sahiplerinin tecavüzleri tarafından tehdit ediliyordu. Tahıl fiyatlarının artması toprak rantının da yükselmesine neden oldu. Savaştan sonra toprak sahipleri Tory ağırlıklı parlamentonun Tahıl Yasaları'nı kabul etmesini sağlamışlar. Bu yasalarla İngiltere'ye tahıl ithalatı büyük ölçüde kısıtlanmış ve böylece ekmeğin fiyatının yüksek tutulması sağlanmıştı. Bu durum, açlıktan ölmemeleri için işçilere daha fazla ücret ödemek zorunda ka-

lan fabrika sahiplerinin de çıkarına aykırıydı. Tahıl Yasaları etrafında dönen mücadele, 19. yüzyılın ilk yarısında İngiliz siyasal yaşamında önemli bir rol oynamıştır ve iktisatçıların teorik konumları üstünde de büyük ölçüde belirleyici olmuştur. Bu mücadelede toprak sahiplerinin çıkarları, sanayi burjuvazisi ve işçi sınıfının ortak çıkarlarına karşıydı.

Ricardo'nun öğretisini geliştirdiği ve İngiliz klasik okulunun zirve noktasına yükseldiği ortamın tarihsel arka planı budur. Bu arka plan, Ricardo'nun temel sosyo-ekonomik sorunları, özellikle de sermaye ve emek arasında ilişkiler sorununu, bu denli bilimsel bir nesnellik ve tarafsızlıkla nasıl analiz edebildiğini de kısmen açıklar. Doğal olarak Ricardo'nun kişiliği de burada önemli bir pay sahibidir.

En zengin iktisatçı

Şöyle bir İngiliz esprisi vardır: "İktisatçı nedir? İktisatçı cebinde bir kuruş parası olmayan ve insanlara, yerine getirdiklerinde ceplerinde bir kuruş bile bırakmayacak tavsiyelerde bulunan adamdır." Ama her zaman kuralın bir istisnası bulunur. Ricardo ciddi bir servet biriktirmiş ve arkadaşlarına –özellikle Malthus'a- paralarını nereye yatırmaları gerektiğine ilişkin hiç şikayet edemeyecekleri tavsiyelerde bulunmuştur.

Ricardo'nun ataları, engizisyondan kaçıp Hollanda'ya yerleşen İspanyol Yahudileriydi. Babası İngiltere'ye 1760'larda gelmiş ve önce toptan ticaret işine girmiş, sonra hisse senedi ve değerli kağıtlarla uğraşmaya başlamıştı. Londra'da Nisan 1772'de doğan Ricardo önce sıradan bir ilkokula gitti; sonra iki yıllığına dayısının yanında ticaretin sırlarını öğreneceği Amsterdam'a yollandı.

David döndüğünde kısa süre çalışmalarını sürdürdü, ama sistemli eğitimi 14 yaşındayken son buldu. Babası oğluna özel öğretmenlerden ders aldırdı. Ancak kısa süre içinde delikanlının, babasının bir işadamında olması gerektiğini düşündüğünün ötesinde ilgilere sahip olduğu ortaya çıktı. Bu durum babasının canını sıksa da dersler sona erdi. David henüz 16 yaşında, babasının ofiste ve borsadaki en güvenilir yardımcısı olmuştu. Yaşının ötesinde bir olgunluğa sahipti. Gözlemci,

yaratıcı, enerjikti. Londra'nın iş çevrelerinde ve borsada öne çıkmaya başladı. Babası bağımsız komisyonlarda da ona güveniyordu.

Ama böyle bir insanın babasının despotluğuna ve muhafazakarlığına dayanması mümkün değildi. Dinle bir ilgisi olmayan Ricardo'nun, evde Museviliğin bütün dogmalarını katı biçimde uygulaması, ibadetini yerine getirmesi gerekiyordu. Bir Hıristiyanla evlenmeye niyeti olduğunu açıkladığı zaman ipler koptu. Genç kadının babası Quaker mezhebinden bir doktordu ve David'in babası gibi bir tirandı. Evlilik ailelerin iradesine rağmen gerçekleşti. Bir Hıristiyan'la evlenmek, Ricardo'nun Musevi cemaatinden atılması demekti. Ricardo Quaker mezhebine geçmedi, ama yerleşik Anglikan Kilisesi'yle bağını koparan mezhepler arasında en esnek olan Ünitarizmi seçti. Bu tercih, Ricardo'nun ateizminin dekoratif bir kılıfından ibaretti.

Romantik öykü, yoksulluğun gölgesinde sona erebilirdi, çünkü genç çift, ana babalarından hiçbir yardım almıyorlardı. Ricardo 25 yaşındayken üç çocuk babası olmuştu bile (toplam sekiz çocukları olacaktı). Borsada kumar oynamak dışında bir meslek bilmiyordu. Artık bu işi babasının asistanı değil bağımsız olarak yapacaktı. Şanslıydı, ayrıca bağlantıları, ünü ve yeteneği de yardım etti. Beş yıl sonra Ricardo çok varlıklı hale gelmişti ve büyük operasyonları yönetiyordu.

Bugün Britanya, Amerika Birleşik Devletleri ve diğer ülkelerin borsalarında esas olarak büyük özel şirketlerin hisseleri satışa sunulur. 18. yüzyıl sonunda henüz çok az sayıda anonim şirket vardı. İngiltere Bankası, Doğu Hindistan Şirketi ve diğer benzeri firmaların hisseleriyle ilgili işlemler borsa işlemlerinin önemsiz bir kısmını oluşturuyordu ve Ricardo asla bunlarla ilgilenmiyordu. Başka birçok kurnaz işadamı gibi onun için de altın madeni, ulusal borç ve devlet borçlanma bonolarıyla ilgili işlemlerdi. Savaşın ilk on yılında, 1793'ten 1802'ye kadar, Büyük Britanya'nın kamu borçları 238 milyon sterlinden 567 milyona, 1816 itibariyle ise 1 milyar sterline çıktı. Ek olarak Londra'da yabancı tahvil piyasası oluşmuştu. Bono fiyatları çeşitli ekonomik ve siyasi faktörlere bağlı olarak salınım gösteriyordu. Genç işadamı piyasada

oynayarak servet yaptı.

Bütün çağdaşlarının teyit ettiği gibi Ricardo bambaşka bir kavrayışa, sezgiye, refleks yeteneğine ve aynı zamanda tedbirliliğe sahipti. Asla kendini kaptırıp aklını, dengeli değerlendirmelerini bırakmadı. Doğru zamanda satmayı biliyor, zaman zaman her kağıttan çok mütevazı getirilerle idare ederken, yüksek cirolar sayesinde kâr ediyordu.

Zengin finansçılar küçük gruplar oluşturuyor ve hükümetle yeni tahvil çıkarmak üzere sözleşme yapıyorlardı. Daha basit biçimde anlatırsak, yeni tahvilleri hükümetten toptan satın alıyor, perakende olarak satıyorlardı. Bu işlemler, bono fiyatlarının aniden düşebilmesi nedeniyle bazen riskli olmakla birlikte, muazzam kârlar getiriyordu. Tahviller Hazine'nin düzenlediği ihalelerde en yüksek teklifi veren finansçılara tahsis ediliyordu. 1806'da Ricardo ve iki başka işadamı, bir ihalede başarılı olamadılar ve tahviller bir diğer gruba verildi. Ertesi yıl Ricardo ve grubu 20 milyonluk tahvil çıkarma hakkını kazandı. Sonraki on yıl boyunca düzenli olarak ihalelere girdi ve çok tahvil çıkarttı.

1809-1810 yıllarında David Ricardo, Londra mali çevrelerinin en önemli kişiliklerinden biriydi. Kentin en aristokratik bölgesinde muhteşem bir ev satın aldı, sonra Gloucestershire'da Gatcomb Parkı'nda büyük bir malikane edindi ve burayı yazlık olarak kullanmaya başladı. Bundan sonra, Ricardo aktif iş yaşamından yavaş yavaşını geri çekilmeye başladı ve bir büyük toprak sahibi ve rantiye yaşamı sürdü. Serveti, o dönem için çok büyük bir miktara, bir milyon pounda ulaşmıştı.

Buraya kadarı, yetenekli bir finansçı, kurnaz bir işadamı ve kârın bir şövalyesinin yaşam öyküsü. Peki ya bilim?

Bu düzenbaz borsa uzmanı ve saygın *aile babası*[169], son derece sorgulayıcı bir zekaya sahipti ve asla giderilemeyen bir bilgi açlığı çekiyordu. 26 yaşında mali bağımsızlık ve dahası belli bir servet edinen Ricardo, aniden, koşullar gereği daha gençken inceleyemediği bilim dallarına yöneldi: Doğal bilimler ve matematik. Amma çelişki! Sabah

[169] İngilizce metinde Fransızca *père de famille* olarak kullanılmış (ç.n.)

borsada ve bürosunda, soğuk ve temkinli, yılların işadamı; akşamları evinde, akraba ve arkadaşlarına elektrikle yaptığı deneyleri ve mineral koleksiyonunu gösteren sevimli, heyecanlı genç adam.

Ricardo'nun keskin zekası bu araştırmalar sayesinde gelişti. Bu çalışmalar ona, iktisat eserlerinde önemli rol oynamasını sağlayacak nitelikler kazandırdı; düşünüş biçiminde matematiksel katılık, aşırı berraklık ve genel geçer tezlere duyduğu nefret dikkat çekiyordu. Ricardo ilk kez bu dönemde bir bilim olarak siyasal iktisatla tanıştı. Siyasal iktisatta Smith'in egemenliği sürüyordu ve genç Ricardo'nun onun etkisi altına girmemesi imkansızdı. Ama Ricardo, *Essay of the Principle of Population* (Nüfus İlkesi Üstüne Deneme) adlı eseri ilk kez 1798'de basılan Malthus'tan da çok etkilenmişti. Daha sonra Malthus'la kişisel olarak tanıştı. Ona yazdığı bir mektupta, kitabını okuduğunda, fikirlerini çok berrak ve tatmin edici bulduğunu, kendisinde uyandırdığı ilginin yalnızca Smith'in ünlü eserine duyduğu ilginin gerisinde kalacak kadar yüksek olduğunu yazmıştır.[170]

Yüzyılın başında Londra'da James Mill adında, sosyo-ekonomik sorunlar üstüne tartışmayı seven bir gazeteci ve yazar olan genç bir İskoçyalı ortaya çıktı. Ricardo, Mill'le de tanıştı ve bu tanışıklık hemen ölümüne kadar sürecek olan yakın bir dostluğa dönüştü. Başlangıçta Mill danışman rolündeydi. Ricardo'yu bilim adamları ve yazarlar çevresine soktu ve eski yazılarını yayınlaması için cesaretlendirdi. Sonraları roller bir ölçüde tersine döndü. Ricardo'nun temel eserinin ortaya çıkmasından sonra Mill, onun öğrencisi ve taraftarı haline geldi. Mill'in, Ricardo'nun öğretisini geliştirmediği veya eleştirilere karşı iyi savunamadığı, dolayısıyla Ricardo'cu iktisadın çöküşüne katkıda bulunduğu doğru olabilir. Yine de Mill'in, Ricardo'nun gerçek bir hayranı olduğunu söylemeden geçemeyiz. Mill, Ricardo'yu durmaksızın yazmaya, yazılarını düzenlemeye ve bastırmaya zorluyordu. Bazen bu rol komik bir biçim alarak, Ricardo'ya "görevler" verip sonuçların "dökümünü"

[170] Aktaran J. H. Hollander, *David Ricardo. A Centenary Estimate, (Yüzüncü Yaşında Ricardo'yu Keşfetmek)* Baltimore, 1910, s. 47-48

istemeye kadar gidiyordu. 1815 Ekim'inde şöyle bir mektup göndermişti: "Bu arada kitabınla ilgili kaydettiğin ilerleme hakkında bana bir şeyler söyleyecek durumda olduğunu umarım. Şu anda seni bu görev için rehin verilmiş sayıyorum."[171]

Bazı yetenekli insanların bu tür dostlara çok ihtiyacı olur.

Ricardo'nun kendi yeteneklerine ilişkin, belli bir edebi çekingenlikten kaynaklanan bir güven eksikliği hep olmuştur. Smith'in kitabı üstünde uzun yıllar çalışması gibi bir "kendini adama", görev duygusu da onda yoktu. İşinin dışında Ricardo yumuşak ve bir ölçüde utangaç bir adamdı. Bu, gündelik yaşamında, diğer insanlarla ilişkilerinde görülebilir. 1812'de, büyük oğlu Osman'ın üniversite birinci sınıfa devam ettiği Cambridge'e gitti. Kırk yaşlarındaki bu zengin ve saygın adam, alışıldık olmayan bu çevrede kendini tuhaf durumda ve güvensiz hissediyordu. Bir mektupta bu gezisini karısına anlatırken şunları yazdı: "Benim yaradılışım açısından utanmama ve çekinmeme neden olan her şeyi aşmaya ve Osman'ın işine yarayacak birkaç tanışıklık sağlamak için elimden geleni yapmaya çalışıyorum."

Bilime yaklaşırken: para dolaşımı sorunu

Marx'ın yazdığı gibi, parlamentoda 1844 ve 1845 bankacılık yasaları tartışılırken, geleceğin başbakanı Gladstone, "aşk bile insanı para hakkında felsefe yapmak kadar, çok maskara etmemiştir" diyordu.[172]

Para teorisi iktisat biliminin en karmaşık alanlarından biridir. İngiltere'de 19. yüzyılın başında para ve bankacılık sorunu parti ve sınıf çıkarları arasında şiddetli bir polemik ve mücadelenin merkezinde duruyordu. Bu konuda ilk kez, kredi ve para pratiğiyle iyi tanışıklığı olan Ricardo'nun çıkıp, iktisatçı ve yazar olarak gücünü ortaya koyması doğaldı. O sıralar 37 yaşındaydı.

1797'de İngiltere Bankası'na bono karşılığı altın ödemelerini dur-

[171] David Ricardo'dan aktarıldığı yer: *The Works and Correspondence* (Eserleri ve Mektupları), c. 6, Cambridge, 1952, s. 309.

[172] Karl Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, Moskova, 1970, s. 64.

durma izni verildi. Bonolar, değiştirilemeyen kağıt para haline gelmiş oldu. 1809-1811 yıllarında yayınlanan bir dizi makale ve broşürde, Ricardo altının piyasa fiyatında kağıt para cinsinden yaşanan değer artışının, aşırı miktarda çıkartılan bononun değer kaybına bağlı olduğunu ileri sürmüştür. Karşıt düşüncedekiler ise altın fiyatındaki artışın başka nedenlerden, özellikle de altının ihraç talebinden kaynaklandığını savunuyorlardı. Ricardo'nun yeteneği bu eserlerde kendini gösterir. Yetenekli bir polemikçi ve yazar olarak hayli mantıklı ve tutarlı tezler geliştiriyordu. Söz konusu olan bir akademik tartışma değildi. Bonoların değer kaybettiğini reddedenlerin arkasında İngiltere Bankası yöneticileri, parlamentonun muhafazakar çoğunluğu, bakanlar ve bütün "savaş partisi" vardı. Son tahlilde, bu görüş, savaş ve enflasyon sayesinde rant gelirleri artan büyük toprak sahiplerinin sınıf çıkarlarını temsil ediyordu. Öte yandan Ricardo, daha sonraki bütün faaliyetlerinde de olduğu gibi, zamanında ilerici bir rol oynayan sanayi burjuvazisinin çıkarlarını ifade etmekteydi. Ricardo siyasal olarak (liberal) Whig muhalefetine, "barış partisi"ne yakındı.

Ricardo kendini varolan para dolaşım sistemini eleştirmekle kısıtlamadı ve daha sonraki eserlerinde tamamlayacağı pozitif bir program ortaya koydu. Mümkün olduğu ölçüde kapitalist iktisadın gelişmesinin taleplerine uygun bir para sistemi öneriyordu. Ricardo'nun fikirlerinin büyük ölçüde 19. yüzyılda pratiğe geçirildiği söylenmelidir. 1819'dan 1914'e kadar İngiltere'de altın standardı uygulanmıştır.

Özetle bu görüşleri şöyle sıralayabiliriz: 1) iktisadi gelişmenin en önemli koşulu istikrarlı para dolaşımıdır; 2) bu istikrar yalnızca altın standardıyla, altını temel alan bir parasal sistemle sağlanabilir; 3) dolaşımdaki altın büyük ölçüde veya tamamen sabit parite üstünden altınla değiş tokuş edilebilir ve bu ülke için büyük bir tasarruftur. Ricardo, tamamlamaya zaman bulamadığı son eserinde, o zaman özel bir banka olan İngiltere Bankası'nın elinden bono basma ve devlet maliyesini kontrol altında tutma olanağının alınmasını önerir. Bu amaçla bir ulusal banka kurulmasını gündeme getirir. Bu, o dönem için son derece

cesur bir önermedir.

Ricardocu para teorisi klasik siyasal iktisadın hem gücünü hem zayıflığını yansıtıyordu. Ricardo, para teorisini emek değer teorisinin üstüne temellendirmeyi denemiş, ama pek tutarlı olamayarak, analizinde somut ekonomik süreçleri inkar etmiştir.

Bütün metalar gibi altın paranın değeri, ilke olarak, üretiminde kullanılan emeğin maliyetiyle belirlenir. Gerek metalar gerekse para, dolaşıma sabit değerlerle girerler. Dolayısıyla, belli bir miktar metanın dolaşımını sürdürmek için belli bir miktar para gerekir. Diyelim ki, metaların toplam yıllık miktarı 1 milyar ortalama işgünü ve altının gramı 1 işgününe eşit olsun; bu durumda dolaşım için 1 milyar gram altına gereksinim vardır. Her bir gram altının yılda on işlemde kullanılabildiğini, on devir tamamladığını varsayalım. Bu durumda yukarıdaki altın miktarının onda biri, 100 milyon gram altın dolaşım için yeterli olur. Ek olarak, işlemlerin bir bölümü krediyle yapıldığından altının bir bölümü tasarruf edilebilir. Bu, daha sonra Marx tarafından açımlanan anlayışın özetidir.

Ancak Ricardo bu argüman çizgisini izlememiştir. Herhangi miktarda altının, o yere nasıl geldiğinden bağımsız olarak, belirli bir ülkede dolaşıma çıkabileceğini varsaymıştır. Dolaşımdaki meta miktarı bir miktar parayla buluşur ve böylece metaların fiyatları oluşur. Fazla altın varsa fiyatlar daha yüksek, altın azsa fiyatlar daha düşüktür. Ricardo, emek değer teorisiyle bunu buluşturmaya çalışmasıyla Hume'dan ayrılmaktadır. Ancak doğal olarak bu çabasında pek başarılı olamamıştır.

Ricardo'nun düşünüş biçimine, madeni paraya çevrilemeyen kağıt para dolaşımı egemendir. Kağıt paranın satın alma gücü, esasen miktarıyla belirlenir. Ne kadar basılmış olursa olsun, bu para dolaşım için gereken altın paranın tam değerini temsil edecektir. Örneğin eğer ortada altın paradan iki kat fazla kağıt para varsa, kağıt para değerinin yarısını yitirir.

Neden Ricardo kağıt para dolaşımı olgusunu otomatik biçimde altına uygulamaktadır? Çünkü ikisi arasındaki temel farkı görmüyor ve

altının, aynı zamanda, bir değer sembolü olduğuna inanıyordu. Parayı, yalnızca bir dolaşım aracı olarak görüyor, karmaşık ve çeşitli işlevlerini hesaba katmıyordu.

Ricardo, para teorisinin, uluslararası iktisadi ilişkilerdeki dalgalanmaları açıklamak için de anahtar rol oynayabileceğini düşündü. Böyle bir sonuç çıkardı. Eğer belirli bir ülkede çok fazla altın varsa, meta fiyatları artar ve ülke dışarıdan mal ithali için kârlı hale gelir. Ülkenin ticaret dengesi, altınla kapatılması gereken bir açık verir. Altın ülkeyi terk eder, fiyatlar düşer, yabancı mal akışı durur ve her şey dengeye geri döner. Bir ülkede yeterli altın yoksa, tersi süreç yaşanır. Otomatik bir mekanizma devreye girerek, doğal biçimde ticareti dengeye getirmekte ve altını farklı ülkeler arasında dağıtmaktadır. Buradan Ricardo, serbest ticaret lehine önemli sonuçlara varmıştır. Meta ithali ihracattan fazlaysa, korkacak hiçbir şey yoktur Ricardo'ya göre. İhracatı sınırlamanın herhangi bir gereği yoktur. Yalnızca ülkede çok fazla altın bulunmaktadır ve fiyatlar fazla yüksektir. Serbest ithalat aşağı düşmelerine yardımcı olacaktır.

Smith'in zamanında olduğu gibi Ricardo'nun zamanında da serbest ticaret talebi ilerici nitelik taşıyordu. Ama geliştirdiği otomatik uyarlanma teorisi gerçeklikle çelişiyordu. Birinci olarak, bu teori paranın miktar teorisini temel alıyordu ve yanlış biçimde, bir ülkedeki para miktarındaki değişimlerin fiyat düzeyini doğrudan belirlediğini varsayıyordu. İkinci olarak; altının ülkeler arasındaki hareketinin tek nedeni, meta fiyatlarının göreli düzeyleri değildi. Ricardo'yu eleştirenler, Napolyon savaşları sırasında altının İngiltere'yi terk etmesinin nedeninin İngiltere'de fiyatların yüksek olması değil (tersine sanayi mallarının fiyatları kayda değer biçimde düşüktü), yurtdışındaki yüksek askeri harcamalar, kötü hasat sonrasındaki tahıl alımı vb. olduğunu söylerken haksız değillerdir.

Yine de, bütün kusurlarına karşın Ricardocu para teorisi, iktisat biliminin gelişiminde önemli bir rol oynadı. Bu teori, öncesinde insanların en fazla kafa karışıklığı yaşadığı ve giderek önem kazanan, paranın

dolaşım hızı, "para talebi", yani ekonomide para ihtiyacını belirleyen faktörler, kağıt paranın altına konvertibilitesinin rolü, altının uluslararası hareket mekanizmaları ve meta fiyat düzeyleri ile meta fiyatlarının ticaret ve ödemeler dengesi üstündeki etkisi gibi kavramlarla ilgili soruları formüle etmiştir.

Son nokta, kapitalist dünyadaki mevcut para krizi ışığında özellikle ilgi çekicidir. Ricardo farklı ülkelerdeki farklı fiyat düzeylerinin ödemeler dengesi (veya Ricardo'nun terminolojisiyle, ülkeler arasındaki değerli maden hareketinin ticaret dengeleri) üstündeki etkisi ve dünya para hareketlerindeki gelgitlerin fiyat düzeyi üstündeki ters etkisi ile son derece yakından ilgiliydi. Değerli madenlerin para sistemlerinde ve dünya parası olarak oynadıkları rolde, o zamandan beri yaşanan bütün değişimlere karşın, sözünü ettiğimiz sorunlar bugün de önemlerini ve tartışmalı niteliklerini koruyor. Birinci konunun tartışmalı niteliği, ABD ödemeler dengesindeki açıklarla ilgili geçen yılın[173] tartışmalarında gözlemlenebilir (bu açıkların, ne ölçüde, verili döviz kurları altında "doların değer kazanmasından", yani ABD'deki fiyat düzeyinin diğer belli başlı kapitalist ülkelerden daha yüksek olmasından kaynaklandığı tartışılmıştır). Diğer sorunun anlamı ise Batı Almanya'nın, kısa vadeli sermaye akışının sonucu olarak altın ve dolar rezervlerinde görülen yüksek fazla birikimde (bu olgunun Federal Almanya Cumhuriyeti ekonomisindeki enflasyonist eğilimlerin artmasını nasıl etkilediği) görülmüştür.

1809'da Ricardo henüz tanınmayan bir iktisatçıydı. 1811'e geldiğimizde banka bonolarının konvertibilitesinin yeniden tanınmasını talep eden hareketin lideri, otorite olmuştu bile. Ricardo kısmen Mill aracılığıyla, kısmen başka yollardan önde gelen siyasetçi, gazeteci ve bilim adamlarıyla tanıştı. Konuklara her zaman açık olan evinde, zengin bir masanın başında siyasal, ekonomik ve edebi konular tartışılırdı. Ricardo, özel bir çaba harcamaksızın kendini bir entelektüel çevrenin merkezinde buldu. Bunda beyni kadar yerinde davranışları, sakinliği

[173] Kitabın basım tarihi 1975'tir. (ç.n.)

ve soğukkanlılığı da rol oynamıştır.

İngiliz yazar Maria Edgeworth, Ricardo'nun bu sohbet ortamlarındaki konumunu çok iyi resmetmiştir: "Gayet kendi halinde bir tavrı olan Bay Ricardo düşünmeden duramazdı ve sürekli yeni bir konuşma başlatırdı. Tartışırken onun kadar adil davranan, kazanmaya değil doğruyu yakalamaya çalışan biriyle daha önce hiç sohbetim olmamıştı. Karşısına çıkarılan her argümana çok önem verirdi ve kanaati değiştiğinde tutumunun da değişmesi bir saniyeden fazla zaman almazdı. Doğruyu sizin mi kendisinin mi bulduğunun zerre kadar önemi yoktu; yeter ki, doğru bulunsun. Kimisi onunla sohbet ederken bir konuyu kavrardı; kimisi doğru veya yanlış olduğunu öğrenirdi ve tartışmada herhangi bir sertlik yaşanmaksızın anlaşma sağlanırdı;... Ricardo, benim tanıdığım, anlaşması en kolay insanlardandı, aynı zamanda son derece bilgili ve zekiydi."[171] Ricardo ve Malthus arasındaki dostluk, iktisat tarihindeki tuhaf paradokslardan biridir. Çok yakın dosttular. Sık sık buluşur, birbirlerinin ziyaretine gelir, mektuplaşırlardı. Görüşleri daha uzak başka bir ikili hayal etmek güçtür. Dostluklarının bütün tarihi bir ideolojik tartışma ve anlaşmazlık tarihidir. Anlaştıkları bir konu nadiren çıkardı. Bu durum şaşırtıcı değildir; çünkü teorileri farklı sınıfların çıkarlarını yansıtıyordu. Malthusçu siyasal iktisat, Ricardo için kabul edilemez biçimde, toprak sahipleri sınıfının çıkarlarına bağımlıydı. Buna karşılık Malthus da Ricardo'nun en önemli fikirlerini, emek değer teorisini, rantı asalak nitelikli bir gelir olarak resmedişini, serbest ticareti ve Tahıl Yasaları'nın geri çekilmesi talebini kabul edemiyordu.

Yakınlıklarının bir açıklaması, Ricardo'nun büyük bilimsel nesnelliği ve özeleştirelliği olabilir. Ulaştığı sonuçlardan ve bunları ifade biçiminden hep memnuniyetsiz olan Ricardo, görüşlerini düzeltmek, aydınlığa kavuşturmak ve geliştirmek için Malthus'un sert eleştirilerinden yararlanmıştır. Malthus'a yöneltiği eleştiriler de Ricardo'nun kendini geliştirmesini sağlamıştır.

[171] Aktarıldığı kaynak : D. Ricardo, *The Works and Correspondence*, c. 10, Cambridge, 1955, s. 168-169, 170.

Karşılaştırmalı maliyetler ilkesi

Ricardo uluslararası ticaret akışını belirleyen faktörler üstüne çok kafa yordu. Bu anlaşılır bir durumdur. İngiltere için serbest ticaret, geçmişte ve günümüzde her zaman önemli rol oynamıştır. Ricardo, neden bazı malların belli bir ülke tarafından ihraç ve diğerlerince ithal edildiğini, dış ticaretin üretimin artmasına ve iktisadi ilerlemeye nasıl katkı sağladığını kendi kendisine sormuştur.

Adam Smith bu sorulara basit ve hayli basmakalıp bir yanıt vermişti. İskoçya'da şarap üretmek düşünülebilir düşünülmesine, ama emek maliyeti aşırı yüksek olacaktır. İskoçya'da, diyelim, yulaf üretmek ve Portekiz şarabıyla değiş tokuş etmek daha kârlıdır. Portekiz'de de şarabın emek maliyetleri düşük, yulafın maliyeti yüksektir. İki ülke de bu durumdan yarar sağlar. Ancak bu açıklama Ricardo'yu tatmin etmedi. Kârın doğal etkenler tarafından belirlendiği bu tür açık seçik durumlarla sınırlı bir ticaretin yararı olamazdı.

Ricardo böyle akıl yürüttü. Eğer İskoçya'nın, belirli bir maliyet oranı ve ticaret dengesi içinde, hem yulafı hem de şarabı daha düşük maliyetle ürettiğini düşünürsek, bu ülkenin *sadece* yulaf ve Portekiz'in de *sadece* şarap üretmesi daha kârlı olurdu. Karşılaştırmalı maliyet veya karşılaştırmalı avantaj ilkesi budur. Ricardo, bu ilkeyi emek değer teorisi temeline yerleştirdi ve sayısal örnekler yardımıyla kanıtlamaya çalıştı. Bu tür örnekleri çok seviyor ve sürekli kullanıyordu.

Ricardo'nun görüşlerini 19. yüzyıl başlarındaki koşullara mümkün olduğunca yakın bir sayısal örnekle resmetmeyi deneyelim. İngiltere ile Fransa'nın yalnızca iki meta, kumaş ve tahıl ürettiklerini varsayalım. İngiltere'de bir metre kumaş için 10 saat ve bir ton tahıl için 20 saat emek gerekmektedir. Fransa'da ise kumaş için 20, tahıl için 30 saat gerekmektedir. Değer yasasına göre, İngiltere'de bir ton tahıl 2 metre kumaşla, Fransa'da bir buçuk metre kumaşla değiş tokuş edilecektir. Bu örnekte İngiltere'nin her iki metanın üretimi açısından mutlak avantaja ve yalnızca kumaşta *göreli* avantaja sahip olduğu görülüyor. Fransa'nın tahılda göreli avantajı vardır. Şöyle de ifade edebiliriz:

Fransa'da kumaş üretimi İngiltere'nin iki katı, hububat üretimi ise bir buçuk katı daha pahalıdır. Bu "yalnızca" göreli avantajı oluşturur.

Her iki ülkenin Ricardo'nun tavsiyesine uyarak, İngiltere'nin kumaşta ve Fransa'nın tahılda uzmanlaşmaya gittiğini varsayalım. Kumaşla ekmeğin iki ülke arasında değişim oranı 1.7 (yani 1.7 m kumaşa karşılık 1 ton tahıl) olsun. Gerisini en iyi bu tabloda gösterebiliriz:

	Ingiltere	**Fransa**
1 m kumaş ve 1 ton tahıl için gerekli toplam emek zamanı	30	50
Uzmanlaşma öncesi		
Kumaş üretimi ve tüketimi (metre)	1	1
Tahıl üretimi ve tüketimi (ton)	1	1
Uzmanlaşma sonrası		
Kumaş üretimi (metre)	3	
Tahıl üretimi (ton)		1.67
Kumaş tüketimi (metre)*	1	0.67 x 1.7 = 1.1
Tahıl tüketimi (ton)*	2 : 1.7 = 1.2	1
Uzmanlaşmadan tüketim olarak sağlanan kazanç	0.2 ton tahıl	0.1 metre kumaş

* Sadeleştirme amacıyla, İngiltere'nin uzmanlaşma sonrasında aynı miktarda kumaş tükettiği ve kalanı ticarete sunduğu varsayılmaktadır. Fransa da aynı miktar tahıl tüketmekte ve kalanı değiş tokuş etmektedir. Değerler yuvarlanmıştır.

Gördüğümüz gibi her 30 saatlik toplumsal emek için İngiliz ekonomisi 0.2 ton tahıl ve her 50 saatlik emek için Fransız ekonomisi 0.1 metre kumaş kazanmaktadır. Uzmanlaşma ve dış ticaretin gelişmesi sayesinde iki ülke de, ilke olarak her iki üründe tüketimlerini artırmaktadır.

Ricardo, kural olarak bu kazancın belli bir sınıf yani kapitalistler tarafından mülk edinildiğini kavrıyordu. Ama Ricardo'yu karakterize eden düşünce tarzına göre, dış ticaretten elde edilen kârın "tasarruf ve sermaye birikimi sağlaması"nın nedeni tam da buydu. Sermaye birikimi iktisadi gelişmenin güvencesidir ve özel olarak işçi sınıfının konumunun iyileşmesi yönünde bir etki yaratır. Çünkü işgücüne talep artmaktadır. Soyut haliyle karşılaştırmalı maliyet ilkesinin genelde uluslararası işbölümüne de uygulanması mümkündür. Soru, uzmanlaşmadan hangi sınıfın ekonomik kazanç sağlayacağıdır. Uluslararası işbölümü ve üretimde uzmanlaşma sorununun sosyalist ülkeler için de önem kazanmasıyla, bu ilke son yıllarda Marksist iktisatçıların da dikkatini çekmektedir.

Ricardo'nun bu görüşlerinin, sonraki burjuva siyasal iktisatçılarca mazeret haline getirilmiş olması, Marksist literatürde zaman zaman vurgulanmıştır. Ancak başlangıçtaki ilkeyle, bu ilkenin farklı tarihsel koşullarda ideolojik amaçlı uygulamalarının bambaşka şeyler olduğu unutulmamalıdır.

Ricardo'nun dış ticaret teorisini eleştirirken, Marx uzmanlaşmanın geri bir ülke için bile *ilke olarak* yararlı olabileceğini söylemekten geri durmamıştır. Geri ülkeler "bu yolla metaları kendi üretebileceklerinden daha ucuza edinirler."[175] Ricardo, serbest ticaret altında uluslararası ekonomik ilişkilerin uyumlu ve dengeli gelişimi hakkındaki teorisine denk düşen karşılaştırmalı maliyet ilkesinden daha o zamanlar bazı sonuçlar çıkarmıştır. Ricardo, temelde, ticaretin bütün taraflara yarar sağladığını ve hepsini "uygar dünya" ve ekmek, şarap ve başka ülkelerde üretilen diğer tarımsal ürünler "aracılığıyla evrensel uluslar

[175] Karl Marx, *Kapital*, c. III, Moskova, 1971, s. 238.

topluluğuna" bağladığını savunmuştur. Madeni eşyalar ve diğer sanayi malları İngiltere'de üretilecekti. Bu durumda karşılaştırmalı maliyet ilkesi, sanayi üretiminde İngiltere'nin "doğal" egemenliğini, bu ülkenin dünyanın başlıca sanayi gücü olmasını meşrulaştırmaya hizmet ediyordu. Daha sonraları karşılaştırmalı maliyet ilkesi ile değer teorisi arasındaki bağ kopmuştur. Karşılaştırmalı maliyet ilkesi, ekonomik olarak geri kalmış ve gelişmekte olan ülkelerin sanayileşmelerine karşı bir argüman olarak, hammadde ve gıda maddeleri üretiminde tek taraflı uzmanlaşmalarını meşrulaştırmakta kullanılmaya başlandı.

Burjuva klasik siyasal iktisadının önemli bir parçasını oluşturan serbest ticaret düşüncesinin bütünü değişim geçirmiştir. Serbest ticaret özellikle İngiliz burjuvazisi için avantajlı olmakla birlikte, o dönem için esasen ilerici bir akımdı. Serbest ticaret İngiltere'de ve diğer ülkelerde feodalizmin yıkılmasını, yeni bölgeleri dünya ticaretinin içine çekmeyi ve bir kapitalist dünya pazarının yaratılmasını hedefliyordu. Bugün serbest ticaret ilkesi, en azından gelişmekte olan ülkelerle ilgili olarak, çoğunlukla gerici bir işleve sahiptir. Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nden birçok iktisatçı, serbest ticaretin gelişmekte olan ülkeleri ebedi olarak hammadde tedarikçisi rolüne mahkum ettiğini ve geri kalmışlığı koruduğunu kabul etmektedirler. Yalnızca dış ticaret alanına (ekonominin diğer alanlarında da olduğu gibi) etkin bir müdahale, yabancı sanayi ürünlerinin ithalatına vergi konması, bu tür malların ihracatının desteklenmesi gibi önlemler söz konusu ülkelerin geri kalmışlığı aşmalarına yardımcı olabilir.

Temel kitap

Ricardo'nun temel eseri, Smith'in *Ulusların Zenginliği*'nden hayli farklı bir biçimde ortaya çıktı. Ne çağın çalkantıları ne de yazarın kişiliği, yıllarca inziva halinde çalışmaya izin verirdi.

Ricardo'nun bilime ilgisi güncel sorunlarla çok yakından bağlantılıydı. Bu sorunlardan biri, bankacılık ve para gibi başlıkları bile önemsiz kılan Tahıl Yasaları'ydı. Artık önde gelen bir iktisatçı ve liberal kam-

pın yazarı olan Ricardo bu kavgaya girdi. Hareketc geçmesinin vesilesi, Tahıl Yasaları'nı ve ekmeğe yüksek fiyat uygulanmasını savunan Malthus'la girdiği polemiktir. Bu polemikten, Ricardo'nun kaleminden bir teorik sistem çıktı. 1814-1817 yıllarında yazdığı eserleri İngiltere'de klasik burjuva siyasal iktisadının en ileri ifadesini oluşturur.

Smith'in sistemi iktisadi gerçekliği artık tam olarak açıklama iddiasında değildi. Son kırk yılda çok şey değişmişti. Burjuva toplumun sınıfları oluşmuş, bu sınıfların ekonomik çıkarları kristalize olmuştu. Tahıl Yasaları üstüne mücadele, açıktan temel sınıflar, sanayi burjuvazisi ile toprak sahipleri arasında geçmişti. Ulusal gelirin sınıflar arasında bölüşümü sorunu iktisat biliminin merkezine yerleşmişti. Smith'e göre bu yalnızca, bir dizi sorundan bir tanesi olabilirdi. Ricardo'ya göre ise siyasal iktisadın konusu buydu: "Bu bölüşümü düzenleyen yasaların belirlenmesi Siyasal İktisadın temel sorunudur. Turgot, Stuart, Smith, Say, Sismondi ve diğerlerinin yazılarıyla bilim gelişirken, bu insanlar rant, kâr ve ücretlerin doğal seyrine ilişkin pek az tatmin edici bilgi ortaya çıkarmışlardır."[176]

Ricardo *üretim*in koşullarından ve çıkarlardan hareket ederek *bölüşüm* yasalarını şekillendirmeye çalıştı. Bu ne anlama geliyor? Öncelikle, sistemini, metaların değerinin üretim sürecinde emek tarafından yaratıldığını ve emeğin miktarı ile ölçüldüğünü savunan teorinin üstüne temellendirdi. Daha sonra, üretimi somut kapitalist biçimi içinde inceledi ve üretim araçları toprak sahiplerinin ve kapitalistlerin (fabrikalar, makineler, hammaddeler) elindeyken değerin nasıl oluştuğu ve gelirlerin nasıl bölüşüldüğü sorusunu ortaya attı. Son olarak, maddi malların genişleyen üretimini kapitalizmin ana işlevi olarak gördü.

Sınıflar ve kapitalizmin gelişimi arasındaki ilişkiler hakkında Ricardo aşağıdaki temel sonuçlara varmıştır: İktisadi gelişimi kendi haline bırakırsanız, tarımsal ürünlerin fiyatları nüfus artışı nedeniyle sürekli daha az verimli toprakların ekimine geçilmesiyle bağlantılı olarak tecriden

[176] D. Ricardo, *The Principles of Political Economy and Taxation* (*Siyasal İktisadın İlkeleri ve Vergi*), Londra, 1937, s. 1.

artar. Buradan gelen bütün kâr, kârın sermayeye oranı düşerken, toprak sahiplerine gider. İşçiler bundan zarar görürler, çünkü emeklerine olan talep göreli olarak az olur. Ricardo'nun yazdığı gibi "toprak sahibinin çıkarı toplumdaki diğer sınıfların çıkarına karşıttır."[177] Bu eğilime neyle karşı durulabilir? Dışardan ucuz tahıl ithaliyle. Böylece Tahıl Yasaları'nın zararına gelmiş oluyoruz. Bu yasalar yalnızca asalak toprak sahiplerine yarar sağlıyordu.

Ricardo, Ağustos 1815'te Say'a yazdığı bir mektupta ilk kez görüşlerini bir kitap haline getirme niyetinden söz açar. O sonbahar boyunca kitabı üstüne çok çalışır. İş, yolculuk ve ziyaretleri asgari düzeye indirmiştir.

Ancak eseriyle uğraşırken kısa süre içinde (aşağıda ele alacağımız) temel sorunla, değer sorunuyla yüz yüze gelir. Smith'in teorisi Ricardo'yu tatmin etmiyordu, ama yerine bir başka teori de koyamıyordu. Bu arayış çok acı verici hal aldı. Mektuplarından birinde, önemli bir noktayla uğraştığı iki hafta boyunca huzur bulamadığını yazıyordu. Ricardo'nun bu dönemki mektupları genellikle şikayet ve kuşkularla doludur. Mill, onu cesaretlendirmek için yağcılığa kadar her şeyi deniyordu: "Siyasal iktisadın en iyi *düşünürü*sün; en iyi yazarı da olacağına eminim." Ricardo'nun şikayetleriyle, kitabın yazıldığı inanılmaz hız arasında eğlenceli bir kontrast vardı.

Nisan 1817'le *Principles of Political Economy and Taxation* (Siyasal İktisadın İlkeleri ve Vergilendirme) 750 kopya olarak basıldı. Ricardo'nun kitabı, acele ettiğinin belirtileriyle doluydu. Elyazmalarını yayıncılara bölüm bölüm yollamış, bir yandan da ekler ve değişiklikler yapıp durmuştu. Hayattayken iki baskı daha yaptı. Bu baskılar, "Değer üstüne" başlıklı ilk bölüm hariç birinci baskıdan pek farklı değillerdi. Ricardo değer konusunda daha kesin ve ikna edici olmaya uğraşıyordu.

Kitabın üçüncü baskısı 32 bölüm ve üç kısımdır. Ricardocu sistemin

[177] *Economic Essays by David Ricardo (Ricardo'nun İktisat Denemeleri)*, Londra, 1966, s. 235.

başlıca ilkeleri ilk yedi bölümde ortaya konur. Önemli bütün konular, değer ve rantı konu alan ilk iki bölümde yer alır. Marx, burada Ricardo'nun kapitalist üretim biçiminin tam da özüne nüfuz ettiğini ve "bazı yeni ve irkiltici sonuçlara" vardığını söylemektedir. "İlk iki bölümün sağladığı büyük teorik tatmin buradan" kaynaklanır.[178] Sonraki yedi teorik bölümü (ardışık olmayan) dört tane vergi konulu bölüm izlemektedir. Geri kalan yedi bölüm, ana bölümlerin tamamlanmasından sonra çıkan değişik ekler, başta Smith, Malthus ve Say olmak üzere değişik iktisatçılar hakkındaki düşünce ve eleştirilerini içerir.

Ricardo'nun iktisat bilimi açısından taşıdığı tarihsel önem iki noktaya indirgenebilir. Ricardo değerin emekle, emek zamanıyla tanımlanması gibi tek bir ilkeyi kılavuz edinmiş, siyasal iktisadın bütün yapısını bu temel üstüne kurmaya çalışmıştır. Olguların dış görünüşünün ötesine nüfuz etmesine ve kapitalizmin gerçek fizyolojisinin bir dizi öğesini keşfetmesine imkan veren de budur. Burjuva toplumunda sınıflar arasındaki ekonomik karşıtlığı kanıtlamış ve formüle etmiş, böylece tarihsel gelişmenin köklerine ulaşmıştır.

Ricardo sisteminin temel noktaları, siyasal iktisatta bir devrim yaratan Marx tarafından kendi iktisat teorisinde kullanılmıştır. İngiliz klasik siyasal iktisadını Marksizmin kaynaklarından biri haline getiren, Ricardo'nun bu başarılarıdır. Öte yandan burjuva iktisadı Ricardo'nun temel önermelerinin her ikisini de reddetmiştir. Çok kısa süre içinde, birinci nokta aşırı soyutlama ve skolastisizmle, ikinci nokta ise siniklik[179] ve sınıf düşmanlığını kışkırtmakla suçlanmasına götürmüştür.

Ricardo duygulardan arınmıştı. Siyasal iktisadı acımasızdı; çünkü betimlemeye çabaladığı dünya öyleydi. Dolayısıyla Ricardo'yu ayrı ayrı bireylerin insancıllığı ve iyiliği üzerinden eleştiren Sismondi ve benzerleri hatalıdır. Smith gibi Ricardo'nun da görüşlerinin bilimsel niteliğini belirleyen unsur, sınıfların çıkarlarını üretimin gelişmesi ve ulusal zenginliğin artması açısından çözümlemesiydi. Sanayi burjuvazisinin

[178] Karl Marx, *Artı-Değer Teorileri*, Kısım II, Moskova, 1968, s. 169.

[179] İnsanların iyi olduklarına inanmama, olumsuz yaklaşım (ç.n.)

çıkarlarını, yalnızca bu ilkeye uyum gösterdiği ölçüde savunmuştur. Ricardo işçileri üretim sürecindeki robotlar gibi anlatır. Kapitalist kendisi için en kârlı olanı seçmekte, işçi kiralamakta veya yeni makine tesis etmektedir. Burada duygulara yer yoktur. Marx şöyle yazar: "Bu tutum sabırlı (stoic), nesnel ve bilimseldir. Ricardo, bilimine karşı *günaha girmediği* sürece, her zaman, pratikte de olduğu gibi insan sevgisiyle davranmıştır."[180]

Elbette Ricardo toplumun hayırseverlikle sağlığına kavuşturulacağını düşünmüyordu. Ama yaşantısında nazik ve cömertti. Maria Edgeworth, 130 çocuğun Ricardo'nun parasıyla ve karısının gözetimi altında eğitim gördüğü (Gatcomb Parkı'nın yakınındaki) okulu nasıl gezdiğini anlatır. Ricardo hastanelere bağış yapıyor, yoksullara yardım ediyordu. Ricardo'nun evinde daha önce hizmetçilik yapan yoksul bir kız hakkında ilginç bir mektuplaşması vardır. Genç bir hovarda, bu kızı, aklını çelip Londra'ya götürmüş, baştan çıkarmayı denemişti. Olay, Ricardo'nun kitabı üstünde çalıştığı 1816 yılının başında oluyordu. Ricardo ne zaman harcamaktan, ne de genç adamla düello yapmaktan kaçınmış; sonunda kızın ailesinin yanına dönmesini sağlamıştı. Anlayacağınız, tam Dickensvari bir perde arasıydı bu.

[180] Karl Marx, *Artı-Değer Teorileri*, Kısım II, s. 119.

XIII

David Ricardo: Sistemin Başarısı

Bulmaca – Değer

Ricardo değerin niteliğini açık bir biçimde anlamak için çok çaba gösterdi. Sık sık eski görüşlerini yetersiz bulup gözden geçiriyordu. Bir zorluğu aştığı anda bir diğeri çıkıyordu. Son eseri olan *On Value* (Değer Üzerine) hastalanıp ölmesi ile yarım kalmıştı. Burada Marx'ın değerin özü olarak adlandıracağı, bir metada içerilen emek miktarı için, mutlak değer ifadesini kullanıyordu. Göreli değer ise, ilgili metanın bir biriminin doğal yasalar gereği değiş tokuş edilebileceği diğer metanın miktarı, yani değişim değeriydi. Ricardo'nun zayıflığı, mutlak değeri anlamasına karşılık, bu değerde vücut bulan gerçek emeğin doğasına nüfuz etmeyi veya karakterini incelemeye yönelmemesidir. Sürekli olarak, sadece maddenin miktar yönüyle ilgileniyordu: Değişim değerinin gerçek büyüklüğü nasıl belirlenebilir ve neyle ölçülebilirdi? Dolayısıyla "ideal değer ölçümü" arayışı bir hayal, güvenilmez bir fantezi arayışına döndü.

Değer teorisini gerçek ekonomik süreçlerle buluşturmanın olanaksızlığı karşısında, Ricardo umutsuzluğa kapıldı. Böyle bir anında yazdığı bir mektupta, değer sorununu atıp kurtulmanın ve bölüşüm yasalarını incelemenin belki daha kolay olacağını yazacaktı. Bu zayıflık gelip geçiyor ve Ricardo yeniden temel işine dönüyor, girdiği çıkmaz-

dan çıkış yolu arıyordu.

Başka birçok sorunda olduğu gibi burada da Ricardo, Smith'in durduğu yerden yola koyulur. Metanın iki faktörü olarak kullanım ve değişim değerlerine daha net sınırlar koyar. Önemsiz sayıda yeniden üretilemeyen malı bir yana ayırırsak, bütün metaların değişim değeri, üretimleri için harcanan göreli emek tarafından belirlenir.

Bildiğimiz gibi Smith emek değer teorisinde tutarsızdı. Emekle, emek zamanıyla yapılan değer tanımının sadece, ne sermayenin ne de kiralık emeğin bulunduğu "toplumun kaba durumu"na uygulanabileceğine inanıyordu. Modern toplumda değer, metanın üretilmesi ve gerçekleşmesinden elde edilen -ücretler, kâr ve rant biçimindeki- gelirlerin toplamı tarafından belirleniyordu. Bu tutarsızlık Ricardo'nun katı mantıksal aklı için kabul edilemezdi. Smith'in temel ilkelere tipik bir biçimde keyfi davranmasından memnun olmuyordu. Değer yasası gibi temel bir yasa toplumun gelişmesiyle bir bütün olarak ıskartaya çıkarılamazdı. Ricardo, hayır diyordu, değerin emek zamanı ile tanımlanması, mutlak, evrensel bir yasadır.

Bu noktaya, "malların değişim veya para karşılığında satılmak için üretilen metalardan ibaret olduğu bir toplumda" diye bir ek yapmak gerekir. Ancak Ricardo başka bir toplum hayal edemiyordu ki. İyi bir tarih bilgisine sahip olmasına karşın, ilkel toplumlardaki üretim koşullarını pek ciddiye almadı. Geleceğin olası toplumuyla ilgili olarak da, yalnızca, yazarına kişisel saygı beslemekle birlikte kaba bir fanteziden ibaret gördüğü "Bay Owen'ın paralelogramları"nı[181] düşünebiliyordu. Ricardo, Smith'in tarih duyusuna sahip değildi ve sonuç olarak, yağmaladıkları şeyleri değiş tokuş eden bağımsız avcılardan oluşan bir toplumla zamanın fabrika sistemi ve ücretli emek sistemi arasındaki büyük farkı görmüyordu. Kısaca tek bildiği kapitalist toplumdu ve bu toplumun yasalarını doğal, evrensel ve sonsuz olarak görüyordu.

Yine de, emek değer yasasının evrensel uygulanabilirliği teorisinin

[181] Robert Owen'ın önerdiği, geometrik olarak düzenli biçimlerde inşa edilmiş işçi yerleşimleri (komünler).

gelişmiş kapitalist topluma da taşınması, Ricardo'nun iktisat bilimine yaptığı büyük bir hizmettir. Smith'in ve öğrencilerinin görüşlerinden, parasal ücretlerdeki bir artışın (ve aslında herhangi bir değişimin) metaların değer ve fiyatlarında da buna denk gelen bir değişim yaratacağı sonucu çıkarılmıştı. Ricardo bu saptamayı sert biçimde reddeder: "Bir metanın değeri veya değiş tokuş edileceği bir diğer metanın miktarı, o metanın üretilmesi için gerekli göreli emek miktarına bağlıdır; yoksa söz konusu emek için yapılan ödemenin daha çok veya daha az olmasına değil."[182]

Ücretler emek verimliliğinde bir değişim olmaksızın artarsa, metanın değerinde bir değişiklik olmaz. Diğer koşullar sabitken, sadece değerin altın olarak yansısı olan fiyat da değişmeyecektir. Peki, nedir değişen? Değişen, değerin işçi ücretleri ile kapitalistin kârı arasındaki bölüşümüdür. Serbest rekabette kapitalistler ücretlerdeki bir artışı, meta fiyatlarını artırarak kompanse edemezler.

Bu sorunun önem kazanması kaçınılmazdı. En başından itibaren burada akut bir siyasal sorun vardı ve konu işçi sınıfının ücretleri artırma mücadelesiyle bağlantılıydı. Marx, ücret, fiyat ve kârların analizi konusunda Ricardo'yu temel almıştır. Marx, ücretlerdeki bir artışın, peşi sıra fiyat artışıyla boşa çıkartılacağını iddia eden, dolayısıyla yüksek ücret mücadelesinin anlamsız olduğunu savunan ve böylece işçi sınıfının mücadelesi açısından zararlı olan görüşü reddetmiştir. Marx'a göre "ücretlerde genel bir yükseliş, genel kâr oranının düşmesi sonucunu verir; ama genel olarak söylersek, metaların fiyatlarını etkilemez."[183]

Bu önermeler, yaşama maliyeti ve enflasyon artışlarının biricik veya temel nedeninin işçilerin parasal ücretlerindeki artış olduğunu savunan burjuva anlayışlarla bağlantılı olarak önemlerini korumayı sürdürüyorlar. Öte yandan, Ricardo ve Marx'ın görüşlerinin, bugünkünden

[182] D. Ricardo, *The Principles of Political Economy and Taxation (Siyasal İktisadın İlkeleri ve Vergi)*, Londra, 1937, s. 5.

[183] K. Marx ve F. Engels, *Selected Works (Seçme Eserler)* üç cilt, c. 2, s. 75.

farklı koşullarda ifade edildiğini unutmamak gerekir. Kapitalizmin o zamanki bazı özellikleri kaybolmuş veya değişmiştir. Bunların en önemlisi, öncelikle, tekil bir girişimcinin kendi metalarının piyasa fiyatlarını etkileme olasılığını dışlayan serbest rekabet; ve ikinci olarak, altın standardı temelinde çalışan ve kredi ve parayı yükselen fiyat düzeyine uyarlama imkanını sınırlayan istikrarlı para dolaşımıdır.

Bildiğimiz gibi, çağdaş kapitalizmde tekellerin piyasa ve fiyatlar üzerinde önemli bir denetim günce sahip olmaları, böylece paranın dolaşımı ve kredilerin miktar artışı yönünde tek yanlı bir esnekliğe sahip olması tipik özelliklerdir. Bu koşullarda girişimciler daha yüksek ücretleri meta fiyatlarına yansıtma imkanına sahip olurlar ve kârlarını koruyup artırmak amacıyla bunu sürekli yaparlar. Doğal olarak bu olanak sınırsız değildir ve piyasanın tekelleşme derecesine ve diğer birçok faktöre bağlıdır. Ücretler ve fiyatlar arasındaki ilişki sorunu, modern kapitalist ülkelerin siyasal yaşamında da önemli rol oynar. Gerçek ücretlerde bir artışın ürünü olarak sunulan fiyatların (tekeller tarafından) artırılması, modern enflasyon olgusunun başlıca faktörlerinden biridir. Doğal olarak bu sorun Marksist iktisatçıların dikkatlerini yoğunlaştırmalarını hak etmektedir.

Ücretler ve kâr arasındaki ters ilişki hakkındaki sonuç, Ricardo'nun kapitalizmin geleceği hakkındaki görüşleri içinde ve kendi siyasal programında önemli bir yer işgal eder. Ricardo'nun tarımsal ürün fiyatlarının kronik artış eğilimi olduğuna inandığını hatırlayalım. Bu, gerçek ücretlerde artış anlamına gelir; çünkü işçiler her zaman kendilerine yetecek asgari ücreti aldıklarından, artış olmadığı durumda açlıktan öleceklerdir. Ama kapitalistlerin kârı, sanayi mallarının fiyatlarını artıramadıkları için azalır. Pahalı tahıl sanayiciler için kötüdür ve belli bir aşamada sermaye birikimi güdüsünü yok eder. Oysa Ricardo'ya göre sermaye birikimi güdüsünün yok olması ekonomik felaket anlamına gelir!

Ricardo, Smith'in emek değer teorisiyle ilgili olarak yüz yüze geldiği temel güçlükleri biliyordu.

İlki, işçi ile kapitalist arasındaki değişimi açıklamaktı. Bir metanın değerini yalnızca işçinin emeği yaratır; değerin miktarını da emeğin miktarı belirler. Ama emeğinin karşılığında işçinin ücret biçiminde aldığı değer daha düşüktür. Bu değişimde değer yasası çiğnenmiş olmaktadır. Yasaya uyulması halinde işçi ürünün bütün değerini alacak, ama bu durumda da kapitalistin kârı söz konusu olmayacaktır. Burada bir çelişki doğmaktadır. Ya teori gerçekliğe uymamakta, ya da değer yasası değişimin en önemli alanında sürekli biçimde ihlal edilmektedir.

Marx, işçinin kapitaliste yalnızca bir süreç, bir etkinlik, insan enerjisinin bir biçimde harcanması olan emeğini değil, işgücünü, yani çalışma yeteneğini sattığını göstererek bu çelişkiyi çözdü. İşgücünü satın alan kapitalist, işçiye olağan olarak işgücünün bütün değerini öder; çünkü bu değer, işgücünü yaratan emek tarafından, yani işçinin geçinmek ve üremek için gereksindiği şeyler tarafından belirlenir. Bu durumda sermaye ile emek arasındaki değişim değer yasasına tamamen uygun olarak gerçekleşmiş, değer yasası da işçinin kapitalist tarafından sömürülmesini dışlamamış olmaktadır.

İkinci güçlük, gerçek hayatta değer yasası ile kapitalistin kârının fabrikada üretilen metaların değeri tarafından değil, içerdikleri sermaye miktarıyla belirlenmesi arasında nasıl uyum sağlanacağıydı. Değer yalnızca emek tarafından yaratılıyorsa ve metalar kabaca değerleri üzerinden değişime giriyorlarsa, üretimin farklı sektörleri tamamen değişik konumlardadır. Çok işgücü ve az makine kullanılan sektör ve işletmelerin metalarının değeri yüksek olmalı, bunlar yüksek fiyatlardan satılmalı ve sonuçta kâr da yüksek olmalıdır. Aynı durum sermayenin devir hızının yüksek olduğu, kârın hızlı biçimde elde edildiği sektörlerde de geçerlidir. Öte yandan, üretim araçlarına önemli miktarda sermaye yatırılması gereken, ya da sermaye devrinin daha yavaş olduğu sektör ve işletmelerde metaların değeri, fiyatlar ve kârlar daha düşük olmalıdır.

Ama bu imkansızdır. Sermayenin standart bir kâr oranı elde etme eğilimi iyi bilinmektedir ve yukarıdaki tablo kapitalizmin gerçekleriyle

çelişmektedir. Yoksa kârı düşük sektörler terk edilecektir. Bu durumda emek değer yasasının, geçerliliği mutlak olan ortalama kâr yasasıyla uyumsuz olduğu düşünülecektir.

Adam Smith bu çelişkiyi görmezden geldi ve emek değeri reddedip, değeri -bir tanesi de ortalama kâr olan- gelirlerden hareketle oluşturma yolunu tuttu. Yaklaşımlarını emek değer yasasıyla daha tutarlı biçimde birleştiren Ricardo, bunu yapamazdı. Ricardo, bu teorinin içine eşit sermaye için eşit kâr olgusunu sokmayı denedi. Çerçevenin çökmesini önlemek için, daha iyi sonuçları hak eden bir beceri ve kararlılıkla, sermayenin bileşimi ve dolaşımındaki farkların önemini küçümsemeye yöneldi. Ricardo, naif bir biçimde okuru, ortalama kârın değer yasasını değiştirmesinin önemli olmadığına, bunun küçümsenebileceğine inandırmayı deniyordu.

Elbette bu savunulması olanaksız bir şeydi. Metalar kapitalizm koşullarında üretildiğinde, değer yasası işbaşındadır (Ricardo bu noktada haklıdır); ama basit meta üretiminde değer yasası işlememektedir (burada yanılır). Değer, sermaye üstünden elde edilen ortalama kârı içeren üretim fiyatına dönüşmekte ve böylece sermayenin bileşim ve dolaşım farkları dengelenmiş olmaktadır. Bu dengelenmeyi, sektörler arasındaki kapitalist rekabet mekanizması sağlamaktadır. Bu bir inkar değil, değer yasasının geliştirilmesiydi. Marx'ın verdiği yanıtın özeti böyledir.

Üretim fiyatı değerden temelde farklıdır. Çakışmaları tamamen rastlantısaldır. Ricardo, bu ikisinin bir ve aynı olduklarını, sapmaların ise önemsiz olduğunu kanıtlamayı denemiştir. Bu konumlanışın, teorik muhaliflerinin eleştirisi karşısında son derece kırılgan olduğu kısa süre içinde görülmüştür.

Pastanın paylaşımı veya Ricardocu artı-değer

Ricardo temelde matematiksel bir akla sahipti. İktisat ve matematiğin kol kola girecekleri dönem henüz uzak olduğundan, Ricardo'nun eserlerinde formüller ve denklemler bulunmaz. Ancak düşünme biçimi ve

sunum tarzı, katı matematiksel kanıtlamayı çağrıştırır.[184] Ricardo iktisadın karmaşıklığından basit öğeleri ve ilkeleri çıkarmakta ve tali, önemsiz görünenleri bir kenara ayırmakta çok başarılıydı. Düşüncesinin düzgünlüğü ve mantığı çağdaşlarını çok etkilemiştir. Parlak bir polemik yazarıydı. James Mill bir arkadaşına "Ricardo'ya bulaşma" diyordu, "emin ol, onun yanlışını bulamazsın. Yanlışını bulduğunu zannettiğim çok oldu, ama her defasında onun safına geçtim."[185]

Ancak matematiksel yaklaşımında kendine özgü yanlışlar vardı. Değerde olduğu gibi bölüşümde de Ricardo, öncelikle nicel boyutu görmüştür. Bölüşümün gerçek doğasıyla, toplumun yapısı ve gelişimi ile arasında bağla değil, oranlarla, hisselerle ilgilenmiştir.

Ricardo, Smith'in, toplumun üç ana sınıfının gelirleri olarak gördüğü ücretler, kâr ve rant hakkındaki görüşlerini geliştirmiştir. Ücretlerin, işçi ve ailesinin geçimi için gerekli araçların maliyeti olarak tanımlanmasını Ricardo kendinden önceki yazarlardan almıştır. Bu teoriyi Malthusçu nüfus teorisi temelinde geliştirdiğini düşünüyordu. Malthus'la anlaştıkları tek önemli nokta olan bu teorinin başlıca ilkelerini benimsiyordu. Tezini Malthus'a dayandıran Ricardo, ücretlerin fiziksel asgari düzeyin kesin sınırları içinde kalmasını, kapitalizme özgü yasalara değil doğal ve evrensel bir yasaya bağlıyordu. Buna göre, ortalama ücret işçinin daha fazla çocuk yapmak ve yetiştirmek için gereksindiği asgari geçim araçlarını aşarsa, emek piyasasında rekabet artar ve ücretler yeniden düşerdi.

---

[184] 1838 gibi erken bir tarihte iktisatta matematiksel yöntemlerin öncüsü sayılan A. Cournot, Ricardo'nun bu özelliğini saptamış ve haklı olarak, kaba sayısal örnekleriyle Ricardocu "matematiğin" zayıflığına işaret etmiştir: "Smith ve Say gibi, siyasal iktisat hakkında yazmış ama saf edebi biçimin süslemelerini korumuş olan yazarlar vardır. Ancak daha soyut sorularla uğraşan ve daha büyük bir kesinlik arayan Ricardo gibi, cebirden kurtulmayı başaramayıp cebri, tüketici aritmetik ayrıntılarını altına gizleyenler de vardır." (A. A. Cournot. *Recherches sur les principes mathématiques de la théorie des richesses (Zenginlik Teorisinin Matematiksel İlkeleri Üstüne Araştırmalar)*, Paris, 1838, s. IX).

[185] J. H. Hollander, *David Ricardo. A Centenary Estimate (Yüzüncü Yaşında Ricardo'yu Keşfetmek)* Baltimore, 1910, s. 120.

Malthus ve Ricardo'nun görüşleri, sonraları Ferdinand Lassalle ve başka küçük burjuva sosyalistlerince geliştirilen "ücretlerin demir yasası" adı verilen yaklaşımın temelini oluşturdu. Bu "yasa"ya göre, ücretler kaçınılmaz biçimde geçim araçlarının fiziki asgari düzeyine bağlı olduğu için, işçi sınıfının ekonomik çıkarlar için mücadelesi beyhudeydi. Marx Batı'da "demir yasa"yı savunmakla hâlâ suçlansa da, bu tür görüşler Marksizme yabancıdır.

Ricardo'nun teorisi büyük ölçüde durağandır. Emek üretkenliğinin artmasından söz etse ve bunu övse de, bu süreçte işçi sınıfının da değişim geçireceğini görmemiştir. Özellikle iki önemli etken değişim gösterir: 1) işçinin normal, toplumsal olarak kabul edilen talepleri artar; 2) işçi sınıfının örgütlenme ve dayanışmasında, daha yüksek bir yaşam standardı için mücadele yeteneğinde artış olur ve sınıf mücadelesi güçlendikçe sınıf bilinci de gelişir.

Ricardo ulusal gelirin toplumda bölüşümünü, genel olarak sabit boyutlarda bir pastanın dilimlenmesi gibi görmüştür. İşçiler mütevazıdan biraz fazlasını alırlar. Gerisi kapitalistlere gider. Kapitalistler de bunu toprak sahipleriyle paylaşmak zorundadır. Üstelik sonuncuların payı hep artmaktadır.

Rantın (ve ayrıca sanayicilerin para sahibi kapitalistlere ödediği kredi faizinin) kârdan çıkarıldığı fikri önemlidir. Buna göre kâr gelirin temel, ana biçimdir, gelirin temeli de sermaye, yani artı-değerdir. Ricardo'nun kâr ve artı-değer denkliği, kuşkusuz üretim fiyatı ve değer denkliği ile bağlantılıdır. Bölüşüm teorisi, değer teorisiyle aynı başarı ve kusurları barındırmaktadır.

Tekil bir metanın değeri ve ulusal geliri oluşturan bütün metaların değeri, nesnel olarak, harcanan emekle belirlenir. Bu değer ücret ve kâra (rant dahil) bölünmüştür. Bu noktada Ricardo, proletarya ve burjuvazinin sınıf çıkarları arasındaki temel çelişkiye varır. Birçok kereler ücretler ve kârın yalnızca ters orantılı olarak değişebileceğini yazmıştır. Ücretler yükselirse, kâr düşer veya tam tersi. İşte bu yüzden, canla başla, kapitalizme mazeret bulmak için uğraşan Amerikalı yazar Carey,

Ricardo'nun teorisini sınıflar arası mücadele ve düşmanlık sistemi olarak adlandırmıştır.

Ricardo, yine sadece oranlarla, konunun nicel yönüyle ilgilidir; ücretler ve kâr arasındaki çelişkiyi üreten ilişkilerin doğası, doğuşu ve geleceğiyle ilgilenmez. Sonuç olarak, kapitalistin, işçinin emeğiyle yarattığı değerin bir bölümüne ek koyduğunu düşünerek yakınına kadar geldiği "artı-değerin sırrı"nı açığa çıkartamamıştır.

Ricardo'nun en önemli başarılarından biri, toprak rantının doğası ve büyüklüğü konusundaki analizidir. Öncüllerinden farklı olarak rant teorisini emek değer teorisinin sağlam temelleri üstüne kurdu. Rantın kaynağının doğanın ihsanı değil, toprağa uygulanan emek olduğunu açıklıyordu. Toprağın kaynakları sınırlı olduğu için, sadece en iyi araziler değil, orta ve kötü durumdakiler de ekiliyordu. Tarımsal ürünün değeri, görece yoksul nitelikli toprak parçalarına uygulanan emek miktarıyla belirleniyor, en iyi ve ortalama araziler daha yüksek bir kâr getiriyordu. Kâr ortalamaya yöneleceği için, kiracılar bu farkı toprak sahiplerine rant olarak vermek durumunda olacaklardı.

Ricardo, en yoksul arazilerin rant getirmeyeceğine inanıyordu. Marx, bunun yanlış olduğunu gösterdi. Toprakta özel mülkiyet varsa, toprak sahibi en yoksul arsayı bile bedavaya vermezdi. Marx, Ricardo'nun rant kavramına (toprağın doğal farklılıkları ile bağlantılı olarak) *diferansiyel* (farklılık rantı), Ricardo'nun küçümsediği bu özel ranta ise *mutlak rant* adını verdi.

Ricardo'nun ekonomik değerlerdeki küçük artışlar açısından yaptığı (azgelişmiş olsa da) süreç analizi önemlidir. Tarımsal ürünün değeri, verili teknoloji ve talep düzeyinde ekime uygun son (marjinal) arazi parçasına harcanan emek miktarıyla belirlenir. Küçük artışlar (marjlar) yöntemi iktisatta önemli bir rol oynayacaktır.

Kapitalizm nereye?

Bilimi popülarize eden Amerikalı yazar R. L. Heilbroner, Ricardo'nun sistemi hakkında şunları yazmıştır: "Bu, Euclid kadar temel, sade, süs-

süz ve mimaridir; ama saf bir geometrik önermeler kümesinden farklı olarak, bu sistemde insani bir uyum vardır. Bu *trajik* bir sistemdir."[186] Ricardo'nun kapitalist düzende gördüğü trajedi ve bu düzenin geleceği ile ilgili kötümserliği iyi temellendirilmişti ve kapitalist gelişmenin gerçek eğilimlerinde yansıyordu. Evet, aylak toprak sahipleri İngiltere'yi yok etmedi. Ricardo'nun İngiliz kapitalizmi için söylediği kehanette geçen "birikimsizlik" o kadar da korkunç çıkmadı. İşçi sınıfı Malthus-Ricardo yaklaşımının tarif ettiği kasvetli kaderine sessizce boyun eğmedi. Kapitalist düzenin trajik doğası, Ricardo'nun tahmininden biraz farklı bir yöne döndü.

Yine de büyük düşünür, kapitalizmin birçok özelliğini doğru görmüştür. Kapitalizmin, proletaryayı bir eklenti konumunda tutmaya ve işçi ücretlerini asgari düzeye indirmeye eğilim gösterdiği konusunda tamamen haklıydı. Geniş ölçekli toprak sahipliğinin iktisadi ilerleme üzerinde yıkıcı etki yapacağından korkmakta da haklıydı. İngiltere deneyimi değilse bile, birçok başka ülkede bu korkular haklı çıkmıştır.

Ricardo'nun kötümserliği en azından iki değerlendirmeyle yumuşamaktaydı. Birincisi, serbest ticaretin, özellikle de yurtdışından serbest tahıl ithalinin, rantın yükselmesini ve kârın düşmesini durdurarak durumu temelden değiştirebileceğine ve değiştireceğine inanıyordu. İkinci olarak, genel aşırı üretimin ve iktisadi bunalımların imkansız olduğu yolunda, sonradan "Say kanunu" denen ilkeyi kayıtsız şartsız kabul ediyordu. En azından bu noktadan itibaren kapitalizmin tehdit altında olmadığını düşünmüştür.

Ricardo, toplumun mal ve hizmetlere yönelik gereksiniminin sınırsız olduğunu söylüyordu. İnsan belli bir miktardan fazla yiyemese bile, çeşitli "kolaylıklar ve süsler" için talebin sınırı yoktur. Acaba gereksinimlerle efektif talebi birbirine mi karıştırıyordu? Hayır, o kadar da naif değildi. Ricardo, arkasında hazır para olmayan talebin, iktisadi açıdan pek anlamı olmadığını biliyordu. Ama Say gibi o da, gelir yaratılması yoluyla, üretimin kendiliğinden mal ve hizmetlere yönelik

[186] R. L. Heilbroner, *The Great Economists (Büyük İktisatçılar)*, Londra, 1955, s. 78.

efektif talep yaratacağını ve bu talebin kaçınılmaz olarak bütün mal ve hizmetlerin realizasyonunu temin edeceğini düşünüyordu.

Kapitalist topluma, satışlarla ilgili güçlüklerin hızla ve kolaylıkla çözüldüğü ideal biçimde düzenlenmiş bir mekanizma olarak bakıyordu. Fazla miktarda üretilen bir metanın üreticileri, kısa sürede piyasadan ilgili işareti alırlar ve bir başka metanın üretimine kayarlar. Ricardo, genel aşırı üretimin imkansızlığı hakkındaki tezi şöyle ifade etmişti: "Ürün her zaman ürünler veya hizmetler tarafından satın alınır; para, değişimde kullanılan biricik aracıdır. Belli bir metadan çok fazla üretilmiş olabilir; o zaman piyasada öyle bir tokluk ortaya çıkar ki, bu mala harcanan sermayeye geri ödeme yapılmaz; ama bu, bütün mallar için geçerli bir durum olamaz."[187]

Bu yazılan satırların mürekkebi daha kurumadan, gelişmeler bu görüşü yanlışladı. İngiltere'de ilk genel aşırı üretim krizi 1825'te patlak verdi. Ricardo'nun bilimsel tarafsızlığı ve özeleştirelliği sayesinde, görüşlerini gözden geçirmesi mümkün olabilirdi. Ama artık hayatta değildi.

Sonuç olarak klasik burjuva siyasal iktisat sistemi (klasik okul) en eksiksiz ifadesini Ricardo'da bulmuştur. Bu sistemin belli başlı özelliklerini sıralamaya çalışalım:

1. Klasik okulun karakteristik özelliği, bilimsel soyutlama yöntemini kullanarak, iktisadi olgu ve süreçlerin özüne girme arzusuydu. Klasik okul bu süreçleri büyük bir nesnellik ve tarafsızlıkla inceledi. Klasik okulun son tahlilde çıkarlarını temsil ettiği sanayi burjuvazisi o dönem ilerici bir güç olduğu için, bu mümkündü. Burjuvazi ve proletarya arasındaki sınıf mücadelesi ise henüz toplumun temel faktörü haline gelmemişti.

2. Klasik okulun temelinde emek değer teorisi vardır ve siyasal iktisadın bütün yapısı bunun üstünde yükselir. Ancak klasik okul, henüz geliştirilebildiği biçimiyle emek değer teorisinden hareketle kapitaliz-

[187] D. Ricardo, *The Principles of Political Economy and Taxation*. Londra, 1937, s. 194.

min yasalarını açıklayamıyordu. Klasikler kapitalizmi mümkün olan tek, sonsuz ve doğal toplumsal düzen olarak gördüler.

3. Klasik okul, toplumda üretim ve bölüşüm sorununu, temel sınıfların bakış açısından gördü. Bu, kapitalistlerin ve toprak sahiplerinin gelirlerinin kaynağının işçi sınıfının sömürülmesi olduğu sonucuna yaklaşılmasını mümkün kıldı. Ancak, bir meta olarak işgücünün özgün niteliğini net biçimde kavrayamadıkları için, artı-değerin doğasını da açıklayamadılar.

4. Klasik okulun toplumsal sermayenin yeniden üretimi hakkındaki görüşleri, iktisadi sistemin doğal dengesi ilkesini temel almıştır. Bu ilke, nesnel, kendiliğinden iktisadi yasaların insan iradesinden bağımsız olarak varoldukları inancıyla ilişkiliydi. Ancak kapitalist ekonominin kendi kendini düzenlediği anlayışı, sistemin çelişkilerini gizlemek anlamına da geliyordu. Klasik okulun genel aşırı üretimi ve bunalımı reddetmesi özel bir öneme sahiptir.

5. Burjuva klasik siyasal iktisadı, ekonomide devlet müdahalesinin azami ölçüde kısıtlanmasını (*laissez faire* ilkesi) ve serbest ticareti savunmuştur. İktisadi liberalizm yaklaşımı, büyük ölçüde siyasal liberalizm ve burjuva demokrasisinin yayılmasıyla birleşmiştir.

Parlamento üyesi

Ricardo'nun *Principles of Political Economy and Taxation* kitabı asla best-seller olmadı. Bu kitap genel okur kitlesine değil iktisatçılara yönelikti. Ve o dönem fazla iktisatçı yoktu. Sismondi, Ricardo'nun, İngiltere'de kitabını anlayanların sayısının 25'i geçmediğini söylediğini aktarır.

Ancak yayınlanmasından bir yıl sonra McCulloch kitap hakkında övgü dolu bir değerlendirme yayınlamıştır. Bu yazıda Ricardo'nun fikirleri en popüler biçimiyle ortaya konmaya çalışılıyor ve iktisat politikasına ilişkin güncel sorunlardaki saptamaları seçilip aktarılıyordu. Mill ve başka birkaç kişinin çabasıyla Ricardo'nun kitabı, zaten kendisine aşina olan kamuoyunun gündemine girdi. Malthus, Ricardo'nun teori

ve siyasetinin temel noktalarına karşı çıkacağı *Principles of Political Economy* (Siyasal İktisadın İlkeleri) adlı eserini yazmaya başlamıştı bile. Ricardo, hedeflerine ulaştığını hissedebiliyordu.

1819'da kitabının ikinci baskısı çıktığında Ricardo da iş hayatından nihai olarak çekildi, borsayı bıraktı. Serveti artık toprağa, gayrı menkule ve güvenilir, spekülatif olmayan kağıtlara yatırılmıştı. Ricardo'nun çocukları zengin bir toprak sahibinin, bir İngiliz centilmeninin mirasçıları olarak yetiştirildiler. (Ailesi, yani dul eşi ve çocukları, en yakınındaki kardeşi Moses Ricardo'nun büyük iktisatçı hakkında bir biyografi yayınlamasına izin vermediler. Dikkatleri Yahudi kökenine ve borsa kariyerine çekmek istemiyorlardı.)

Ricardo'nun konumunda olan ve onunki gibi ilgi alanlarına sahip biri için parlamentoda etkinlik göstermek doğaldı. Dostları bu alana girmesini önerdiler. Ricardo'nun Avam Kamarası'na girmesinin tek yolu, yoksullaşan bir toprak sahibinden, küçük seçim bölgelerinden birinin sahibinden bir koltuk satın almaktı. O da bunu yaptı. Uzak bir İrlanda seçim çevresinden parlamentoya seçilen Ricardo, bölgesine hiç gitmedi, seçmenlerini hiç görmedi. O zamanlar bu tür durumlara sık rastlanıyordu.

Parlamentoda yalnızca dört yıl geçirmesine karşın hayli önemli bir rol oynadı. Resmi olarak ne Tory partisine ne de Whig muhalefetine girdi. Whig'lere daha yakındı ve sol kanat, radikal muhalefet çevrelerinde hatırı sayılır bir otoriteye sahipti. Ama Avam Kamarası'nda bağımsız bir pozisyon sürdürdü, hatta birçok kez Whig liderliğine karşı oy kullandı. Ricardo'nun meclis çalışmalarında iktisadi sorunlar doğal olarak ön plandaydı. Tahıl Yasaları'na karşı serbest ticaret için, ulusal borcun azaltılması, bankacılık ve para sisteminin iyileştirilmesi için kampanya sürdürdü. Basın özgürlüğünü savunduğu, örgütlenme hakkına getirilen kısıtlamalara karşı çıktığı konuşmaları da vardır. Adam Smith gibi, Ricardo da siyasette mümkün olan en geniş burjuva demokrasisini destekliyordu.

Bütün görgü tanıkları, Ricardo parlamentoda konuşurken üyelerin

dikkatle dinlediğini anlatır. Alışıldık anlamda parlak bir konuşmacı değildi. Ancak olgu ve sorunların toplumsal özüne girmekteki gücüne ve yazılarının mantık ve etkinliğine parlamento konuşmalarında da rastlanır.

Parlamento, açık olduğu dönem, zamanının neredeyse tamamını alıyordu. Ricardo bu dönemlerde Londra'da yaşıyordu. Sabahları gazeteleri okuyor, mektuplarını yazıyor, konuşmalarını hazırlıyor, ziyaretçilerini kabul ediyor ve gerektiğinde kurul toplantıları için Westminster'e gidiyordu. Meclis öğleden sonraları toplanırdı; Ricardo en titiz üyelerden biriydi. 1819-1823 arası aşağı yukarı bütün yazıları parlamento çalışmalarıyla bağlantılıdır. En önemli yazıları Tahıl Yasaları ve ulusal borçlanmayla ilgiliydi.

Araştırmalarını ise sadece yaz aylarında Gatcomb Parkı'nda sürdürebiliyordu. Malthus'un kitabına bir eleştiri yazdı, *İlkeler*'in üçüncü baskısını hazırladı; değer sorunları, toprak rantı ve makine kullanımının iktisadi sonuçları üstüne kafa yormaya devam etti. Malthus, Mill, McCulloch ve Say'le yoğun biçimde yazıştı. Bu dönemde Ricardo Avrupa iktisat biliminin tam merkezindeydi. 1821'de evinde düzenli olarak gerçekleştirilen iktisatçı toplantıları, Londra Siyasal İktisat Kulübü'nün kuruluşunu hazırlamıştır. Ricardo bu kulüpteki liderlik işlevini incelik ve tevazuyla yürüttü.

Bir insanın portresi

Ölüm Ricardo'yu bu yoğun çalışmalarının ortasında buldu. Eylül 1823'te Gatcomb Park'ta beyin iltihabı sonucu öldüğünde yalnızca elli bir yaşındaydı.

Peki gerçek yaşamda nasıl biriydi?

Görünümü itibariyle orta boyun altında, zayıf ama sağlamdı; son derece aktifti; zeki, iyiliksever ve içten ifadeli cana yakın bir yüzü, koyu renk, dikkatli ve uyanık gözleri vardı; tavırları sade ve çekiciydi. İktisat ve siyaset konularında arkadaşlarıyla sık sık anlaşmazlığa düşmesine rağmen fizik olarak kavga edemezdi.

Ricardo büyük ölçüde bir aile adamı, aile reisi özelliklerine sahipti. Sadece çocukları değil, küçük kardeşleri, hatta karısının akrabaları da Ricardo'yu zeki ve adil bir aile büyüğü olarak kabul ediyorlardı. (Servetinin de bununla ilişkisi vardı.) Son yıllarında çocuklarını yetiştirmeye çok zaman ayırdı, büyük oğul ve kızlarını evlendirdi, çeşitli aile içi anlaşmazlıkları halletti. Yaşlı olmamasına karşın, çocukları, torunları ve diğer akrabaları Gatcomb Park'taki konuğu eksik olmayan evinde, çevresine toplandıkları zaman, kendini eski ahitten çıkma ihtiyar bir aile büyüğü gibi hissederdi. Büyük ev her zaman akrabalar ve her türden ziyaretçilerle, Londra'dan gelen tanıdıklar, komşu toprak sahipleri, çocuklarının arkadaşlarıyla dolup taşardı.

Ricardo iyi eğitimli bir kişiydi, ama Adam Smith'in sahip olduğu genişlikte bilgiye, ya da onun ansiklopedik aklı gibi ilgi alanlarına sahip değildi. Bunu bir eksiklik olarak görmek zordur. İktisat bilimindeki tarihsel misyonunu yerine getirmek için, bir alanda korkunç bir entelektüel yoğunlaşmaya ihtiyacı vardı. Çok konuyla ilgilenen biri olsaydı, muhtemelen kısa yaşamı süresince siyasal iktisatta yapabildiklerini yapamazdı.

Ricardo ve Marx

Marx "...benim değer, para ve sermaye teorim, temelde, Smith ve Ricardo öğretisinin zorunlu bir sonucudur"[188] diye yazmıştır. Ama bir yandan da her iki Britanyalı iktisatçının öğretilerini derin bir eleştiriye tabi tutuyor ve bu eleştiri temelinde yeni proleter siyasal iktisadı inşa ediyordu.

Marx'ın Ricardo'nun teorisine dönük eleştirisi bir vicdanlılık ve yapıcılık örneğidir. *Artı-Değer Teorileri*'nin yaklaşık üçte biri Ricardo'ya ayrılmıştır. Marx, eleştirisinde sık sık, Ricardo'nun kendi doğru başlangıç öncülleriyle tutarlı olması durumunda nasıl akıl yürütmesi gerekeceğini göstermeye çalışır. Marx, klasik okulun nesnel, tarihsel sınırlarını açığa çıkartır. (Ricardo bir dahiydi; ama çağının ve sınıfının

[188] Karl Marx, *Kapital*, c. I, s. 26.

sınırlarını kırabilen hiçbir dahi yoktur.) Ve Marx, Ricardo'yu bir burjuva iktisatçısı olduğu için değil, yine burjuva nitelikli olan kendi bilimsel yaklaşımıyla tutarlı olmamakla eleştirir.

Peki Marx, Smith'in ve Ricardo'nun öğretisi temelinde ne yaratmıştır?

Marx, emek değer teorisini derin ve mantıksal bir sisteme dönüştürmüş ve üstüne esas olarak yeni bir siyasal iktisadın bütün yapısını kurmuştur. Marx, emek değer teorisini, Ricardo'nun canını çok sıkan çelişki ve açmazlardan kurtarmıştır. En önemli nokta Marx'ın, bir metada içerilen emeğin soyut ve somut emek olarak ikili karakterini keşfetmesi ve çözümlemesidir. Emek değer teorisinden yola çıkan Marx, madeni ve kağıt para dolaşımı olgusunu açıklayan bir para teorisi de kurmuştur.

İşgücünün bir meta olarak niteliğini açıklayan ve alınıp satılmasının tarihsel koşullarını özetleyen Marx, emek değer teorisinin temelinde ve emek değer teorisiyle bütünüyle uyumlu biçimde, artı-değer teorisini geliştirdi. Sermaye ile emek arasında "adil", eşdeğer bir değişim çerçevesinde gerçekleşen şeyin, işçi sınıfının sömürülmesinden başka bir şey olmadığını, ilk kez bilimsel olarak açıkladı.

Marx artı-değeri, sermayenin ödenmemiş emeği ve ürününü mülk edinmesinin evrensel biçimi olarak tanımlıyordu. Bu fikrin Ricardo'da bulduğumuz tohumları, Marx tarafından sonuna kadar geliştirilmiş ve tek bir sistem içine oturtulmuştur. Hak edilmemiş gelir biçimleri olan kâr, rant ve faiz bu sistemde yerlerini buldular. Bölüşüm sorununun sınıf karakteri büyük bir sağlamlık ve açıklıkla ortaya çıkarıldı.

Daha önce değindiğimiz gibi, Marx, ortalama kâr ve üretim fiyatı teorisiyle Ricardo'nun "ölümcül" çelişkisini de çözmüştür. Yalnız bu değil. Marx bu yolla son derece önemli bir sonuca ulaşır: Her kapitalist "kendi" işçilerini doğrudan sömürmekle birlikte, sanki bütün kapitalistler artı-değerlerini birleştirmekte, sonra sermayelerine göre paylaşmaktadırlar. İktisadi olarak, kapitalist sınıf, işçi sınıfına bir bütün olarak karşıt konumdadır.

Ricardo'nun toprak rantı teorisindeki bilimsel öğeleri kullanan Marx, toprak sahiplerinin gelir biçimi olarak rantı ve tarımda kapitalist gelişmenin yasalarını açıklayan derin bir anlayış ortaya koyar.

Marx, Ricardo'nun ve Say'in genel aşırı üretimin ve krizlerin olanaksızlığı yolundaki görüşlerini ise reddeder. Aşırı üretim teorisinin ilkelerini ilk geliştiren ve kapitalist ekonomide periyodik bunalımların kaçınılmazlığını gösteren Marx olmuştur.

Ricardo'nun kısmen Malthus'tan devraldığı toplumsal karamsarlığı, aşağı yukarı bütün eserlerinde izleri görülen, Marksist evrensel sermaye birikimi yasasının yolunu açmıştır. Marx, hem kapitalizmin daha ileri gelişimi açısından varolan olanakları, hem de kapitalizmin nihai devrimci çöküşünün ve yerine sosyalizmin kurulmasının kaçınılmaz olduğunu göstermiştir.

XIV
Ricardo'nun Çevresinde (ve Sonrasında)

Tam da Quesnay'in yarım, yüzyıl önce, öğrencilerine "yeni bir bilim"in yaratılmasından söz etmesi gibi, yaşamının son yıllarında ve ölümünden sonra, Ricardo'nun da "yeni siyasal iktisat bilimi"nden söz ettiği kabul edilir.

Ricardo'nun eserlerinde siyasal iktisadın konusu (maddi malların üretimiyle bağlantılı olarak insanın toplumsal ilişkileri) tanımlanmış, yöntemi (bilimsel soyutlama) geliştirilmiştir. Siyasal iktisat belli ölçülerde pozitif ve doğa bilimlerinin ortak özelliklerine sahip görünüyordu. Ancak siyasal iktisat sınıfsal bir bilimdir. Kişinin öznel niyeti ne olursa olsun, fikirleri her zaman, şu veya bu ölçüde, ama doğrudan belli sınıfların çıkarlarına hizmet eder. Ricardo'nun öğretisi açıkça burjuva karakter taşır. İşte, İngiltere'de sınıf mücadelesi şiddetlendiğinde, burjuvazinin artık hoşuna gitmemeye başlaması da bu açıklığından ve dürüstlüğünden kaynaklanmıştır. 1830'lar ve 1840'larda Çartizm döneminde, sınıf mücadelesi bütün toplumsal ve siyasal yaşamın merkezi olmuştur.

Bu yeni ortamda Ricardo'nun, yüzyılın ortalarına kadar ve hatta daha sonra da İngiliz burjuva siyasal iktisadının başını çekecek olan izleyicileri, öğretinin daha cüretli ve radikal yönlerini terk etmeye ve burjuvazinin çıkarlarına uyum sağlamaya başladılar. Bunlar kendilerini

ya Ricardo hakkında basit yorumlarla ya da görüşlerine mazeret bulmakla sınırlıyorlardı.

1851'de Marx, British Museum'un kütüphanesinde İngiliz iktisat literatürü üstüne kapsamlı incelemesini tamamladıktan sonra, Engels'e şöyle yazmıştı: "Aslında A. Smith ve D. Ricardo'dan beri, bazı hayli sofistike çalışmalar da dahil olmak üzere, yapılan özgün araştırmalara karşın, bu bilim hiç ilerlememiş."[189]

Uzmanlaşmış iktisat incelemelerinin çoğalması, kapitalizmin gelişmesini ve ekonominin tekil boyutlarının ele alınması gereksinimini yansıtıyordu. İktisat biliminin iskeleti etle kaplanıyordu. İstatistik, özellikle endeksleme yöntemi gelişti. Tek tek sanayi dallarının büyümesi betimleniyor, çözümleniyordu. Tarım ekonomisi, fiyat hareketi, paranın dolaşımı ve bankacılık alanlarında somut araştırmalar yürütülüyordu. İşçi sınıfının konumuna ilişkin muazzam bir literatür ortaya çıktı. Yüzyılın ortasında siyasal iktisat, üniversite müfredatına sağlam biçimde yerleşmişti.

Bütün bunlar resmi burjuva bilimiyle ilgili. Bunların yanı sıra, İngiltere'de 1820'lerden 1840'lara, Marx'ın siyasal iktisatçıların proleter muhalifleri olarak adlandırdığı başka yazarlar da ortaya çıkmıştır. Bunlar Ricardo'nun öğretisinden, burjuvaziye karşı çevrilmeye elverişli unsurları ödünç alıyorlardı.

1820 ve 1840'ların İngiliz siyasal iktisadı, Marx'ın iktisat doktrininin gelişmesinde önemli rol oynadı. *Artı-Değer Teorileri*'nin önemli kısmı dönemin İngiliz iktisatçılarının görüşlerinin eleştirel analizine ayrılmıştır. Bu eleştiri, Marx'ın emek değer teorisi ve fiyatın oluşumu, kâr teorisi ve kapitalist birikimin evrensel yasası gibi açılımlarında önemli rol oynamıştır.

19. yüzyıl

"Burjuva zenginlik çağı" hiçbir yerde kendini İngiltere'deki kadar sinik ve ikiyüzlülük içinde ortaya koymaz. Para toplumda insanlar arasında-

[189] Karl Marx / Friedrich Engels, *Werke*, c. 27, s. 228.

ki biricik bağlantı halini aldı. İnsanlar artık yalnızca sermaye sahibi olup olmadığına, sermayesinin büyüklüğüne göre değerlendiriliyordu. Sadece elli veya yüz yıl önce sayısız yerel bağlara sahip olan ve son çare olarak topluluğun yardımına, hatta bazen toprak beyinin korumasına başvurabilen yoksulun artık dayanacak herhangi bir şeyi yoktu. O artık bir işçiydi. Tek malı elleri, tek geçim kaynağı da ellerini kapitaliste satmaktı.

Kapitalistler işçileri sömürmek için tam özgürlük istiyor ve elde ediyorlardı. Burjuva adetlerinin ateşli bir eleştirmeni olan Thomas Carlyle, kariyerinin ilk yarısında, sistemi "anarşi artı polis" diye betimler. Yani devlet, kapitalistlere para kazanma ve birbirleriyle uygun gördükleri gibi rekabet etmeleri açısından tam özgürlük tanıyor, ama bu "özgürlüğün" ve özel mülkiyetin korunması işlevi açısından polisin yardımını devreye sokuyordu.

Önceleri siyasal iktisada "kötümser bilim" adını takan da aynı Carlyle'dı. Ne demek istemişti bu deyimle? Birinci olarak, Ricardocu siyasal iktisat, bildiğimiz gibi, bütün duygulardan tamamen arınmıştır. İşçilerin korkunç durumuyla ilgili herhangi bir sır yoktur, ama buna doğal diye bakılır. İkinci olarak, bu açıdan Malthus'a yakınlaşan siyasal iktisat, nüfus ile doğal kaynaklar arasındaki asırlık mesafeyi yoksulluğun temel nedeni olarak görmüş ve böylece geleceğe ilişkin karamsar bir görüş benimsemiştir.

Ama İngiliz kalantorlarının siyasal iktisadı, kötümser bilimden başka her şey olabilirdi. Bu iktisatçılar, Smith ve Ricardo'nun kurduğu bilimin, daha hızlı zenginleşmelerine yardımcı olacağını düşünüyorlardı. Böyle yorumlanan siyasal iktisadın popülerleşmesi gülünç biçimler alıyordu. Maria Edgeworth, siyasal iktisadın popülerleşmesiyle 1820'lerde Londralı leydiler arasında siyasal iktisat sohbetlerinin moda olduğunu anlatır. Zengin nazik bayanlar, mürebbiyelerden kızlarına siyasal iktisat da öğretmesini şart koşuyorlardı. Fransızca, İtalyanca, müzik, resim, dans vs alanlarında iyi olduğunu düşünen bir mürebbiye, kendisine siyasal iktisat öğretip öğretemeyeceği sorulduğunda,

tereddüt ederek "Hayır bayan, demişti, siyasal iktisat dersi verdiğimi söyleyemem; ama siz öylesi uygun derseniz, öğrenmeye çalışırım" deyince şu karşılığı alır: "Ah, olmaz hayatım, bunu öğretemiyorsan, bana uygun değilsin."

İngiliz burjuvazisi "zengin olma bilimi"ni doğrudan destekleyecek bir felsefeye ihtiyaç duyuyordu. Bu felsefe etikte *utilitarianism* ya da faydacılık, epistemolojide (bilgi teorisi) pozitivizmdi. Faydacılığın babası Jeremy Bentham'dı. Bentham'ın utilitarianizmi (Latince *utilitas* sözcüğünden, kullanma felsefesi) Helvetius ve Smith tarafından geliştirilen doğa ve insan davranışı hakkındaki görüşlerle ilişkilidir. Buna göre insan doğası gereği bencildir. İktisadi niteliktekiler de dahil herhangi bir kararın özü, avantaj ve dezavantajların tartılması (tatmin ve acı, kazanç ve kayıp), avantajları azami, acıları asgariye indirme çabasıdır. İnsan özgür ve makul bir seçiş yaptığında başarılıdır. Toplumun, devletin ve yasa yapıcıların amacı, buna en uygun koşulları yaratmaktır. Toplum yalnızca bireylerin toplamıdır. Her birey için daha fazla kazanç, tatmin ve mutluluk varsa, toplumda da "toplam mutluluk" daha fazla olur. Bentham'ın ünlü sloganı "en fazla sayıda insan için en büyük mutluluk"tu. Bu felsefeden, burjuva siyasal iktisadınca bütünüyle özümsenen bireycilik ilkesi çıkar: Rekabetçi mücadelede herkes kendisi için vardır. Kapitalist işgücünü özgürce satın alma şansına, işçi de işgücünü özgürce satma şansına sahip olmalıdır. Her birinin bu işlemden azami yarar sağlayacağı varsayılmaktadır.

Bu "hesap adamı" fikri, birkaç on yıl önce siyasal iktisatta öznelci okul tarafından ortaya atılmıştı. Bu okul açısından ana iktisadi sorun, değişik metaların tüketilmesinden elde edilen tatmin derecelerinin karşılaştırılması, ücretlerin faydasıyla çalışmanın faydasızlığının (yükünün) karşılaştırılması vb. idi.

Başlangıçta Bentham'ın faydacılığı genel anlamıyla ilericiydi; çünkü feodalizme karşı burjuva özgürlüğünü savunuyordu. Benthamcıların en ılımlı liberal talepleri çoğunlukla karşılandığı ve diğer yanda, burjuvazi ile proletarya arasındaki sınıf mücadelesi sertleştiği zaman,

faydacılık da ayaklarının altındaki zemini yitirdi ve kapitalist özürcü eğilimlerle birleşti.

Pozitivizm 19. yüzyıl Batı Avrupa felsefesinde yaygın bir akımdı. İngiltere'de pozitivizm, Hume'un agnostisizmine kadar giden geleneklerle bağlantılıydı. Bu görüşlere göre, bilimin amacı sadece olguları betimlemek ve sistematize etmekti; bunun ötesine geçmek değersiz "metafizik"ten ibaretti. Bu, burjuvazinin para biriktirme çağının bayağı ve ayağı yere basan bilinçli felsefesiydi. En öne çıkan pozitivist filozof John Stuart Mill'di. Pozitivist felsefe Mill'in ve çağının (19. yüzyıl ortaları) temel iktisat teorisinin ve burjuva siyasal iktisadın sonraki gelişiminin temelini oluşturmuştur.

Malthus ve Malthusçuluk

Malthus siyasal iktisat tarihinde nefret edilen bir figürdür. *Essay on the Principle of Population* (Nüfus İlkesi Üstüne Deneme) kitabının basılmasının üstünden yaklaşık 180 yıl geçti; ama yazarın görüşleri ve adı, ateşli ideolojik ve siyasal tartışmaların nesnesi olmaya devam ediyor. Malthus, insani felaketlerin toplumsal düzenden bağımsız olarak aşırı nüfusun sonucu olduğunu savunan bir nüfus teorisi şeklinde Malthusçuluğun temellerini atmıştır. Bugün Malthusçuluk, gelişmekte olan ülkeler için kapitalizm ile sosyalizm arasındaki ideolojik mücadelede önemli rol oynamaktadır. Gerici Malthusçular, bu ülkelerde ana sorunun nüfus fazlası ve nüfusun aşırı hızlı artması olduğunu ileri sürerler. Bu sorunu çözerek ve özü itibariyle burjuva nitelik taşıyan asgari reformları hayata geçirerek bu ülkeler de (kuşkusuz kapitalist) "yüksek sosyete"ye giriş imkanı bulacaklardır. Marksistler, iktisadi geri kalmışlıktan mümkün olduğunca çabuk kurtulmak için kimi radikal toplumsal dönüşümlerin gerekli olduğunu savunurlar. Doğum oranı ve nüfus artışını kontrol etmeye yönelik belli bir politika da, ancak bu çerçevede etkin olabilir. Bu iki tutumun tam karşıt oldukları açıktır.

Malthus'un bilimdeki yerini iki temel etken belirler: Nüfus "yasası" ve Ricardo'nun eleştirmeni ve yardımcısı, muhalifi ve dostu olarak

üstlendiği tuhaf kişisel rolü.

Thomas Robert Malthus 1776'da Guildford, Surrey'de köy eşrafından ama eğitimli bir babanın ikinci oğlu olarak dünyaya geldi. İngiliz ailelerde miras çocuklar arasında bölünmediği için, Malthus'un payına bir şey düşmedi. Ama o da, önce evde, sonra Cambridge Jesus Koleji'nde iyi bir eğitim aldı. Kolejden mezun olduktan sonra Anglikan kilisesinin hizmetine girdi ve kırsal bir bölgede papaz yardımcılığı gibi mütevazı bir görev aldı. 1793'te aynı kolejde öğretim üyesi oldu. 1804'te evlenene kadar bu görevde kaldı; görevin koşullarından biri bekarlıktı.

Genç Malthus babasıyla felsefi ve siyasal konularda sonsuz tartışmalara girerek evde hayli uzun zaman geçirirdi. Tuhaf biçimde, baba heyecanlı ve iyimser, oğul ise kuşkucu ve kötümserdi. Babasıyla tartışmaları sırasında argüman ararken, 18. yüzyıl yazarlarının bir görüşüne denk geldi. Buna göre insanlar, geçim araçlarının artmasından daha hızlı çoğalıyorlardı ve bu büyümenin denetlenmemesi halinde nüfus 20-25 yılda bir iki katına çıkardı. Malthus, besin maddesi üretiminin böyle bir hıza yetişemeyeceğine emindi. Bu, doğanın güçlerinin, insan türünün yoksulluktan kurtulmasına izin vermeyeceği anlamına geliyordu. Yoksulların aşırı üremesi, toplumdaki perişan hallerinin ana nedeniydi. Bu çıkmazdan çıkış yoktu. Burada devrim işe yaramazdı.

1798'de Malthus *Essay on the Principle of Population as It Affets the Future Improvement of Society* (Toplumun Gelecekteki İlerlemesini Etkilemesi Açısından Nüfus İlkesi Üstüne Deneme) başlıklı, imzasız küçük bir broşür yayınladı. Görüşlerini keskin ve uzlaşmaz, hatta olumsuz ve alaycı bir biçimde ortaya koyuyordu: "Önceden sahipli bir dünyaya doğan kişi, eğer hakkı olmasına karşın ana babasından geçimini temin edemezse ve eğer toplum bu kişinin emeğini istemiyorsa, en küçük bir besin maddesi için bile hak iddia edemeyecek, bulunduğu yerle bir ilgisi de olmayacaktır. Doğanın muazzam ziyafet sofrasında ona yer yoktur. Doğa ona çekip gitmesini söyler, hızla hük-

münü icra eder."[190]

Malthus sınıflarının ve uluslarının üstünlüğüne sımsıkı inanan, yoksullar, şanssızlar, sakatlar hakkında konuşmaktan nefret eden İngiliz centilmenlerindendi. Serinkanlı huzurlarını hiç bozmadan, beyaz eldivenleri ve kusursuz frakları içinde, fabrika ayaklanmalarıyla ve Hintli isyancı askerlerin infazıyla ilgilenebilirlerdi. Bu tür insanlar zalimliğe gerekli bir sağduyu, insancıllığa tehlikeli bir kapris olarak bakarlar.

Yeri gelmişken, Malthus'un birçok çağdaşının ondan sosyal, hatta hoş biri olarak söz ettiğini söylemeliyiz. Ricardo ile dostluğu da bunu destekler niteliktedir. Dikkat çekici bir görünümü vardı, sakin bir insandı. Onu öfkeli, çok neşeli veya kederli gören yoktu. İnsafsız görüşleri nedeniyle maruz kaldığı eleştiriler karşısında sergilediği (belki sahte) duyarsızlığı bu özelliğine borçluydu.

Malthus'un kitabı, tam da Fransız devriminin İngiliz halkını etkilemesinden korkan İngiliz egemen sınıfının istediğiydi. Malthus'un kendisi de kitabın başarısından şaşırmış ve ikinci bir baskı hazırlamaya koyulmuştu. İkinci baskı ilkinden hayli farklılaşarak, tarih gezintileri, değişik yazarların eleştirileri vb ile dolu bir inceleme haline geldi. Malthus yaşarken kitap toplam beş baskı yaptı; sonuncusu ilkinin beş katı uzunluktaydı!

1805'te Malthus kısa süre önce Doğu Hindistan Şirketi tarafından kurulan kolejde modern tarih ve siyasal iktisat profesörlüğüne atandı. Okul papazlığını da o yürütüyordu. Siyasal İktisat Kulübü toplantılarına düzenli olarak katıldı. Bu toplantılarda her zaman Ricardo ve James Mill'e karşı çıkıyordu. 1815'te toprak rantı konulu eserini, 1820'de büyük kısmı Ricardo ile polemikten oluşan *Principles of Political Economy* (Siyasal İktisadın İlkeleri) kitabını yayınladı. Malthus'un seminer ve konuşmaları kuru ve doktriner tonlarıyla ün yapmıştır. Çocukluğundan beri bir konuşma bozukluğu olduğu için dinlemek de

[190] Malthus bu bölümü sonraki bir dizi baskıdan kaldırma ihtiyacı duymuştur. Aktaran J. M. Keynes, *Essays and Sketches in Biography (Biyografi Denemeleri ve Taslakları)*, New York, 1956, s. 26.

güçtü. Siyasal görüşleri açısından bir Whig'di; ama bir İngiliz biyografi yazarının söylediği gibi hep temkinliliği savunan ılımlı bir Whig. Üç çocuğu oldu. 1834 Aralık ayında kalp krizinden öldü.

İnsan ve yeryüzü

Malthusçu nüfus teorisini anlamsız veya ham bir dinsel savunu olarak görüp üstüne çizik atmak yanlış olur. David Ricardo ve Charles Darwin gibi insanlar, Malthus'un kendi düşünceleri üstündeki etkisinden söz ederler. Marx ve Engels, Malthus'un, çarpık bir biçimde de olsa kapitalizmin gerçek kusur ve çelişkilerini yansıttığını yazmışlardır.

Malthus, nüfusun geçim araçlarından daha hızlı arttığını savunmuştu. Bunu "kanıtlamak" için de, o ünlü dizi ile, her 25 yılda nüfusun ikiye katlanacağı iddiasıyla okurun kafasına vurup duruyordu. Sonuç olarak nüfus geometrik bir dizi halinde, 1, 2, 4, 8, 16, 32, 64... diye artarken geçim araçları en fazla aritmetik bir dizi sergileyebilecek, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7... şeklinde artabileceklerdi. "İki yüzyılda nüfusla geçim araçları arasındaki denge 256'ya 9, üç yüzyılda 4096'ya 13 olacak, iki bin yılda hesaplanamaz hale gelecektir."[191]

Malthus iyi bir psikologdu ve bu türden basit ve ürkütücü resimlerin gücünü iyi biliyordu. Okur, bunun yalnızca bir eğilim olduğunu unutmaya eğilim gösteriyor; bırakın yaşamayı veya çalışmayı, insanların bir odalarının bile kalmayacağı biçiminde bir felaket vizyonu tüyleri diken ediyordu. Yazar, okuru aslında bunun imkansız olduğunu söyleyerek sakinleştiriyordu. Doğa söz konusu eğilimin gerçek olmasını engellerdi. Bunu nasıl yapardı peki? Savaşlar, hastalık, yoksulluk ve sefaletler yoluyla! Malthus bütün bunları insanın günahlarının, insanın yıkılmaz cinsel dürtüsünün doğal cezalandırılması olarak görüyordu. Elbette başka çözümler de olmalıdır. Malthus kitabında, ikinci baskıya başlarken, evet, der: "önleyici denetimler" veya daha basit söylersek, cinsel perhiz. Malthus geç evlenmeyi, bekarlığı ve dulluğu över. Ama

[191] T. R. Malthus, *An Essay on the Principle of Population*, c. 1, Londra, 1862, s. 11.

verdiği bütün teminatlara karşılık, Malthus'un kendi de bu önlemlerin etkinliğine gerçekten inanmamış ve yine pozitif kısıtlamaların kaçınılmazlığına dönmüştür. O dönemde tartışılmakta olan doğum kontrol araçlarını savunmaması da ilginçtir. Doğumun bu şekilde kısıtlanmasını, doğanın, yani Tanrının alanına müdahale olarak reddediyordu. Malthus'un sisteminde, aşırı nüfus yalnızca cezalandırma değil, aynı zamanda Tanrının doğal halinde tembel olan işçiyi kırbaçlaması anlamında da bir lütuftu. Sayıları her zaman çok fazla olan işçiler arasındaki rekabet sayesinde düşük ücretle çok çalışmak mümkün olabilirdi.

Malthus'un teorisi aşırı derece katı ve dogmatikti. Kapitalist gelişimin belli bir aşamasına denk düşen, sınırlı ve hiç de gerçek olmayan bir deneyimi, her çağ ve toplumsal düzen için geçerliymiş gibi sunmaya çalışıyordu.

Her şeyin ötesinde, denetimsiz üremenin, geçim araçlarının eksikliği ile denetim altına alınabileceği ve buradan türeyen Malthusçu "şeytanlar" gerçek değildi. Malthus geçim araçlarında bir artışın, hemen peşi sıra doğum oranlarında bir artışa ve nüfusun çoğalmasına neden olacağını, bu eğilimin geçim araçlarındaki çoğalmayı nötralize edene kadar süreceğini savunuyordu. Aslında bu eğilim hiçbir biçimde mutlak değildir. Toplumun gelişiminin belli bir aşamasında, tam tersi bir eğilim ortaya çıkar: Geçim araçları ve yaşam standartlarındaki büyüme, doğum oranının ve doğal nüfus artış oranlarının gerilemesine yol açar. Bugün Batının zengin ülkelerinde nüfus artış oranı, Asya, Afrika ve Latin Amerika'nın yoksul ülkelerinin yalnızca üçte biridir. Bilindiği gibi son 20-25 yılda Japonya çarpıcı bir ekonomik büyüme göstermiş, ama doğum oranı yarı yarıya gerilemiştir.

Sosyalizm kitlelerin yoksulluğu ile aşırı nüfus arasındaki bu "ölümcül" ilişkiyi kaldırıp atar. Yeni toplumsal sistem mal ve hizmet üretiminde görülmemiş bir artışı güvence altına alır ve bunun yanı sıra daha eşitlikçi bir bölüşüm de sağlar. Dahası, yeni düzen kişisel refah ve özgürlüğü, gerçek kadın-erkek eşitliğini, hızlı kültürel ilerlemeyi garantiler ve nüfusun akılcı ve insani biçimde düzenlenmesinin yolunu

açar. Sosyalizm ve komünizmde optimum nüfus büyüklüğünü koruyarak, yani son tahlilde herkese mutlu ve refah içinde bir yaşam sağlayarak insanlığın karşılaştığı en zorlu sorunlardan birini, azami üretim ve tüketimle orantılı bir nüfus artışı sorununu çözmek mümkündür.

Şimdi nüfus ile kaynaklar arasındaki ebedi yarışa ilişkin Malthusçu acemiliğe, aritmetik artış gösteren geçim araçları meselesine dönelim. Bu noktada Malthus gerçeklikten çok daha uzaklaşır.

Aslında kabaca aşağıdakine benzer bir resim çizmektedir Malthus. Yalnızca bir kişiyi doyuran bir arazi düşünün. Bu kişi yılda 200 işgünü miktarında emek harcamakta ve sadece kendine yeten arazisinden 10 ton buğday almaktadır. İkinci bir adam (belki yaşı ilerleyen bir oğul) aynı yere gelir ve 200 işgünü de o katar. Hasat iki katına, 20 tona çıkar mı? Malthus muhtemelen çıkmayacağını varsaymaktadır. Hasat 15 veya 17 tona kadar artarsa iyidir. Üçüncü biri geldiğinde, ek 200 işgünü miktarındaki emeğin daha da düşük bir getirisi olacaktır. Artık birinin gitmesi gerekecektir.

Malthus'un öğretisinin temelinde yatan, azalan getiriler veya toprağın azalan verimi yasasının basit biçimidir. Böyle bir yasa var mıdır? Maddi malların üretiminin mutlak ve evrensel bir yasası olarak yoktur. Bazı ekonomik koşullarda, harcamaların orantılı bir üretim artışına neden olmaması durumunda, böyle ortamlar ve olgular ortaya çıkabilir. Ama hiçbir biçimde evrensel bir yasa söz konusu değildir. Bu, daha ziyade, söz konusu sektörde bir şeylerin yanlış olduğu konusunda iktisatçı ve mühendislere dönük bir işarettir.

Yukarıdaki örnek varsayımsal ve yapay bir durumu resmetmekte, insanın doğal kaynakları kullanma sorununu bütün boyutlarıyla ele almış olmamaktadır. Gerçek hayatta, sözü edilen emek belirli üretim araçlarıyla bağlantılı olarak uygulanır. Emek ve üretim aracı kombinasyonu doğru seçilmişse, verili iş saati miktarı için getiri azalmaz. Emeği giderek daha fazla üretken aletlerle ve yöntemlerle donanımlı hale getiren teknolojik ilerleme özel bir öneme sahiptir. Örneklenen araziye birçok komşu katılabilir ve üretim ölçeğinin büyümesi, daha iyi

örgütlenme, uzmanlaşma ve teknolojinin daha etkin uygulanmasıyla, büyük olasılıkla getiri de artar.[192]

Kapitalist ülkelerdeki tarımsal gelişmenin daha sonraki tarihi de Malthus'u ve tahminlerini yanlışlamıştır. V. İ. Lenin tarım sorunu konulu eserlerinde hep şu noktayı vurgulamıştır: 19. yüzyılın ikinci yarısında tarımdaki teknolojik gelişim, tarımda kullanılan işgücünün göreli (ve hatta kimi durumlarda mutlak) olarak azaltılmasına karşılık, tarımsal çıktının kayda değer ölçüde artırılmasını mümkün kılmıştır. Kuzey Amerika ve Batı Avrupa'da İkinci Dünya Savaşı'ndan beri de yine aynı doğrultuda çarpıcı gelişmeler yaşanmaktadır. Bu, bir sistem olarak kapitalizmi tehdit eden olgunun "eksik üretim" değil, sistemin yol açtığı toplumsal çelişkiler olduğunun bir kez daha teyit edilmesidir.

Malthus dikkati aşırı nüfusa çekerek, kapitalizmin proletaryanın bir kısmını bir "artığa" dönüştürme, sürekli bir işsiz rezervi yaratma yönündeki içsel eğilimini yansıtmış oluyordu. Ama Malthus'un savunduğunun tersine, bu aşırı nüfus, doğal kaynaklarla karşılaştırmalı bir mutlak artık değil, kapitalizm altında göreli bir emekçi artığıdır.

Malthus'un yazılarının nesnel anlamı büyük ölçüde toprak sahiplerinin çıkarlarının savunulmasına indirgenebilir. Kendisiyle Ricardo arasındaki farkı bilen Malthus paradoksu şöyle ifade etmiştir: "Kayda

[192] "Azalan getiriler yasası"nın karşılaşacağı bu açık itirazları hesaba katan modern burjuva iktisatçıları, yasayı büyük ölçüde Malthus'un karşılaştırmasıyla sınırlandırırlar. Bu "yasa"nın yalnızca, diğer üretim faktörlerinin miktarı sabitken, ilgili faktörden daha fazla bir miktarın eklenmesi durumunda geçerli olduğunu söylerler. Temel üretim faktörleri ile kast edilenin, emek, sermaye ve toprak olduğunu biliyoruz. Yukarıdaki örnek böyle bir durumu varsayıyordu ve görebileceğimiz gibi tamamen gerçekdışıydı. Bu örnek toprak ve sermayenin (diğer üretim araçlarının) değişmediğini ve yalnızca emek miktarının değiştiğini varsayar. Yine de Malthusçular hâlâ "azalan getiriler yasası"nı kullanmaya devam etmektedirler. Bu "yasa"yı reddeden Marksist iktisatçılar, üretim maliyetleri karşılığında getiri sorunu gibi (üretimin kendi doğal biçiminde artması) önemli ve gerçek bir sorunu görmezden gelmiş olmamaktadırlar. Bu getiri yukarıda sözü edilen faktörlere (ve birçok başka faktöre) bağlı olarak değişir. Yatırımı harcamasına göre sermayenin, iş saatine göre emeğin ve hektar başına toprağın getirisinin artırılması, sosyalist ekonominin etkinliğini geliştirmek çerçevesinde çok önemli bir hedeftir.

değer bir rant sahibi olan Bay Ricardo'nun, rantların ulusal önemini küçümsemesi istisnai bir durumdur. Oysa, hiçbir zaman rant geliri olmamış ve böyle bir umudu da olmayan ben, büyük olasılıkla rantların önemini abartmakla suçlanabilirim."[193] Bunun tek anlamı şudur: Vülger sosyolojik yaklaşım kişinin psikoloji ve düşünüşünü açıklayamaz. Bu karmaşık alan toplumsal konumla belirlenmez. (Yeri gelmişken, unutulmamalıdır: Ricardo yalnızca bir toprak sahibi *haline gelmiştir*, oysa Malthus doğuştan toprak sahibi *idi* ve sonradan sadece bir kilise adamı ve profesör oldu.)

Bu sınıfsal tutumu ve kişisel özellikleri, Malthus'un iktisada bakış açısını da Ricardo'nunkinden hayli farklılaştırmıştır. Özel olarak, Ricardo iktisadı belli bir uzaklıktan incelemiş, kendisine tekil ve geçici gibi görünen çelişki ve sorunlara yukarıdan bakmıştır. Malthus ise durup daha yakından bakar. Ricardo'nun krizleri ihmal etmesi, Malthus'un ise ihmal etmemesi de bundandır.

Daha önce dile getirildiği gibi burjuva siyasal iktisadı bu sorun üstünde iki ana eğilime ayrıldı. Smith ve Ricardo, kapitalizmin kilit sorunun üretim artışını temin eden birikim olduğuna, öte yandan talep ve realizasyon (gerçekleşme) açılarından ciddi bir güçlüğün bulunmadığına inandılar. Malthus (Sismondi'yle birlikte) bu bakışı eleştirdi ve gerçekleşme sorununu iktisat teorisinin merkezine yerleştiren ilk kişi oldu. Bu yolla kapitalist gelişmenin çelişkisinin önemli ölçüde farkında olduğunu gösterdi. Ricardo, belli miktarda mal ve hizmetin gerçekleşmesinin, (üretim için tasarlanan metalara dönük talep de dahil) kapitalistlerin ve işçilerin bileşik talepleriyle temin edileceğini varsaymıştır. İlke olarak haklıydı. Ama realizasyon olasılığı, pratikte pürüzsüz ve çatışmasız gidecek demek değildir. Kesinlikle de böyle olmamıştır. Realizasyon süreci, kapitalizmin gelişmesine bağlı olarak giderek daha yıkıcı hal alan aşırı üretim krizleriyle kesintiye uğrar. Malthus, soruna çözümü, kapitalistler ve işçilerle ilintisiz toplumsal sınıf ve tabakalar-

193 R. T. Malthus, *Principles of Political Economy* (Siyasal İktisadın İlkeleri), Oxford, 1951, s. 216-217.

da aradı. Malthus'a göre, üretilen malların oluşturduğu bütün kütlenin gerçekleşmesi, yalnızca bu kesimlerin talebiyle sağlanabilirdi. Böylece Malthus'a göre, toplumun kurtarıcıları toprak sahipleri, onların hizmetkarları, memurlar, kilise adamları oluyordu. Smith ise aynı kişilere asalak demişti.

20. yüzyılda burjuva siyasal iktisadında başı çeken yönelim olan Keynesçilik, Malthus'un gerçekleşme ve "efektif talep" faktörleri hakkındaki görüşlerini yaşama döndürdü ve benimsedi. Keynes'in, iktisat biliminin Ricardo'nun yaklaşımı yerine Malthus'un çizgisini izlemesi halinde, durumun kapitalizm için çok daha iyi olacağı yolundaki değerlendirmesi rastlantı değildir. Modern siyasal iktisatta metaların çeşitli ara katmanlar tarafından tüketilmesi ve devletin bu tüketimi teşvik etmesi, önemli bir kriz karşıtı önlem oluşturur. Burjuva iktisat düşüncesi kapitalizmin temel yasalarını bilimsel olarak açıklama yeteneğinden yoksun olduğundan, hâlâ kapitalist sistemin somut çelişkilerini, koşulların baskısı altında ve pragmatik yöntemlerle yumuşatmak için yöntemler aramaktadır.

Ricardoculuğun çözülmesi

James Mill ve McCulloch'ın 1820 ve 1830'lardaki yazıları, Ricardo'nun öğretisinin en özenli yeniden üretimi ve popülarizasyonu sayılırlar. Öğretinin ruhu göz önüne alındığında, Mill ve McCulloch'ın öğretiyi anlamadıkları ve geliştiremedikleri görülür. Ricardo'nun en yakın izleyicilerinin bu vasatlıklarını, modern burjuva iktisatçıları da kabul etmektedir. Schumpeter, Ricardo'nun doktrininin "bunların ellerinde solduğunu, bayatladığını ve bir çırpıda pratik olarak verimsiz hale geldiğini" yazar. Ancak bu sonucun nedeni olarak doktrinin kendisinin kısırlığını görmektedir.

Büyük iktisatçının mirasının bu üzücü kaderinin gerçek nedeni ne olabilir? Ricardo, derin bir fikirler sistemi bırakmıştı ama bu sistem aynı zamanda açık çelişkiler ve boşluklarla doluydu. Ricardo'nun kendisi, herkesten daha fazla bunun farkındaydı. Ricardo'yu olması

gerektiği gibi geliştirmek için, öğretisinin ilkelerine hakim olmak ve çelişkilere bilimsel bir çözüm bulmak gerekiyordu.

Doğal olarak, Ricardo'nun çevresindekilerin bu görevin altından kalkacak yetenekte olmamaları önemli bir noktadır. Ama her şey bundan ibaret değildir. Bilimde bireyler ne denli önemli olurlarsa olsunlar, tarihte bireyin rolü için geçerli yasalar burada da geçerlidir: anın görevlerini çözme yeteneğinde insanları üreten, dönemin ve tarihin zorunluluğudur. Sorun, Ricardo'nun öğretisinin yaratıcı biçimde geliştirilmesi için farklı bir ideolojinin bakış açısına geçiş yapmanın gerekli olmasıdır. Bu, burjuva ideolojisinin çerçevesinde esasen imkansızdı. Bu yüzden Ricardo'nun gerçek mirasçısı da Marksizm oldu.

Ricardo'nun karşı karşıya geldiği iki temel çelişkiyi hatırlayalım. *Birincisi*, sermaye ile emek arasındaki değişimin (veya daha sade ifade edersek, işçilerin kapitalist tarafından kiralanmasının) emek değer teorisiyle nasıl uyumlu hale getirileceğini çözememişti. Bir işçi "emeğinin değeri"nin tamamını alıyorsa (biliyoruz ki, bu ifade yanlıştır, ancak Ricardo sorunu böyle koymuştur), yani işçinin ücreti emeğiyle üretilen metanın değerine eşitse, kârı açıklamak imkansız hale gelir. Öte yandan, eğer işçi "emeğinin değeri"nden daha azını alıyorsa, o zaman, eşdeğerlerin değişimine, değer yasasına ne olmaktadır? *İkinci olarak*, Ricardo emek değeri "eşit sermaye için eşit kâr" olgusuyla bağdaştıramamıştır. Eğer değer yalnızca emek tarafından yaratılıyorsa, eşit miktarda emek harcanan metalar, üretimlerinde kullanılan sermaye miktarı ne olursa olsun, yaklaşık olarak eşit fiyatlardan satılmalıdır. Ancak bu da sermaye için farklı kâr oranlarının olması demektir ve bunun uzun vadede imkansız olduğu açıktır.

Marx'ın bu çelişkileri çözdüğünü zaten biliyoruz. Şimdi 1820 ve 1830'ların İngiliz iktisatçılarının konuya nasıl yaklaştıklarını görelim. Tek tek yazarların ayrıntılarına girmeyeceğiz ve daha basit olarak genel eğilime işaret etmekle yetineceğiz. Ricardo'nun öğrencileri bu çelişkilere bir çözüm bulamadılar ve aşağıdaki gibi, etrafından dolanmaya çalıştılar.

Sermaye birikmiş emektir. Mill, McCulloch ve diğerleri, yine bu Ricardocu başlangıç noktasından yola çıktılar. Bu durumda, emek tarafından sermayenin yardımıyla üretilen bir metanın değeri, ikincinin değerini içermelidir. Eğer bu, metanın değerinin makine, hammadde, yakıt vb.nin transfer edilmiş değerini içermesi anlamına geliyorsa, doğrudur. Ama hâlâ kârın nereden geldiğini keşfetmekten uzağız. Çünkü bir kapitalistin sermayesini yatırması, yani bu üretim araçlarını satın almasındaki maksat, değerlerinin hazır metada yeniden üretilmeleridir.

İktisatçılarımız, bu noktada "hayır" derler; "kast ettiğimiz bu değil." İşçi fabrikada nasıl çalışıyorsa, makine de çalışıyor. Analoji yoluyla denebilir ki, pamuk, kömür vs. de "çalışıyorlar." Dolayısıyla bunların hepsi birikmiş emektir. Çalışarak değer yaratırlar. Değerin bunlar tarafından yaratılan parçası kârdır. Kâr da doğal olarak kapitaliste gider ve sermaye ile orantılıdır.

Bu, Ricardo'nun çelişkilerine bulunmuş sahte bir çözümdü. Bu teze göre, işçi "emeğinin tam değeri"ni almaktadır; çünkü yeni üretilen değerden almadıkları onun tarafından, işçinin canlı emeği tarafından yaratılmamış, sermayede vücut bulan geçmiş emek tarafından yaratılmıştır. Bu bileşik emek tarafından yaratılan metanın değeri, meta gerçekleştiğinde (satıldığında) kapitaliste ortalama kârı getirir. Bu anlayış Ricardo'nun öğretisindeki bilimsel temeli, emek değer teorisini ortadan kaldırır. Emek değer teorisinden geriye bir kabuk kalır. Metanın değeri, artık kapitalistin üretim araçlarına ve ücretlere yaptığı harcamadan ve kârdan oluşmaktadır. Başka bir deyişle, değer, üretim maliyetleri artı kâra eşittir.

Diyeceksiniz ki, bu banal, herkes tarafından bilinen bir şey. Kapitalistin metaların fiyatını kabaca aşağıdaki gibi belirlediğini anlamak için kapitalist olmak gerekmez: kapitalist harcamalarını hesaplar ve üstüne makul bir kâr ekler. Bu teori, aslında hiç derine inmeksizin en yüzeysel, sıradan şeyleri betimlemektedir. Ancak, bilim olmaksızın şeylerin görünümü özü açıklamaz.

Bu şema kapitalist için mükemmeldir! İşçi, emeğinin adil ödülü ola-

rak ücretini alıyor. Kapitalist de kendisine ait olan binaların, makinelerin ve malzemelerin "emeği" için meşru bir ödül alıyor. Toprak sahibinin rantının da bütünüyle meşrulaştırılmasını buna eklemek kolaydır. Ricardo'nun öğretisinden çıkan sınıflar arasındaki karşıtlık, bu noktada yok olmakta; emek, sermaye ve toprağın barışçıl işbirliğine yol açılmaktadır. Benzer bir şemayı daha önce Fransa'da Say ileri sürmüştü. Onun farkı emek değer teorisini işin içine karıştırmayı denemekle uğraşmamasıdır. Emek ve ücret, sermaye ve kâr, toprak ve rant. Üretim faktörlerini ve her birine denk düşen gelirleri bağlayan bu üçlü, 19. yüzyıl ortası itibariyle İngiliz siyasal iktisadına yerleşti.

Sık sık üretim maliyetleri teorisi olarak adlandırılan bu değer teorisinin açık bir zayıf noktası var. Bir metanın değeri, harcamalarla, yani üretiminde yer alan metaların değeriyle açıklanmıştır. Aslında fiyatlar fiyatlarla açıklanmaktadır. Doğrudur, bir yarda[194] kumaş şu kadar şiling ve şu kadar peni ediyorsa, bu emeğin maliyetinin şu kadar, makinenin maliyetinin bu kadar ve pamuğun maliyetinin şu kadar olmasından kaynaklanır. İyi de neden makine daha az veya daha çok değil de, tam o kadar tutmaktadır? Soruları devam ettirebilirsiniz. Her zaman siyasal iktisadın merkezi sorunlarından birini oluşturan fiyatların nihai kaynağı sorusu, burada sadece görmezden gelinmiştir ve bununla yakından bağlantılı soru olan, gelirin nihai kaynağı sorusu da sadece mazeret uydurur gibi çözümlenmiştir.

İktisatçılar, bu zorluğu ele almak ve aşmak için 1830'lardan 1850'lere kadar, aşağıda anlatacağımız gibi tartışmışlar ve Ricardo'dan hep daha uzağa giderek, Jevons ve Marshall'a giden yolu döşemişlerdir. Bir yanda harcamalar, son tahlilde emek maliyetine bağlı nesnel değerler olarak ele alınmamaya başlanmış, bunun yerine işçi ve kapitalistin öznel fedakarlıkları gibi görülmüştür. Öte yandan, değerin tekil bir değişkenin üretim maliyetlerinin ürünü olarak görülmesi azalmış, birçok değişkenin, özellikle de belirli bir metanın ve onun alıcı için yararının ürünü olarak görülmesi öne geçmiştir. Değerin, fiyat dalgalanmasının

[194] İngiliz uzunluk ölçüsü birimi (ç.n.)

doğal tabanı, merkezi olarak görülmesinden vazgeçilmiştir. Artık değer doğrudan fiyatlara açıklama getiren bir sorundur ve elbette fiyatlar da sabittir ve bir dizi faktörün etkisiyle değişir.

Kapitalist kâr, kapitalistlerin sözde kendilerini "yoksun bırakmaları"yla[195] açıklanmış ve böylece Ricardo'nun vülgarizasyonunda daha da ileri adımlar atılmıştır. Bu anlayış İngiliz iktisatçı N. W. Senior'la (1790-1864) bağlantılıdır. Kârın, çalışan makineler, binalar ve malzemeler tarafından üretildiği yolundaki açıklama, birçok iktisatçıyı tatmin etmedi. Sonuçta kârın, sermayesini tüketime harcamak yerine kendini "yoksun bırakan" kapitalistin "yoksun kalışı" tarafından üretildiğini söyleyen bir teori ortaya kondu.

Her biri 10.000'er sterlin parasal sermayeye sahip iki kapitalist düşünelim. Birincisi sermayesini, diyelim, bira üretimine yatırmış olsun; bu kapitalist bürosunda oturuyor ve işi denetliyor. Yıl sonunda 1.000 sterlin veya sermayenin yüzde onu kadar kâr elde ediyor. İkinci kapitalistin de 10.000 sterlini vardır, ama o mayalanan biranın kokusundan veya denetim işinin telaşından hoşlanmamaktadır. Öte yandan, parasını yeni bir eve, binek otomobile vs.ye de harcamak istememektedir. Kalkar, birinci kapitaliste şu öneride bulunur: "Benim 10.000 sterlinimi senin sermayene ekle, bira fabrikanı büyüt, bana da yılda yüzde beş ver; yani 500 sterlin." Birinci kapitalist teklifi kabul eder. Kuşkusuz diğerinin sermayesi de onunkiyle aynı oranda kâr oranına ulaşacaktır. Ama sermaye sahibine kârının yarısını verir.

"Perhiz" (abstinence) teorisinin yazarları sorarlar: "İkinci kapitalist parasını yukarıda sözü edilen mallara veya başka şeylere harcayabilir miydi?" Evet, harcayabilirdi. Ama o tüketimden vazgeçti. Bir yıl beklemeyi ve sermayesi üzerinden faiz almayı, iki yıl beklemeyi ve daha fazla faiz almayı tercih etti (üstelik sermayesi el değmemiş olarak ve dilediği zaman harcanabilir olarak kalıyor!) İnsan doğal olarak bazı şeyleri gelecekte değil, şimdi hemen yapmak ister. Gelecekteki şeyler için bugünkülerden vazgeçmekle, kapitalistimiz bir fedakarlıkta bu-

[195] Abstinence: tüketimden vazgeçme, perhiz (ç.n.)

lunmakta ve ödüle hak kazanmaktadır.

Peki, ya birinci kapitalist? O da bira fabrikasını satıp parasını harcayabilirdi. Böyle yapmayarak o da perhiz karşılığı aynı ödüllendirilme hakkına sahip oluyor. Ancak, meslektaşından farklı olarak, "kendisi"nin bira imal etmek gibi bir avantajı var. Denetleme, yönetim gibi emeklerinin karşılığı olarak ücret almak durumunda. Böylece, birinci kapitalist, aslında 1.000 sterlin kâr değil, sermayesi karşılığında iki farklı gelir elde etmiş oluyor: 500 sterlin perhizinin faizi ve 500 sterlin de yöneticilik ücreti.

Bir ekonomik kategori olarak kâr burada bütünüyle kaybolmaktadır. Alfred Marshall, yarım yüzyıl sonra üçlemenin (emek, sermaye, toprak) yerine dört faktörün (yani emek-ücret, toprak-rant, sermaye-faiz ve "organizasyon"-girişimci geliri) kombinasyonunu geçirirken bu yolda mantıklı davranmış oluyordu. Marshall, kulağa pek nazik gelmeyen "perhiz" sözcüğünü (bakın, milyoner parasını harcamaktan vazgeçiyor ve ihtiyaçlarını "tam" olarak gideremiyor!) daha nazik olan "bekleme" terimiyle değiştirdi. Aynı sırada, her bir faktör için ödülün boyutunun nasıl belirleneceğini yeni, öznel marjinalist teoriler temelinde açıklamaya yönelik girişimler yapıldı. Başka iktisatçılar, sermayenin bir diğer öğesini, riski, ve dolayısıyla risk almanın karşılığında bir ödeme türünü, kapitalist için bir diğer ödül biçimini daha bulup seçtiler. Bugün bile hâlâ riskin ödülünün kredi faizinin mi yoksa girişimci gelirinin mi (ya da her ikisi) kapsamına girdiğe tartışılmaktadır.

Peki, Marx sorunu nasıl çözdü? Kârın faiz ve girişimci gelirine bölünmesi gerçek bir bölünmedir ve kredinin gelişmesiyle bu olgunun önemi de artar. Sonuç olarak, kendi sermayesini kullanan kapitalist kârı iki parçaya ayırır: sermayenin sermaye olarak meyvesi (Marx buna *sermaye-mülkiyet* [capital-property] demektedir) ve sermayenin doğrudan üretimde kullanılan meyvesi (*sermaye-işlev*, [capital-function]). Ancak bu, her iki sermaye biçiminin de –perhiz veya çalışma- değer yarattığı ve yarattığı parçayı da meşru biçimde mülk edindiği anlamına gelmez. Sermayenin bu ikili doğası, emeğin sermaye tarafından sö-

mürülmesinin, artı-değer üretiminin temel bir koşuludur. Artı-değer yaratıldığında ve rekabet süreciyle ortalama kâra dönüştüğünde, sermaye sahipleri ile asıl sermayeyi kullanan kapitalistler arasında (eğer bunlar ayrı kişiler ise) bölünmesi sorunu ortaya çıkacaktır. Ancak bu sorun yalnızca bir açıdan önem taşımaktadır: İki farklı türden kapitalist, işçinin ödenmemiş emeğinin meyvelerini kendi aralarında nasıl paylaşacaklardır?

Kârın kredi faizi ve "yöneticilik ücreti"ne indirgenebileceği tezi, anonim şirketler pratiğinde yalanlanmaktadır. Anonim şirketler borç alınan sermaye üzerinden faiz ödemekte, hissedarlara (bu da bir tür faizdir) kâr paylarını vermekte ve üretimle, satışla vb. uğraşan ücretli yöneticilere son derece yüksek ücretler ödemektedirler. Bunun dışında, birikim amacıyla kullanılan dağıtılmamış kâr vardır. Devlete ödenen vergilerden hiç söz etmeyeceğim. Burjuva kâr teorilerinin bakış açısından bakıp, dağıtılmamış kâr ve vergi paralarının hangi kapsama girdiğini açıklamak biraz güçtür.

John Stuart Mill

1850 ve 1860'larda İngiltere iktisadi ve siyasi gücünün doruğuna ulaştı. Burjuvazi, hele göç nedeniyle İngiltere'nin göreli nüfus fazlasının basıncı bir ölçüde düştüğünden, refahın meyvelerini işçi sınıfıyla paylaşabilirdi ve paylaşmak zorundaydı. Bu, her şeyden önce, işçi sınıfının en kalifiye kesimlerini, "işçi sınıfı aristokrasisi"ni etkiledi. Yüzyılın sonu itibariyle çalışma koşulları iyileşti ve bir bütün olarak işçi sınıfının yaşam standardı da yükseldi. Fabrikalarla ilgili bir dizi yasa çıktı, sendikalar yasallaştı ve kısa süre içinde güçlendiler. Ancak proletaryanın sınıf mücadelesi giderek saf iktisadi çıkarlar alanına kaydı; bu da genel olarak burjuvazinin işine geldi.

İşçi sınıfına dönük politika da egemen sınıflar ve egemen sınıf fraksiyonları arasındaki güç dengesi ve mücadele tarafından belirleniyordu. Liberal burjuvazinin birçok temsilcisinin aklında bu mücadele, hümanizm ve ilerlemenin ebedi idealleri için, insanların bu ilerleme-

yi yakalayarak eşit haklara kavuşmaları için, mutlak birer hak olarak özgürlük ve hoşgörü için verilen bir mücadeleydi. İşte bunlar John Stuart Mill'in psikolojisini, akademik ve toplumsal faaliyetlerini açıklayabilir gibi görünüyor. Paranın vicdansız dünyasından kuşkusuz hoşlanmıyordu, ama bu dünyanın karanlık taraflarının adım adım geçmişte kalacağını ümit ediyordu. Mill sosyalizmle de ilgileniyordu; elbette evrimci bir sosyalizmle, devrimden ve sınıf mücadelesinden arınmış bir sosyalizmle. Ancak Mill, son tahlilde bir "orta yolcu", uzlaşma ve eklektisizim ustasıydı. Sermayenin siyasal iktisadını, artık görmezden gelinemez duruma gelmiş olan işçi sınıfının talepleriyle koordine etmeye çalışıyordu.

Mill'in kişiliği de ilgi çekicidir. 1806'da Londra'da, filozof, iktisatçı ve Ricardo'nun arkadaşı James Mill'in oğlu olarak doğdu. Katılık derecesinde titiz, dogmatizm derecesinde ilkeli biri olan James Mill'in kendine özgü bir çocuk yetiştirme sistemi vardı ve bunu oğlunun üstünde uygulamaya karar vermişti. Çocuğun "işgünü" kesin biçimde düzenlenmişti. Sekiz yaşına varıncaya kadar okuduğu kitapların listesi şaşırtıcıdır. Oyuncağı yoktu, masal yoktu, diğer çocuklarla oyun oynamak söz konusu değildi. Bütün bunların yerini babası tarafından okuduğu kitaplara ilişkin olarak testten geçirildiği yürüyüşler ve sonra küçük erkek ve kız kardeşleriyle dersler dolduruyordu. John Stuart Mill, babasının arkadaşlarını ve tanıdıklarını hep hayrete düşüren bilgisiyle bir harika çocuk haline geldi. Okuma ve entelektüel faaliyet kimliğinin bir parçasıydı. Tek başına yüksek matematik ve doğa bilimleri üzerine çalışıyordu. Ancak gözde ilgi alanı tarihti. Antik ve modern yazarları anlattığı veya eleştirdiği denemeler yazdı. Babasının titizliği ise azalmak yerine daha da arttı. James Mill oğlundan olgun ve bağımsız düşünmesini istiyordu. İmkansız görevler vermeye bayılıyordu. Oğlu, her zaman ne kadar az şey bildiğini, anladığını ve yeteneklerinin ne kadar sınırlı olduğunu düşünmeliydi. Çocuk da gerçekten böyle düşündü; çünkü kendi yaşıtı çocuklarla, gençlerle beraber olma olanağından neredeyse bütünüyle yoksundu. Ancak daha sonraları dünyaya

açıldığında, üstünlüğünün ve trajik eksiklerinin farkına varacaktı.

Genç Mill on üç yaşındayken babasıyla siyasal iktisat çalışıyordu. Babası ona seminerler veriyor, birlikte ayrıntılı biçimde karmaşık sorunları tartışıyorlardı ve çocuk denemeler yazıyordu. John Stuart Mill o günleri daha sonra hatırlayacaktı: "Babamın çalışmalarının sürekli parçası olmak, en sevdiği dostlarından biriyle, David Ricardo'yla tanışmamı sağladı. Ricardo, iyilik dolu teşvikleri, nazik tarzıyla gençler için son derece çekici bir insandı. Onun siyasal iktisat öğrencisi olmamdan sonra beni evine davet etti, bir konuyu görüşmek üzere birlikte yürüyüş yapardık."[196]

1822'de Mill değer teorisi üstüne iki kısa makaleden oluşan ilk siyasal iktisat eserlerini yayınladı. Siyasi kariyer yapmaya hayal ediyordu, ama babası öyle düşünmüyordu. Ertesi yıl babası tarafından işletilen Doğu Hindistan Şirketi'nin bir dairesinde alt düzey bir memurluğa girdi ve merdivenin basamaklarını tırmanmaya başladı. İlk işi, hararetli entelektüel faaliyetine fazla engel oluşturmuyordu. Günde on dört saat çalışmaya alışık olduğundan, kendisi için ve yayınlamak amacıyla okumaya ve yazmaya devam etti, kardeşlerine eğitmenlik yaptı. Mill kendisini, düşünen makine olarak adlandırıyordu. Ancak kalitesi yüksek entelektüel atmosfer, yaşamın bütün karmaşıklığının, heyecan, arzu ve izlenimlerin doğal dünyasının yerini alamazdı. Sonuç sinirsel bir çöküş, hayal kırıklığı ve intihar düşüncesi oldu.

1830'da Londralı zengin bir tüccarın güzel ve zeki karısı ve iki çocuk annesi Mrs. Harriet Taylor'la tanıştı. Mill, kapkara melankolisinden bu tanışma ve dostluk sayesinde kurtuldu. Mill'in yardımı ve katılımıyla, Harriet Taylor'un çevresinde liberal eğilimli bir düşünürler topluluğu toplanmaya başladı. Taylor giderek Mill'in en yakın yardımcısı, yazılarının ilk okuru, eserlerinin eleştirmeni haline geldi.

1830'larda Mill, dönemin parlamentosunda en sol kanat Whig grubunun, "felsefi radikaller"in sözcülüğünü üstlenen bir siyasi dergi yayınlamaya girişti. 1843'te en önemli felsefi eseri sayılan *A System of*

[196] J. S. Mill, *Autobiography*, Londra, 1940, s. 45

Logic (Mantık Sistemi) ve 1844'te *Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy* (Siyasal İktisadın Bazı Yanıtlanmamış Soruları Üstüne Denemeler) adlı kitapları yayınlandı. İkincisi Mill'in bilime yaptığı özgün katkıyı içeriyordu. Hacimli çalışması *Principles of Political Economy* (1844, Siyasal İktisadın İlkeleri) ise usta işi bir derlemedir. Buna karşın, ya da daha doğrusu bu sayede, kitap benzersiz bir başarıya ulaştı, hayattayken yedi baskı yaptı ve birçok dile çevrildi.

Harriet Taylor, kocasının ölümüyle birlikte 1851'de Mill'le evlenme olanağına kavuştu. Geriye kalan sekiz yılı boyunca Bayan Mill ciddi derecede hastaydı. Kendi sağlığı da iyi olmayan Mill, bir fedakarlık ve metanet modeli oldu. *Otobiyografi*sini, mektuplarını ve onu tanıyanların anılarını okurken çelişkili duygulara engel olamazsınız. Mill, herhalde babasının yetiştirme biçimi ve ezici kişiliği nedeniyle, zayıf biri olmuştu. Aslında yirmi yıl boyunca hiç değişmeyen, bazen zahmetli ve aşağılayıcı bir uzlaşma haline gelen bir yaşam sürdü. Bir yandan toplumun kurallarına meydan okur, ama bir yandan da fazla ileri gitmemeye çalışırdı. Bu Mill'in kişiliği açısından, özel yaşamında, eğitimi boyunca ve siyasette, son derece tipiktir. Mill zorluklarla yüzleşmeyi bilmezdi. Sorunları ayrıksı bir felaket gibi hissederdi. Kafasını devekuşu gibi kuma gömüp yaşamayı tercih etti. Kendine ait bir entelektüel dünya yarattı ve bu dünyada az çok bir huzur bulmaya çalıştı. Carlyle'ın bir keresinde işaret ettiği gibi, mutlu olduğunu düşünüp duran bir mutsuz adamdı.

Öte yandan Mill'in ahlaki kişiliği belli bir saygı uyandırırdı. Yüksek ilkelere sahipti ve kendince bir tutarlılığı vardı. Mill ve Harriet Taylor'un bohem bir edebiyat çevresinden değil, "adabı muaşeret" ihlalinin affedilmediği, Victoria döneminin saygın burjuva sosyetesinden oldukları unutulmamalıdır.

1858'de Mill, Hintli askerlerin ayaklanmasından sonra, İngiliz hükümeti tarafından yönetimi doğrudan üslenilen Doğu Hindistan Şirketi'nden ayrıldı. Şirket tasfiye edildi. Sonraki yıllarda Mill birçok siyasi ve felsefi eser verdi; ama *İlkeler*'in yeni baskılarını saymazsak,

siyasal iktisatla uğraşmayı bıraktı. Burjuva demokrasisi (*On Liberty*, Özgürlük Üstüne) ve kadın haklarının savunusu (*The Subjection of Women*, Kadınların Tabiyeti) ile ilgili görüşler geliştirdi. Uzun yıllar parlamento üyeliği devam etti. Bir seçim kaybettikten sonra Fransa'ya gitti, 1873'te Avignon'da öldü.

Uzlaşmaların siyasal iktisadı

Mill'in kapitalizm koşullarında bölüşümün adaletsizliği hakkındaki sözlerini alıntılayan Marx, *Kapital*'in birinci cildinde şu saptamada bulunur: "Bir yanlış anlamayı önlemek için şurasını da belirtmek isterim ki, John Stuart Mill gibi kimseler, geleneksel ekonomik dogmaları ile modern eğilimleri arasındaki çelişki nedeniyle kınanmakla birlikte, bunların vülger ekonomik mazeretçiler sürüsü ile aynı sınıfa sokulması çok yanlış olur."[197]

Mill, Smith ve Ricardo'nun koyduğu ilkelere bağlı kalmaya çalıştığı ölçüde bilimseldir ve gerçek süreçleri burjuvazinin hoşuna gitmek adına çarpıtmaktan geri durur. Ancak klasikleri geliştirdiği de söylenemez. Tersine, klasikleri vülger siyasal iktisadın mevcut düzeyine uyarlamıştır. Malthus, Say ve Senior'dan çok etkilenmiştir. Bununla bağlantılı olarak, Marx, Mill'in yazılarındaki eklektisizmine, tutarlı bilimsel bakış açısının yokluğuna işaret etmiş, Mill'in eserlerini "burjuva siyasal iktisadının iflası" olarak betimlemiştir. Mill, burjuvazinin çıkarları ile işçi sınıfının taleplerini birleştirmeye çalışan "uzlaşma siyasal iktisadı"na gelişkin ve kesin biçimini vermiştir.

Mill'in *İlkeler*'inin bir önemli özelliği de, 19. yüzyıl ortalarında siyasal iktisat bilimini bir bütün olarak gözden geçiren türün en iyi örneği olmasıdır. Bu eser, Marshall'ın 1890'da basılan *Principles of Economics* (İktisadın İlkeleri) çalışmasına kadar burjuva siyasal iktisadının en yetkin sunumu olarak kalmıştır. Schumpeter Victoria çağının özgür ruhuna hayranlık besliyordu. O çağda, işçi sınıfına belli bir sempati gösteren, para kültünü sert biçimde eleştiren ve sosyalizme saldırmayan

[197] Karl Marx, *Kapital*, c. 1, s. 572 (Sol Yayınları, 3. baskı, İstanbul, 1986, s.627 dipnot)

bir eserin burjuvazinin kutsal kitabı haline gelmesi mümkündü. Mill'in kitabındaki en önemli nokta, kapitalizmi eleştirmesi değil, burjuvaziyi tehdit etmeyen bir tür evrimci sosyalizme doğru bir ilerlemeyi ve barışçıl gelişmeyi olanaklı görmesiydi. John Stuart Mill'in burjuvaziye verdiği hizmet, sayıları çok olan, en kararlı muhafazakarların ve aleni mazeretçilerin hizmetinden muhtemelen daha büyük olmuştur. Mill, 20. yüzyıl İngiliz işçi hareketinin iktisadi ve toplumsal fikirlerinin de öncüsüydü.

Marx, 1820'lerden sonra burjuva siyasal iktisadının iki ana akıma bölündüğünü sık sık ifade etmiştir: bir yanda açık mazeretçiler, diğer yanda "sermayenin kutsal hakları" ile işçilerin çıkarları arasında bir orta yol bulmaya çalışanlar. Üstelik bu eğilimler türdeş de değillerdi. İkinci kategori nesnel bilimsel araştırmaya bazı olanaklar da sunuyordu. Bu sorgulama reform programlarını temellendirmek açısından önemliydi.

"Vülger siyasal iktisat" kavramını Marx üretim faktörleri (ünlü üçleme) teorisiyle ve gelirleri –ücretler, kârlar ve rantlar- bu faktörlerin doğal meyvesi ve ödülü sayan, ücretli emek sömürüsüyle ilişkisiz mazeretçi yaklaşımla bağlantılandırır. Bu bağlamda Sovyet iktisatçıları, *Artı-Değer Teorileri*'nin yeni baskısını hazırlarlarken, Marx'ın "Gelir ve Kaynakları, Vülger Siyasal İktisat" başlığı altında bu sorunu ele aldığı bölümleri, üç ciltlik basımın sonuna eklediler. Marx'ın özellikle şu satırları dikkate değer: "Gerçekte *–eleştirisini sunduğumuz iktisat araştırmacılarıyla hiçbir biçimde karıştırılmaması gereken-* vülger iktisatçılar, kapitalist üretim biçiminin temsilcilerinin kavramlarını, güdülerini naklederler; bu temsilciler ise söz konusu üretim sisteminin esiridir ve bilinçleri yalnızca sistemin yüzeysel görünümlerini yansıtabilir."[198] Ancak gelirler ve gelirlerin kaynakları çok önemli olmakla birlikte, siyasal iktisat tek başına bu noktaya indirgenemez. Birikim ve tüketim, krizler ve devletin iktisadi rolü gibi sorunlar, bilimde giderek önemi artan bir yere sahiptir. İktisadi faaliyetin sayısız

[198] Karl Marx, *Theories of Surplus-Value*, Kısım III, s. 453.

alanına ilişkin somut araştırmalar gerekli hale gelmiştir. Mill ise temelde gelirler hakkındaki vülger bakış açısını paylaşmıştır, ama görüşleri bu noktayla sınırlı tutulmamalıdır.

Mill'in temel iktisat eseri beş kitaptan (kısım) oluşur. Yazar sırasıyla üretim, bölüşüm, değişim, kapitalizmin gelişimi ve devletin ekonomideki rolüyle ilgilenmiştir. Bütün bölümler mükemmel bir İngilizce'yle, açık, mantıklı ve akıcı bir biçimde yazılmıştır. Hatta fazla akıcı! Burada Ricardo'nun parlak çelişkilerine yer yoktur; farklı bakış açılarını eklektik biçimde birleştirmeye dönük bir girişim söz konusudur.

Ricardo ve Smith'in kitaplarının başındaki değer teorisi burada üçüncü kısma itilmiştir. Bu bir kaza eseri olmamıştır. Emek değer teorisi Mill'in iktisat öğretisinin asla temeli değildir; ama Mill bu teoriyi resmen reddetmemektedir.[199] Mill'in sisteminde değerin üretimle özlü bir ilişkisi yoktur; değer basit biçimde, değişim, dolaşım alanına ait bir görüngüdür. Değer belirli bir metanın diğer metalarla, özellikle de parayla değişimi çerçevesinde karakteristik bir ilişkiden ibarettir. Bu ilişki piyasa üstüne yerleştirilir.

Petty'den Ricardo'ya kadar burjuva klasikleri sorunu aşağı yukarı şöyle ele almışlardı: Değişim değeri ve fiyatların nihai tabanı, harcanan emektir; diğer faktörlerin işlevi bu tabandan belli sapmalar yaratır. Mill, aslında bu nihai fiyat tabanından uzaklaşmıştır.

Mill'in düşüncesindeki Ricardocu eğilim, fiyatların üretim maliyetleri tarafından belirlenişinin temel mallara uygulanabileceği yaklaşımında görülebilmektedir. Bu mallar "üretimleri için ödenmesi gereken göreli ücret tutarı ve bu ücretleri ödeyen kapitalistlerin elde etmeleri gereken göreli kâr tutarına göre birbirleriyle doğal ve sürekli biçimde değiş

[199] Mill'in sunumunun yapısı, modern Anglo-Amerikan iktisat ders kitaplarına benzer. P. Samuelson'un ders kitabında ilk iki kısım genel "üretim teorisi"ni içermekte ve büyümenin nedenlerini ele almaktadır. Ancak üçüncü kısımda değer sorununa girilir; o da "fiyat oluşumu" örtüsünün altına saklanarak. Doğal olarak burada emek değer teorisinin izi yoktur. Bunun yerine fiyat oluşumunun nedenleri *à la Mill*. Mill'vari bir biçimde incelenir. Bu incelemede de daha sonraki bir çözümleme tekniği kullanılmış, fiyatların nihai tabanının araştırılması reddedilmiş, yerine arz ve taleple bağlantılı bir dizi faktör konmuştur.

tokuş edilirler."[200]

Ancak, Ricardo'nun en yakın öğrencileri değeri bu şekilde değerlendirerek içinde yollarını yitirdikleri çıkmazdan kurtulmaya çalışırlarken, Mill her iki yaklaşımı uzlaştırmaya çalışmış ve bunun için harcamaların bir metanın arzını belirleyen en önemli olgu olarak görülmesi gerektiğini savunmuştur.

Daha önce söylendiği gibi, değerin eklektik biçimde ele alınması daha sonraki burjuva siyasal iktisatçılar tarafından kopya edilmiştir. Klasiklerin nihai fiyat tabanı ile ilgili soruları, aslında, yerini bir diğer soruya bırakmıştı: İktisadi denge koşullarına denk düşen fiyatlar nasıl belirleniyordu? Marksist anlayış bu soruyu, emek değer teorisinin sağlam temelinden koparmadan, onu temel alarak yanıtlar (rekabet ve üretim fiyatı teorisi). Oysa Mill ikinci soruyu birinciden ayırmaktadır. Böylece, fiyatın oluşumu hakkında, arz ve talep temelinde yapılan resmi analizin başlangıcına varılır. Arz-talep yaklaşımı yüzyılın sonlarında başka burjuva iktisatçılar tarafından geliştirilmiştir.

Mill'in değer teorisi, Smith ve Ricardo ile kazandığı toplumsal içerikten bütünüyle kopar. Mill'in değeri incelemeden önce bölüşüm ve gelirlerle ilgili soruları ele alması bunu göstermektedir. Emek tarafından yaratılan ve ölçülen değerin bölüşümü ile ilgilenen Smith ve Ricardo için, bu aşağı yukarı olanaksız bir şeydi. Zaten bu nedenle Smith ve Ricardo, artı-değeri, kapitalist ve toprak sahibinin yararına, ürünün tam değerinden yapılan bir kesinti olarak gören anlayışa yaklaşmışlardı.

Bu yaklaşım Mill'de kesinlikle bulunmaz. Ricardo gibi o da kapitalistin kârının, emeğin maliyetinden daha fazla değer yaratmasında yattığını yazmıştır. Ama bu, öğretmenine sahte bir bağlılığı temsil eder. Gerçekte Mill, kârın, kapitalistin tutumluluğunun sonucu olarak açıklanmasını benimsemiştir. Bölüşümün nicel yönü açısından, üç faktörün, yani sınıfların her birinin payları hakkında, Mill'in açık seçik bir

[200] J. St. Mill, *Principles of Political Economy with Some of Their Applications to Social Philosophy (Siyasal İktisadın İlkeleri ve Sosyal Felsefeye Bazı Uygulamaları)*, Londra, 1873, s. 291.

fikri yoktu. Ricardocu bakış açısına eğilim gösteriyor ve rantın payının, toprağın azalan verimi yasası gereği, daha verimsiz arazilerin ekimine geçilmesiyle belirlendiğini ve dolayısıyla artma eğilimi gösterdiğini söylüyordu. Ücretlerin düzeyi pratik olarak istikrarlıydı, çünkü ücretler düzeyi ücret fonu denen olgu tarafından belirlenmişti. Kâr ise temelde, nicel açıdan hayli belirsiz olan ürünün değerinden geri kalandı.

Ücretler fonu teorisi 19. yüzyıl sonuna kadar Ricardo sonrası siyasal iktisadın bütününü belirlemiştir. Bu teorinin destekçileri, büyük bir ülke ekonomisini bir çiftlikle karşılaştırıyorlardı. Çiftliğin sahibi, bir yıl boyunca işçilerini doyuracak kadar besin maddesini bir kenara ayırıyordu. İşçilere depoladığı miktardan daha fazlasını vermesi mümkün değildi. Ayrıca, işçilerin arazisinde çalışabilmelerine yetecek olan miktardan da daha fazlasını depolamayacaktı. Bu model topluma uygulandığında, toplumun, işçileri yaşatmak için kapitalist tarafından depolanan ("tasarruf edilen") sağlam ve hayli istikrarlı bir yaşamsal gerekler rezervine her zaman sahip olduğu sonucu çıkar. Ücretler bu fonun işçi sayısına bölünmesiyle belirlenir. Çıkan resim yukarıda sözü edilen "ücretlerin demir yasası"nı çağrıştırıyordu: Eğer emek için ayrılan rezerv sabit bir değerse, işçi sınıfının durumunu iyileştirecek herhangi bir mücadele de söz konusu olamaz. En fazla, bir grup işçi, diğer işçilerin aleyhine daha fazla kazanabilir. Palgrave'in *Dictionary of Political Economy* (Siyasal İktisat Sözlüğü - 19. yüzyıl sonunda yayınlanan bütünsel bir çalışma) adlı eserinde emek rezervi konulu maddenin yazarının belirttiği gibi, bu teori siyasal iktisat doktrinlerinin İngiliz işçi sınıfına yabancılaşmasına önemli katkıda bulunmuştur.

Kendisine sadık davranan John Stuart Mill bir sayfada ücretler teorisinin kısa ve öz bir formülasyonunu verir; bir diğer sayfada da kapitalizm koşullarında işçi sınıfının yaşam standartlarında kayda değer bir yükselişin olabilirliği üstüne konuşur. 1869'da bir makalesinde bu teoriyi açıkça reddeder, ama *İlkeler*'in yeni bir baskısında eski bakış açısına geri döner.

Mill'i başından sonuna kadar karakterize eden özelliği, uzlaşmacılık ve uyumlulaştırılamaz şeyleri uyumlulaştırma çabası olmuştur.

XV
Ekonomik Romantizm: Sismondi

İsviçreli iktisatçı Sismondi'nin eserleri siyasal iktisat tarihinde önemli bir yer tutar. Yaşadığı ve eserlerini verdiği çağ ile aramızdaki mesafeye karşın, bu eserler bazı açılardan bilimsel önemlerini bugün de korumaktadırlar. *İktisadi Romantizmin Bir Tanımlaması (Sismondi ve Bizim Yerli Sismondicileriniz)* çalışmasında V. İ. Lenin şöyle yazar: "Sismondi siyasal iktisat tarihinde özel bir yere sahiptir... küçük ölçekli üretimin cüretli bir savunucusu ve büyük ölçekli işletmenin destekçi ve ideologlarının muhalifi olarak ana eğilimlerden ayrı durur."[201]

Sismondi'nin ve görüşlerinin rolünü öncelikle, sanayi devrimi ve kapitalizmin muzaffer ilerleyişi çağında, bu toplumsal sistem ve iktisadi mekanizmalarına yönelik derin ve kapsayıcı bir eleştiri sunan ilk kişi olması belirler. Bu eleştiri, *küçük burjuva* bakış açısından yöneltilmiş bir eleştiriydi, ama kapitalist gelişimin çelişki ve sorunlarını görmesini mümkün kılan da kesinlikle bu ideolojik konumlanışıydı. Klasik *burjuva* siyasal iktisadının en önde gelen parlak temsilcisi, çağdaşı ve hasmı Ricardo bunu gözden kaçırmıştı. Sismondi Marx öncesi dönemin, kapitalizmin doğal ve edebi niteliğine ilişkin baskın dogmaya bahane aramayan ilk önemli iktisatçısıdır. Siyasal iktisadı yalnızca burjuva

[201] V. İ. Lenin, *Collected Works*, c. 2, s. 133.

zenginliğinin ve bu zenginliği çoğaltmanın bilimi olarak değil, insanın mutluluğunun yararına bir toplumsal mekanizmayı geliştirmenin de bilimi olarak görmüştür. Sismondi'nin eserleri yeni doğan proletaryanın ve diğer çalışan kesimlerin acımasız kaderine dönük samimi bir sempatiyle doludur. Latince kökenli terimi yaşama döndürüp yeniden yorumlayarak, yeni çağın sosyo-ekonomik literatürüne *proletarya* sözcüğünü o sokmuştur. Küçük burjuva ideolojisi, kapitalist ekonominin mekanizmasına ilişkin görece nesnel bilgi kaynaklarından biri olmayı sürdürmektedir.

Sismondi'nin canlı ve edebi bir üsluba sahip olan yazıları, ivedi toplumsal sorunlara çözüm yolları arayan hümanist ve radikal kişiliğini yansıtır.

Sismondi, Ricardo'nun olduğu anlamda Marx'ın öncülü değildi. Artı-değer teorisi alanında Sismondi'nin pek az özgünlüğü vardır. Aslında Smith'ten daha ileri gitmiş değildir. Ancak kapitalizm eleştirisi, bunalım çözümlemesi, marksizmin oluşumunda kuşkusuz pay sahibidir. Marx'ın eserlerinin birçoğunda, Cenevreli iktisatçının derin ve özlü değerlendirmelerini buluruz.

Cenevre yurttaşı

Jean Charles Léonard Simonde de Sismondi 1773'te Cenevre'nin varoşlarında doğdu. Ataları Kuzey İtalya'dan gelmişler, uzun süre Fransa'da yaşadıktan sonra Kalvinizmi benimseyerek dinsel baskılardan sıyrılmış ve Cenevre'ye yerleşmişlerdi. İktisatçının babası bir Kalvinist papazdı. Aile zengindi ve Cenevre aristokrasisinin bir parçasıydı.

18. yüzyılda Cenevre diğer İsviçre kantonlarıyla gevşek bir birlik oluşturan küçük bağımsız bir cumhuriyetti. Arkadaşı, memleketlisi ve bir ölçüde de öğretmeni Rousseau gibi Sismondi de, bir biyografi yazarından aktarırsak, doğuşu ve duyguları itibariyle Cenevre vatandaşı, aklı ve yazılarının yönü açısından ise bir Fransızdı. Sismondi'nin akademik çalışmalarının tümü Fransızca yazılmış ve genellikle Paris'te

basılmıştır. Büyük ölçüde Fransız iktisadi düşüncesinin bir temsilcisi olarak görülebilir.

Sismondi'nin görüşlerinin kökleri, çocukluğunu ve gençliğini geçirdiği sakin ve ataerkil ortamda bulunabilir. Bütün yaşamı boyunca, mutluluğun dürüst çalışan zanaatkar ve çiftçilerin yuvalarına uğrayacağına, fabrikalar, ticari bürolar ve bankalarla dolu büyük kentlerden kaçacağına inanmıştır. Ama tam da bu ataerkil yaşam giderek sanayi devriminin yıktığı geçmişin bir parçası haline geliyor ve bu arada el sanatları fabrika üretimine, becerisi ve mütevazı refahıyla övünen bağımsız zanaatçı, yoksulluğun belini büktüğü işçiye yerlerini bırakıyorlardı.

Sismondi eğitimini bitirmeden, 18 yaşında Lyon'a gitmek ve babasının arkadaşı olan bir tüccarın yanında tezgahtarlık yapmak durumunda kaldı. Jakoben devrim kısa süre içinde Lyon'a ulaştı, komşu Fransa'yla yakın bağları olan Cenevre'ye yayıldı. Sismondi ailesi belirsizliklerin içine sürüklendi. 1793 başında İngiltere'ye göç ettiler ve burada 18 ay kaldılar. Döndükten kısa süre sonra yeniden taşınmak zorunda kalarak, bir ara Fransız işgaline uğraşan Kuzey İtalya'ya gitmek durumunda kaldılar. Oğul Sismondi beş yıl, Toskana'da beraberinde taşıdığı parayla satın aldığı küçük bir çiftlik işletti. Bu karmaşa yıllarında siyasi anlamda kuşkulu bir kişi olarak hapse de girdi. Cenevre'nin resmen (1798) Fransa'ya katılmasından sonra Sismondi ailesi memlekete döndü. Birinci konsül Napolyon Bonaparte Cenevre'de "kanun ve düzeni yerleştirmişti."

Bu sıralar genç Sismondi'nin yetenek ve eğilimleri de yeterince tanımlı hale gelmişti. Edebi çalışmalarının ilk meyvesi Toskana tarımı üstüne bir kitap oldu. 1803'te *De la richesse commerciale* (Ticari Zenginlik Üstüne) başlıklı bir siyasal iktisat çalışması yayınlandı. Bu kitapta Adam Smith'in öğrencisi olarak görünüyor ve onun görüşlerini savunuyordu.

Sismondi ünlü banker, siyaset adamı ve düşünür Necker ile yazar ve tanınmış bir kişi olan kızı Madame de Staël'in çevresinde bir araya

gelen bilim insanları ve yazarlar arasına katıldı. Uzun süre Necker'in malikanesinde yaşadı ve burada çalıştı. Yolculuklarında Madame de Staël'e eşlik ediyordu. Madame de Staël'in edebi romantizmi ve çevresindeki yazarlar, ister istemez Sismondi'yi etkilemiştir. Çok sayıda ciltten oluşan *Histoire de la renaissance de la liberté en Italie* (İtalya'da Özgürlüğün Rönesansının Tarihi) adlı eserini yazdı, Ortaçağ edebiyat tarihi üstüne parlak konferanslar verdi. 1813'te Paris'e gitti; burada Napolyon'un düşüşüne, Bourbon hanedanının geri gelmesine ve Yüz Gün trajedisine[202] tanık oldu. Bu olaylar Sismondi'yi Napolyon karşıtlığından taraftarlığına döndürdü. Özgürlük ve mutluluk üstüne karışık fikirlerinin gerçekleşmesini, yeni imparatorluğun sağlayacağını umuyordu.

Waterloo ve Viyana Kongresi'nden sonra (1815) Sismondi İsviçre'ye döndü. Cenevre yine İsviçre'nin bir parçası olmuştu. İngiltere'ye ve başka ülkelere de gitti. *Nouveaux principes d'économie politique ou de la richesse dans ses rapports avec la population* (Siyasal İktisadın ya da Zenginliğin, Nüfusla İlişkileri Çerçevesinde Yeni İlkeleri) adlı kitabında ortaya koyacağı sosyo-ekonomik görüşlerini bu yıllarda geliştirmiştir. Bu kitap Sismondi'nin iktisat bilimine yaptığı temel katkıdır. Kitap kısa sürede Sismondi'yi Avrupa çapında ünlü bir iktisatçı haline getirdi. 1827'de İngiltere'deki Ricardo ve Fransa'daki Say okullarıyla polemiğini daha da sertleştirdiği bir ikinci baskı yayınladı. 1825 iktisadi krizini, genel aşırı üretimi olanaksız sayan görüşlerin yanlışlığının ve kendi haklılığının kanıtı olarak görüyordu. Bu baskıya yazdığı önsözde karşıtları üstünde ulaştığı zafere ilişkin bir not vardır. Ancak bu durum, Ricardo'ya büyük saygı beslemesine engel olmamıştır.

Sismondi'nin de yazdığı gibi bu kitap, diğer iktisatçıların eserlerinin ayrıntılı incelenmesinin bir ürünü olmaktan ziyade, "ortodoks bilim"in –yani bir yandan Ricardo tarafından geliştirilmiş haliyle Smith'in, bir

[202] Napolyon Bonaparte'ın Elbe adasındaki sürgün döneminin ardından Paris'e döndüğü 20 Mart 1815'ten 18. Louis'nin kral olmasıyla Bourbon hanedanının yeniden iktidara geldiği 8 Temmuz 1815'e kadar geçen dönem. Waterloo savaşı da bu sırada olmuştur. (ç.n.)

yandan da Say'ın- ilkelerinin yanlış olduğu kanaatine varmasına yol açan gerçek gözlemlerinin sonucuydu.

Bildiğimiz gibi Ricardo bütün toplumsal olgulara üretim ve ulusal zenginliğin artışı ışığında bakmıştı. Sismondi üretimin kendinde bir amaç olmadığını, nüfusunun ezici çoğunluğu sefil kırıntılara talim ettiği bir yerde zenginliğin hiç de ulusun zenginliği olmadığını ilan etti. Ağır sanayinin yolu insanlık için tehlikeliydi. Sismondi siyasal iktisadın soyut şemaların ardındaki gerçek insanı görmesini istiyordu.

1819'da genç bir İngiliz kadınla evlendi. Çocukları olmadı. Yaşamının geri kalanını Cenevre civarındaki küçük yerinde geçirdi, büyük eseri *Histoire des Français*, Fransızların Tarihi üstüne çalıştı. 29 cilt yazmasına karşın bu eseri bitirmeye ömrü yetmedi. Çok sayıda tarih ve siyaset eseri yayınladı. Bu dönemki iktisat yazıları pek ilgi çekici değildir.

Sismondi inanılmaz ölçüde çalışkan bir kişiydi. Yaşamının sonuna kadar yazı masasının başında günde sekiz saat ve bazen daha uzun süre çalışmaya devam etti. Toplu eserleri yetmiş cilttir! Eğlencesi, konuksever evinde toplanmaktan memnuniyet duyan dostları ve ziyaretçileriyle yürümek ve sohbet etmekti. Cenevre'nin ünlü yurttaşının son yılları çocukluk ve gençliği kadar neşeli geçti. 1842'de 69 yaşında öldü.

Sismondi, portrelerinde iri yarı, geniş omuzlu bir adam olarak görülür. Çağdaşlarından birinin naklettiğine göre, gençliğinden beri hantal ve biçimsiz biriydi. Bu halinin Sismondi'nin toplumdan uzak durmasına, akademik bir inzivaya çekilmesine neden olduğu bile söylenir. Son derece yumuşak, nazik ve uyumluydu. Madame de Staël'in çevresini betimleyen yazarlar, Sismondi'den "iyi ruhlu Sismondi" diye söz ederler. Sadık bir dost, ideal bir koca, başkalarını kollayan bir oğul ve kardeşti. Ama öte yandan yumuşak kişiliği, gerektiğinde davranış ve görüşlerinde ilkeli, cüretli ve kararlı olmasını da engellemiyordu. Yukarıda söz ettiğimiz çağdaşı bir kişi hakkında şöyle yazmıştır: "Barışçıl görünümlü kişiliğine karşın, çok kereler dostlarıyla uzlaşmak yerine dehşetli saldırılarda bulunmayı seçmiştir. Ünlü bir dergiyle bağ-

lantılıydı ve dergide, soyluluğuyla övünen bir tanıdığının duygularını yaralayan bir makale çıkmıştı. Söz konusu kişi, Sismondi'yi bu makalenin yazarı olmakla suçladı ve ya bunu üstlenmesini ya da gerçek yazarın adını vermesini talep etti. Sismondi yanıtlamayı reddetti. Sonuç bir meydan okuma oldu. Sismondi düelloyu kabul etti. İlk önce hasmı ateş etti ve sonra Sismondi tabancasını havaya ateşledi; bunu yaparken, ilk defa olmak üzere makalenin yazarı olmadığını açıklıyordu. Böylece bu gülünç kavgadan şerefiyle çekilmiş oluyordu."[203]

Kapitalizm eleştirisi

Bir an için Aristoteles'e geri gidelim. Okur, bu büyük Yunanlının iktisat ile krematistiki karşı karşıya getirdiğini hatırlayacaktır. İktisat, insan gereksinimlerini tatmin etmeye yönelik doğal iktisadi faaliyetti. Krematistik ise sınırsız zenginlik için uğraşmak anlamına geliyordu. İktisadi faaliyet tüketim amaçlı değil, zenginliğin birikimi amaçlıydı. Bu düşüncenin Aristoteles'in zamanından bu yana nasıl değiştiğini görmüş olduk.

Bu bakış açısından kapitalizm saf krematistik olduğuna göre, bu bütün kapitalizm eleştirilerinin doğal temelidir. Sismondi'nin ideali yarı doğal bir köleci toplum değil, bağımsız çiftçi ve zanaatkarların oluşturduğu bir ataerkil ekonomiydi. Krematistik, Atinalı tacir ve sarraflarda değil, memleketi Cenevre'yi ve sevgili Fransa'sını teslim alan İngiliz fabrika sahipleri, tüccarlar ve bankacılarda cisimleşiyordu.

Sismondi'nin kapitalizm eleştirisi küçük burjuva karakter taşıyordu; ama bunu ilkel bir anlamda almamak gerekir. Sismondi dükkan sahiplerini veya zanaatkarları mükemmellik örneği saymıyordu; ama insanlığın daha iyi bir geleceğine dönük umutlarını bağlayacağı başka bir sınıf olmadığını biliyordu. Sismondi sanayi proletaryasının sıkıntılarını görmüştü ve bu sınıfın sefil durumu üstüne yazılar yazdı; ama

[203] A. Stevens, *Madame de Staël, a Study of Her Life and Times; the First Revolution and the First Empire (Madame de Staël'in Yaşamı ve Çağı Hakkında Bir Araştırma: Birinci Devrim ve Birinci İmparatorluk)*, c. II, Londra, 1881, s. 19.

aynı sınıfın tarihsel rolünden bir şey anlamamıştı. Ütopyacı ve küçük burjuva sosyalizminin gelişmekte olduğu bir çağda yazıyordu. Kendisi bir sosyalist değildi ama yaşadığı çağ yapmakta olduğu kapitalizm eleştirisine, kendi niyetinden bağımsız olarak sosyalist bir karakter veriyordu. Özellikle Fransa'da, ama belli bir ölçüde de İngiltere'de, küçük burjuva sosyalizminin kurucusu haline geldi.

Sismondi, kapitalizme içsel para kültüne organik bir nefret besliyordu. Madame de Staël'in ABD'ye gitmeye hazırlandığı (bu ziyaret gerçekleşmedi) sıralarda, bu ülkede her şeyin parayla ölçüldüğüne dair öfkeli yazılar yazıyordu; bir Amerikan gazetesinde yayınlanan ve Necker'in kız kardeşinin yalnızca ne kadar varlıklı olduğundan söz edip, yeteneğine, yaratıcılığına ve edebiyattaki başarılarına tek satır değinmeyen bir makale aktarmıştı. Sismondi'nin kapitalizm eleştirisi, kapitalizmin en önemli çelişki ve eksiklerini büyük bir açıklıkla ortaya koyar. Teorisini pazar, realizasyon (gerçekleşme) ve bunalım sorununa odaklıyor, bunu burjuva toplumunun sınıf yapısının gelişimi ve emekçi halkı proleterlere dönüştürme eğilimiyle sıkıca bağlıyordu. Böylece tarihsel olarak gelişmekte olan ve küçücük bir yaradan kapitalizmin en tehlikeli kusuruna dönüşen çelişkiyi yakalayarak meselenin özüne vurmuş oluyordu. İktisadi bunalım sorununun siyasal iktisat üstüne binlerce eserin konusu olduğunu söylemekte herhangi bir abartı yoktur. Sismondi'nin yazıları bu büyük kütlenin içinde kaybolup gitmemiştir. Kuşkusuz bunalım sorununu çözmeyi başaramamıştı. Ama bu sorunu ortaya koyarak (1819'da!) çağdaşlarından büyük bir adım öne geçmişti. Sismondi'nin bilime yaptığı katkıyı V. İ. Lenin, yukarıda sözü edilen eserinde şöyle değerlendirir: "Tarihsel kişiliklerin tarihsel hizmetleri, çağdaş gereksinimler açısından *yapmadıkları* katkılarla değil, kendi öncülleriyle *karşılaştırmalı olarak yaptıkları yeni katkılarla* yargılanır."[201]

Ricardo ve izleyicileri açısından ekonomik süreç, sonsuz bir denge

[201] V. İ. Lenin, *Collected Works*, c. 2, Moskova, 1971, s. 185-186.

durumları serisiydi ve bir denge durumundan sonrakine geçiş otomatik bir "uyarlama" aracılığıyla yumuşak biçimde gerçekleşiyordu. Ricardo ve izleyicileri, denge durumlarıyla ilgiliydiler ama geçişlere pek az önem veriyorlardı. Sismondi ise, geçişlerin yumuşak olmadığını, sert krizler biçimini aldığını, bu krizlerin mekanizmasının da siyasal iktisat için büyük önem taşıdığını açıklıyordu.

Sismondi'nin kapitalizm modeli kabaca şöyle çalışıyordu: Üretimin harekete geçirici gücü ve amacı kâr olduğu için, kapitalistler işçilerinden mümkün olan en fazla kârı çıkartmaya uğraşıyorlardı. Üremenin doğal yasaları uyarınca (Sismondi temel olarak Malthus'un izinden gidiyordu), emek arzı kronik olarak talepten yüksekti ve bu durum kapitalisti ücretleri asgari düzeyde tutmaya itiyordu. Sismondi'nin işaret ettiği gibi işçiler, yaşamak için günde 12-14 saat çalışmak durumundaydılar. Bu işçilerin satın alma gücü son derece düşüktü ve en temel gereksinimlerle sınırlıydı. Öte yandan emekleri daha fazla ve daha fazla meta üretebiliyordu. Makinelerin devreye girmesi bu orantısızlığı artırdı: Makineler emek üretkenliğini artırırken, işçiler fazla hale geliyordu. Kaçınılmaz sonuç, giderek daha fazla toplumsal emeğin zenginlerin lüks tüketim mallarının üretiminde kullanılması oluyordu. Ancak zenginlerin lüks madde talebi sınırlı ve istikrarsızdır. Sonuç olarak, Sismondi'nin mantığında neredeyse herhangi bir ara bağlantıya gerek duyulmaksızın aşırı üretim krizlerinin kaçınılmazlığına varılıyordu.

Bu noktada Sismondi'nin reçeteleri de gündeme gelir. Giderek "saf" kapitalizmin daha baskın hale geldiği, kapitalistler ve ücretli işçiler olarak iki sınıfın hakim olduğu bir toplum ciddi krizlere mahkumdur. Sismondi, Malthus gibi, kurtuluşu "üçüncü şahıslar"da, ara sınıf ve katmanlarda arar. Yalnız, Sismondi'de, Malthus'tan farklı olarak bu ara sınıf ve katmanlar esas olarak küçük meta üreticileri, köylüler, el sanatçıları, zanaatkarlardır. Dahası, Sismondi yaygın bir dış pazar olmaksızın kapitalist üretimin gelişmesinin imkansız olduğunu da varsayar. Dış pazar konusunu da tek yanlı olarak, daha gelişkin ülkelerin mallarının daha az gelişmiş olanlara satışı olarak ele alır. İngiltere'nin

zenginliğinin yükü altında henüz boğulmamış olmasını dış pazarların varlığıyla açıklar.

Sismondi devletin ekonomiye yoğun müdahalesini talep ediyordu. Yalnızca devletin yardımıyla iktisadi yaşamın normal ve sağlıklı standartlara oturtulabileceğini, kendiliğinden gelişme sürecinin bu standartların sürekli altını oyduğunu düşünüyordu. Sismondi, o zamanlar tehlikeli biçimde sosyalist görünen, ama bugünün kapitalisti için oldukça kabul edilebilir olan bir dizi önlem öneriyordu. Bunlar arasında işçiler için sosyal sigorta ve güvenlik, işçilerin bir işletmenin kârından pay alması vb. vardı.

Ancak bir dizi açıdan Sismondi ileriye değil geriye bakıyordu. Kapitalizmin kötülüklerine çözümü eski geleneklerin yapay biçimde yaşatılmasında, zenginliğin az sayıda kişinin elinde merkezileşmesinin önlenmesinde arıyordu. Sismondi, elbette Ortaçağlara, feodalizme dönmek istemiyordu. Ancak kapitalizmin insani olmayan gelişiminin, "geçmişin iyi günlerini" yeniden tesis edecek olan ve yeni bir şeymiş görüntüsü veren toplumsal kurumlar aracılığıyla denetlenmesini istiyordu. İşçilere maddi bir güvenlik sunmak için eski el sanatı loncalarını çağrıştıran bir sistem öneriyordu. İngiltere'de küçük toprak sahipliğinin dirilmesi hoşuna giderdi. Bu ekonomik romantizm, kapitalizmin gelişmesinin ilerici karakterini reddettiği ve geleceğe değil geçmişe özlemle baktığı için, ütopyacı ve esas olarak gericiydi. *Gerici* teriminin Sismondi'nin teorilerine uygulanabilir olduğunu açıklayan V. İ. Lenin şöyle yazmıştır: "Bu terim, yalnızca teorilerine *eskimiş* toplum biçimlerinden modeller alan kuramcıların *hatası*nı betimlemek amacıyla, *tarihsel-felsefi* bir anlamda kullanılıyor. Terim bu kuramcıların kişisel niteliklerine veya onların programlarına asla uygulanmaz. Sismondi'nin de Proudhon'un da, terimin sıradan anlamıyla gerici olmadıklarını herkes bilir."[205]

Sismondi birçok açıdan ilerici bir kişi ve düşünürdü. Tarihsel süreci, daha az ileri toplumsal düzenlerin yerlerini daha ileri olanlara

[205] V. İ. Lenin, *Collected Works*, c. 2, Moskova, 1971, s. 217.

bırakması biçiminde kavramasında bu görülmektedir. Kapitalizmden başka toplumsal gelişim olasılığı görmeyen Ricardo ve izleyicileri ile tartışırken, şu soruyu yöneltmiştir: "Kapitalizmin yerini aldığı formasyonlardan daha ilerici olması temelinde, sonunda doğruya ulaştığımız sonucuna varabilir miyiz? Kölecilik, feodalizm ve lonca korporasyonları sistemlerinde keşfettiğimiz temel kötülüğü ücretli emek sisteminde de keşfetmeyeceğimiz sonucuna varabilir miyiz?.. Bir gün mutlaka gelecek ve emekçi sınıfları köle düzeyine indiren halkları yargılayışımız gibi, torunlarımız da emekçileri savunmasız bıraktığımız için bizi bir o kadar barbar sayacaklardır."[206]

Bu nefis pasaj, Sismondi'nin kapitalizmin yerini daha yüksek ve daha insani bir toplumsal düzenin alacağını öngördüğünü, ama söz konusu düzenin özelliklerini kestiremediğini gösteriyor.

Bunalımlar

"Sonuç olarak uluslar çelişik görünen tehlikelerle karşı karşıyadır. Çok fazla harcadıkları için yıkılabilecekleri gibi çok az harcadıkları için de iflas edebilirler."[207] Sismondi'nin algısı gayet dikkate değer. Ne Smith ne de Ricardo sorunu bu biçimde koymayı hayal edemezdi. Onların bakış açısına göre bir ulus, aynı bir birey gibi, harcamalar gelirini aştığı, yani "sermayeyi tükettiği" zaman iflas edebilirdi. Çok az harcamanın ne sakıncası olabilirdi ki?

Aslında Sismondi'nin bu fikri gerçekliğin büyük bir bölümünü örtmektedir ve en fazla modern kapitalizme uygulanabilir niteliktedir. Bunalımların bir ulusun "çok az harcaması" yüzünden başladığı belli bir ölçüde doğrudur. Alıcısı olmayan mallar depolarda yığılır, üretim azalır, istihdam ve gelir düşer. Modern burjuva devlet, bunalıma karşı, halkı daha fazla satın almaya teşvik etmeye dönük önlemlerle mü-

[206] J.-C.-L. Simonde de Sismondi, *Nouveaux principes d'économie politique, ou de la richesse dans ses rapports avec la population* (Siyasal İktisadın yeni ilkeleri ya da Zenginliğin, Nüfusla İlişkileri Çerçevesinde Yeni İlkeleri), c. 1, Paris, 1827, s. 435.

[207] Age, c.1, s. 123.

cadele etmeye çalışır.[208] Ya da ulusal krediler yardımıyla para edinip kendisi harcamaya başlar. Ekonomide üretilen malları emecek yeterli efektif talep yoksa, bu talep teşvik edilmeli veya hatta yapay biçimde yaratılmalıdır. Bu, herkesçe bilinen modern anti-kriz politikanın ta kendisidir. Bunalımların nedenlerine ilişkin bir teorik anlayışı değilse de, deneyimden doğan pratik yöntemleri ve bu deneyimin genelleştirilmesini yansıtmaktadır. Söz konusu yöntemler belli sınırlar dahilinde bunalımlarla mücadelede etkin olabilir.

Ancak Sismondi'nin teorik sistemi, nihai olarak kendisini gerici bir ütopyaya, ataerkil düzenin savunulmasına, geriliğe ve el emeğine yönlendiren bazı derin yanlışlar içeriyordu. Yukarıda Sismondi'nin görüşlerini özetlerken kişisel tüketimden ve kişisel tüketim nesnelerinden söz etmiştik. Bu rastlantı değildir. Smith gibi Sismondi de emeğin ürününü, gelirlerin toplamına –kâr, rant ve ücret- indirgemiştir. Bu, Marx'ın *Smith'in dogması* adını verdiği tuhaf görüşü üretmiştir. Smith'in dogması, tam olarak, bir ulusun yıllık ürününün tüketim malları yığını gibi doğal bir biçime indirgenebileceğidir. Çünkü gelirler esas olarak tüketime harcanır. Ulusal ekonomide üretilen diğer her şey, "pür analiz" adına ihmal edilebilir. Sismondi bu dogmaya özel bir yorum getirmiş ve iktisadi bunalımın nedenleri konusundaki görüşlerinin temeli yapmıştır.

Ancak gerçekte, bir toplumun yıllık ürünü sadece tüketim nesnelerinden değil, üretim araçlarından da oluşur. Yani makine ve ulaşım, kömür, metal ve diğer maddelerden. Bunların bir kısmının tüketim mallarında cisimleştiği doğrudur. Ama aynı şey ertesi yıl veya daha sonra da olabilir. Dahası, ele alınan yıl içinde bile, örneğin yalnızca elbisenin realize olduğundan söz edilemez; elbisenin üretilmesinde kullanılan pamuğun realizasyonundan da söz edilmek durumundadır.

[208] İngilizce cümlede anti-kriz politikalarını yürütücüsü olarak geçen özne "modern bourgeois society" yani modern burjuva *toplumu*dur. İngilizce metnin bütünü, bir tashihin söz konusu olduğunu, doğrusunun "devlet" olduğunu düşündürmektedir. Türkçe çeviride "modern burjuva devlet" tercih edilmiştir. (ç. n.)

Yeni bir sermaye yatırımı yapılmamış olsa bile, kullanılmaz hale gelen aynı makinelerin üretilmesi, köhnemiş tesislerin yenilerinin inşa edilmesi gerekir. Kapitalizm basit yeniden üretimle değil, içinde sürekli olarak yeni sermaye yatırımı yapılan, genişletilmiş yeniden üretimle karakterize olmaktadır.

Üretimin giderek artan karmaşıklığı, yeni sektörlerin gelişmesi ve otomasyonun artmasıyla, üretim araçlarının yıllık ürün içindeki oranı da belli bir sınır içinde artış gösterir. Özellikle birikim oranı yüksekse, yani sermaye yatırımı ürüne oranla çoksa, üretim araçlarının oranı da yüksek olur. Ekonominin üretim aracı talebi, toplumun tüketim kapasitesinden büyük ölçüde bağımsız özel bir piyasa yaratır. Krizlerin sürekli olamamasının, her zaman periyodik olmasının nedeni budur. Sermaye, belli bir ölçüde, sözgelimi kapalı bir daire içinde sirküle olarak kendi kendini destekler. Kömür çıkartılmaktadır, ama insanların ocağında değil yüksek ateşli fırınlarda kullanılmaktadır. Metal eritilmektedir, ama çatal bıçak yapımı için değil madencilik sanayii için makine yapılmaktadır. Kapitalist ekonominin kendiliğindenliği bu kadar çok kömür, maden ve makine üretimini hemen sağlayamaz.

Krizlerin nedeni olarak yalnızca tüketici malları için efektif talep yaratamayan geniş kitlelerin yoksulluğunu görmek yanlıştır. Gerek teori gerekse pratik, yaşam standardının aşırı düşük olduğu zaman bile üretimin kayda değer ölçüde artabileceğini göstermektedir. Özellikle ekonomideki üretim talebine ciddi bir askeri talebin eklenmesi durumunda bu açıkça görülür. Son olarak, kapitalizmden önce, nüfusun ezici çoğunluğunun 19. yüzyıldaki kadar, hatta daha da yoksul olmasına karşın krizlerin söz konusu olmadığı akılda tutulmalıdır.

Üretim ve tüketim arasındaki kapitalizme içsel çelişki, iktisadi krizlerde de önemli bir rol oynar. Ama Sismondi'nin görüşünün tersine daha fazlası da vardır. Marx'ın kanıtladığı gibi, bu çelişki daha genel bir çelişkinin, *üretimin toplumsal karakteri ile üretimin sonuçlarının özel kapitalist mülk edinilme biçimi arasındaki çelişkinin* bir dışavurumudur. Bu çelişki, kapitalist ekonomide üretimin toplumsallaştı-

ğı, yani esasen geniş bir pazar için üretim yapan büyük uzmanlaşmış şirketler tarafından yürütüldüğü anlamına gelir. Söz konusu üretim toplumun hedef ve çıkarlarına değil, bu şirketlerin sahibi kapitalistlerin kârına bağımlıdır. Büyük ölçekli toplumsal üretim, kendi yasalarına göre gelişir ve kapitalistler tarafından bir hedef olarak değil, para kazanma aracı olarak görülür. Krizlerle sonuçlanan işte bu çatışmadır.

Her kapitalist, fabrikasındaki üretimi artırmaya ve aynı zamanda da işçi ücretlerini ancak yaşayabilecekleri bir asgari düzeyde tutmaya çalışır. Öte yandan, her kapitalist, ilgili sektör ve diğer sektörlerdeki genel duruma bakmaksızın malının üretimini artırır. Sonuç olarak mallar (efektif talebe oranla) aşırı üretilmiş olur ve ekonominin gelişimi için gereken oran bozulur. Sanayide sabit sermayenin rolünün artması, kapitalist ekonomide sermaye yatırımı kararlarının koordinasyonsuz ve keyfi biçimde özel girişimciler tarafından alınmasını giderek önemli hale getirir. Özel girişimcilerin bütün mevcut kaynakların kullanılması için yeterli sermaye yatırımında bulunacaklarının herhangi bir güvencesi yoktur.

Kriz, kapitalist ekonominin doğal ve kaçınılmaz ilerleme biçimi, geçici bir denge durumundan bir diğerine geçişin biçimidir. Sibernetiğin dilini kullanırsak, kapitalist ekonomi çok karmaşık geri beslemeye sahip ve merkezi bir denetimden yoksun, kendi kendini programlayan bir sistemdir. Bu sistemin (ele aldığımız noktada) optimal koşullara programlanması, deneme-yanılma yöntemiyle gerçekleştirilir. Bunalımlar, daha yumuşak biçimde söylersek, işte bu deneme-yanılmalardır; ama bunların iktisadi ve toplumsal açılardan maliyeti çok yüksek olabilir. Maliyet eksik üretilmiş ve sonuçta eksik tüketilmiş malların miktarıyla, yılda kaybedilen çalışma günü sayısıyla ve toplumsal anlamda işçi sınıfının yoksulluğundaki artışla ölçülebilir.

Sismondiciliğin tarihsel yazgısı

1890'larda Sismondi'nin adı ve fikirleri, Rus devrimci Marksistlerinin liberal Halkçılara (Popülistler; Narodnikler - ç.n.) karşı yürüttüğü mü-

cadelenin merkezinde duruyordu. Bu mücadele V. İ. Lenin'in derin bir iktisat düşünürü ve parlak bir polemik yazarı olarak yeteneğinin oluşmasına tanıklık etmiş, Rus devrimci sosyal demokrasisinin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Halkçılar, kapitalizmin Rusya'da gelişmesi için herhangi bir temele sahip olmadığını, çünkü realizasyon sorununu çözemeyeceğini savunuyorlardı. Buna göre halk, geniş ölçekli kapitalist sanayinin üretebileceği mal yığınını satın alamayacak kadar yoksuldu. Kapitalist gelişme yoluna daha önce girmiş olan ülkelerden farklı olarak Rusya çok daha önceden ele geçirilmiş bulunan yabancı pazarlara da yaslanamazdı. Halkçılar, Rusya için "özel" bir gelişim yolu öne sürüyorlardı: Kapitalizmi baypas eden bir köylü-komünal "sosyalizmi". V. İ. Lenin'in gösterdiği gibi bu küçük burjuva ütopyası, Sismondi'ninkilere çok yakın teorik görüşleri temel alıyordu. Sismondi, kapitalizmin "eksik tüketim" yüzünden çökeceği kehanetinde bulunmuş ve umutlarını zanaatkarlara ve köylülere yöneltmişti.

20. yüzyılın başında tekelci devlet kapitalizminin yasaları Marksizm için en önemli teorik sorun haline geldi. Bu sorun çerçevesinde ortaya sermaye birikiminin yeni biçim ve eğilimlerine ve bu sürecin emperyalizm altında içerdiği çelişkilere ilişkin sorular atıldı. 1913'te Alman Sosyal Demokratlarının liderlerinden biri olan Rosa Luxemburg'un *Die Akkumulation des Kapitals* (*Sermaye Birikimi*) adlı kitabı ortaya çıktı. Sismondi, kapitalist üretim ve birikimin olanak ve sınırlarını gören ilk düşünür olduğundan, bu kitap da onun görüşlerinin çözümlenmesine önemli bir yer ayırmıştı. Rosa Luxemburg, Sismondi'nin Say ve Ricardo okuluyla hangi önemli noktalarda anlaşmazlığa düştüğünü başarıyla gösterdi.

Ancak Rosa Luxemburg da, kendi teorik anlayışı içinde, Sismondi'nin "saf kapitalist" bir toplumda sermaye birikiminin ve üretimin ilerlemesinin imkansız olduğu tezini kabul etmişti. Marx'ın toplumsal ürünün realizasyonunu gösteren şemalarının temelini oluşturan bu soyutlamayı "anemili bir teorik kurgu" olarak nitelendiriyordu. Luxemburg'a göre Marx'ın analizi iktisadi krizlerin olanaksızlığını kanıtlamıştı.

Rosa Luxemburg da, Sismondi gibi, kapitalizmin gelişmesinin temel olarak,yalnızca kapitalizm öncesi ekonomi biçimlerinin parçalanması pahasına mümkün olduğunu savunuyordu. Bu sürecin tamamlanması, kapitalizmi "boğmak"la tehdit ediyordu. Bu yaklaşım Luxemburg'u, özellikle emperyalizm konusunda yanlış bir yoruma sürükledi. Rosa Luxemburg, emperyalizmi sömürgeleri zapt etme politikasına indirgiyor, bu politikanın iç pazarların daralması ve realizasyon sorununun şiddetlenmesi tarafından dikte edildiğine inanıyordu.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Marksist düşünce, kapitalizmin ekonomik büyüme olanak ve beklentilerini değerlendirirken yeni sorunlarla karşı karşıya geldi. Anti-emperyalist mücadelenin strateji ve taktikleri açısından bu tür doğru öngörülerin önemini hafife almak imkansızdır. Bu bağlamda Sismondi ve Rosa Luxemburg gibi, kapitalizmin kendi içsel güçleri ve kaynaklarına dayanarak "derinlemesine" gelişim olanaklarını küçümseyen düşünürlerin görüşleri büyük tarihsel anlama sahiptir. Sovyet akademisyen N. N. İnozemtsev'den aktarırsak, "1940'ların sonu ve 50'lerin başlarında kapitalist ekonominin gelişiminin ölçek ve potansiyeline ilişkin yanlış fikirler hayli yaygın hale geldi. Bu fikirlerin yazarları, esasen, Lenin'in, ilerleme ve gerilemeye dönük iki eğilim arasındaki mücadelenin emperyalizmi karakterize ettiği ve gerileme eğiliminin kapitalizmin önceki dönemlere göre daha hızlı büyümesi olasılığını tamamen dışladığı yolundaki tutumunu görmezden gelmiş oluyorlardı... Kapitalist üretim güçlerinin 1929-1933 tipi ağır ve dünya çapında ekonomik krizlere 'kendiliğinden sıkışmasına' yoğunlaşılması, 1940'larla ortaya çıkan yeni durumda, nesnel olarak, dünya arenasındaki sınıf güçlerinin durumunun da yanlış değerlendirilmesine götürmüştür... Bu belli bir edilgenliği, dünya devrimci sürecinin daha ileri doğru gelişiminin sağlanması için olağanüstü bazı felaketlerin zorunlu koşul sayılmasını haklı kılıyordu."[209]

Kapitalizm tarihsel olarak kötü kadere mahkumsa, bunun nedeni

[209] *The Political Economy of Modern Monopoly Capitalism (Modern Tekelci Kapitalizmin Siyasal İktisadı)*, c. 2, Moskova, 1970, s. 373-375 (Rusça)

daha fazla gelişememesi değil, bu gelişmenin doğurduğu ve mantıksal ve kaçınılmaz olarak kapitalizmin yerini daha ileri bir toplumsal düzenin, sosyalizmin almasının maddi ve siyasi önkoşullarını yaratan karmaşık çelişkilerdir.

Sismondi'nin fikirlerinin bilinmesi, modern burjuva siyasal iktisadının gelişimindeki belli eğilimleri anlamamıza da yardımcı olur. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında ortodoks doktrinlere göre "sapma" sayılan birçok yazarın sosyo-ekonomik olguları ele aldıkları eserlerinde, Sismondi'nin görüşlerinin izleri ve belli bir "akrabalık" görülebilir. Söz konusu "sapmalar" iki türlüdür: Kimileri burjuva sistemine yönelik az çok kapsamlı bir toplumsal eleştiri içerirken, diğerleri kendilerini "neo-klasik" okulun ekonomik krizle ilgili kayıtsızlığını eleştirmekle sınırlı tutuyor ve bu sorunu ortaya koyuyorlardı. Kimi örneklerde bu yönler iç içe de geçebiliyordu. Bu benzerliğin en önemli örneği, belki de, John Hobson'un iktisadi teorisidir.

Burjuva dünya görüşünün çerçevesi içinde kalmakla birlikte Hobson, yüzyıl dönemecindeki kapitalizmin ve başta İngiliz siyasal iktisadı olmak üzere, günün resmi siyasal iktisadının ciddi bir eleştirisini yapmıştır. Hobson kapitalist üretimin hiçbir biçimde kitlelerin aldığı payı artırma amacını gütmediğine, daha ziyade kitlelerin ulaşamadıkları zenginliği, meyveleri çoğalttığına işaret etmiştir. Hobson üretim ve zenginliğin "insani yarar" bakış açısından değerlendirilmesini istiyordu. Sabit bir asgari ücret ve kapitalistlere artan oranlı yüksek vergilerin yanı sıra, tekeller üstünde katı bir devlet denetimini içeren bir program savunuyordu: "Sanayi dallarımızın normal akışında özel kâr amaçlı motifin doğrudan toplumsal denetimle ikame edilmesi, sağlıklı bir toplumsal yeniden inşa programı için vazgeçilmezdir."[210]

Hobson'un "Say kanunu"na son derece eleştirel yaklaştığı ve kapitalist ekonomide genel aşırı üretimin sadece mümkün olmakla kalmayıp kaçınılmaz olduğunu savunduğu kriz teorilerinde, Sismondi'nin

[210] Aktaran Ben B. Seligman, *Main Currents in Modern Economics (Modern İktisatta Belli Başlı Akımlar)*, New York, 1963, s. 238.

fikirleriyle belli bir akrabalık göze çarpar. Krizlerin nedenini, burjuva toplumunun toplumsal yapısının bir ürünü olan, aşırı birikime yönelik sabit çabada ve nüfusun tüketici kapasitesinin yine sabit biçimde geri kalmasında görür. Sonuç olarak, hem sermaye yatırımı hem tüketici malları açısından ortaya çıkan sermaye fazlası ve iç talep açığı, Hobson'a göre, gelişkin kapitalist ülkelerdeki büyük sermayenin dışarı doğru iktisadi yayılma eğiliminin temel nedenidir. Hobson bu ülkelerin "saldırgan emperyalizmi"ni mahkum etmektedir.

Birikim ve kriz teorisi alanında Keynes, Hobson'u en yakın öncüllerinden biri saymıştır. Bu bağlamda birçok burjuva yazar da, Keynes ile Sismondi arasında ideolojik bağların varlığını tartışırlar. Ancak bu bağ, Keynes'in marjinal tüketim eğilimi olarak adlandırılan değerin düşmesini, potansiyel yatırım fazlasının ve efektif talep açığının nedenlerinden biri olarak değerlendirmesiyle sınırlı görünmektedir. Böyle geniş bir yorumdan hareket edildiğinde Sismondi'nin "etkisi"ni, özel tüketim ve tüketici talebi sorununa önemli yer verilen bütün iktisadi kriz teorilerinde bulmak mümkün olur. Sismondi, sık sık 20. yüzyıl başının ünlü Fransız iktisatçısı Albert Aftalion ile bağlantılandırılmaktadır. Tüketici malları talebi ve üretimindeki değişimlerin, sermaye yatırımı ve makine üretiminde göreli olarak daha keskin değişimlere neden olacağı ve sonuç olarak krizlerde önemli bir rol oynayacağı yolunda bir teori olan hızlanma/akselerasyon ilkesini Aftalion'un keşfettiği kabul edilir. Akselerasyon ilkesinde, iktisadi çevrimde toplumsal üretimin alt bölümleri arasındaki bağlantıları yansıtan bazı rasyonel unsurlar bulunmaktadır.

Daha geniş ölçekte, burjuva siyasal iktisadının son on yıllardaki nesnel evrimi, Sismondi'nin çeşitli özelliklerini sağduyulu biçimde algıladığı bir doğrultuda ilerlemiştir. James'ten bir alıntı yapalım: "1900'le karşılaştırılırsa 1950'yi karakterize eden başlıca özellikler, mikro değil makro iktisat, ekonomik olguları dinamik bir bakış açısıyla ele alma isteği, dengesizlik durumunun sık ve 'normal' olduğu inancı, *bırakınız*

yapısının reddi ve müdahaleci görüşlerin gelişmesidir."[211] Yukarıda gördüğümüz gibi bu unsurların her biri (farklı ifadeler ve çoğunlukla farklı sonuçlarla) Sismondi'nin eserlerinde embriyon olarak bulunabilir. Bütün bunlar Sismondi'nin teorik düşünüşünün verimliliğini göstermektedir.

Ancak Sismondi'nin mirasının ve tarihsel değerinin sınırları hiç de bunlar değildir. Bugün başlıca ideolojik görevi tekelci kapitalizmin savunulması olan burjuva iktisat bilimi, Sismondi'nin yazılarındaki toplumsal protesto ruhunu kesinlikle miras olarak almamıştır. Sismondi kapitalistlere karşı emekçi halkın sadık bir savunucusu, sömürünün ve ezme-ezilme ilişkisinin muhalifi, burjuva siyasal iktisadının özürcü eğilimlerinin eleştirmeni, önemli bir düşünür ve hümanistti.

Proudhon

Sismondi'nin adının Fransız Pierre Joseph Proudhon'un adıyla birlikte anılması rastlantı değildir. Sismondi gibi Proudhon da, kapitalizmi küçük burjuva bir konumlanıştan hareketle kuvvetle eleştirmiştir. Sismondi gibi o da, temellerini yıkmaksızın kapitalizmin "kötülükleri"ni ilga etmek için bir çözüm aramıştır. Ancak Proudhon, Sismondi'den yirmi ila kırk yıl sonra eserlerini yazıyordu ve sınıf mücadelesinin gelişimi, farklı sosyalizm eğilimlerinin yayılmasını sağlamış bulunuyordu. Siyasal iktisat ve sosyolojinin tarihinde Proudhon, *küçük burjuva sosyalizmi*nin temel temsilcisi olarak görülür.

Marx, Proudhon'un burjuvaziye yönelttiği cesur eleştiriye, parlak zekasına ve bir gazeteci olarak yeteneklerine hayranlık beslemiştir. Ama Proudhon'un bağımlı olduğu küçük burjuva ütopyalar, genç işçi sınıfı hareketi için zararlı ve tehlikeliydi. Proudhon'un *Système des contradictions économiques ou la philosophie de la misère* (İktisadi Çelişkiler Sistemi veya Sefaletin Felsefesi) adlı yeni basılan kitabını Brüksel'de edinen Marx, *Felsefenin Sefaleti* (1847) adlı eserinde bu

[211] E. James, *Histoire de la pensée économique au XXe siècle* (*20. Yüzyılda İktisadi Düşüncenin Tarihi*), Paris, 1955, s. 18.

çalışmaya şiddetle saldırdı. Bu kitabın anlamı, bir Proudhon eleştirisinden çok öteye gitmektedir. *Felsefenin Sefaleti* Marx'ın iktisat teorisinin temel ilkelerini içerir.

Proudhon yoksul bir aileden geliyordu. Gençliğinde çobanlık ve dizgicilik yapmış, sonra küçük bir matbaaya ortak olmuş, tezgahtar olarak çalışmıştı. Sistemli bir eğitimi yoktu ve kendi kendisini yetiştirmiş yetenekli bir kişiydi. Zorlu bir yaşamı vardı, hep çalışmış, yokluk çekmiş, mücadele etmiş, kovuşturmalara uğramıştı. Kral Louis Philippe döneminde cesur yazıları sayesinde saraya girdi; diktatör Louis-Napolyon döneminde ise üç yılını hapiste geçirdi, sonra göç etmeye zorlandı. Brüksel'de az kalsın, Louis-Napolyon'un (daha sonra İmparator III. Napolyon) ajanı olduğunu düşünen kızgın bir kalabalığın kurbanı olacaktı.

Proudhon'un yaşamı ve faaliyeti çelişkilerle doludur. Bilim ve edebiyat, özellikle de iktisat alanında burjuvaziye ve burjuvazinin ideologlarına karşı mücadele etti; ama aynı zamanda komünizme de şiddetle saldırıyordu. Siyaset alanında bir oportünistti; bir gün III. Napolyon'u kıyasıya eleştiriyor, ertesi gün tövbe edip övgüler düzen mektuplar yazıyordu. Her tür baskı ve eşitsizliğe karşı çıkan bir mücadeleciydi; ama kadınların toplumdaki bağımlı konumunu doğal ve normal karşılıyor, belli ölçülerde bunu kendi ailesi içinde de uyguluyordu. Eserlerinden birinde, kadınların fiziksel olduğu kadar zihinsel güçlerinin de erkeklerin yalnızca üçte ikisi olarak değerlendirilmesi gerektiğini yazmıştır.

Proudhon'un kişiliği, gerçekte kendisinin de olduğu gibi, bir sınıf olarak küçük burjuvazinin çelişkilerini, kapitalist toplumun temel sınıflarının arasında kalmış ara ve istikrarsız konumunu yansıtır.

1848 devriminin dalgasında sosyalist oldu. Devrim Proudhon'u siyasal olayların girdabına fırlattı, toplum ve ekonomi üstüne görüşlerine açık bir biçim kazandırmaya zorladı. Bütün tutarsızlığına ve kafa karışıklığına karşın, Proudhon dürüst ve cesur bir insandı. Paris işçilerinin Haziran ayaklanmasının bastırılmasından sonra, halkın birkaç savunucusundan biri olarak seçildiği Kurucu Meclis'te üye olarak yer

aldı. 31 Temmuz 1848 tarihinde yaptığı konuşmada, yönetici sınıfları kıyasıya eleştiriyor ve emekçi halkın yoksulluğunu giderecek önlemler alınmasını talep ediyordu. Marx, bu konuşmayı "büyük bir cesaret hareketi" olarak adlandırmıştır. Ancak bu Proudhon'un faaliyetlerinin doruk noktası oldu. Hapiste geçirdiği dönem (1849-1852) boyunca hissedilir biçimde sağa kaydı, hayli edilgen bir anarşizmi benimsedi. Son yıllarına ait yazıları, giderek daha az önem ve özgünlük barındırır.

Proudhon canlı ve güçlü bir üsluba sahipti, cüretli paradokslar ve düzgün aforizmalar kullanırdı. Popülerliğinin bir sırrı da bu üslubudur. Kendisini ölümsüzleştiren ünlü paradoksu "mülkiyet hırsızlıktır" sözüyle edebiyata geçmiştir. Faaliyetini bir diğer cesur paradoks olan "haklılık güçlülüktür" ile tamamladı. Her ikisi de burjuva toplumunda belli ölçülerde doğrudur.

Proudhon'un başlıca iktisat eserleri 1846-1850 yıllarında ortaya çıktı. Sismondi'yi çağrıştıran kapitalizm eleştirisinden ayrı olarak, bu yazılarının ana konusu bir *halk değişim bankası*ydı. 1849'da bu fikrini pratiğe geçirmek üzere başarısız bir girişimde bulundu.

Burjuva toplumunun metaların değerini kendiliğinden ve adaletsiz biçimde belirlediğini yazıyordu. Bu değerin realizasyonu para olmaksızın düşünülemez ve keskin fiyat çalkantıları, amansız rekabet, krizler, malların adaletsiz bölüşümü gibi bütün kötülükler de buradan kaynaklanır. Bütün bunların, kapitalist meta ekonomisinin temellerine dokunmadan, değerin harcanan emeğe göre doğrudan toplumsal olarak belirlenmesini sağlayacak bir mekanizmanın yaratılması yoluyla düzeltilmesi mümkündür. Önerdiği banka, değeri belirleyecekti. Banka herhangi bir kısıtlama olmaksızın malları üreticilerden alacak ve karşılığında ihtiyaç duydukları metaları almakta kullanacakları bir tür çek verecekti. Proudhon, bu merkezileştirilmiş ve parasız değişimin sorunsuz ve kolaylıkla işleyeceğini, herkesin emeğinin karşılığında adil bir ödül almış olacağını düşünüyordu.

Bu ütopik şemanın küçük ölçekli meta üreticilerine yönelik olduğu

açıktır. Peki kapitalistlerle ücretli işçiler arasında adil bir iş ilişkisi nasıl kurulacaktı? Proudhon'un yanıtı hem naif hem muğlaktır. Kapitalist sömürünün özünün borç faizinde yattığını düşünüyordu. Paranın ilgası kapitalistleri faiz elde etme olanağından yoksun bırakacaktı. Öte yandan banka, işçileri faizsiz olarak kredilendirecek (mallarla mı?) ve böylece onlar da "emeklerinin tam ürününü" almış olacaklardı.

Aslında Proudhon'un, sanayi kapitalizmi çağında insanlığın yüz yüze geldiği toplumsal ve ekonomik sorunlara verdiği bir yanıt yoktu. Ancak kapitalizmin kötülüklerinin canlı bir portresini çiziyor ve çelişkileriyle de olsa, bu sorunlara karşı gerçekten sosyalist bir çözümün gerekliliğini kanıtlıyordu. Proudhon'un adı sosyalizmin yaratıcıları arasında hak ettiği yeri almış, 1918'den beri Kremlin duvarının yanındaki Aleksandrovskiy Bahçesi'ndeki dikilitaşı süslemektedir.

XVI
Say Okulu ve Cournot'nun Katkısı

On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Fransa'da resmi iktisat bilimi Say okulu tarafından temsil ediliyordu. Bu burjuva okulunda başlangıçta anti-feodal eğilim güçlüydü. Ancak burjuvazi ile proletarya arasındaki sınıf mücadelesi sertleştikçe, resmi ideoloji giderek işçi sınıfına, sosyalizme karşıt bir nitelik kazandı. Say okulu kapitalist girişimciyi övüyor, sınıf çıkarlarının uyumunu vaaz ediyor ve işçi sınıfı hareketine saldırıyordu. İktisat politikasındaki temel ilkesi *laissez faire* idi.

Say'ın, kapitalistin kârının işçilerin herhangi bir biçimde sömürülmesi söz konusu olmaksızın sermayeden doğduğu yolundaki mazeretçi görüşleri, Marx'ın artı-değer teorisini geliştirmesinde çok önemli rol oynamıştır. Burjuva siyasal iktisadı, toplumsal ürünün realizasyon mekanizması gibi önemli bir sorunun ortaya konuluş biçimini Say'a borçludur. Aşırı üretim krizlerinin kaçınılmazlığını inkar eden Say'ın bu alandaki eleştirisi, Marksist iktisat doktrininin gelişmesinde kayda değer bir rol oynamıştır.

Fransa ve İngiltere'de iktisat biliminin uzmanlık alanlarında dikkat çekici bir ilerleme yaşandı. Cournot'nun iktisat teorisine matematik analiz yöntemlerini uygulama girişimi, gelecek için özel bir öneme sahip olmuştur.

Balzac çağında Fransa

1789: Fransız Devriminin başlangıcı. 1799-1815: Napolyon

Bonaparte'ın konsüllüğü ve imparatorluğu. 1815: Bourbon restorasyonu. 1830: Temmuz Devrimi'yle Bourbonların devrilmesi ve Louis Philippe'in meşruti monarşisinin kurulması. 1848: Şubat Devrimi ve cumhuriyetin ilanı. 1851: Karşı-devrimci Bonapartist darbe. 1852: Deuxième Empire, İkinci İmparatorluğun kurulması.

Bunlar Fransız tarihinin söz konusu döneminin kilometre taşlarıdır. Ancak yine bunlar yalnızca yüzeysel bir özetten, toplumun siyasal üstyapısındaki değişikliklerden ibarettir. En önemli faktör iktisadi temelde yaşanan değişimlerdir. Bu dönem boyunca Fransa'da sanayi devrimi güç kazanmış, makine sanayii gelişmeye başlamıştı. Kapitalist ile ücretli işçiler arasındaki ilişkiler, özellikle kentlerde, ama aynı zamanda belli bir ölçüde taşrada da, toplumsal ilişkilerin ana biçimi haline geldi. Burjuvazi, toplumun egemen sınıfı olarak ekonomik ve siyasal anlamda soyluluğun yerini aldı.

Bu çağ sanatsal yansısını dünya edebiyatının en dikkat çekici eserlerinden birinde, Balzac'ın *La comédie humaine*, İnsanlık Komedyası adlı eserinde bulur. Bütün büyük sanatçılar gibi Balzac da *insan*la ilgiliydi. Ancak bu eserinde, insanın her zaman belirli bir dönem ve somut bir toplumsal grup çerçevesinde varolduğunu spontane biçimde ifade etmekle yetinmiyor, bu yaklaşımı bilinçli biçimde, başyapıtının temeline yerleştiriyordu. Balzac *İnsanlık Komedyası*'nın hem insanın yüreğinin hem de toplumsal ilişkilerinin tarihi olduğunu yazmıştır.

Fransız iktisatçıları, ülkenin ulusal zenginliğinin 1815'ten 1853'e kadar üç katına çıktığını tahmin ediyorlar. Bu yıllarda pamuk sanayiinde kullanılan iğ sayısı dört katın üstünde artmıştır. Yıllık olarak işlenen pamuk miktarındaki artış daha da fazlaydı. Ama yüzyılın ortasında Fransa'daki üretim İngiltere'nin hâlâ beşte biriydi. Bu ve başka alanlarda (özellikle makine kullanımında) Fransa, İngiltere'nin gerisinde kalmakla birlikte, sanayi devriminin temel aşamalarından hızla geçmiştir. 1815'ten 1855'e ihracatının değeri dört kat artmıştır. Fransız ipeği, Paris'in giysileri ve lüks malları, cam ve bir dizi diğer sanayi malı birçok ülkeye büyük miktarlarda ihraç ediliyordu. Paris önemli

bir sınaî ve mali merkez haline geldi. Anonim şirket sayısı ve borsa işlem hacmi arttı, bankalar gelişti, tasarruf bankaları ortaya çıktı.

Paris siyaset ve ideolojinin canlı bir merkeziydi. Burada basılan gazeteler ve dergiler bütün Avrupa'da okunuyor, Alman, Polonyalı, Rus ve İtalyan göçmenler Paris entelijansiyasının önemli bir unsurunu oluşturuyorlardı. Fransa'nın diğer ülkeler üstünde güçlü bir entelektüel etkisi oluşmuştu. Paris'te doğan fikirler, Avrupa ve Amerika'da, bu kentten gelen modayla aynı ilgiyi görüyordu. Sonuç olarak Say okulunun fikirleri de, çoğunlukla yetenekli gazeteciler tarafından taşınarak Fransa sınırlarının çok ötesine yayıldı.

Say: İnsan ve bilim adamı

Jean Baptiste Say 1767'de Lyon'da doğdu. Burjuva bir Huguenot ailesinden geliyordu. Çocukken iyi bir eğitim aldı, ama küçük yaşta bir ticaret bürosunda çalışmaya başladı. Bilgisini arttırmak için çok okuyordu. Siyasal iktisat üstünde çalışırken öncelikle Smith'in *Ulusların Zenginliği* eserine yoğunlaştı.

Devrimi coşkuyla karşıladı. Vatansever heyecanı, Avrupa'nın monarşilerine karşı savaşan devrimci orduya gönüllü katılmasına neden olacak kadar güçlüydü. Ancak Jakoben diktatörlüğü Say'e çok fazla geldi. Ordudan ayrılarak Paris'e döndü ve saygın bir derginin editörü oldu. Jakobenlerin iktidardan düşmesinden sonra o yıllarda iktidara gelen muhafazakar burjuvazinin yönetimi, genel anlamda, Say'e kabul edilebilir geliyordu. Ancak yine de hükümetin birçok eylemini eleştirmekten geri durmuyordu.

Bonaparte'ın konsüllüğü önce Say'ın yükselmesinin önünü açtı. Say, Maliye Komitesi'nde Divan üyeliği görevine getirildi. Aynı zamanda, 1803'te *Traité d'économie politique ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses* (Siyasal İktisat *İncelemesi* veya Zenginliklerin Oluşum, Bölüşüm ve Tüketim Yolu Hakkında Ssade Bir Sunum) adıyla yayınlanacak olan kapsamlı eserini yazmayı sürdürüyordu. Daha sonra yeni baskılar için defalarca (yazar hayattayken beş kez basıldı) gözden geçirip ekler yap-

tığı bu kitap, Say'ın temel eseridir.

Say'ın incelemesi Smith'in sadeleştirilmiş, şematize edilmiş, kendi gördüğü şekilde soyutlama ve karmaşıklıklardan arındırılmış bir sunumuydu. Smith'in tutarsız da olsa bağlı olduğu emek değer teorisinin yerini, değerin, metanın öznel faydası, üretim maliyeti, arz ve talep gibi bir dizi faktöre bağlandığı "çoğulcu" bir yaklaşım almıştı. Smith'in ücretli emeğin sermaye tarafından sömürülmesi üstüne fikirleri (yani artı-değer teorisinin unsurları) Say'da tamamen ortadan kaybolur ve daha ilerde tartışılan üretim faktörleri teorisine yolu açar. Say, iktisadi liberalizmde Smith'in takipçisiydi. "Ucuz devlet" istiyor, ekonomiye devletin asgari müdahalede bulunmasını savunuyordu. Bu açıdan fizyokrat geleneğe yakındı. Say'ın iktisadi liberalizmi, kitap ve yazarının kaderi için özel bir anlama sahipti.

Konsüllük ve imparatorluğun iktisat politikası, genel niteliği itibariyle burjuva olmakla birlikte, Smith'in serbest ticaretine katı biçimde karşıydı. Napolyon'un, savaşlar ve İngiltere'yle mücadele için sanayiye ihtiyacı vardı; ama sıkı korumacılık ve ekonominin her açıdan regüle edilmesi ile daha hızlı gelişme sağlanacağını düşünüyordu. Bu ise, kapıyı bürokrasiye ve adam kayırmacılığa açtı. Napolyon ekonomi, maliye ve ticareti fetih siyasetinin basit aletleri olarak görüyordu. İhtiyaç duyduğu biricik iktisat teorisi, bu siyasetini haklı çıkarıp destekleyen teoriydi.

Say'ın kitabı kamuoyunun dikkatini çekti ve Napolyon'a da ulaştı. Alçak gönüllü memur, Birinci Konsül tarafından kitabındaki sorunları tartışmak üzere davet edildi. Say'a, eğer otoritelerin gözüne girmek istiyorsa, *Traité*'sini Napolyon'un görüşleri ve politikası doğrultusunda gözden geçirmesi gerektiği anlatıldı. Bunu reddedince de çekilmeye zorlandı.

Enerjik, pratik ve girişimci bir kişiydi; yeni bir alan olan iş hayatına yöneldi ve bir tekstil fabrikasında hisse satın aldı. Zengin oldu. Bu, sonraki akademik ve edebi faaliyetinin tamamını etkilemiştir. Artık sadece bir burjuva aydını değil, aynı zamanda işin pratiğini yapan bir

burjuva, sınıfının somut ihtiyaç ve talepleri konusunda bir uzmandı. Soyutlamalardan hoşlanmıyordu; giderek ekonomi bilimini burjuva girişimcinin pratik akıl kaynağı olarak görür oldu. Siyasal iktisadı üretim, satış organizasyonu ve işletme yönetimi sorunlarına indirgeme eğilimindeydi. Kapitalist ekonomide girişimciye özel bir önem atfediyordu. Girişimci cüretli bir yaratıcı olmalıydı; sermaye ile emeği üretim sürecinde en etkin biçimde biraraya getirme yeteneği taşımalıydı.

Say 1812'de fabrika hisselerini satıp zengin bir rantiye olarak Paris'e taşındı. Napolyon'un düşmesi ve Bourbon restorasyonu sayesinde eserinin ikinci baskısını yayınlama şansı buldu. Böylece en önemli Fransız iktisatçısı olarak ün kazandı. Yeni hükümetin himayesindeydi. Gençliğindeki cumhuriyetçiliği kolayca reddetti ve Bourbonların sadık bir hizmetkarı haline geldi; çünkü burjuvazi gücünü yeniden toplamış, iktisat politikası serbest ticarete meyletmeye başlamıştı.

Say tipik bir "Thiers Etat" üyesiydi. Fransız burjuva üçüncü kesimi devrimi yapmış, sonra aynı devrimden dehşete kapılmış, düşüncesizce General Bonaparte'ın peşine takılmış, sonra burjuvazinin umutlarını karşılamadığı zaman onu da terk etmiştir. Say'ın kişisel kaderi de Fransız burjuvazinin tutumundaki bu tarihsel ve sınıfsal dönüm noktalarını yansıtır.

Ölçülü sağduyusu ve ticari zekasıyla Say, burjuvazinin konumunu konsolide ettiği bu çağ için yaratılmıştı. Siyasal iktisat üstüne halka açık konferanslar vermeye başladı; 1819'da Ulusal Sanatlar ve Meslekler Konservatuarı'nda "sanayi iktisadı" kürsüsüne alındı. Say'ın konuşmaları son derece popüler hale geldi. Yazılarında olduğu gibi konuşmalarında da iktisadi sorunları sadeleştiriyor, sokaktaki adamın düzeyine indiriyordu. Sistematize ve popülarize etme becerisine sahip olan Say, dinleyicileri için bir aydınlık ve basitlik yanılsaması yaratıyordu. Siyasal iktisat, 1820'lerde Fransa ve İngiltere'de ulaştığı popülerlik dolayısıyla Say'a, çok şey borçludur. Eserleri Rusça dahil birçok dile çevrildi. St. Petersburg Bilimler Akademisi'nin yabancı üyelerindendi.

1828-1830 yıllarında, eski *İnceleme*'siyle karşılaştırılırsa teorik olarak

yeni bir şey içermeyen, altı ciltlik *Cours complet d'économie politique pratique* (Pratik Siyasal İktisat Dersi) adlı çalışmasını yayınladı. Collège de France'da (Fransa Koleji) özel olarak onun için kurulmuş olan siyasal iktisat kürsüsünü elinde tutmayı sürdürdü. Paris'te 1832'nin Kasım ayında öldü.

Say, son yıllarında pek hoş biri değildi. Ününün tadını çıkartarak araştırmalarını daha fazla ilerletmeye devam etmemiş, eski fikirlerini tekrarlar olmuştu. Basılı eserleri kendine yönelik övgüler ve tevazu yoksunluğuyla karakterize oluyordu; polemiklerinde haksız yöntemlere ve kaba yollara başvuruyordu.

Marksistler Say'ı öncelikle 19. yüzyıl vülger siyasal iktisadının kurucusu olarak görürler. Smith'in zayıf noktalarında yararlanan ve Ricardo ile doğrudan polemiğe giren Say, bu ikisinin kapitalizmin temel yasalarını derinlemesine çözümleme çabalarının yerine, iktisadi olguların yüzeysel bir ele alınışını geçirmiştir. Bunlara karşın (ve bir ölçüde tam da bu nedenle) Say burjuva iktisadının tarihinde önemli bir yere sahiptir. Üretim faktörlerinin (emek, sermaye ve toprak) ürünün değerinin yaratılmasına eşit katılım sağladıkları fikrini açık biçimde ilk o ifade etmiştir. Bu fikrin birçok yazarın eserlerinde geliştirilmesinden sonra, 1870 ve 1890'ların iktisatçılarına bütün kalan iş, her bir faktörün "hizmetler"inin listelenmesini sağlayan ilkelerin tek bir teorisini ortaya koymak olmuştur. Sonuç olarak Say, özürcü burjuva bölüşüm teorisinin babasıdır.

Üretim faktörleri ve gelirler

Emek ve ücret; sermaye ve kâr; toprak ve rant. Burjuva siyasal iktisadında bu denli önemli rol üstlenen bu üçlüyü veya bu üçü bir yerde formülünü hatırlayalım.

Say'ın üretim faktörleri teorisi, Smith ve Ricardo'nun özenle çözmeye çabaladıkları temel soruya yanıt verme denemesidir. Kapitalizmin gelişimiyle maddi mallar giderek daha fazla, özel bir toplumsal sınıfa ait üretim araçları ile üretilir olmuştur. Sonuç olarak metaların değeri,

bir biçimde, kapitalistler sınıfına ait bir parça içermelidir. Bu parça nasıl ortaya çıkmaktadır ve nasıl belirlenir?

Smith ve Ricardo için (ve gördüğümüz gibi oğul Mill'e kadar Ricardocular için) bu aynı zamanda bir değer ve bölüşüm sorunuydu. Say'la birlikte, daha basit hale geldi. Aslında Say'ın bölüşüm teorisi, değer teorisinden ayrıdır ve değer teorisi çok daha az ilgisini çeker. Bunun sonucunda, üretim sürecinden bütün kalan tek yönlüdür ve faydaların, kullanım değerlerinin yaratılmasından ibarettir. Bu şekilde sunulduğunda, üretimin doğal kaynaklar, çalışma araçları ve işgücünün, yani toprak, sermaye ve emeğin bir kombinasyonuna gerek duyduğu açık hale gelmektedir. Say'ın vurguladığı açık olgu da budur.

Bunun bütün üretim süreçlerinin genel bir özelliği olduğunu söylemek ve dolayısıyla kapitalist üretimin özgün niteliğini açıklayamayacağını belirterek itirazda bulunmak mümkündür. Ancak bu itiraz Say'a bir şey demez; çünkü onun için kapitalist üretim biçimi, Smith için olduğundan çok daha fazla, düşünülebilir biricik, ebedi ve ideal üretim biçimidir. Kapitalist ve toprak sahiplerinin varlığını, bir doğa kanunu gibi, güneşin doğması ve batması gibi görmüştür.

Say'ın teorisinde kâr sermayenin, rant da toprağın doğal ürünüdür. Her ikisi de toplumsal düzenden, sınıf yapısından ve mülkiyetin biçiminden bütünüyle bağımsızdır. Sermaye, elma ağaçlarının elma, kara üzüm çalılarının da kara üzüm vermesi gibi kâr verir.

Bu anlayış, emek değer ve artı-değer teorilerinin tam karşıtıdır. İşçilerin kapitalistler ve toprak sahipleri tarafından sömürüldüğünü reddeder ve iktisadi süreci eşit üretim faktörlerinin uyumlu işbirliği olarak sunar. Say'ın en ünlü taraftarı olan Frédéric Bastiat'nın temel eserinin adı da zaten *Les harmonies économiques*, iktisadi uyumlardır.

Say ve öğrencilerinin geliştirdikleri biçimiyle üretim faktörleri teorisi, burjuva iktisadında bile aşırı basit ve yüzeysel olmasıyla ün yapmıştır.

Aslında Say'ın zamanının temel iktisadi sorularına verdiği yanıtlar, büyük ölçüde kaçamaktır. Değer nasıl oluşur, son tahlilde meta fiyatlarını belirleyen nedir? Yaratılan değerlerin bölüşüm oranını, her bir

üretim faktörüne denk düşen gelirleri ne belirler? Say ve izleyicilerinin bu konuda temelde söyledikleri hiçbir şey yoktur. Banal ve sıradan sözlerle meselenin çevresinden dolanırlar.

Say eserlerinde her gelir türünü ayrı incelemiştir, ama yalnızca kârı incelemesi ilgi çekmiştir. Bildiğimiz gibi kâr, borç faizi ve girişimci geliri olarak ayrılır. İlki sermaye sahibi olması vasfıyla kapitalist tarafından, ikincisi de işletmenin yöneticisi olarak kapitalist tarafından sahiplenilir. Say'a göre girişimci geliri, ücretli bir müdürün alabileceği bir ücretten ibaret görülmemelidir. Bu gelir, üç üretim faktörünü kapsayan rasyonel kombinasyonun özünü oluşturan, özel ve hayli önemli bir toplumsal işlevin ödülüdür. Say, girişimci gelirinin "iş becerilerinin, yani girişimcinin karar verme yeteneği, doğal ve edinilmiş becerileri, faaliyeti, düzen ve iş duyusunun" ödülü olduğunu yazmıştır.[212]

Girişimcinin gelirine organizasyon rolü açısından getirilen bu açıklama Marshall tarafından devralındı. Schumpeter, Say'ın bir diğer yaklaşımını, girişimcinin yaratıcı ve teknolojik ilerlemenin taşıyıcısı olarak rolünü alıp kullandı. Son olarak Amerikalı Frank Knight, girişimcinin "belirsizlik yükü"ne, ya da daha basit ifade edersek, karşılığında özel olarak ödüllendirilmesi gereken riske maruz kaldığını yazmıştır. Say bunun da ipucunu vermişti.

Doğal unsurlarla maddileşmiş ve canlı emeği üretim sürecinde biraraya getirme sorunu, Say okulunun başvurduğu ve burjuva siyasal iktisadında hâlâ kabul gören özürcü yaklaşımdan bağımsız olarak da mevcuttur. Bu yalnızca toplumsal bir sorun değil, aynı zamanda önemli bir teknik-ekonomik sorundur.

Örneğin buğday hasadını yüzde 50 arttırma hedefine farklı birçok yoldan varılabilir: Ekim alanı genişletilebilir, aynı alana uygulanan emek miktarı veya maddi harcama (sermaye) artırılabilir, emek miktarı kadar sermaye eklenebilir, ya da daha fazla oranda emek eklenebilir. Doğal olarak gerçek yaşamda sorun bu elemanların (faktörler) artırılmasının bir kombinasyonuyla çözülür. Peki en iyi kombinasyon hangi oranlarda olmalıdır? Verili bir ülke veya bölgede, özellikle farklı

[212] J.-B. Say, *Traité d'économie politique*, Paris, 1841, s. 368-369.

kaynak türleri açısından bir kıtlık çekiliyorsa, somut durumda neler hesaba katılmalıdır? Yanıt, kullanılmayan araziler varsa başka, daha fazla toprak yoksa başka şeydir; istihdam edilmemiş emeğin olması veya olmaması durumu değiştirir. Açıkçası, bütün bunlar iktisatçıların yüz yüze geldikleri önemli pratik sorulardır. Bu sorunlar bireysel düzeyde (mikro-ekonomik düzey) veya bütün ülke ölçeğinde (makro-ekonomik düzey) ortaya çıkabilir.

Bir ülkenin milli geliri veya toplumsal ürünü, belirli bir yılda üretilen kullanım değerlerinin toplamı olarak görülebilir. Bu metaların parasal tahmini, bu sonsuz derecede farklı toplamın -çimento ve pantolon, araba ve şeker- fiziksel hacmini tek bir ölçüyle tartmanın yoludur. Bunların değişmesi üretimin fiziksel hacmindeki artışı, yani zenginliğin, refahın artışını yansıtır. Böylesi bir yaklaşım, milli gelirin (veya ürünün), üretimde yer alan faktörlerden her birine bölüştürülmesi ve bu faktörlerden her birine bağlı olarak elde edilen büyüklüklerin oranı sorununu tamamen kanıtlayacaktır. Faktörlerin etkinliğini artırmak açısından, faktör harcamaları arasındaki işlevsel bağımlılıkların incelenmesi büyük önem taşımaktadır. Doğal olarak, (kullanım değerlerinin toplamı olarak görülen) ürünlerin yaratılmasında her bir faktörün bağımsız olduğu ve bu faktörlerin bölünebilirliği vb. varsayımı aşırı basitleştirilmiş bir varsayımdır. Ancak bunu akılda tutarak ve gerçek koşulların analize getirdiği kısıtlamaları hesaba katarak, 'faktör' analizini belli bir etkinlik derecesinde kullanmamız mümkündür. Bu analizin bugün yaygın olarak uygulanan yöntemlerinden biri, üretim fonksiyonlarıdır.[213]

Genel olarak söylersek, bu (belli bir metanın veya belli bir işletme

[213] Söz konusu yöntemin tarihsel olarak ortaya çıkması, Say'a kadar giden özürcü burjuva bölüşüm teorisiyle bağlantılıdır. Ancak daha sonraları, kapitalist ekonominin pratik gereksinimleri, ekonomi tekniğiyle ilgili somut sorunların çözümlenmesinde matematik ve istatistiğin yardımıyla bu yöntemin kullanılmasını belirlemiştir. Üretim fonksiyonları ve --bir bölüşüm teorisi olarak- üretim faktörleri teorisi arasındaki özgün bağlantıdan, asıl üretim fonksiyonları aletinin reddedilmesi gibi bir gereklilik çıkartılmamalıdır. Üretim fonksiyonları bu burjuva temelinden ayrılabilir ve belli bir bilimsel yorumla beraber, üretim artışının önemli yönlerinin analizinde kullanılabilir.

veya ülke için bir dizi metanın) üretim hacminin, bir dizi değişkenin fonksiyonu olması anlamına gelmektedir. Değişkenlerin sayısı istediğiniz kadar çok olabilir. Matematiksel sembollerle üretim fonksiyonu şöyle ifade edilebilir:

$$Y = F(x1, x2 \ldots xn)$$

Burada Y üretimi, x1, x2... xn ise çeşitli faktörleri, örneğin işçi sayısı, işçilerin kalifikasyonları, makine miktarı, hammadde kalitesi vb.yi temsil etmektedir.

Argüman kombinasyonlarını değiştirerek, bu fonksiyonun birçok değişik biçimi ortaya konabilir. Çok tanınan ve adını 1920'lerin iki Amerikalı bilim adamından alan Cobb-Douglas fonksiyonu, $Y = AK^{\alpha} L^{\beta}$ biçimindedir.

Burada, üretim hacminin iki temel faktör tarafından belirlendiği varsayılmaktadır: K (sermaye miktarı, yani kullanılan üretim araçları) ile L (emek miktarı). α ve β, sermaye ve emek miktarlarının yüzde 1 oranında artırılması durumunda (diğer faktör sabit kalırken) , üretimde yaşanacak artış yüzdesini gösterirler. A ise oransallık çarpanı (proportionality coefficient); emek ve sermaye miktarı olarak ifade edilmeyen bütün diğer nitel üretim faktörlerinin hesaba katılmasını simgelemektedir.

Birçok iktisatçı Cobb-Douglas fonksiyonunu geliştirmeye, içine, başta teknolojik ilerleme olmak üzere dinamik unsurlar katmaya çalışmışlardır. Bu bağlamda 1969'da ilk Nobel iktisat ödülünün sahibi olan Hollandalı iktisatçı Jan Tinbergen'in çalışması özel bir önem taşır. Üretim artışında belli başlı faktörlerin ("teknolojik ilerleme faktörü" dahil) nicel paylarına ilişkin aşağı yukarı akla yatkın tahminler verebilen çeşitli istatistik-matematik çalışmalar vardır.

"Say Kanunu"

Daha önce birçok kez "Say'ın mahreçler kanunu" veya kısaca "Say kanunu" ile karşılaştık. Burada uğraşılan realizasyon ve krizler soru-

nu, kapitalizmin ve siyasal iktisadın gelişiminde büyük rol sahibidir. "Say kanunu"nun tarihi, biraz Malthus'un "nüfus yasası"nın öyküsüne benzemektedir. *İnceleme*'nin ilk baskısında (1803) Say metaların satışı üstüne dört sayfa yazmıştı. Burada belirsiz biçimde, malların genel aşırı üretiminin ve ekonomik krizlerin temelde olanaksız olduğu ifade edilir. Üretimin kendisi değer yaratır ve bu gelirle, ona denk düşen değere sahip mallar satın alınır. Ekonomide toplam talep her zaman toplam arza eşittir. Yalnızca kısmi kimi oransızlıklar ortaya çıkabilir; bir mal fazla üretilirken bir başkası eksik üretilmiş olabilir. Ama bu durum genel bir kriz olmaksızın düzeltilir. Malthus'un temel fikrinde olduğu gibi, bu basit önerme çok açık gibi görünmektedir. Ama, açıkça aşırı soyuttur ve Say'ın fikrinin hiçbir anlamı yoktur.

"Say kanunu" kısa sürede ateşli bir tartışmaya konu oldu (o dönem bu şatafatlı isme sahip değildi elbette). Ricardo, Sismondi, Malthus ve James Mill dahil dönemin önemli iktisatçıları bu tartışmaya katıldılar. Fikrini savunan Say, eserinin her yeni baskısında "yasa"nın sunumunu şişirdi, ama daha belirgin hale de getirmedi.

Bugün "Say kanunu" üstüne tartışma Batıda temel olarak, siyasal iktisadın neo-klasik ve Keynesçi denen eğilimlerinin taraftarları arasında yapılmaktadır. Neo-klasikler, bu "yasa"ya atıfta bulunmamakla birlikte, aslında Say'a kadar giden bir konumlanışı benimsemektedirler. Onlara göre, fiyatlar, ücretler ve diğer temel unsurlar esnekse, ekonomi ciddi krizleri otomatik olarak bertaraf edebilir. Sonuç olarak bunlar burjuva devletin ekonomiye büyük ölçekte müdahalesine genellikle karşı çıkarlar. İktisat politikası görüşleri açısından neo-klasikler genel olarak "neo-liberalizm"e eğilim göstermektedir.

Öte yandan, Keynes ve izleyicileri ise, krizlerin serbestçe gelişen bir kapitalist ekonomide kaçınılmaz olduğunu savunmakta ve "Say kanunu"nu eleştirmektedirler. Keynes, profesyonel iktisatçıların gerçek yaşam tarafından yanlışlığı kanıtlanmış bu "yasa"yı kabul etmelerinin, sıradan insanı "teorik sonuçları, olaylara uygulandığında gözlemlerle teyit edilen diğer bilim insanlarına gösterdiği saygıyı gös-

termek konusunda" giderek daha isteksiz hale getirdiğini yazmıştır.[214] Keynezyen eğilim ekonomiye geniş devlet müdahalesini savunur.

Ele aldığımız dönemde, yani 19. yüzyılın birinci yarısında "Say kanunu" -veya o dönem bu fikirden ne anlaşılıyorsa- ikili bir rol oynadı. Bir taraftan Say okuluna içsel olan, burjuva toplum ve ekonomisinin önceden yerleşik bir uyuma sahip olduğu inancını yansıtıyordu. Okul kaçınılmaz biçimde aşırı üretim krizlerine sürükleyen çelişkileri göremiyordu veya göremeyecekti. "Say kanunu" metaların basit biçimde insanların taleplerinin tatmin edilmesi için üretildiğini ve değişimde bütünüyle edilgen bir rol oynayan paranın aracılığıyla değiş tokuş edildiğini varsayıyordu. Bu, somut durumdan son derece uzaktı. Ama "Say kanunu" dönemi için ilerici bir boyut da içeriyordu. Bu yaklaşım Sismondi'nin, kapitalizmin ilerici bir gelişmesinin olanaksız olduğu tezine karşıydı. Belirsiz bir biçimde de olsa, "Say kanunu"nun tezi, kapitalizmin gelişimi sırasında kendi pazarını yaratacağı ve realizasyon sorununun çözümü için, Malthus'un ve Sismondi'nin o ünlü "üçüncü şahıslar"ına ihtiyaç duymadığı yolundaydı. Say'ın argümanlarını kullanarak burjuvazi, serbest girişimcilik ve serbest ticaret lehine bürokratik devlet aygıtını kısıtlamayı öngören ilerici taleplerini ortaya atmıştır. Bu, Ricardo'nun, Say'ın mahreçler kanununu neden kabul ettiğini kısmen açıklamaktadır.

Okul

Marx 1873'te Kapital'in (birinci cildinin) ikinci baskısının önsözünü yazdı; burada, 19. yüzyılda burjuva siyasal iktisadının gelişiminin kısa bir özetini veriyordu. Yüzyılın başında klasik okulun ulaştığı başarılara ve 1820'lerin ateşli tartışmasına işaret ettikten sonra, Marx şöyle devam eder:

"Ve 1830 yılıyla birlikte tam bir bunalım patlak verdi.

[214] J. M. Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, Londra, 1946, s. 33. (*Genel Teori - İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi*, çev: U. S. Akalın, Kalkedon Yayıncılık, İstanbul 2008)

"Fransa ile İngiltere'de, burjuvazi, siyasal iktidarı ele geçirmişti. Bundan sonra sınıf mücadelesi, pratik olduğu kadar teorik olarak da gitgide daha açık ve tehdit edici biçimler aldı. Bu, bilimsel burjuva ekonomisinin ölüm çanını çalıyordu. Artık bundan sonra bu ya da şu teoremin doğru olup olmaması değil, ama sermayeye yararlı mı yoksa zararlı mı, gerekli mi yoksa gereksiz mi, siyasal bakımdan tehlikeli mi tehlikesiz mi olduğu söz konusuydu. Çıkar gözetmeyen araştırmaların yerini kiralık ödül avcıları, gerçek bilimsel araştırmaların yerini mazeret arayışının vicdansızlığı ve kötü niyet almıştı."[215]

Yukarıda söylenenler Say-Bastiat okulu için geçerlidir. Marx biraz ilerde, 1848'den sonra vülger iktisadın yeni değişimler geçirdiğini ve sonuç olarak "becerikli, işbilir kimselerden oluşan bir kesimin, vülger ekonominin mazeretçiliğinin en yavan ve dolayısıyla en uygun temsilcisi olan Bastiat'nın bayrağı altında"[216] toplandıklarını yazar.

Burjuva pratiğinin hizmetindeki Say okulu, iktisat teorisinin gelişimi için pratikte hiçbir şey yapmamıştır. Bu durum Marksistler tarafından olduğu kadar, iktisadi düşüncenin daha ciddi burjuva tarihçileri, özellikle Schumpeter tarafından da belirtilmektedir.

Yüzyılın aşağı yukarı sonuna kadar Say okulunun merkezi, Say'in son yıllarında bulunduğu Collège de France'daki siyasal iktisat kürsüsü olmuştur. İzleyicilerinden biri de, görece tanınmış bir iktisatçı olan Michel Chevalier idi. Chevalier, Bastiat ile birlikte, bu okulun içindeki serbest ticaret hareketinin başlıca temsilcisi olmuş ve iktisat politikasının bu alanında etkin rol oynamıştır. Okulun üyeleri, Say'den esinlenerek ve onun üslubunda yazarak siyasal iktisat üstüne kitaplar yayınladılar. O günlerde popüler olmalarına karşın, bilimde pek de bir iz bırakmamışlardır.

Devrimci ve ütopyacı komünist Louis Auguste Blanqui'nin kardeşi olan Jérôme-Adolphe Blanqui bu okulun bir üyesi olarak görülür.

[215] Karl Marx, *Kapital*, c. I, Moskova, 1972, s. 24-25 (Türkçesi Alaattin Bilgi, üçüncü baskı Sol Yayınları, İstanbul, 1986, s. 23)

[216] age., s. 24 (Türkçe baskıda s. 24)

İktisatçı Blanqui, kardeşinin tersine, saygın bir burjuva profesörüydü. İktisadi düşünce tarihinin ilk ayrıntılı örneği olan ve uzun süre model alınarak Rusça dahil birçok dile çevrilen *Histoire de l'économie politique en Europe* (Avrupa'da Siyasal İktisadın Tarihi) adlı eseriyle tanınmıştır.

Bir diğer cüretli "iyimser" ve "iktisadi özgürlüğün" şampiyonu olan Charles Dunoyer'den de söz edilmelidir. Dunoyer varolan kapitalizmi bütün eleştirilere karşı savunmuştur. Siyasal iktisattaki, yukarıda sözü edilen, normatif ve pozitif yaklaşım ayrımının iyi bir örneğiydi. Kapitalizmin içsel güçlerine tutkuyla inanç besleyen ve ekonomiye devlet müdahalesini reddeden Dunoyer'nin (Sismondi'den farklı olarak) pozitif yaklaşımın destekçisi olması mantıklıdır. Bu sorun hakkındaki görüşlerini bir tür özdeyişle ifade etmiştir: "Je n'impose rien; je ne propose même rien; j'expose" (Hiçbir şey dayatmıyorum; hatta hiçbir şey önermiyorum; ortaya koyuyorum.)

Bunlara başka isimler de eklenebilir. Yukarıda söylendiği gibi Say okulu ortodoks iktisada egemen olmuş ve Fransız iktisatçılar kendi bilimsel derneklerini kurup dergilerini çıkarmışlardır. Ancak bu konu üstünde yeterince durduk. Vurgulanması gereken önemli nokta, Say okulu ve görüşlerinin 1830'larda ve 1840'larda, Fransa'da yaygınlaşmakta olan sosyalist düşüncelere karşı sert bir mücadele içinde oluştuğudur. Say okulunun özelliklerini büyük ölçüde bu belirlemiştir. Özellikle Bastiat, Proudhon'a karşı şiddetli polemikler yürütmüştür. XVIII. bölümde büyük sosyalist ütopyacılar, Saint-Simon ve Fourier'nin iktisadi öğretilerini ele alacağız. Saint-Simon ve Fourier'nin öğrencileri ve izleyicileri Say okulunun başlıca ideolojik muhalifleriydi.

Cournot: Yaşamı ve eseri

Birçok iktisadi olgu ve süreç doğaları gereği nicelikle ilgilidir. İktisadi değişkenler arasında genellikle nicel kimi ilişkiler vardır. Bir tanesi değişim gösterirse, onunla bağlantılı diğeri ve diğerleri de bir biçimde değişir. Örneğin belli bir metanın fiyatı yükseldiğinde, bu metaya dö-

nük talebin bir ölçüde düşmesi beklenir. Bu bağımlılık çoğunlukla bir fonksiyonla gösterilebilir. Bu akıl yürütme, 18. yüzyıl gibi erken bir tarihte bazı araştırmacı akılları, iktisadi olguların incelenmesine matematiğin uygulanıp uygulanamayacağını sormaya yöneltmiştir. Bu doğrultuda denemeler de yapılmıştır. Ama ancak 19. yüzyılın ortalarında, teorik iktisadın gelişmesi, bazı temel iktisadi sorunların matematikle formüle edilmesine ulaşmıştır.

Matematik yöntemleri bilinçli ve tutarlı biçimde iktisadi araştırmaya uygulayan ilk bilim adamı, Fransız iktisatçı Antoine Augustin Cournot oldu. Cournot'ya ün kazandıracak olan eser 1838'de ortaya çıkmıştır ve *Recherches sur les principes mathématiques de la théorie des richesses* (Zenginlik Teorisinin Matematiksel İlkeleri Üzerine Araştırmalar) başlığını taşır. Eser yazarı hayattayken az ilgi gördüğü için, iktisadi düşünce tarihlerinde Cournot'nun yetenekli bir başarısızlığı temsil ettiği, bir "bilim şehidi" olduğu kabul edilir. Bu tam olarak doğru değildir. Cournot bir kolej hocası ve akademik kurumlarda yönetici olarak sakin ve rahat bir yaşam sürmüştür. O sıralarda da başarılı sayılan birçok matematik eserinin yazarıydı. Uzun yaşamı süresince Fransa'da birbirinin yerini alan bütün rejimlerle iyi geçindi ve gerek ortodoks bilimde gerekse devlet hizmetinde önde gelen bir konuma sahip oldu.

Fakat, Cournot'nun, verdiği bilimsel hizmetlerin daha derin bir anlamda tanınmış olmamasından üzüntü duyduğu da doğrudur. Matematik ve felsefe yardımıyla, doğa ve toplum bilimleri arasında bir sentez oluşturmaya çalışıyordu. Cournot 1860 ve 1870'lerdeki iki eseriyle formül kullanmadan iktisada dönmeyi de denedi. Ancak ikisi de kamuoyunun ilgisini pek çekmedi. Bu eserler ilk kitabının özgünlüğüne sahip değillerdi ve farklı olarak, kütüphane raflarında tozlanmaya terk edildiler. Cournot'nun biyografisinde şöyle yazılmıştır: "Parlak resmi kariyeri ile yaşamı süresince bir bilim adamı olarak tam anlamıyla tanınmamış olması arasında kuvvetli bir çelişki vardır... Anılarında üzüntü ve acıyla, eserlerinin, özellikle Fransa'daki satışları kötü olmakla birlikte, önceki dönemlere göre bilimlerin genel sistemini açıklama-

ya dönük az çok yeni fikirler içerdiğini yazmıştır."[217]

Cournot 1801'de Doğu Fransa'da Gray isimli küçük bir kentte, varlıklı bir küçük burjuva ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Ailenin kimi üyeleri iyi eğitim almışlardı. Noter olan dedesinin, çocuğun yetişmesi üzerinde büyük etkisi oldu. Cournot alışılmadık ölçüde sessiz ve dikkatli bir çocuktu; okumayı ve düşünmeyi çok seviyordu. Küçük yaşta gelişen ileri derecedeki miyopluğun, bu özellikleri teşvik etmiş olması mümkündür. On beş yaşına kadar okula gitti. Sonra dört yıl evde kalarak okudu ve kendi kendisini eğitti; ara sıra da Besançon'daki koleje gidiyordu. 1821'de Paris'te Ecole Normale Supérieure'de doğa bilimleri okumaya başladı. Burada matematiğe olan ilgisi tam olarak ortaya çıkacaktı. Ancak kısa süre sonra Ecole, hükümet tarafından, öğrencilerin kral karşıtı görüşleri nedeniyle geçici olarak kapatıldı. Siyasete karışmayan Cournot da, kendini diğer öğrenciler gibi polis gözetimi altında buldu.

1823'ten 1833'e kadar Marshal Saint-Cry ailesinin yanında, evin oğlunun özel öğretmeni ve Marshal'ın sekreteri olarak yaşadı. Marshal İmparatorluk dönemi hakkında anılarını yazmakla uğraşıyordu. Bu dönemde Cournot değişik bilimlerle ilgilenmeye çok zaman ayırdı, akademik kurumlarda seminerler izledi. Çok sayıda makale yazdı. 1829'da, matematik çalışmaları nedeniyle Paris Üniversitesi tarafından doktorluk unvanıyla ödüllendirildi. Başta matematikçi Poisson olmak üzere birçok önemli bilim adamıyla tanıştı. Cournot'yu en yetenekli öğrencilerinden biri sayan Poisson, bütün yaşamı boyunca koruyucusu olarak kaldı. Onun himayesi sayesinde Cournot Lyon'a profesör olarak atandı ve bu kentte yüksek matematik dersleri vermeye başladı. Bir yıl sonra Grenoble Akademisi'nin rektörü oldu ve burada etkili bir yönetici olarak kendini gösterdi. 1838'de eğitim sistemi içinde daha yüksek bir görev olan "genel araştırmalar denetçiliği"ne getirildi. Matematikle ilgili başlıca eserleri de 1840'ların başlarında yayınlandı.

[217] Aktaran H. Reichardt, *A. Cournot. Sein Beitrag zur exacten Wirtschaftswissenschaft (Pozitif İktisat Bilimine Katkısı)*, Tübingen, 1954, s. 8.

Cournot'nun iktisat eserinin, çok farklı konulardaki yazılarının arasından nasıl böyle aniden ve beklenmedik biçimde çıkıverdiği, biyografi yazarı için de bir sır gibi durmaktadır. Daha önce siyasal iktisada ilgilendiğine ilişkin herhangi bir belirti yoktur. Ancak Cournot'nun ansiklopedik bilgiye sahip ve çok geniş ilgi alanları olan bir kişi olduğu hatırlanmalıdır. O dönem popüler olan Say'ın eserlerini okumuş olmalıdır. Say aracılığıyla da, Smith ve Ricardo'nun eserleriyle tanışmış olması mümkündür. Bunlara, Cournot'nun kitabında çok açık olan sağduyu ve iktisat sezgisi de eklenmelidir. İktisat biliminin belirgin olmayan, muğlak ve tutarsız durumundan rahatsızlık duyan Cournot, iktisada kesin mantığı ve matematiksel yöntemleri uygulamaya çalışmıştır. Son derece sistematik ve hatta aşırı titiz bir kişiydi. Hem kendisi hem ekonomi bilimi için yeni bir alandaki çalışmalarını, eserinin yayınlanmasının mümkün hale geldiğini düşünene kadar sürdürmüştür. Kitabın ilgi çekeceğini ve diğer araştırmacıların da akıllarını kışkırtacağını düşündüğü belliydi. Bu noktada da hayal kırıklığı yaşadı.

Cournot'nun başarılı resmi kariyeri 1862'ye kadar sürdü. İkinci Cumhuriyet döneminde (1848-1851) yüksek öğretim komisyonu üyesi, İkinci İmparatorlukta ise imparatorluk eğitim konseyi üyesi oldu. Sekiz yıl rektörlük yaptığı Dijon Üniversitesi'nde yüksek ilkeleri ve geniş bakış açısıyla öğrenci ve öğretim üyelerinin saygısını kazandı. Bu dönem bilimsel ilgisi saf ve uygulamalı matematikten felsefeye kaydı. Emekli olunca Paris'e yerleşti ve son günlerini son derece kurallı biçimde yaşadı. Hep aynı saatlerde kalkıyor ve yatıyor, sabahlarını her zaman çalışmaya ayırıyordu. İlk bakışta katı ve sert biri izlenimini vermekle birlikte, dostları ve yakın arkadaşları ile birlikte olmayı seven, konuşkan ve belli bir mizah duygusuna sahip bir insandı. 1877'de Paris'te öldü.

Cournot'nun katkısı

Cournot'nun ekonomi-matematik kitabında anlatmaya çalıştıkları ilginçtir. Cournot, kitabın hem sıradan okur için fazla karmaşık olma-

sından, hem de profesyonel matematikçilerin dikkatini çekmeyi başaramamaktan endişe ediyordu: "Matematiksel bilimlerde belli ileri çalışmalar yaptıktan sonra, bilgilerini toplumun özellikle ilgili olduğu bilimlere *(Cournot'nun aklında açıkça teknoloji ve doğa bilimleri vardı – Andrey Anikin)* uygulamaya uğraşan çok sayıda insan var. Toplumsal zenginlik teorileri bunların dikkatini çekebilirdi. Bunları incelerken benim gibi onlar da, kendilerini gündelik dilin kaynaklarıyla sınırlayan yazarlara çok muğlak ve genellikle çok karanlık gelen bir analizi, tanıdık işaretlerle aydınlatma ihtiyacı duyacaklardır."[218]

Cournot, toplumsal bilimlerin büyüleyici ve tartışmalı sorunlarıyla ilgilenen ve matematiğin kesin dilini bu alanlara uygulamayı deneyen, döneme özgü matematikçi, mühendis ve doğa bilimci türünün belki de ilk örneğiydi. Kendinden sonraki birçok matematikçi gibi, o da, varolan litaratürde bulduğu iktisat bilimini ve bu bilimin ortaya koyduğu görevleri kabul etti. Ancak dogmatizmi ve egemen okulların sınırlarını aşmaya çalışırken, temel sorunlara, özellikle de değer sorununa nesnel ve toplumsal bir yaklaşımı savunması, Cournot'nun ayırt edici yanıydı. Bu tutum, onu, 19. yüzyılın ikinci yarısının, tipik biçimde öznel ve psikolojik yaklaşımlara sahip ekonomist-matematikçilerinden farklı kılar. Örneğin Cournot, baştan itibaren Robinson litaratürünü reddetmiş ve kendi teorisini, gelişkin bir meta üretimi ve değişimine dayanan bir toplum için kurmuştur.

Cournot, eserinde temel olarak bir önemli sorunu inceledi: Bir metanın fiyatı ile farklı piyasa koşullarında –yani alıcı ve satıcıların gücü arasında farklı ilişkiler altında- bu metaya dönük talep arasındaki karşılıklı bağımlılık. Bu yolla, matematiği iktisat araştırmasına uygulamanın niteliği ve sınırları hakkında hassas bir yaklaşım sergilemiş oldu. Matematik yardımıyla temel sosyo-ekonomik soruları ayrıntılı biçimde ortaya koyacağını iddia etmiyor, kendini matematik

[218] A. Cournot, *Recherches sur les principes mathématiques de la théorie des richesses (Zenginlik Teorisinin Matematiksel İlkeleri Üzerine Araştırmalar)*, Paris, 1838, s. X.

formülasyonlara az çok uygun görevlerle sınırlı tutuyordu.

"Talep ve fiyat" arasındaki ilişki sorununu ele alırken, Cournot iktisada *talep esnekliği* gibi önemli bir kavram sokmuş oldu. Daha önce söylendiği gibi, günlük deneyim bize, belirli bir metanın talebinin düşmesi halinde fiyatının artacağını ve bunun tersinin de geçerli olduğunu öğretir. Bu 'talep yasası' Cournot tarafından aşağıdaki fonksiyonla ifade edilmişti. Burada D talebi, p fiyatı gösterir:

$$D = F(p)$$

"Cournot bu bağımlılığın farklı metalar için değiştiğini belirtmiştir. Fiyattaki görece hafif bir değişim karşısında talep önemli ölçüde değişebilir. Tersinden, talep, fiyat değişimine çok hafif bir tepki de verebilir Bu düşük talep esnekliğidir. Cournot bu durumun, tuhaf görünen bir biçimde, hem bazı lüks mallara hem de yaşamsal gereksinimlere uyduğunu belirtmiştir. Örneğin bir keman veya astronomi teleskopunun fiyatı yarı yarıya azalabilir, ama talepte algılanabilir bir artış olması beklenmez: Çünkü talep, fiyatı temel kıstas olarak görmeyen dar bir ilgili çevreyle sınırlıdır. Öte yandan yakacak odunun fiyatı iki katına çıkabilir, ama talep aynı ölçüde düşmeyecektir; çünkü insanlar ısınmayan evlerde yaşamak yerine başka harcamalarını kısmaya hazırdırlar. Sonuç olarak talep fonksiyonu farklı biçimler alabilir ve farklı eğrilerle temsil edilir. Daha az aşikar, ama matematiksel açıdan daha önemli bir nokta da, Cournot'nun, bu fonksiyonun sabit olduğu, yani sonsuz derecede küçük bir fiyat değişikliğinin talepte sonsuz derecede küçük bir değişikliğe neden olacağı tezidir. Bu ilkenin, pazar daha geniş olduğu, talepler, koşullar ve hatta tüketiciler arasındaki kaprislerin oluşturduğu kombinasyonların daha olası olduğu durumda, ekonomik olarak daha eksiksiz biçimde gerçekleştiğini varsaymakta haksız değildir. Fonksiyonun sabit olması, 'farklılaştırılabilirlesi' anlamına gelmekte ve talep analizinde diferan-

siyel ve entegral hesap kullanılmasını mümkün kılmaktadır.[219]

"Yukarıdaki açıklamalardan hareketle, belli bir metanın belirli bir miktar satışından elde edilen brüt hasılat, pD veya pF(p) olarak ifade edilebilir. Cournot bu fonksiyonu farklılaştırır ve herhangi bir meta üreticisinin "ekonomik bir insan" olarak gelirini maksimize etmeye çalışacağı varsayımından hareketle, fonksiyonun maksimum değerlerini araştırır. Böylece dönüşümler yoluyla Cournot, azami brüt hasılata (gelir) denk düşen fiyatı bulur.

Bu fiyat talep fonksiyonunun türüne, yani esnekliğine bağlıdır. Bunun, azami kazanç getiren en yüksek fiyat değil, satıcının deneme yanılma yoluyla belirlediği somut bir fiyat olduğu da açıktır. Cournot analize, en basit durum dediği, doğal tekel durumuyla başlar. Birinin kendine özgü özelliklere sahip bir maden suyu kaynağının sahibi olduğunu varsayalım, der. Maksimum gelir elde etmek için bu suya ne fiyat konmalıdır? Bu soruyu yanıtlamayı denedikten sonra, Cournot daha karmaşık durumlarla devam eder ve devreye yeni faktörler (üretim maliyetleri, rekabet ve başka kısıtlar) sokar. Düopol (iki rekabetçi tekel), sınırlı sayıda rekabetçi firma ve en son olarak da tam rekabet durumlarını inceler. Böylece Cournot'nun modeli, serbest rekabetten temele doğru yol alan 19. yüzyılın gerçek tarihsel gelişim sürecinin tersi yönde kurulmuş olmaktadır."

Cournot'nun bütün analizi tek bir yöntem üstüne kuruluydu:

[219] Matematiğin bu kollarının (analitik geometri ile birlikte) uygulanması 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başındaki matematiksel iktisadın bütünü için karakteristik bir durumdur. 1908'de İtalyan iktisatçı Barone, matematiğin iktisat teorisi için vazgeçilmez hale gelmekte olmasına karşın, normal ve makul düzeyde eğitimli birinin, ihtiyaç duyduğu bilgiyi altı ayda boş zamanlarını ayırarak edinebileceğini yazmıştır. Bugün iktisat araştırmasında matematik araçlar belirgin biçimde daha karmaşıktır. Biri önde gelen bir matematikçi ve iktisatçı olan iki Sovyet yazarının belirttikleri gibi, "matematiksel fizik ve teorik mekanik problemleriyle birlikte gelişen matematiksel aygıt, ekonomik görevlerin sorgulanması ve çözümlenmesinde de kullanıldı. Doğal olarak bu ancak erken aşamalarda söz konusu olabildi. Daha sonra, özel olarak iktisadi analizin sorunlarına uyarlanmış matematik yöntemlerin yaratılması gereksinimi ortaya çıktı." (L. V. Kantoroviç ve V. B. Gorstko, *Mathematical Optimal Programming in Economics – İktisatta Matematiksel Optimal Programlama*, 1968, s. 6, Rusça)

Piyasanın durumuna göre faklı biçimler alabilen talep fonksiyonunun uç değerlerinin belirlenmesi. Bu araştırmanın matematiksel katılığı ve mantığı çok etkileyicidir. Cournot'nun eseri zamanının önde gelen burjuva iktisat düşünürlerininkinden çok farklıydı. Dili tanıdık değildi ve diğerlerine yabancıydı. Anlaşılmamış olmasına şaşmamalı.

Cournot'nun anlayışının bazı temel kusurları vardı. En genel anlamda, bu yaklaşım burjuva özürcü bir yaklaşım olarak görülmelidir. Cournot emeğin sermaye tarafından sömürülmesini, krizleri ve kapitalizmin diğer temel yasalarını görmezden gelir. Modelinde incelediği tek şey, dolaşım alanında oluşan ve üretimle neredeyse tamamen bağlantısız sayılan fiyatlardır. Tekel ve rekabeti ele alırken de gerçek kapitalist ekonominin birçok unsurunu çarpıtır.[220] Cournot'nun kapitalizmin çelişkilerini görmezden gelen "saf siyasal iktisadı" öznel okulun kaynaklarından biridir. Ölümünden sonra bu okulun temsilcileri Cournot'yu "yeniden keşfetmiş" ve öncüleri olarak resmetmişlerdir. Belli bir ölçüde gerçekten öncüleriydi. Ancak burada bizi ilgilendiren, Cournot'nun felsefesinin mantıksal sınırları değil, somut iktisadi sorunların incelenmesi çerçevesinde yarattığı metodolojidir. Bu açıdan bilimde yeni bir yolu haber veren gerçek bir öncü olduğu söylenmelidir.

Cournot, bu matematiksel modelin, iktisadi gerçekliği sayısal biçimde yansıtan ampirik malzemeyle donatıldığında, daha değerli bir bilgi aracı olacağına inanıyordu. Daha ciddi biçimde pratiğe konabilmek için yaklaşık bir yüzyıl beklemesi gereken bu fikir ona aittir.

Ancak aşağı yukarı aynı sıralarda (hatta biraz daha önce) Johann Heinrich von Thünen isimli bir Alman, başka bir iktisadi model kurmuş ve Cournot'nun yapmak isteğini kısmen başararak modele ampirik malzeme katmıştır. Thünen Kuzey Almanyalı bir Junker (toprak sahibi) idi ve yaşamını küçük çiftliğinde tarımla uğraşarak huzur için-

[220] Cournot'nun eksiksiz bir Marksist eleştirisini Blyumin'de bulmak mümkündür: İ. G. Blyumin, *A Critique of Bourgeois Political Economy (Burjuva Siyasal İktisadın Bir Eleştirisi)*, Moskova, 1962, s. 491-532 (Rusça)

de geçirmişti. Ancak bu toprak sahibi bir düşünür olarak doğmuştu. Farklı bir iktisadi sorunu çözmeye çabalıyordu. Yalıtılmış bir ekonomik bölge varsayımı yapıyordu. Daire biçimindeki bu bölgede toprak aynı verimlilik düzeyine sahipti; merkezinde (tarımsal ürün talebinin doğal kaynağı) bir kent yer alıyordu. Bu modeli incelerken, farklı tarım dallarında optimum durumun, azalan yoğunluklu eşmerkezli (konsantrik) daireler biçiminde düzenlenmesi gibi ilginç bir sonuca ulaştı. On yıl boyunca Thünen bu ekonominin harcamaları ve sonuçları üstünde gayret ve titizlikle çalıştı.

Özellikle fiyatı sabit bir tarımsal meta örneğinde, üretim noktasının şehirden hangi uzaklıkta olması durumunda net kârın (brüt hasılat, eksi, üretim maliyetleri) ulaştırma maliyetlerine eşit ve dolayısıyla da üretimin kârsız olacağını tahmin etmiştir. Cournot'nun kitabı soyut matematiksel iktisadın başlangıcıydı; Thünen'in hesaplamaları zaman zaman, istatistik bilgi içeren ekonometrinin, matematiksel iktisadın ve gerçek miktarları temel alan ampirik modellerin prototipi olarak görülmüştür.

Thünen'in tek eserinin başlığı *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*'dir (Tarım ve Ulusal Ekonomiyle İlişkili Olarak Yalıtılmışlık Durumu). İlk cildi 1826'da, ikincinin bir bölümü ise 1850'de yayınlanmıştır. İkinci cildin geri kalanı ve üçüncü cilt, ölümünden sonra, 1863'te basıldı. Thünen çağdaşlarının az dikkatini çekmiş ve takdir görmemiştir. Modern burjuva biliminde marjinalizmin öncüsü olarak değerlendirilir.

Ricardocu emek değer ve sınıfsal bölüşüm teorisinin tersine, Thünen bir ürünün değerinin emek ve sermaye tarafından yaratıldığına inanıyor ve marjinallik ilkesi yardımıyla bu ikisi arasındaki doğal dağılımın oranını saptamaya çalışıyordu. Emek ve sermayenin geliri, marjinal verimleri, yani üretimde yararlı olarak kullanılan son birimin verimi tarafından belirleniyordu. Bu fikirler, yarım yüzyıl sonrasına kadar burjuva siyasal iktisadında geliştirilmedi.

İktisatta matematiksel yöntemler

İktisatta matematiksel yöntemlerin rolü üstüne yapılan tartışma en az yüz yaşındadır. Bu konuda, "anti-matematik gericilik (obskürantizm)"den matematiksiz iktisadın var olamayacağına kadar bütün olası görüşler ifade edilmiş durumdadır. Bugün bu uç konumların herhangi bir destek bulması zayıf olasılıktır. Ancak iktisadi bilginin farklı alanlarında matematiğin yeri, biçimi ve sınırları, kuşkusuz bir tartışma konusu olmaya devam edecektir. Temelde iktisatta matematik yöntemler sorusu hakkında karar, başka bilimsel sorular için olduğu gibi, pratik kıstaslar ya da daha basit söylersek, gerçek yaşam temelinde verilir. Belli bir gelişim aşamasında ekonominin gerçek gereksinimleri iktisat matematiğini talep etmişlerdir. Temel üretim birimi küçük çiftlik olduğu zaman, bunu yönetenlerin tüm gereksinimi pratik teknik bilgiden (know-how) ibaretti. Ama geniş ölçekli modern bir işletmenin üretim, satış ve finans yönetimi hayli farklı bir konudur. Burada bilimsiz hareket edemezsiniz ve bu bilim belli bir ölçüde iktisadi sibernetik, yani iktisadi sistemlerde ilişkileri, yönetimi ve denetimi inceleyen bir matematik disiplini olmalıdır. Dolaysız iktisadi gereksinimler de, belirli bir sınıfın ekonomik görevlerini çözmek için yeni matematiksel yöntemler üretmiştir. Başlıca ekonomik iş ise, üretim, sermaye yatırımı, maddi tedarikler vb. ile ilgili optimal ve en akılcı program versiyonunu seçmektir. Yalnızca modern elektronik bilgisayarların kullanımıyla bu görevlerin ekonomik-matematiksel yöntemler temelinde bilimsel çözümüne ulaşmak mümkün olmaktadır. Bilgisayar kullanımı, iktisat-matematik-bilgisayar üçlü sisteminin son bileşeni haline gelmektedir ve iktisadi verimliliğin artırılmasında şimdiden üstlendiği önemli rol giderek artacaktır.

Ekonomik-matematik yöntemlerin ekonomiye uygulanması, kapitalist ülkelerde uzun süredir tekil işletmelerin ve hatta büyük ölçekli modern üretim ve finans komplekslerinin sınırlarını aşmıştır. Tekelci devlet kapitalizminin pratik gereksinimleri, burjuva bilim insanlarını, ulusal ekonominin işleyişine ilişkin matematik modeller (makro

modeller) geliştirmeleri yönünde teşvik etmektedir. Bu tür model ve araştırmaların yaratıcıları arasında son on yılların en önemli Batılı iktisatçılarının yer alması tipik bir durumdur. Bu eserlerin ortak yanları, bir yandan, burjuva politik-ekonomik metodolojiyi kullanmaları, öte yandan, da en basit semboller ve cebirden karmaşık modern yöntemlere kadar matematiği geniş biçimde uygulamalarıdır. Bu eserler genellikle ekonometrik niteliktedir, yani modelin istatistikle işlenmesini içerir veya varsayarlar. Amerikalı bilim adamı W. Leontief'in girdi-çıktı analizi alanındaki eserleri büyük bir bilimsel ve pratik öneme sahiptir. Yeri gelmişken, 1920'lerde Sovyet planlama kurumlarında benzer bir yöntemin Leontief'ten önce geliştirildiğini not edelim. Söz konusu yöntemin özü, ekonominin, sektörler arası mal ve hizmet transferini yansıtan nicel ilişkilerle birbirine bağlanan az çok bütünleşmiş (yani türdeş üretimi birleştiren) bir sistem olarak tablo biçiminde resmedilmesidir.

Matematiksel modeller ekonominin gelişiminin tahmin edilmesi açısından çok önemli bir rol oynar. Tahmin çalışmalarındaki patlama, kapitalist ülkelerdeki mevcut durumun rastlantısal ya da geçici bir özelliği değildir. Ekonomik programların değiştirilmesi ve devlet tarafından kontrolü, matematiksel yöntem ve modeller kullanılarak yürütülür. Büyüme hızını artırmak ve ekonomide optimal oranlar geliştirmek, gelişmekte olan ülkelerde yaşamsal öneme sahiptir ve bu ülkeler planlama ve yönetimle ilgili bilimsel yöntemlere büyük ilgi göstermektedirler.

Matematiksel model ve yöntemler kullanan bilimsel denetim yöntemlerinin, sosyalist planlı ekonomilerde çok daha etkin ve verimli biçimde uygulanabileceğine kuşku yoktur. Sovyet planlama organları bu alanda büyük deneyim biriktirmişler, özellikle son yıllar yeni yöntemlerin uygulamaya sokulmasıyla bu açıdan çok zengin geçmiştir. Diğer sosyalist ülkelerin uzmanları da planlama teorisi ve pratiğine önemli katkılarda bulunmaktadırlar. Sovyet akademisyen V. S. Nemçinov ve Polonyalı iktisatçı O. Lange, önde gelen ekonomik-matematiksel yön-

tem uzmanları ve propagandacılarıdır.

Sovyet bilim adamları Batılı iktisatçıların ekonomik-matematik araştırmalarına da büyük önem vermektedir. Burjuva iktisat biliminin *nesnel-bilişsel* ve *pratik* işlevi bu eserlerde öne çıkmakta ve bir diğer işlevi olan *ideolojik ve özürcü* işleviyle paralel biçimde gelişmektedir. Modern burjuva siyasal iktisadının bu iki işlevi arasındaki, Marksist iktisatçıların çoğunluğu tarafından kabul edilen bu ayrımı Sovyet uzmanı L. B. Alter önermiştir. Söz konusu ayrım, elbette, yalnız ekonomik-matematik eserlere atıfta bulunmamakla birlikte, özellikle bu eserlerin değerlendirilmesi açısından yarar sağlamıştır.[221]

Ekonomik-matematik çalışmaların ideolojik işlevi ilginç bir yoldan kendini ele verir. Bir yandan ekonomik sistem alanındaki koşullar, burjuva toplumunun özgün sınıfsal özelliklerinin görünmemesini sağlayacak biçimde formüle edilmektedir. Bireyin iktisadi davranışı ait olduğu sınıftan bağımsız biçimde ele alınır. Girişimcilerin iktisadi kararları üretim araçları sahipliğinden bağımsızdır; burjuva devlet sınıf özünden bağımsız olarak davranır. (Gördüğümüz gibi, bunlar Cournot'nun da karakteristik özellikleridir.) Öte yandan, ideolojik işlevin temelini, genellikle, devletin ekonominin gelişimi üzerinde pratikte sınırsız kontrol yeteneğine sahip olduğu yolunda, desteksiz bir tez oluşturmakta ve ekonominin kendiliğinden güçleri küçümsenmektedir. Sovyet uzmanları, burjuva ekonomik-matematik eserlerin analizinde bunu hesaba katmışlar ve bu tür özürcü öğeleri ortaya koyup eleştirmişlerdir.

Ekonomik-matematik yöntemler alanındaki en tartışmalı soru, siyasal iktisat üstüne teorik araştırmalarda matematiğin kullanılmasıyla

[221] Farklı ekonomik-matematik çalışma türlerini ele alırken, kimi yazarlar, matematik yöntemler kullanan burjuva iktisat biliminde üç yöntemin var olduğunu ileri sürmektedirler: İdeolojik, yani kapitalizmin teorik savunusu işlevi; hükümetlerin iktisat politikasının nesnel bilişsel ve bilimsel olarak desteklenmesi; ve somut sorunların çözülmesi ve tekil firma ve işletmelere hizmet verilmesi gibi öncelikle teknik bir işlev. Bakınız: S. Avgursky, "Econometry and Modern Capitalism", *Economics and Mathematical Methods (Ekonometri ve Modern Kapitalizm, İktisat ve Matematiksel Yöntemler)* no: 5, 1969, s. 646 (Rusça)

ilgilidir. Burada amaç, kapitalist olsun sosyalist olsun, belli bir toplumsal sistemin temel niteliksel sosyo-ekonomik yasalarının ortaya konmasıdır. Matematik -mantık, soyutlama, deneyim gibi- bilgiye ulaşma yöntem ve araçlarından bir tanesidir. Kendi içinde, örneğin elektronik bilgisayarlar gibi tarafsızdır (nötr). Bütün teorik iktisat araştırmalarının temelinde bir felsefi anlayış vardır ve bu anlayış matematik uygulamaları öncelemekte, görevin koşullarını ve sınırlarını belirlemektedir. Marksist ve Marksist olmayan ekonomi araştırmaları arasındaki fark, matematik kullanıp kullanmadıklarından bağımsızdır. Matematik kullanımı bilimsel olarak işe yarayıp yaramayacağı ile ilgili bir sorudur. Bazı alanlarda, formel matematiksel araçlardan önemli sonuçlar elde edilebilir; başka alanlarda yararlı hatta vazgeçilmez olabilirler. Formel matematik yöntemlerin kullanılmasının Marksist-Leninist teorinin saflığına zarar vermesinden korkanları eleştiren V. S. Nemçinov şöyle yazmaktadır: "Sık sık matematiğin baştan çıkarıcılığına gönderme yapılıyor. Bu elbette mümkündür. Ama ele alınan iktisadi olgunun önce uygun nitelik analizi yapıldığında bu olasılık sıfırlanabilir."[222]

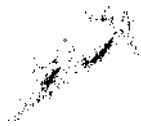
Marx'ın, iktisat teorisine matematiğin uygulanmasının hem mümkün hem de yararlı olduğuna inandığı hatırlanmalıdır. Marx'ın teorisinde birçok nicel yasa, doğru veya ters orantılar içeren cebir formüllerinin yardımıyla ifade edilmiştir. Paul Lafargue'ın aktardığı iyi bilinen söze göre Marx, bir bilimin matematik kullanabildiği ana kadar yeterince gelişmemiş sayıldığını söylemiştir.[223] 1873'te Marx, Engels'e yazdığı bir mektupta, iktisadi çevrimler üstüne güvenilir istatistiklerin matematik işlemlerden geçirilmesi sayesinde "temel kriz yasalarının ortaya konabileceğini" düşündüğünü yazmıştır.[224] Kuşkusuz burada sözünü ettiği şey, krizlerin nedenleri değil, gelişme yasalarıdır.

[222] V. S. Nemçinov, *Economico-Mathematical Methods and Models (Ekonomik-Matematik Yöntem ve Modeller)* s. 12

[223] Paul Lafargue ve Wilhelm Liebknecht, *Souvenir de Marx (Marx'ın Anıları)*, Paris, 1935, s. 9.

[224] Karl Marx/Friedrich Engels, *Werke (Eserler)*, c. 33, Berlin, 1966, s. 82.

Bütün bilgi alanlarının matematikleştirilmesi ve sibernetiğin gelişmesiyle birlikte, bilgi sistemi yaklaşımı iktisat bilimi üstünde kaçınılmaz bir önem sahibi hale gelmektedir.

XVII
İktisadi Milliyetçilik: Friedrich List

List ve Alman tarihi

Alman siyasal iktisadı 18. yüzyıldan *kameralist* yöntemi miras aldı. Bu yöntem Ortaçağ üniversitelerinde, devlet yönetiminin teorisi ve pratiğine yapılan bir vurgu ışığında gerçekleştirilen sosyal bilim tarifinden doğmuştur. Merkantilizm, İngiltere ve Fransa'da bir hayalet olarak görülüp terk edildikten uzun süre sonra bile resmi iktisat doktrini olmaya devam etti. Smith'in fikirleri Almanya'da 19. yüzyıl başlarında köklenmeye başladı ve sonuç Smith'in doktriniyle eski moda kameralizmin tuhaf bir karması oldu.

Bu, çalkantılı bir siyasal ve ekonomik dönüşüm dönemiydi. Napolyon fetihlerine Almanya'yı oluşturan krallık ve prensliklerdeki feodal ilişkilerin çöküşü eşlik etti. Serflerin kişisel bağımlılık sistemi ilga edildi. Kentlerde zanaatkar loncaları yıkıldı. Bir dizi Alman devletinde, özellikle Prusya'da güçlü burjuva reformcuları iktidara geldiler. Bunlar belli bir saygıyla İngiltere ve Fransa örneğini izlemeye hazırlardı.

Ancak Napolyon savaşlarından sonra bile Almanya ekonomik olarak geri ve siyasal olarak bölünmüş bir ülke olmaya devam etti. Prensler ve toprak sahipleri yabancı istilacılara karşı mücadelenin vatansever

dalgasını kendi amaçları için kullanıyorlardı. Gericilik zafer kazandı ve 1848 çalkantılarının Almanya ve bütün Avrupa'yı sarsmasına kadar yenilmezliğini sürdürdü.

İktisadi gelişme açısından Almanya, İngiltere ve Fransa'nın çok gerisindeydi. 1840'ta nüfusu kabaca İngiltere'yle aynı olsa da (yaklaşık 27 milyon), Almanya kömür üretimi İngiltere'ye göre on dörtte bir, demir üretimi on sekizde bir oranındaydı; pamuk tüketimi ise İngiltere'nin on altıda biri kadardı.[225] Ancak özellikle Alman devletlerinin iktisadi birliğinin sağlandığı 1834 Zollverein anlaşmasından sonra sınaî büyüme hayli hız kazandı.

Feodalizm ve atacrkil biçimlerin boyunduruğundan hâlâ kurtulamamış olan Almanya'da sanayi daha önceleri ortaya çıkmıştı. Silezya dokumacılarının güçlü ayaklanması (1844) egemen sınıfları işçi sınıfının gelişen gücünü gösterdi. Alman burjuvazisi kendisini yeni ve atak düşüncelerin taşıyıcısı ilerici bir sınıf olarak ortaya koyma zamanı bulamadan, hızla toprak sahipleri ve diğer bütün gerici güçlerle bir ittifaka sığındı. Kısa süre sonra bu ittifaktan Kayser Almanya'sı doğdu.

1820'lerde Almanya'da siyasal iktisat Prusya monarşisi ve Alman prenslerinin en büyük yardımcısıydı. Kameralist okuldan gelen iktisatçıların yazdıkları ders kitapları, İngiliz-Fransız modellerinin bir vatansever Alman formuna zayıf biçimde aktarılmasından ibaretti. Bu kitaplarda bir memurluk sınavını geçecek kadar bilgi vardı.

Ancak yeni döneme yeni politikalar gerekiyordu. Önemli bir teorisyen olmamakla birlikte renkli bir yazar ve tanınmış bir kişilik olan Friedrich List, Alman burjuvazisinin ülkenin birliği ve sınaî gelişimiyle bağlantılı olduğu ölçüde ilerici, bu birlik ve gelişme yarı-feodal bir monarşiye bağımlı olarak gerçekleştirildiği ölçüde de gerici nitelik taşıyan mücadelesini temsil ediyordu. Birçok konuda List, dönemin üniversite ve kamu araştırmacılığında genel düzeyin yükseltilmesini sağlamıştır. Farklı tarihsel ve sosyo-ekonomik koşullarda, burjuva sınıfın çıkarları-

[225] L. A. Mendelson, *The Theory and History of Economic Crises and Cycles (İktisadi Kriz ve Çevrimlerin Teorisi ve Tarihi)*, c. II, Moskova, 1959, s. 523 (Rusça)

nı temsil eden İngiliz klasik iktisatçılarından ayrı bir yol izlemiştir.

Görevde, hapiste, göçmen

Friedrich List 1789'da Reutlingen (Güney Almanya) bölgesindeki Württemberg kentinde doğdu. Babası zengin bir zanaatkar, bir deri tabakçısıydı. Ailesi kentin aristokrasisinden değildi, ama orta sınıf içinde saygın bir yere sahipti. List'in okul yaşamı 15 yaşında sona erdi. Bundan sonra iki yıl atölyede babasına yardım etti. Kısa sürede çıraklar arasında tembel ve hayalci olarak ün yaptı. Ailesi Friedrich'i bir memuriyete sokmayı kararlaştırdı. Genç List bu işte ilerledi ve Württemberg Krallığı bürokrasisinde merdiveni tırmanmaya koyuldu. Württemberg 1814'e kadar Fransız krallığına bağlı bir vasallıktı. On yıllık hizmeti boyunca List değişik görevlerde bulundu. 18 ay Tübingen Üniversitesi'nde hukuk okudu, hizmet kariyerini krallığın başkenti Stuttgart'ta *Rechnungsrat* üyesi[226] olarak tamamladı. 1817'de liberal bakan Wangenheim'ın himayesi sayesinde Tübingen Üniversitesi'nde kamu yönetimi uygulamaları profesörlüğüne atandı.

Parlak bir kariyerdi bu! 28 yaşındaki List böyle bir göreve kazara getirilmemişti. Yalnızca yetenekli bir yönetici olarak değil, önde gelen liberal bir gazeteci olarak da ün kazandı. Fransız devriminin idealleri ve Alman kurtuluş hareketiyle beslenen List, radikal burjuva demokratik reformların kararlı bir destekçisi oldu.

Siyasi ataklığı, düşüncelerinin cesaret ve berraklığı, canlı dili ve keskin alaycılığı List'in olgun yazı dilinin tipik özellikleridir ve tüm bunları ilk makalelerinde de görmek mümkündür. Gayretli, etkileyici, olağanüstü enerjik, iyimser ve umutluydu. Württemberg'deki siyasi mücadeleyi bırakmaksızın edebi ve mesleki çalışmalarını sürdürdü. 1819'da ülke çapında yeni bir mücadeleye katıldı. Temel işi Almanya'nın birliği, daha açıkçası, iç tarifelerin iptali için mücadele etmek olan bir sanayici ve tüccarlar derneği kurdu.

Ama aynı yıl, başının üstünde bulutlar birikmeye başladı. Diğer

[226] Hesap uzmanı – ç.n.

üniversite profesörleri List'e bir komplo kurarak, "tehlikeli siyasal eğilimleri" gerekçesiyle hakkında şikayette bulundular. Wangenheim artık List'i koruyamıyordu. Emekli olmuştu ve Württemberg'de gerici çevreler iktidardaydı. List, dernek faaliyeti nedeniyle suçlandı. Bir devlet görevlisi olarak önceden üstlerine bilgi vermiş olmalıydı. List, bu baskılara gururlu ve vakur bir tutumla üniversiteden istifa dilekçesiyle yanıt verdi. Bu arada Reutlingenliler tarafından yeni Württemberg parlamentosunun alt kamarasına seçilmişti. Hükümet, başarılı olan adayın otuz yaşının altında olduğu gerekçesiyle seçimi iptal etti; bu gerekçe anayasadaki yaş koşuluna uymuyordu. Ama, List altı ay sonra yeniden seçim kazandı.

Meclis faaliyeti kısa ve heyecanlı geçti. Seçildikten kısa süre sonra Reutlingen yurttaşlarının, kendisinin kaleme aldığı ve geniş bir demokratik reform programını gündeme getiren bir dilekçesini sundu. Belge meydan okuyan bir üsluba sahipti ve kısa süre içinde hükümetin öfkesi List'in tepesine çöktü. "Devlete karşı kışkırtmacılık"la suçlandı, temsilcilik görevinden alındı ve on ay hapse mahkum edildi. List tutuklanmayı beklemedi ve ülkeden ayrılarak iki yıl Batı Avrupa devletlerinde dolaştı.

Krallık tarafından affedilme umuduyla Württemberg'e geri döndüğünde ise yakalanıp hapse kondu. Hükümet, artık bütün Almanya'da tanınan bu güçlü siyasi muhalifinden kurtulmayı tercih etmişti. Amerika'ya göç etmeyi kabul eden List cezası tamamlanmadan salıverildi. Haziran 1825'te karısı ve çocuklarıyla birlikte New York'a gitti. Başlangıçta çiftçilikle uğraştı, sonra Almanca bir gazete yayınlamaya başladı, en sonunda sanayici oldu. Siyasetle aktif olarak ilgilenmeyi sürdürdü; ABD için korumacılığı temel alan bir ekonomik program kaleme aldı. ABD ve Almanya'nın benzer bir konumda olduğunu düşünüyordu. Her iki ülke de sınaî gelişimleri sırasında İngiliz rekabetiyle karşı karşıya kalmışlardı.

1832'de List, bir Amerikan vatandaşı olarak Avrupa'ya geldi ve Leipzig'de ABD konsolosu oldu. O sıra bütün Batı Avrupa'da bir de-

miryolu inşaatı rüzgarı esiyordu. List, sadece iktisadi ilerlemenin çok önemli bir aracı değil, aynı zamanda savaşa karşı güvence olarak gördüğü bu yeni girişimin coşkulu bir destekçisiydi. Leipzig-Dresden arasında demiryolu inşa etmek üzere bir anonim şirket kurdu; bu şirket Almanya'nın bu alandaki ilk şirketlerinden biriydi. Siyasi entrikalar ve mali işlere gömülen List, kurucululukla ilgili pratik işler karşısında hayal kırıklığına uğradı ve 1837'de Paris'e gitti. Yaşamının sonuna kadar demiryollarının büyük geleceğine olan inancını korudu.

Ulusal sistem: List'in sonraki yılları

Üçüncü ve son göçmenliği sırasında List, Paris'te üç yıl geçirdi. Karakteristik özelliği olan tutkusu ve enerjisi sayesinde siyasal iktisat çalışmalarına girişti ve tam olarak geliştirdiği görüşlerini açımlamaya koyuldu. Bu çabalarının ürünü, ilk olarak, Fransız Akademisi'nin açtığı bir yarışmaya giriş koşulu olarak yazdığı *Das natürliche System der politischen Ökonomie*[227] başlıklı kalın elyazması, sonra da, 1841 başında Augsburg'da yayınlanan başyapıtı, *Das nationale System der politischen Ökonomie* (Ulusal Siyasal İktisat Sistemi) olacaktı.

List bu kitabını siyasal iktisadın bütün sorunlarını kapsamına alan büyük bir eserin birinci cildi olarak düşündü. Bu nedenle kitaba *Der internationale Handel, die Handelpolitik und der deutsche Zollverein* (uluslararası ticaret, ticaret politikaları ve Alman gümrük birliği) alt başlığını koydu. Ancak bu iddialı plan gerçekleşmedi ve List'in iktisat biliminin gelişimindeki rolü bu eserle sınırlı kaldı. *Ulusal Sistem* hayli başarılı oldu ve kısa sürede iki baskısı daha birbirini izledi. Kitap Almanya'nın iktisadi gelişimi konulu ateşli tartışmalarda önemli bir rol üstlendi ve Alman iktisat düşüncesi üstünde etkili oldu.

List en önemli görüşünü geliştirmişti. Buna göre Almanya'nın refaha ulaşması ve birleşmesi için sanayisinin gelişmesi gerekiyordu ve Alman sanayisinin yüksek ithalat vergileri ve başka ticaret politikası araçlarıyla güçlü dış rekabetten korunması gerekiyordu. Bu görüşlerin

[227] Bu kitap (Doğal Siyasal İktisat Sistemi) 1920'lere kadar yayınlanmamıştır.

büyük bölümü Batı ve Güney Almanya'nın gelişen sanayi burjuvazisine uyuyordu. List'in kitabı da demokratik entelijansiya arasında iyi karşılandı. List'in monarşi ve soyluluk yanlısı görüşlerinin yerine, bu kitabın ruhu ilerici burjuva reformlarının yanındaydı. Önerdiği reformlar temkinli ve uzlaşmacı nitelikteydi; ama 1840'lar Almanya'sının durgun havası içinde bu yaklaşımların neredeyse devrimci bir tınısı oluyordu.

Kitap düşmanlarını da tam isabetle buldu. List'in fikirleri, İngiltere'ye tahıl ihraç eden Prusyalı junkerlerin bencil çıkarlarına meydan okumaktaydı. Junkerler İngiliz sanayi mallarının Almanya'ya gümrüksüz ithali karşılığında, Alman tahılının İngiltere tarafından serbest ithali konusunda anlaşmaktan yanalardı. Kuzey Almanya kentlerindeki eski ticaret burjuvazisi kesiminin de "serbest ticaret"te çıkarı vardı. Yaşamının son yıllarında bu çevreler List'e karşı karalama, hakaret ve imzasız tehditler içeren bir kampanya yürüttüler. Ek olarak List'in kendisi de, demiryolu inşaatı işleri ve toprak sahiplerini, üniversite hocalarını, Kilise ve bazen de yöneticileri alaya aldığı keskin gazete yazıları ile dikkate değer sayıda düşman edindi. Bunlar hiç de unutulmuş gençlik "günahları" değildi.

Almanya'ya döndükten sonra List, Augsburg'da yaşadı, gazetecilik yaptı, araştırmalarını sürdürdü. Daha sonraları kendisinin bir büyük güç şoveni ve Alman emperyalizminin öncüsü olduğunu ileri sürmek için kullanılan yazılarını bu dönemde yazmıştır. List, aşırı nüfusa sahip Almanya'nın Güneydoğu Avrupa'nın "özgür" ülkelerini (şimdiki Macaristan, Yugoslavya, Romanya ve Slovakya) sömürgeleştirmesini savunmuştur[228]. Büyük Alman ulusunun temel direğinin, özellikle de askeri anlamda, bağımsız orta köylülük olması gerektiğini yazmıştır.

Bu görüşlerle bağlantılı olarak List, Alman birliği ve sınaî gelişmenin başlıca rakibi olarak gördüğü İngiltere'ye karşı tutumunu bile değiştirmiştir. Artık İngiltere'nin, güçlü kıta komşuları Fransa ve Rusya'ya karşı Almanya'yı destekleyebileceğini düşünüyordu. 1846'da İngiliz

[228] O dönem bu topraklar kısmen Avusturya-Macaristan, kısmen de Türkiye'nin egemenliğindeydi.

siyaset adamlarıyla görüşüp, bu tür bir yakınlaşmanın zemini olup olmadığını kurcalamak için İngiltere'ye bile gitti. Bu ziyareti tamamen başarısız oldu.

Bu arada List'in her zaman iyi olan sağlığı kötü gitmeye başladı. Ailesini mali olarak desteklemekte de güçlük çekiyordu. Yürüttüğü sürekli mücadele ve alıştığı çılgın faaliyetler için yeterli gücü artık yoktu. 1846 sonbaharında çeşitli endişe ve hayal kırıklıklarından uzaklaşmak ve dinlenebilmek umuduyla İtalya'ya gitmek üzere yola çıktı. Ama İtalya'ya varamadı. Küçük bir Tirol kenti olan Kufstein'de kafasına bir kurşun sıkarak kendini öldürdü.

Ulusun sınaî eğitimi

List siyasal iktisatta, Adam Smith'le somutladığı klasik okulun eleştirmeni konumundaydı. Ancak aslında eleştirisi klasik doktrinin temeline, değer ve gelirler teorisine temas etmemiştir. İktisat teorisinin bu alanları List'in özel olarak dikkatini çekmiyordu. Bütün ilgisi iktisat politikası ve özellikle dış ticaret politikası ile ilgili sorunlarda yoğunlaşıyordu.

Genel olarak List, Smith ve izleyicilerinin bir eleştirmeni olarak çok etkileyici değildir. Yaklaşımı kapitalist üretimin genel yasalarının oturtulmasını ve sorgulanmasını dışta bırakmaktadır. Bu sorgulama ve burjuva toplumun sınıf yapısının analizi Smith-Ricardo okulunun önemli başarılarıydı. List bunu algılamadı ve yüzeysel kaldı. Yine de görüşlerinde, klasik iktisatçıların ifade ettiklerinin dışında, kapitalist gelişmenin farklı koşul ve gereklerini yansıtmış, birçok sorunu yeni bir bakışla incelemiş ve bir ölçüde verimli de olmuştur.

List, Smith'in siyasal iktisat sistemini kozmopolit olarak niteliyordu. Ona göre, Smith, tek tek ülkelerdeki ekonomik gelişimin ulusal özellikleri görmezden geliyor ve dogmatik bir tutumla siyasal iktisadın genel "doğal" yasaları ve kurallarını tekil ülkelere dayatıyordu. "Benim önerdiğim sistemin karakteristik farkı" diye yazıyordu, "*milliyet*tir. Benim kurduğum bütün yapı *birey* ile insanlık arasındaki ara bağlantı

olarak *milliyet* üzerine temellenmiştir."[229]

List'e göre çeşitli uluslar farklı gelişme aşamalarındaydı. Bunlar arasındaki tam ticaret özgürlüğü, değişim değerleri açısından bakıldığında bir bütün olarak dünya ekonomisi için bazı soyut avantajlar sağlayabilirdi; ama geri ülkelerde üretici güçlerin gelişmesine köstek olacaktı. Bu anlayışı, Smith'in "değişim değerleri teorisi"nin karşıtı olarak üretim güçleri teorisi olarak adlandırdı. Üretici güçler kavramıyla, aynı terime Marx'ın yüklediği anlamdan farklı bir şey kastettiği akılda tutulmalıdır. List'e göre üretici güçler, toplumsal koşulların toplamından ibaretti ve bu koşullar olmadan "ulusun zenginliği" de söz konusu olamazdı.

Kullanılmayan kaynakları üretime dahil etmek ve geriliği aşmak için, verili bir momentte emek üretkenliğinin dış ülkelere göre daha düşük olduğu sektörleri geliştirmek düşünülebilir, hatta gerekli bir tutumdu: "Bu değer kaybı, sonuç olarak yalnızca *ulusun sınaî eğitiminin bedeli* olarak görülmelidir."[230] Sınaî gelişim List'in görüşlerinin abc'siydi. Tarımla uğraşan bir ulusun tek kollu bir adama benzediğini yazmıştır. "Eğitim" korumacılığının yardımıyla sınaî büyümeyi hızlandırmayı öneriyordu. Kast ettiği, ulusal sanayinin kendi ayakları üzerinde durabilecek ve yabancılarla "eşit" olarak rekabet edebilecek bir düzeye gelene kadar dış rekabetten korunmasına dönük bir devlet önlemleri sistemiydi. Serbest rekabeti, bütün belli başlı ulusların kabaca aynı gelişme düzeyinde olacakları uzak bir geleceğe havale ediyordu.

Örneğin List'in aşağıdaki saptamaları, bugünkü durum ve çağdaş görüşler ışığında hayli ilginçtir: "Daha fazla mamul mal ihraç eden, daha fazla hammadde ithal eden ve daha fazla tropiklerden gelen malları tüketen bir ulusun zenginleşeceğine ve güçleneceğine bir kural olarak bakılabilir."[231] Bu saptama, tam bu dış ticaret türüne sahip olan ve hızlı ekonomik büyüme sonucu yakın zamanda ABD'nin ardından

[229] Friedrich List, *Schriften. Reden. Briefe, (Yazılar, Konuşmalar, Mektuplar)*c. VI, Berlin, 1930, s. 34.

[230] Age, s. 34.

[231] Age, s. 54.

kapitalist dünyanın ikinci sanayi gücü haline gelen Japonya'yla ilgili olarak düşünüldüğünde ilgi çekici olmaktadır.

List'in herhangi bir ekonomik karar, örneğin yeni bir üretim dalı yaratma konusunda verilecek karar için, yalnızca anlık verimlilik (bu genellikle kârlılığa denktir) açısından değil, uzun vadeli ve dolaylı sonuçlar açısından da bakmak gerektiği yolundaki görüşü önemlidir. Bu tür durumlar iktisatçı için tanıdık durumlardır; sadece iktisatçılar için de değil. Örneğin bir bölgede yeni bir fabrika kurulurken, nüfusun çalışma ve yaşama koşullarının gelişmesi, bölgede işgücünün ortalama niteliğinin yükselmesi, daha önce kullanılmayan doğal kaynakların kullanılması, ekonomik çevrim gibi, söz konusu üretimin kârlılığının hesaplanmasına doğrudan katılmayan önemli ek iktisadi değerlendirmeler ortaya çıkabilir.

Hesaplamalar, Hindistan için yabancı ticaret kargolarını kiralık yabancı teknelerle taşımanın kendi gemi yapım sanayiini ve deniz ticaretini kurmaktan daha kârlı olduğunu göstermiştir. Ancak birçok önemli iktisadi ve siyasi değerlendirme, Hindistan hükümetini, kendi deniz ticaretini yaratmanın uzun vadede hem daha kârlı hem de ülke için gerekli olduğu sonucuna ulaştırmıştır.

Doğal olarak tartışmalı veya aşırı dolaylı fayda ölçülerinin devreye sokulması iktisatta iradeciliğe götürebilir. Örneğin açıkça ekonomik olmayan işletmelerin yapımına sadece itibar veya dar görüşlü değerlendirmelerle girişilmesi mümkündür. "List ilkesi"nin ülke düzeyinde istismar edilmesi, iktisadi açıdan haklı gösterilemeyecek ve temelde yararsız bir kendi kendine yeterliliğe, otarşiye, işbölümü ve üretimde uzmanlaşmanın avantajlarının inkarına götürür.

Belli bir iktisadi karardan yola çıkan iktisadi ve toplumsal nitelikli dolaylı avantajlara, Marshall'dan beri "dışsal ekonomiler" denir. Genellikle somut bir kararla bağlantılı olarak ters etkiler, dolaylı kayıplar da söz konusu olabilir ve bunlara "dışsal eksi ekonomiler" (diseconomies) adı verilir. Lord Robbins otorite sayılan eseri, *The Theory of Economic Development in the History of Economic Thought*'ta (İktisadi Düşünce Tarihinde İktisadi Gelişme Teorisi) bu tür etkiler-

den söz eder: "Bu etkiler Marshall'dan çok önceleri, List'in üretim güçlerinin gelişmesi konusundaki çeşitli tezlerinin odağı oldu. List'in çalkantılı, trajik bir kişiliği vardı, romantik önyargılarla doluydu; güvenilmez abartma huyu ve entelektüel hasımlarını, özellikle de Adam Smith'i yanlış tanıtması komik derecede hatalara götürürdü. Ama patırtı ve öfkeden arındırırsanız, iddialarından geriye doğru bir öz kalıyordu: Belirli bir tarihsel bağlamda kimi sanayilerin teşvik edilmesi beraberinde, yalnız ürünlerin değeri veya sermaye değerlerinin artışıyla ölçülemeyecek bir üretim potansiyeli artışı getirebilirdi. Kanımca List'in abartılı ve yanlış sunumları, Avrupa'da iktisadi milliyetçiliğin büyümesine katkı sağladığı ölçüde zararlı da olmuştur. Ancak temel iddiasının belirli bir derecede analitik geçerliliğe sahip olduğunu reddetmek için de bir neden bulunmamaktadır."[232]

List'in teorisi iktisadın çok önemli bir sorusuna yanıt arayışıydı: Tarihleri ve ekonomileri nedeniyle "dünya topluluğu"nda arka koltukta yer bulabilen ülkelerin iktisadi geri kalmışlığı, kapitalist bir çerçeve içinde nasıl yok edilecekti? Birçok başka iktisadi görüşlerde olduğu gibi, bu konuda hem gerici hem ilerici amaçlar güdülebilmiştir ve halen de güdülmektedir. Bugün, dünya pazarlarının gelişkin kapitalist ülkelerin tekelleri tarafından egemenlik altına alındığı bir ortamda kendi ulusal sanayilerini geliştirme sorunuyla uğraşan gelişmekte olan ülkelerde List'e yönelik bir ilgi uyanışı görülmektedir.

List'in özgünlüğü ve bilimsel değeri, gelişkin iktisat teorisininkinden farklıdır; ancak dikkatle tek bir ekonomik-politik sorunu ele almış, azgelişmiş ülkelerde kapitalist gelişmenin zorlukları ve etkenleri üstünde çalışmıştır.

Korumacılık ve serbest ticaret

Sermaye, doğası gereği kozmopolittir. Ama bu özelliği, yine sermaye-

[232] L. Robbins, *The Theory of Economic Development in the History of Economic Thought* (*İktisadi Düşünce Tarihinde İktisadi Gelişme Teorisi*), Londra, 1968, s.116. Keynes gibi Lionel Robbins'e de iktisada hizmetleri nedeniyle soyluluk unvanı verilmiştir.

de içsel olarak bulunan militan milliyetçilikle diyalektik bir birlik oluşturur. Goethe'nin dediği gibi "Zwei Seelen wohnen, ach, in meiner Brust!" (Benim göğsümde iki ruh vardır!) Bu birlik ve çatışma kapitalizmin bütün gelişim sürecine eşlik eder. Modern koşullarda da bu durum sürmektedir. Klasikler sermayenin ilk eğiliminin altını kuvvetle çizerken, List daha az şiddetli olmayan bir biçimde ikinciyi vurguluyordu.

Siyasal İktisadın Eleştirisine Katkı'nın önsözünde Karl Marx, 1842'den 1843'e kadar *Rheinische Zeitung*'un yönetmeni olarak iktisadi sorunlarla nasıl ilgilenmek durumunda kaldığını anlatır. Marx'ı iktisat incelemelerine ilk kez çeken olaylar serbest ticaret ve korumacı gümrükler üstüne yapılan tartışmalardı.[233] Genç Marx'ın bu araştırmalarının List'in 1841'de basılan kitabını okumasıyla ilgili olduğuna kuşku yoktur. List dönemin ticaret tartışmalarının tam merkezinde duruyordu.

Marx ve Engels daha sonraki pratik ve edebi faaliyetlerinde tekrar tekrar serbest ticaret ve korumacılık konusuna dönmek durumunda kaldılar. List'in görüşlerini de tekrar tekrar incelediler. Marksizmin kurucuları, List'i bir teorisyen olarak takdir etmemekle ve öğretisinin burjuva mazeretçi özünü eleştirmekle birlikte, o dönemin en önemli Alman iktisatçısı olduğunu da kabul etmişlerdir.

Serbest ticaret tartışması burjuvazi içindeki ve farklı kapitalist ülkelerin burjuvazileri arasındaki mücadeleyi yansıtıyordu. Ticaret özgürlüğü ve korumacılığın her ikisi de kapitalistlerin işçileri sömürerek elde ettikleri kârı artırmayı amaçlayan sınıf siyasetinin biçimleridir. Ancak bu, proletaryanın ve proletarya partilerinin bu sorunu görmezden gelmeleri ve bütünüyle burjuva iktisatçı ve politikacılarına bırakmaları anlamına gelmez. Ülke sanayisinin hangi hızla ve hangi biçimler altında geliştiği, işçi sınıfının ilgi alanına girer. Sanayiin gelişmesi ise önemli ölçüde ticaret politikasına bağlıdır.

Serbest ticaret politikası, kapitalizmin dünya çapındaki gelişmesini,

[233] Karl Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, Londra, 1971, s. 20.

üretici güçlerin artışını desteklediği ölçüde, işçi sınıfı açısından ilericidir. Her şeyden önce, bu politika, bazı koşullarda işçi sınıfının maddi durumunda bir düzelmeyi gündeme getirebilir. Ancak son tahlilde kapitalizmin hızlandırılmış gelişimi eş zamanlı olarak kapitalizmin çelişkilerini de geliştirir, üretici güçlerle üretim ilişkileri arasındaki çatışmayı daha yüksek bir aşamaya taşır ve böylece bir sistem olarak kapitalizmin çöküşünü hazırlar. Marx 1847'de şöyle diyordu: "Biz serbest ticaretten yanayız. Çünkü serbest ticaret sayesinde bütün ekonomi yasaları, içerdeki muazzam çelişkilerle birlikte, daha geniş bir ölçekte, daha büyük bir alan üstünde, bütün dünyanın oluşturduğu alanda hüküm süreceklerdir. Çünkü serbest ticaret, bu çelişkilerin hepsini, karşı karşıya gelecekleri tek bir grup içinde birleştirerek proletaryanın kurtuluşuyla sonuçlanacak olan bir mücadeleyi ortaya çıkartacaktır."[234]

Ancak serbest ticaret savunusu, her durum ve somut koşulda evrensel bir geçerliliğe sahip değildir. 19. yüzyıl ortalarının Almanya'sında serbest ticaret ülkenin geri kalmışlığını sürdürmeye, feodalizm kalıntılarının korunmasına yarardı. Son tahlilde korumacılık, kapitalist gelişmeyi hızlandırmanın ve feodal adetlerin aşılmasının bir aracı olarak işçi sınıfı için daha yararlıydı. Marx, List ve izleyicilerinin küçük ölçekli çiftlik üretimi adına değil, makinelerin el emeğini kovacağı ve modern üretimin ataerkil üretimin yerini alacağı geniş ölçekli kapitalist sanayinin yararına korumacılık istediklerini vurgulamıştır. Ancak bu yolun sonunda, Marx, güçlü Alman sermayesinin zaferini değil bir sosyalist devrimi görüyordu. Benzer nedenlerle Engels de, biraz daha ileri bir dönemde, ABD'nin korumacı ticaret politikalarını ilkesel olarak ilerici olarak niteler.

Bu ilkeler çağdaş kapitalizmdeki "liberal" ve korumacı eğilimlerin değerlendirilmesi ve GATT, Ortak Pazar, Kennedy ve Nixon müzakerelerinin hüküm sürdüğü dönemde işçi sınıfının ve işçi sınıfı

[234] Karl Marx/Friedrich Engels, *Werke*, c. 4, Berlin, 1969, s. 308.

partilerinin tavrını belirlemek açısından da önem taşır.[235]

Tarihsel Okul

Ulusal özellikler, ulusal karakter, ulusal kader... bu ve benzer kavramlar 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyılda Alman toplumsal düşüncesinin bütününe yayıldı. *Tarih*ten daha ulusal ne olabilirdi? Tarih tutkusu de bir önceki yüzyılın rasyonalist felsefeye verdiği bir tür tepkiydi. Rasyonalist felsefe kendinden önce varolan her şeyi, yani feodalizmi ve kurumlarını, cehaletten ve aydınlanma eksikliğinden doğan doğadışı bir olgu olarak görüyordu.

List, Alman tarihsel siyasal iktisat okulunu üç yönden ciddi ölçüde etkilemiştir: 1) "Tarihçiler" de List gibi, siyasal iktisadı, ekonomik gelişmenin genel yasalarının bilimi olarak görmüyorlar, devletin karar verici rolünü vurguluyorlardı; 2) klasik okul ve izleyicilerinin tutumuna karşı eleştirel bir tavır takınıyor, özel olarak da klasiklerin teorisinin kozmopolit ve soyut niteliğine saldırıyorlardı; 3) ülkenin verili iktisadi gelişmişlik aşamasından yola çıkıyorlardı.

"Tarihçiler" siyasal iktisatta özel bir *tarihsel yöntem* yaratarak List'ten de ileriye gittiler. Bu yöntem, özellikle Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri'nde bilimin daha sonraki gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Tarihsel okulun fikirleri, İngiltere'de Ricardocu burjuvaların ve Fransa'da Say okulunun temel kusurları göz önüne alınırsa, daha kolay anlaşılır. Bunların değer ve gelir teorileri, hem umutsuz biçimde karmaşık hem de anlamsız düzeyde basite indirgenmiş görünüyordu. Toplumsal ekonomik gelişmenin tarihsel, evrimsel bir süreç olduğunu kabul etmiyorlardı. İnsan anlayışları soyut, hesapçı, akılcı ve bencil, bütün gerçek, insani özelliklerinden arınmış bir insana dayanıyordu ve bu haliyle ikna edici değildi. Başta Ricardo

[235] Kısaadı GATT olan Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması 1947'de yapılmıştır. Amacı dış ticarette uluslararası denetimi tesis etmek ve engelleri kaldırmaktır. Gümrük vergilerinin, özellikle ABD ve Batı Avrupa ülkeleri arasındaki ticarette karşılıklı olarak azaltılması için GATT çerçevesinde yapılan görüşmeler dönemin ABD başkanlarının adıyla anılmaktadır.

olmak üzere, bu iktisatçıların "kozmopolitliği" İngiltere'nin dünya pazarındaki egemen rolünü yansıtıyordu. "Tarihçiler", karmaşık ruhu ve töreleri, ulusal ve tarihsel özellikleri ile somut insanı, iktisat biliminin merkezine koymak istiyorlardı.

Ama 19. yüzyılın ilk yarısının feodal-burjuva Almanya'sında Prusyalı profesörlerin üslubuyla yapılan bir klasik okul eleştirisi (bir tarafta Smith, diğer tarafta Senior ve Say arasında bir ayrım gözetmiyorlardı) gerici bir karakter kazandı.

Tarihsel okul, siyasal iktisatta temel soruşturma yöntemi olarak bilimsel soyutlama yöntemini reddetti. Ulusal özellikleri mutlak ilke düzeyine çıkararak, evrensel ve nesnel yasaların kavranmasını da reddetti. İktisat biliminin içsel analiz yönteminin yerine, tarih, ahlak, hukuk, psikoloji, siyaset bilimi ve etnografyanın içerildiği muğlak ve belirsiz bir alan geçti.

İktisat biliminin tarihi kendi klişelerine sahiptir. Tarihsel okul genellikle Roscher, Hildebrand ve Knies'den ibaret bir üçlü olarak resmedilir. Daha ciddi araştırmalar, burada bir "okul"dan söz edilemeyeceğini, bu üç yazar arasında ciddi farklar bulunduğunu, aralarında kişisel ve dolaysız bir temasın söz konusu olmadığını ve üçü bir yana, aynı eğilim içinde çalışan başka çok sayıda iktisatçının var olduğunu göstermiştir. Başka deyişle, olaylar ders kitaplarında çizilenden daha karmaşıktır. Özellikle Knies, diğer ikisini, Roscher ve Hildebrand'ı sert biçimde eleştirmiştir.

Yine de, teorinin belli başlı sorularında bu üç profesör aynı genel hattı izlemişlerdir ve bu hattın önde gelen temsilcileridir. Wilhelm Roscher, erken dönem eseri (1843) *Ansichten der Volkswirtschaft aus dem geschichtlichen Standpunkt*'ta (Tarihsel Bakış Açısından Siyasal İktisadın Görünümü) geleceğin tarihsel yönteminin kimi temel ilkelerini ortaya koymuştu. Ancak, kendi tezine uyan klasik ve Fransız iktisatçılarına ait çok sayıda tezi kabul etmişti. Sonuç, gerçek bir çekirdekten yoksun bir fikir karmaşasıydı. Roscher daha sonraki eserlerinde de aynı şeyi yapmıştır.

Marx, Roscher'in yazılarını eklektisizm ve burjuva özürcülüğünün

örneği olarak görmüştür: "(Özürcülerin- Anikin) son biçimi *akademik biçim*dir; akademik biçim, 'tarihsel olarak' ve akıllı bir ortalamacılıkla, bütün kaynaklardan 'en iyi'leri toplar; bunu yaparken çelişkileri hiç önemsemez. Tersine, önemli olan kapsam genişliğidir. Böylece bütün sistemler ruhsuzlaşır, kenar çizgileri silinir, huzur içinde derleme halinde bir araya getirilirler. Özürcülerin ateşi, ekonomi düşünürlerinin abartılarına üstten bakan bilgelikle dindirilir ve bu düşünürler vasat yazıların içinde tuhaflıklar olarak dolanmaya terk edilir... Profesör *Roscher* bu tür işlerin ustasıdır ve kendisini tevazu içinde siyasal iktisadın Tukidides'i ilan etmiştir."[236]

Roscher'in uzun yaşamında yazdığı kitaplar bütün bir kitaplık doldurur. Aralarında özellikle iktisadi düşünce tarihi üstüne iki büyük eser, tam bir akademik hassaslıkla yazılmıştır. Yaklaşık elli yıl Leipzig Üniversitesi'nde profesör olarak görev yapmış, burada hükümet ve akademi çevrelerinden saygı görmüştür.

Bruno Hildebrand'ın yaşamının ilk yılları çalkantılı geçmiştir. Gerici Hessen hükümetinin kovuşturmasından kurtulmak için İsviçre'ye kaçmış, Zürih ve Bern üniversitelerinde ders vermiştir. Hildebrand, İsviçre'de ilk istatistik merkezini kurmuştur. Almanya'ya 1861'de dönmüş ve ölümüne kadar Jena'da profesör olarak çalışmıştır. Özellikle 1848'de yayınlanan *Die Nationalökonomie der Gegenwart und Zukunft* (Bugünün ve Geleceğin Ulusal Ekonomisi) adlı eseriyle tarihsel okula bağlanmıştır. Hildebrand, klasik okulu Roscher'den de daha sert ve sistematik biçimde eleştirmiş, tarihsel yöntemi daha saldırgan biçimde devreye sokmuştur. Tarihsel okulun sonraki gelişimi üstünde büyük etki sahibidir.

1860'larda ve 1890'larda eserler veren Karl Knies'in faaliyeti ele alınan dönemin ötesine geçer. Ancak başlıca eseri, tarihsel okulun ruhuna uygundur. *Die politische Ökonomie vom Standpunkte der geschichtlichen Methode* (Tarihsel Yöntemin Bakış Açısından

---

[236] Karl Marx, *Theories of Surplus-Value*, Bölüm III, s. 502. Roscher'in *Die Grundlagen der Nationalökonomie* (*Ulusal İktisadın Temelleri – 1854*) adlı eserinde ünlü Yunanlı tarihçi Tukidides'e çok sayıda gönderme yapılır.

Siyasal İktisat) adlı kitabı 1853'te basıldı. Heidelberg'de otuz yılı aşkın süre profesör olarak görev yaptı. 1870'lerde, başını Gustav Schmoller'in çektiği genç Alman bilim adamları kuşağı yeni tarihsel okulu oluşturdular. Knies ve Schmoller, öznel okul (neo-klasikler) ve sosyalizmle bağlantısız bir üçüncü yol arayışında olanları kendilerine çektiler. Anglo-Sakson ülkelerinde de taraftar kazandılar. Tarihsel okulun üyeleri somut iktisat araştırması alanında da etkin oldular. Eserlerinde tarihsel ve istatistik malzemeyi geniş olarak kullandılar. Ancak aşırı betimleyicilik, uç bir ampirizm ve yüzeysellikten kurtulamadılar. En başından itibaren tarihsel okul, bütün sosyalist doktrinlere saldırmıştır. Emperyal Almanya'nın resmi akımı haline geldiğinde, o sıra ülkede boydan boya hızlı yayılmakta olan Marksizme şiddetli saldırılar düzenlemişlerdir.

Rodbertus: Özel bir durum

Aşağıdaki pasaj Karl Rodbertus'un Zeller'e yazdığı bir mektuptan alınmıştır: "Bunun (geliştirilen düşünce çizgisinin) Marx tarafından gayet güzel kullanıldığını, ama benden söz edilmediğini göreceksin."[237] Bir diğer mektupta Rodbertus, artı-değerin kaynağını Marx'tan önce açıkladığını ve bunu daha kısa ve daha berrak biçimde yaptığını yazar. Bu mektuplar 1879 ve 1881, yani Rodbertus'un ölümünden sonra ve Marx henüz hayattayken yayınlanmıştır.

Sonuç olarak Marx'ı eser hırsızlığıyla suçlayan biriyle karşı karşıyayız. Dahası, Marx'ın Rodbertus'tan herhangi başka bir şeyi değil, Marksist iktisat doktrininin köşe taşını oluşturan artı-değer teorisini "ödünç aldığını" iddia etmektedir. 1885'te Marx'ın ölümünden iki yıl sonra Engels, *Kapital*'in ikinci cildini yayınlarken, önsüzü Rodbertus'un ve –dahası– izleyicileri *Kathedersozialisten*'in[238] saçma uydurmalarını reddetmeye adar. Yanıtı ayrıntılıdır ve son noktayı

[237] Karl Marx, *Capital*, c. II, s. 6

[238] İlk kez 1870 ve 1880'lerde kullanılan bu terimle, Almanya'da "devlet sosyalizmi"ne, yani sağlam bir monarşinin himayesi altında sınıf uzlaşması ve işbirliğine kadar giden burjuva profesörleri kastediliyordu.

koymuştur.[239] (Engels, ikna edici bir biçimde Marx'ın Rodbertus'un iktisat yazılarıyla 1859'dan önce tanışmamış olduğunu kanıtlar.)

İyi de kimdir bu Rodbertus?

Rodbertus 1805'te Kuzey Almanya'da, Greifswald'da doğmuş, Göttingen ve Berlin üniversitelerinde hukuk okumuş, kamu hizmetinde bulunmuştur. Emekli olup Avrupa'yı gezdikten sonra 1836'da Pomerania'da satın aldığı Jagetzow malikanesine yerleşmiş, yaşamının sonuna burada kadar yaşamıştır. Engels 1883 tarihli bir mektubunda Rodbertus'tan söz eder: "Bu adam az daha artı-değeri keşfediyordu. Pomerania'daki malikanesi engel oldu."[240] Doğal olarak bir toprak sahibi sınıfının ideolojisini ifade etmek zorunda değildir. Ama Rodbertus, toprak sahibi, olduktan sonra sağa kaymış, toplumsal konumu görüşlerini etkilemiştir.

1842'de *Zur Erkenntniss unser Staatwirtschaftlichen Zustände* (Devlet Ekonomimizin Durumuna Yaklaşım) başlıklı kitabını yayınladı. "Artı-değeri az daha keşfettiğini" burada yazdı: "Eğer emek üretkenliği, işçinin geçim araçlarının dışında, daha fazla tüketim malı üretecek kadar yüksekse, bu artık rant haline gelir. Eğer toprak ve sermaye özel mülkiyetteyse, bu artık başkaları tarafından, çalışmadan sahiplenilir. Başka bir deyişle: Rant elde etmenin ilkesi toprak ve sermaye üzerindeki özel mülkiyettir."[241]

Hakkını verelim, bu iyi bir ifadedir. Ama en fazla, yazarın Smith ve Ricardo'yu iyi çalıştığını, onlardan birçok bilimsel ve derin ilkeyi devraldığını gösterir. Böyle yaparak Rodbertus, elbette tarihsel okulun temsilcilerinden ve diğer Alman çağdaşlarından hayli farklılaşır. Ama hepsi budur.

---

[239] Marksizmin hasmı ama ciddi bir bilim adamı olan Schumpeter, bu bağlamda şu notu düşüyor: "Engels'in, Marx'ın Rodbertus'tan 'ödünç aldığı' yolundaki görüşe reddiyesine karşı çıkmak için makul bir neden olduğunu düşünmüyorum." (*J. Schumpeter, History of Economic Analysis*, s. 506).

[240] *Marx and Engels Archives (Arşivler)*, c. I, s. 338 (Rusça)

[241] Rodbertus-Jagetzow, *Zur Erkenntniss unser Staatwirtschaftlichen Zustände*, Berlin, 1842, s. 42

Rodbertus'ta İngiliz klasiklerinden seçilmiş (yararlı olsalar da) ayrı ayrı tuğlalar vardır. Marx ise, Smith ve Ricardo'dan hareketle proleter siyasal iktisadının temelde yeni ve uyumlu binasını inşa etmiştir.

Kâr ve toprak rantını işçilerin ödenmemiş emeği olarak değerlendirmek, bilimsel artı-değer teorisiyle eşdeğer değildir. XIX. Bölümde göreceğimiz gibi İngiliz Ricardocu sosyalistler, bu noktada Rodbertus'tan daha ileri gitmişler, ama böyle bir teori yaratmamışlardır. Rodbertus kapitalizm koşullarında "rant"ı artı-ürünün evrensel biçimi olarak ele almamıştır. İşgücünün alınıp satılmasının özgün niteliğini de açıklamamıştır. "Rant"ı bir sömürücü geliri olarak ele almakta çok temkinlidir. Son olarak, Rodbertus, Marx'ın üretim fiyatı teorisiyle çözülen çok önemli bir soru olan ortalama kârı incelerken, aslında Ricardo'nun ötesine geçmiş de değildir.

1848'in devrimci olayları Rodbertus'u ön plana çıkardı. Rodbertus Prusya meclisi, Landtag'ın üyesi oldu, "Reform Partisi"nin örgütleyicileri arasında yer aldı ve kısa süreliğine Hansemann'ın liberal Prusya hükümetinde bakanlık yaptı. Rodbertus'un faaliyetinin arkasındaki asıl amaç, devrimin gelişimini, özellikle de bir işçi sınıfı devriminin gelişimini önleyecek reformlar yapmaktı. Ancak muzaffer karşı-devrim için fazla liberal olduğu görüldü ve Rodbertus yine Pomerania'daki çiftliğine çekildi. Siyasal yaşamda aktif rol almayı bıraktıktan sonra, Marx'ın ifadesiyle, sık sık "bakanlık arzusu" hissetti. Bir keresinde Bismarck'ın güvenini kazanmaya bile çalıştı. 1875'te Jagetzow'da öldü.

Yukarıda söz edilen eserlerinden ayrı olarak Rodbertus'un fikirleri esas olarak –tek bir büyük ciltte toplanan- dört *Sociale Briefe an von Kirrchmann'da* (Mektuplar) ortaya konur. İlk iki mektup 1850'de, üçüncüsü 1851'de ve dördüncüsü Rodbertus'un ölümünden sonra basılmıştır.

Rodbertus, pratik siyasette başaramadığını yazılarında sürdürdü. Kapitalizmde, başta halk kitlelerinin yoksulluğunun sürmesi olmak üzere bir dizi olumsuz özellik görüyordu. "Sermayeyi kendisinden

kurtarmak"[242] için bir araç bulmanın önemli olduğunu yazmıştı. Kapitalistlerin, işçi sınıfına, artan emek üretkenliğinin meyvelerinden bir pay vermelerinde ısrar ediyordu. "Emek ile toprak ve sermaye sahipliği arasında bir uzlaşma" ancak böyle mümkün olabilirdi. Rodbertus'ta, belli bir ölçüde, bugün kapitalist ülkelerde izlenen gelir politikasının öncüllerini görmek mümkündür. Rodbertus'un kitabı, *Zur Erkenntniss unser Staatwirtschaftlichen Zustände*'nin Sovyet baskısına eklenen giriş makalesindeki şu yerinde ifadeye rastlanır: "Rodbertus'un yaşamının amacı, proletarya sosyalizminin bakış açısından kapitalizme saldırmak değildi. Rodbertus, sistemin içerdiği tehlikeleri gören ve kapitalizmin bazı ciddi çelişkilerine dikkat çeken uzak görüşlü bir kuramcı olarak, kapitalizmi savunuyordu."[243]

---

[242] Dr Rodbertus-Jagetzow, *Briefe und Socialpolitische Aufsätze (Mektuplar ve Sosyal Siyaset Yazıları)* Berlin, c. I, s. III

[243] K. Rodbertus, *Zur Erkenntniss...*, s. 25, V. Serebryakov'un önsüzü (Rusça)

XVIII
Ütopyacıların Harikalar Dünyası

Saint-Simon ve Fourier

Bütün çağlarda insanlık için daha iyi bir yaşam, insana daha yakışan bir toplumsal düzen hayali kuran insanlar olmuştur. Bunlar sık sık iktidardaki güçlerle çatışmak zorunda kalmış, kahraman ve şehit olmuşlardır. Zamanlarının sosyo-ekonomik sistemini çözümleyip eleştirirlerken, bu insanlar daha adil ve insani bir düzeni anlatmış ve savunmuşlardır. Fikirleri siyasal iktisadın ötesine geçmekle birlikte, bilimde de önemli bir rol sahibidirler.

16. yüzyıldan 18. yüzyılı kadar birçok eserde sosyalist ve komünist fikirler geliştirildi; bunlar farklı bilimsel ve edebi düzeylerde yaklaşımlardı ve kaderleri de farklı oldu. Bu, *ütopik sosyalizmin* tarih öncesidir. Ütopik sosyalizmin klasik dönemi 19. yüzyılın birinci yarısıdır.

Bu dönemde burjuva ilişkiler, kapsamlı ve derin bir kapitalizm eleştirisini sahneye davet edecek ölçüde gelişmişti. Aynı sırada burjuvazi ve proletarya arasındaki sınıfsal karşıtlık kendisini tam olarak ortaya koymuş değildi ve bu sınıfsal karşıtlık, henüz zenginler ve yoksullar, kaba kuvvet ve haklardan yoksunluk arasındaki daha genel bir çatışma biçiminde ortaya çıkıyordu. Proletaryanın tarihsel rolünü temellendirecek olan bilimsel sosyalizm için koşullar hazır değildi. Ancak Marx ve Engels'in doktrinlerinin bir kaynağı da, Saint-Simon, Fourier ve Robert Owen gibi önde gelen düşünürlerin eserlerinde zirveye ulaşan ütopik sosyalizmdi.

Kontluktan yoksulluğa

"Charlemagne'ın soyundan geliyorum; babam Saint-Simon kontuydu; ben de Saint-Simon dükünün en yakın akrabasıyım."[241] Söz konusu kişinin Saint-Simon olduğunu bilmesek, bu satırları züppece bir küstahlık örneği olarak dinleyebilirdik. Saint-Simon bunları, kontluktan çıkıp sıradan bir adam haline geldiği, eski uşağının yanında iş bulduğu sırada, 1808'de otobiyografik denemesinin girişinde yazmıştı. Bu olağanüstü adamın yaşamı, öğretisi gibi karmaşıklıklar ve çelişkilerle doludur. Çok zengin ve çok yoksul olmuş, askeri olarak onurlandırılmış ve hapse atılmış, bir hayırsever gayretkeşliği sergilemiş ve intihara yeltenmiş, dostlarının ihanetini ve öğrencilerinin sarsılmaz bağlılığını yaşamıştır.

Claude Henri de Rouvroy 1760'da Paris'te doğdu, Fransa'nın kuzeyinde bir aile şatosunda yetişti. Evde iyi bir eğitim aldı. Özgürlük aşkı ve karakterinin güçlülüğü, bu soylu gençte kısa sürede öne çıkan özellikler oldu. On üç yaşında, ayinlere inanmadığı ve inanıyor gibi yapamayacağı gerekçesiyle ilk kez bir komünyon törenine katılmayı reddetti. Ailesini çok şaşırtan bir diğer özelliği bir süre daha sonra ortaya çıktı: Büyük bir toplumsal hizmet göreceğine inanıyordu. On beş yaşındayken hizmetçisinin kendisini şu sözlerle uyandırmasını istediği söylenir: "Kalkın lordum, büyük işler sizi bekliyor."

Ama bu "büyük işler"e varmak için uzun bir yol vardı ve bu arada Saint-Simon askeri kariyere yöneldi. Bu aile geleneğiydi. Saint-Simon üç yıl bıktırıcı bir garnizon yaşamı sürdü. Bu yaşamdan kurtulan genç subay, İngiltere'ye karşı ayaklanan Amerikan kolonilerine yardıma yollanan Fransız güçlerine gönüllü olarak katılarak Amerika'ya gitti. Fransa'ya kahraman olarak döndü ve bir alayın sorumluluğuna getirildi. Genç kontun önünde parlak bir kariyer umudu vardı. Ama bu

[241] *Œuvres de Saint-Simon (Saint-Simon'un eserleri)*, 1832'de Olinde Rodrigues tarafından yayınlandı (Paris 1848, s. XV). Alıntıda ünlü biyografi yazarı Saint-Simon Dükünden söz edilmektedir. Aynı kişiye Boisguillebert ve Law'un biyografileri nedeniyle değinmiştik. (IV. ve V. Bölümler)

boş yaşamdan kısa zamanda sıkıldı. Hollanda'ya ve sonra İspanya'ya yaptığı yolculuklar Saint-Simon'un yeni bir yönünü ortaya çıkardı: O bir maceracı, delice planların mucidiydi. Yorulmak bilmez enerjisi ve yaratıcı aklı, henüz tam yönlerini bulamamış olsalar da, bu çılgın planların içinden kendilerine çıkış arıyorlardı. Hollanda'dayken Hindistan'ı İngiltere'den kurtaracak bir deniz birliğini yetiştirmekle uğraştı. İspanya'da Madrid'i denizle birleştirecek geniş bir su yolu planladı, büyük bir başarıyla bir posta ve taşıma şirketi organize etti.

Ansiklopedicilerin idealleri ve Amerikan devriminin deneyimi ile beslenen Saint-Simon 1789 olaylarını büyük coşkuyla karşıladı. İki yıl kadar devrime, sadece "yerel düzeyde" de olsa aktif olarak katıldı. O sıra ailesinin eski malikanesine yakın küçük bir kentte oturuyordu. Malikaneyi kaybettiğine üzülmedi, resmen unvanından ve eski aile adından feragat etti, yurttaş Bonhomme (sıradan insan) adını aldı.

1791'de yurttaş Bonhomme'un yaşamı aniden ve ilk bakışta beklenmedik biçimde değişime uğradı. Paris'e gitti. O sıra soyluluk ve kilise toprakları devlet tarafından kamulaştırılarak malları satışa çıkartılıyordu. Saint-Simon da büyük arazi spekülasyonlarına girdi. İspanya'da tanıştığı Alman diplomat Baron Redern ile ortaktı. Beklenenin çok ötesinde başarılı oldular. 1794'te Saint-Simon artık çok zengindi; ama Jakoben devrimin ceza dağıtan elleri ona da ulaştı. Hapisten giyotine gitmesini karşıdevrimci Thermidor darbesi engelledi. Hapiste bir yıl kaldıktan sonra serbest bırakıldı ve artık tehlikeli olmaktan çıkan para kazanma işlerine yeniden girişti. 1796'da Saint-Simon ve Redern'in ortak servetleri dört milyon frank değerindeydi.

Bu noktada başarılı vurguncunun kariyeri kesintiye uğradı. Terör döneminde yurtdışına kaçan Baron Redern Paris'e döndü ve ortak servetleri üstünde hak iddia etti. İşlemler baronun adına yürütülmüştü. Saint-Simon'da şeytanca bir kurnazlıkla çocuksu bir saflığın bu tuhaf biraradalığı anlaşılır gibi değildir! Uzun tartışmaların sonunda Redern'den 15,000 franklık tazminat almak durumunda kaldı.

Bir asker ve maceracı, yurtsever ve kumarbaz olan Saint-Simon,

şimdi de adanmış bir bilim adamı oldu. Doğal bilimlerdeki büyük keşiflerden etkilenerek her zamanki tutkusu ve enerjisiyle araştırmalara başladı. Servetinin kalanı Paris'in en seçkin bilim adamlarının toplandığı konuksever bir evi yaşatmaya gitti. Yıllarca Avrupa'da yolculuk yaptı. 1805'te parasının tükendiği, meteliksiz kaldığı kesin olarak ortaya çıkmıştı.

Sonraları yaşamına geriye bakan Saint-Simon, bu yükseliş ve düşüşleri, yaşamının asıl faaliyeti olan sosyal reformculuğa hazırlanmasını sağlayan bilinçli deneyler olarak resmetme eğilimi gösterir. Bu elbette bir yanılsamaydı. Yaşamı mantıklıydı; yaşı ve olaylar tarafından belirlenen kişiliğinin bir dışavurumuydu. Özgür bir kişiliği vardı, yetenekliydi; ama son derece de çelişkiliydi. Daha o zamanlar tuhaf ve abartılı bir araştırmacı olarak ün kazanmıştı. Sıradanlık genellikle toplumda bir norm olarak kabul edilir, yetenek abartılı görülür ve hatta kuşkuyla karşılanır.

Saint-Simon'un ilk basılı eseri olan *Lettres d'un habitant de Genève à ses contemporains* (1803 – Bir Cenevreliden Çağdaşlarına Mektuplar) son derece özgündür. Burada daha o zamandan, toplumun, muğlak ve embriyon biçiminde de olsa, ütopyacı bir düzlemde yeniden organize edilmesi söz konusudur. Bu küçük eserde iki dikkat çekici öğe vardır. Birincisi; Saint-Simon Fransız devrimini üç temel sınıf, soyluluk, burjuvazi ve yoksullar (proletarya) arasında bir sınıf mücadelesi olarak yorumlamaktadır. Engels bunu "son derece doğurgan bir keşif"[245] olarak adlandırmıştır. İkincisi; toplumun dönüşümünde bilimin rolüne ilişkin çok etkili bir özet içermesidir.

Saint-Simon'un edebi tarzı enerjik ve tutkulu, zaman zaman son derece coşkuludur. Bu üsluptan insanlığın kaderiyle derinlemesine ilgili bir adamın resmi kendini göstermektedir.

Öğretmen

Saint-Simon'un yaşamının son yirmi yılı sıkıntılar, mücadele ve yoğun

[245] Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, s. 307 (İngilizce baskı – ç.n.)

bir yaratıcılıkla doluydu. Meteliksiz kaldıktan sonra bir gelir kaynağı bulmaya çalıştı. Bir rehinci dükkanında yazıcı olarak işe girdi. 1805'te, Saint-Simon için çalıştığı sıralarda biraz para biriktirmeyi başarmış olan eski uşağını buldu. İki yıl onun için çalıştı, yardımını gördü. Don Kişot ve Sançe Panza öyküsü bu tuhaf çift özelinde tekrarlanmış oldu! Saint-Simon eski hizmetçisinin parasıyla 1808'de *Introduction aux travaux scientifiques du XIXe siècle* (19. Yüzyılın Bilimsel Çalışmalarına Giriş) adlı ikinci eserini yayınladı. Bu ve başka birçok eserini az sayıda basarak önemli bilim adamlarına ve politikacılara yolluyor, eserini sürdürmek için eleştiri ve yardımlarını istiyordu. Yanıt alamadı.

1810-1812 yıllarını korkunç bir yoksulluk içinde yaşadı. Giysileri dahil her şeyini sattığını, ekmek ve suyla yaşadığını, yakacak bir şeyinin, mumunun bile olmadığını yazar. Ama işler zorlaştıkça, o daha çok çalıştı. Tam da bu yıllarda topluma ilişkin görüşlerini berraklaştırdı ve 1814'ten itibaren yayınlayacağı bir dizi olgunlaşmış eserde bu görüşlerini açımladı. Kamuoyunun dikkati, savaş sonrası Avrupa'nın yapısı üstüne bir broşürü nedeniyle Saint-Simon'a çevrildi. Ünlü ve popüler cümlesi bu broşürde geçer: "İnsanlığın altın çağı geride değil, önümüzdedir." Daha sonraki çalışmaları bu tezi tartışmaktan ve "altın çağa" giden yolu geliştirmeye uğraşmaktan ibarettir.

60 yaşına yaklaşırken işleri yoluna girmeye başladı. Öğrenciler ve taraftarlar edindi. Barışçıl toplumsal dönüşümü anlatarak toplumun doğal, eğitimli liderlerine –bankacılar, sanayiciler ve tüccarlar- ısrarla hitap etmesi sonucunda, bu çevrelerden bazı kişilerin dikkatini çekti. Eserlerini yayınlama olanağı buldu ve hayli geniş kesimlere ulaştı. Varlıklı taraftarları konforlu bir yaşam sürmesini ve çok çalışabilmesini sağladılar.

Ancak Saint-Simon, eserlerinde olduğu gibi yaşamında da isyancı, coşkulu bir tutku ve fantezi adamı olarak kaldı. Bir keresinde eserlerinden birinin yayınını finanse eden bir grup bankacı ve varlıklı kişi, kamuoyu önünde Saint-Simon'un görüşlerinden koptuklarını, yazarın kendilerini yanlış yönlendirdiğini, güvenlerine ihanet ettiğini açıkladılar.

Kısa süre sonra Saint-Simon *vatana ihanet* suçlamasıyla mahkemeye verildi: Yayınladığı *Parabole*'de, kraliyet ailesinin üyelerinin, aristokrasi, üst düzey memurlar, ruhban sınıfı vb. ile birlikte hiç iz bırakmadan, bir mucize sonucu ortadan kaybolmaları halinde Fransa'nın hiçbir şey kaybetmeyeceğini, ama en iyi bilim adamlarının, sanatçılarının, zanaatkarlarının ve esnafının yok olması halinde her şeyini yitireceğini ileri sürüyordu. Bu ifadenin eğlenceli bir paradoks olduğunu gören mahkeme heyeti Saint-Simon'u suçsuz buldu.

Bu, Saint-Simon'un yaşamında trajikomik bir bölüm olmakla birlikte, Mart 1823'te intihara kalkışması gerçekten trajiktir. Saint-Simon başına bir tabanca sıkarak kendini vurdu, ama bir gözünü kaybederek hayatta kaldı. Yakın bir dostuna yazdığı veda mektubunda, genel olarak fikirlerine yönelik ilgisizliğin yaşamıyla ilgili düş kırıklığına neden olduğundan söz ediyordu. Ama yarasının iyileşmesinin üstünden fazla geçmeden, yeniden çalışmaya koyuldu ve 1823-24 yıllarında en eksiksiz ve gelişkin eseri olan *Catéchisme des industriels*'i (Sanayicilerin Dini Kitabı) yayınladı. 1824 boyunca son kitabı *Le Nouveau Christianisme* (Yeni Hıristiyanlık) üstüne çalıştı. Burada geleceğin "sanayiciler toplumu"na yeni bir din vermeye çalışıyor ve Hıristiyanlıktan yalnızca başlangıçtaki hümanizmini ödünç alıyordu. 1825 Mayıs'ında, *Le Nouveau Christianisme*'in yayınlanmasından birkaç hafta sonra Claude Henri de Saint-Simon öldü.

Saint-Simonculuk

Saint-Simonculuğun dört gelişim aşamasından geçtiği söylenebilir. *Birincisi* Saint-Simon'un 1814-1815'e kadarki eserlerinde temsil edilmektedir. Bu dönemki eserlerinin başlıca özellikleri bir bilim ve bilim adamları kültüyle hayli soyut bir hümanizmdir. Saint-Simonculuğun sosyo-ekonomik görüşleri henüz yalnızca embriyon halindeydi.

İkinci aşama yaşamının son on yılındaki olgun eserlerde somutlanır. Bu eserlerde Saint-Simon, kapitalizmi doğal ve sürekli bir düzen olarak kabul etmeyi reddetmekte ve kapitalizmin yerini, mantıksal olarak,

yeni bir toplumsal düzenin alacağı tezini ileri sürmekteydi. Bu yeni düzende karşıtlık (antagonizma) ve rekabetin yerini insanlar arası işbirliği alacaktı. Bu, feodal lordlar ve asalak burjuva mülk sahiplerinin ekonomik ve siyasal iktidarının ilga edileceği, ama özel mülk sahipliğinin varlığını sürdüreceği bir "sanayiciler toplumu"nun barışçıl gelişimiyle gerçekleşecekti. Saint-Simon giderek toplumun en geniş ve en ezilen sınıfının çıkarlarının savunulmasına yöneldi. Marx, "Saint-Simon son eseri *Le Nouveau Christianisme*'de doğrudan işçi sınıfı için konuşuyor ve uğraşının hedefinin işçilerin kurtuluşu olduğunu ilan ediyordu"[216] diye yazmıştır.

Saint-Simon, zamanının toplumunun iki sınıftan, aylak mülk sahipleri ile çalışan sanayicilerden oluştuğuna inanıyordu. Bu fikir, feodal ve burjuva toplumun sınıf karşıtlıklarının garip bir kombinasyonuydu. Saint-Simon'un birinci sınıfı büyük toprak sahiplerini ve iktisadi süreçte yer almayan kapitalist rantiyeleri, ayrıca devrim ve İmparatorluk sırasında ilerleme kaydeden askeri ve adli bürokrasiyi içeriyordu. Sanayiciler ise, Saint-Simon'a göre aileleriyle birlikte dönemin Fransız toplumunun toplam nüfusunun yüzde 96'sını oluşturan geri kalan herkesti. Burada, toplumsal olarak yararlı herhangi bir faaliyete katılanları, köylü ve ücretli emekçileri, zanaatkar ve fabrika sahiplerini, tüccar ve bankacıları, bilim adamı ve sanatçıları görüyoruz. Mülk sahiplerinin gelirini asalaklık, sanayicilerin gelirini meşru sayıyordu. İktisadi kategoriler olarak ifade edildiğinde, mülk sahiplerinin gelirlerinde toprak rantı ve borç faizi ile, ikinci kesimin girişimci geliri (veya bütün kâr) ve ücretleri birbirine karıştırmış oluyordu. Sonuç olarak Saint-Simon burjuvazi ile proletarya arasındaki sınıf karşıtlığını görmemiş, en azından anlamlı bulmamıştı. Bu durum, kısmen 19. yüzyılın başında sınıfların azgelişmiş konumlarıyla, kısmen de teorisini tek bir amaca, ulusun ezici çoğunluğunu toplumun barışçıl ve tedrici dönüşümü yolunda birleştirme hedefine bağlama arzusuyla açıklanabilir. Saint-Simon ilke olarak özel mülkiyete değil, özel mülkiyetin istismarına karşıydı ve ge-

[216] Karl Marx, *Kapital*, c. III, s. 605 (İngilizce)

leceğin toplumunda özel mülkiyetin ilgasını değil, toplum tarafından belli bir kontrol altına alınmasını öngörüyordu. Kapitalist girişimcileri üretimin doğal organizatörleri olarak görmesi ve toplumun refahı için gerekli unsurlar olarak değerlendirmesi Say'i hatırlatıyordu.

Ölümünden 1831'e kadar öğrencilerinin yazıları, propagandaları ve pratik faaliyetleri Saint-Simonculuğun *üçüncü aşamasını*, çiçek açtığı evreyi oluşturur. Bu döneminde Saint-Simonculuk, üretim araçları üstündeki özel mülkiyetin kaldırılmasını, malların emek ve yeteneğe göre bölüştürülmesini, üretimin toplumsal olarak örgütlenmesi ve planlanmasını talep eden, gerçekten sosyalist bir doktrin haline geldi. Bu fikirler en gelişkin ve sistematik halleriyle 1828-29 yıllarında Saint-Simon'un en yakın öğrencileri olan Saint-Armand Bazard ve Barthélemy Prosper Enfantin tarafından Paris'te verilen konferanslarda ifade edilmiştir. Bu konferanslar daha sonra *Doctrine de Saint-Simon: Exposition* (Saint-Simon'un Öğretisi: Sunum) başlığıyla yayınlandı.

Öğrencileri Saint-Simon'un sınıflar ve mülkiyet üstüne görüşlerine daha açık biçimde sosyalist bir yön kazandırdılar. Sanayicileri artık tek, türdeş bir toplumsal sınıf olarak görmüyorlar, mülk sahiplerinin gerçekleştirdiği sömürünün tam da işçileri hedef aldığını savunuyorlardı. İşçinin "bir zamanlar kölenin olduğu gibi, maddi, zihinsel ve manevi olarak sömürüldüğünü" yazıyorlardı. Kapitalist girişimciler "sömürünün ayrıcalıklarına katılıyorlardı."

Saint-Simonculuk sömürüyü özel mülkiyet kurumuna bağlıyordu. Özel mülkiyet üstüne kurulu bir toplumsal sistemin kusurlarını, krizlerin temel nedeni ve kapitalizme içkin üretim anarşisi olarak saptıyordu. Bu derin düşüncenin kriz mekanizmalarının analiziyle gerekçelendirilmediği doğrudur; ama aynı düşünce, miras hakkının ilgası yoluyla özel mülkiyetin radikal biçimde kısıtlanması yönündeki en önemli taleplerinin temellerinden birini oluşturuyordu. Üretim kaynaklarını girişimcilere kiralayan devlet biricik mirasçı olacaktı. İşletme yöneticileri toplumun ajanlarına dönüşecekti. Böylece özel mülkiyet tedricen

kamusal mülkiyete dönüşecekti.

Saint-Simoncuların bir diğer yeni katkısı, geleceğin toplumunun maddi temelini eski toplumun içinde aramalarıdır. Onlara göre sosyalizm, üretici güçlerin gelişiminin mantıksal ürünü olarak ortaya çıkmalıydı. Kapitalist kredi bankacılığı sistemini, geleceğin planlı üretim organizasyonunun embriyonu olarak gördüler. Saint-Simoncuların bu derin düşüncelerinin, daha sonraları, küçük burjuva veya açıkça burjuva karakterde "kredi fantezileri"ne döndüğü doğrudur. Ancak Marksizm-Leninizm klasikleri, bu görüşü, sosyalist toplumun kapitalizm tarafından yaratılmış olan büyük bankalar mekanizmasını, kamu muhasebesi, ekonominin denetim ve yönetimi için kullanması gerektiği yolunda parlak bir yaklaşım olarak görmüşlerdir.

Saint-Simon gibi öğrencileri de toplumun gelişim ve dönüşümünde bilimin rolüyle çok ilgilendiler. Bilim adamları ve en yetenekli girişimcilerin, toplumun siyasal ve iktisadi yönetimini üstlenmeleri gerekiyordu. Geleceğin toplumunda "halkın yönetilmesi" ihtiyacı kaybolacağı ve yalnızca "şeylerin yönetilmesi" yani üretimin yönetilmesi gerekeceği için siyasal yönetim aşamalı olarak yok olacaktı. Saint-Simoncular bilim ve bilim adamlarının o dönemki konumlarını da sert biçimde eleştirmişlerdir.

Saint-Simon ve öğrencilerinin eserlerinde, siyasal iktisadın temel kategorilerine ilişkin özel bir araştırma bulamıyoruz. Değerin yaratılmasını ve bölüşümünü veya ücret, kâr ve toprak rantının yasalarını incelememişlerdir. Bir ölçüde, dönemin burjuva ekonomisinin kabul gören fikirlerinden hoşnuttular. Ancak temel nokta, düşüncelerinin kökten farklı bir yönde gelişmesi ve önlerine farklı görevler koymalarıydı. İktisat biliminde kaydettikleri başarı, burjuva klasiklerinin ve "Say okulunun" temel ilkesine, yani, kapitalist sistemin doğal ve ebedi olduğu görüşüne saldırmalarıdır. Bu durumda, bu sistemin iktisadi yasaları sorusu bütünüyle farklı bir düzleme yerleştirilmiş oluyordu. Siyasal iktisat yeni bir görevle karşı karşıyaydı: Kapitalist üretim biçiminin tarihsel olarak nasıl ortaya çıktığını ve geliştiğini, çelişkilerinin

neler olduğunu, nasıl ve neden sosyalizmin yolunu açmak durumunda olduğunu göstermek. Saint-Simoncular bu görevlerin altından kalkamadılar, ama soruları ortaya koymaları bile büyük bir başarıydı.

Saint-Simon, özel bir bilim dalı olarak siyasal iktisadın konusunu ortaya koyduğu ve siyasal iktisadı siyasetten ayırdığı için Say'ı övmüştür. Bu soruna değinmeyen öğrencileri ise Say ve taraftarlarını eleştiriye tabi tutmuş, doktrinlerinin özürcü niteliğini açıkça ortaya çıkarmışlardır. Bu iktisatçıların mevcut mülkiyet ilişkilerinin nasıl yükseldiğini göstermeyi denemediklerine işaret ederek şu saptamada bulunurlar: "Zenginliğin nasıl oluştuğunu, bölüşüldüğünü ve tüketildiğini gösterdikleri doğrudur; ancak emek tarafından oluşturulan bu zenginliğin her zaman doğuştan bölüştürülüp bölüştürülmeyeceği ve büyük ölçüde aylaklar tarafından tüketilip tüketilmeyeceğiyle ilgili değillerdir."[247]

1831'de başlayan dönem Saint-Simonculuğun *dördüncü* aşaması ve düşüşüdür. İşçi sınıfı içinden sağlam bir destek bulamayan Saint-Simonculuk, Fransız proletaryasının ilk devrimci eylemleri karşısında bütünüyle şaşkınlığa düştü. Bu dönemde Saint-Simonculuğa dahil olan dinci, mezhepçi görüşler, akımı işçi sınıfından, hatta demokratik öğrenci hareketinden giderek daha fazla ayırdı. Enfantin, Saint-Simoncu sektin "le Père"i, Babası haline geldi; üyeleri arkadan ilikli yelekler gibi özel giysi giyen tuhaf bir dinsel topluluk oluştu. Hareket içinde farklı Saint-Simoncu gruplar arasında sert anlaşmazlıklar çıktı. Tartışmalar cinsiyetler arası ilişkiler ve kadınların topluluk içindeki yeri üstüne yoğunlaşıyordu. Kasım 1831'de Bazard bir grup destekçisiyle birlikte hareketten ayrıldı. Kısa süre sonra, 1830 Temmuz Devrimi'yle iktidara gelen Orléans hükümeti, Enfantin ve grubu hakkında, ahlak dışı davranışlar göstermek ve tehlikeli fikirler yaymak suçlamasıyla yasal kovuşturma başlattı. Enfantin bir yıl hapse mahkum edildi. Hareket örgütsel olarak çöktü; bazı üyeleri bağımsız olarak Saint-Simonculuğun izinden gitmeye devam ettiler ama başarılı olamadılar; bazıları başka sosyalist akımlara katıldı. Kimileri de saygın burjuva yurttaşlar haline

[247] *Doctrine de Saint-Simon: Exposition*, Brüksel, 1831, s. 235.

geldi.

Yine de Saint-Simonculuğun, Fransa ve diğer ülkelerde sosyalist görüşlerin gelecekteki gelişimi üstünde son derece büyük etkisi olmuştur. Kurdukları dinin bütün kusurlarına karşın, Saint-Simoncuların gücü, aslında burjuva topluma karşı cüretli ve tutarlı bir mücadele programına sahip olmalarında yatmaktadır.

Charles Fourier'nin zorlu yaşamı

Engels şöyle yazıyor: "Saint-Simon'da, daha sonranın sosyalistlerinin, dar anlamda iktisadi olanlar hariç, neredeyse bütün görüşlerinin embriyo olarak bulunduğu bir kapsam genişliği var idiyse, Fourier'de de toplumun mevcut koşullarının, gerçekten Fransızvari ve esprili, ama hiç de mükemmel olmayan bir eleştirisini buluruz... Fourier yalnızca bir eleştirmen değildir; soğukkanlı ve rahat karakteri onu bir hicivci, hatta kesinlikle bütün zamanların en büyük hiciv ustalarından biri haline getirmektedir."[248] Fourier, gelecekteki sosyalist toplumun örgütlenmesi üstüne birçok mükemmel düşüncenin de yazarıdır. Erken dönem makalelerinden birinde Engels, Fourier okulunun değerinin "bilimsel sorgulaması, ölçülü, önyargısız, sistematik düşünüşü, kısaca *sosyal felsefesi*"[249] olduğunu söyler. Marx ve Engels'in tarihsel maddeciliğinin öncüsü olan bu sosyal felsefe, Fourier'nin siyasal iktisat bilimine yaptığı başlıca katkıyı temsil etmektedir.

Fourier'nin yazıları sosyal bilimlerde izlediği yol açısından benzersizdir. Bunlar yalnızca bilimsel incelemeler değil, aynı zamanda canlı broşürler ve inanılmaz ölçüde yaratıcı fantezilerdi. Parlak hiciv tuhaf bir mistisizmle, peygambervari bir ileri görüşlülük neredeyse anlamsız uydurmalarla, sınırsızca zeki genellemeler geleceğin toplumundaki yaşamla ilgili bıktırıcı düzenlemelerle karışmaktadır. Fourier'nin başlıca eserlerinin ortaya çıkmasının üstünden bir buçuk yüzyıl geçti. Yaşamın

[248] Karl Marx ve Friedrich Engels, *Selected Works* (Türkçede *Seçme Yapıtlar*, Sol yayınları), üç cilt, c. 3, Moskova, 1973, s. 121-122.

[249] Karl Marx ve Friedrich Engels, *Werke*, c. 1, Berlin, 1969, s. 483.

kendisi, Fourier'nin eserindeki mistisizmi ve temelsiz fantezileri, insan toplumu hakkındaki gerçekten parlak fikirlerinden ayırmış oldu.

Charles Fourier 1772'de Besançon'da doğdu. Varlıklı bir tüccar olan babası, Charles dokuz yaşındayken öldü. Ailenin tek erkek çocuğu olarak babasından ciddi bir servet ve iş miras almış oldu. Ancak Charles Fourier çevresinden ve ailesinden genç yaşta koptu. Ticaretin hile ve dolandırıcılıkla ilgili boyutlarına daha çocukluğunda tepki duymuştu.

Eğitimini Besançon Cizvit Koleji'nde aldı. Bilim, edebiyat ve müziğe yeteneği vardı. Kolejden ayrılarak askeri mühendislik okuluna girmeyi denedi, ama başarılı olamadı. Daha sonra okuyarak bilgisini genişletti. Eğitimindeki bazı ciddi boşluklar yazı yazmakta kendini gösteriyordu. Özellikle, İngiliz ve Fransız iktisatçılarını hiç araştırmamıştı. Bu görüşlerle hayli geç ve ikinci el kaynaklardan, gazete makaleleri ve konuşmalardan tanışıklığı oldu. İktisat teorilerini ayrıntılı olarak analiz etmeyi denemediği gibi, bunları kirli "uygarlık düzeni"ne, yani kapitalizme mazeret arayışlarından ibaret sayarak reddetmiştir.

Uzun tartışmalar ve isyan denemelerinden sonra 18 yaşındaki Fourier aile baskısına boyun eğmek durumunda kaldı ve Lyon'da büyük bir ticarethanede çırak olarak çalışmaya başladı. Yaşamının önemli bir bölümünü bu sanayi kentinde geçirecek, sosyo-ekonomik görüşleri büyük ölçüde Lyon'daki toplumsal ilişkilere dair gözlemlerinden hareketle gelişecekti. 1792'de babasının mirasından payını aldıktan sonra kendi ticari işini kurdu.

Fourier'nin gençliği devrimle çakıştı. Bu büyük tarihsel olaylar pek az ilgisini çekmişe benzer; ama kritik 1793 yılı genç tüccarın yaşamında büyük bir karışıklığa sahne oldu. Jakobenlere karşı Lyon ayaklanması sırasında kendini isyancıların safında, isyancıların teslim olmasıyla da hapiste buldu. Bütün mal varlığına el kondu. Hapisten kurtulmayı başararak memleketi Besançon'a döndü. Açıkçası genç Fourier, inançları değil koşullar nedeniyle karşı devrimin içine sürüklenmişti. İsyancılara mecburen katılmış olması mümkündür. Kısa süre sonra devrimci orduya katıldı ve 18 ay Cumhuriyete hizmet etti. Sağlık ne-

denleriyle taburcu edildikten sonra (sağlığı her zaman kötü olmuştur), bir ticaret firmasında gezici satıcılık işi buldu, daha sonra Lyon'da küçük bir simsar olarak çalıştı. Bu dönem Fransa'da çok yolculuk yaptı ve Direktuvar[250] ve Konsüllük[251] dönemlerinde ekonomik ve siyasal yaşamı gözlemleme olanağı buldu. Toplumsal hiyerarşinin tepesindeki soyluluğun yerini *nouveau riche*'in, yani orduya mal tedarik edenlerden, spekülasyoncudan, hisse senedi ticareti yapanlardan ve bankerlerden oluşan *yeni zenginler*in aldığını gördü. "Uygarlık düzeni"nin girdiği bu yeni aşama, geniş halk kitleleri için yeni zorluklar ve yoksunluklar üretiyordu.

Bu sırada otuz yaşında olan Fourier, yaşamdaki işinin sosyal reformculuk olduğuna kesin kanaat getirmişti. Bu karar, kendisinin de belirttiği gibi, doğrudan doğruya tanık olduğu ekonomik saçmalıklara ilişkin düşüncelerinden ileri geliyordu. Aralık 1803'te bir Lyon gazetesinde "Harmonie universelle", evrensel uyum başlıklı kısa bir makalesi yayınlandı. Makalede, doğa bilimlerinin yöntemlerini temel alarak, başka bilim adamları nasıl "maddi hareketin yasaları"nı keşfetmişlerse, kendisinin de "toplumsal hareketin yasaları"nı açığa çıkartacağını (veya çıkarttığını) yazmıştı. Fourier'nin fikirleri, 1803'te imzasız olarak ve *Théories des quatre mouvements et des destinées générales* (Dört Hareket ve Genel Kaderler Üstüne Teoriler) başlığını taşıyan bir kitapta tam olarak ortaya konur.[252]

Eseri, biçimindeki bütün tuhaflıklara karşılık, Fourier'nin "toplumsal planı"nın temellerini içermektedir. Bu, burjuva toplumunu geleceğin

[250] Fransız devrimi sürecinde Konvansiyon (Convention) dönemini izleyen evre : Ekim 1795 -- Kasım 1799 (Directoire) – ç.n.

[251] Fransız devrim sürecinde, 9 Kasım 1799'da gerçekleşen 18 Brumaire darbesiyle başlayan ve otoritenin üç konsülden oluşan bir yapıya devredildiği evre. Birinci konsül Bonaparte'ın Mayıs 1804'te imparatorluğunu ilan etmesine kadar sürmüştür. (Consulat) – ç.n.

[252] Fourier, doğanın ve insanlığın yasalarını açıklamak için, hareketin dört türünü, yani maddi, organik, hayvansal ve insani hareketleri incelemek gerektiğine inanıyordu. Fourier'nin yapmayı çok sevdiği bu tür belirsiz sistematizasyon ve sınıflandırma örneklerine yazılarında sık rastlanır.

"uyum düzeni"ne dönüştürme planıydı. Kapitalizmi insanlığın doğal ve ebedi durumu sayan filozof ve iktisatçılardan farklı olarak, Fourier şöyle diyordu: "Bütün güçlükleri beraberinde getiren bu uygarlıktan daha kusurlu ne olabilir? Bu uygarlığın zorunluluğu ve gelecekteki sürekliliğinden daha kuşkulu ne vardır? Bu uygarlığın toplumsal gelişimin yalnızca bir evresi olması, muhtemel değil mi?"[253] "Toplumsal düzen... uygarlaşmış anlamsızlığı yenecektir."[254]

Fourier'nin kitabı pek dikkat çekmedi, ama yazarın heyecanı azalmadı. Görüşlerini geliştirmeye devam ediyordu. 1811'de bir memuriyet işi bulunca koşulları biraz düzeldi. 1812'de de annesinin vasiyetiyle küçük bir maaş almaya başladı. 1816-1822 arasında Lyon'dan çok uzak olmayan taşra kasabalarında yaşadı. Taraftarları ortaya çıkıyordu. Hayatında ilk defa, görece huzurlu bir ortamda çalışıyordu. Bunun meyvesi 1822'de Paris'te yayınlanan kapsamlı bir eser oldu: *Traité de l'association domestique et agricole* (Evsel ve Tarımsal Bütünlüğün İncelenmesi) . Ölümünden sonra hazırlanan derlemelerde bu kitabın adı *Théories de l'unité universelle* (Evrensel Birliğin Teorisi) olarak değiştirilmiştir.

Fourier "falanks"[255] adını verdiği çalışma birliklerini geliştirmeye ve gerçekleştirmeye çalıştı. Falanksların içinde yaşayacağı, çalışacağı ve boş zamanlarını geçireceği binalara falanster (phalanstère) deniyordu. Fourier, deneysel falanksların, varolan toplumsal düzende herhangi bir değişiklik olmaksızın hemen kurulacağını umuyordu. Paris'te yaşarken, evinde oturup saf saf belli bir saatte zengin hayırseverlerin bir falanster kurması için para getirmesini beklerdi. Tabii hiç böyle bir hayırsever çıkmadı.

Fourier, Paris'te ve Lyon'da yine yaşamını büro işinden kazanmak

[253] *Œuvres complètes de Charles Fourier* (Bütün eserleri), c. I, Paris, 1846, s. 4.

[254] Fourier'nin kurucusu olduğu kabul edilen okul için Fransızca *sociétaire*, İngilizce *societary* sıfatı kullanılmaktadır. Buradaki pasajlarda terim "societary plan" ve "societary order" biçiminde geçmektedir. (ç.n.)

[255] Fourier'nin phalanx ya da falanj/phalange adını verdiği kooperatifler -ç.n.

durumunda kaldı. Ancak 1828'de, dostları ve taraftarlarının maddi yardımları sayesinde, kendini bu tüketici bağımlılıktan kurtarmayı başardı. Besançon'a çekilerek yıllardır üstünde çalıştığı kitabını tamamladı. *Nouveau Monde industriel et sociétaire* (1829 - Yeni sınai ve toplumsal dünya) adlı kitap en başarılı eseridir. İlk edebi denemelerinin üstünden çeyrek yüzyıl geçmişti. Kapitalizmin gelişimi, eleştirileri için çok miktarda yeni malzeme sağlamıştı. Fourier, aynı zamanda geleceğin toplumu üstüne görüşlerini de geliştirmiş ve bu görüşlerini, daha önceki mistisizmini terk ederek daha popüler bir biçimde sunmuştur.

Yaşamının sonraki yıllarını Paris'te geçirdi. Titiz biçimde günlük kotasını doldurarak çok çalışmayı sürdürüyordu. Emeklerinin ürünü bir yeni kitap, çeşitli Fourier'ci dergilerde yayınlanan makaleler ve ölümünden sonra basılan elyazmaları oldu. Bu eserlerde geniş bir alana yayılan toplumsal, iktisadi, ahlaki, etik, pedagojik vb sorunları inceliyordu. Sağlığı çok bozulmasına karşın zihni büyük bir enerjiyle çalışmaya durmaksızın devam etti. Ekim 1837'de Paris'te öldü.

1830 itibariyle çok sayıda Fourier'ci hareket ortaya çıkmış bulunuyordu; ama Fourier sonraki yıllarda yalnız bir insan olarak yaşadı. Cüretli öğretisini sulandırıp, uysallaştırılmış reformist bir nitelik vermeye çalışan öğrencilerinden çoğuna giderek yabancılaştı. Birçoğu, yaşlılık ve hastalık yüzünden kuşkucu, güvensiz ve inatçı yönleri yoğunluk kazanan kişiliğini çekilmez buluyordu.

Burjuva sağduyusuyla bakıldığında, Saint-Simon gibi Fourier'nin de bir deli olduğu kuşkusuz söylenebilir. Bu büyük ütopyacıların soyadlarıyla kelime oyunları bile yapıldı (*saint*: aziz; *fou*: deli). Fourier, Béranger'nin sözünü ettiği türden delilerdendi:

> *Messieurs, lorsqu'en vain notre sphère*
> *Du bonheur cherche le chemin,*
> *Honneur au fou qui ferait faire*
> *Un rêve heureux au genre humain.*[256]

[256] P.-J. Béranger, *Œuvres choisies* (Seçme Eserleri, Moskova, 1956, s. 136.

(Beyler, yerküremiz nafile
mutluluğun yolunu ararken
ne şereflidir insanlığa
mutlu bir rüya veren deli)

Charles Fourier'nin bakış açısından, asıl bu içinde yaşayıp eserler verdiği dünyanın kendisi deliydi.

Şu deli dünya

Fourier, insan toplumunun tarihsel gelişim mantığını resmetmek için parlak bir girişimde bulunmuştur. İnsanlığın tarihini, yeryüzünde ortaya çıktığı günden geleceğin uyum toplumuna kadar, aşağıdaki biçimde betimliyordu[257]:

Sanayi öncesi dönemler	1. Cennet bahçesi denen ilkel dönem
	2. Yabanilik veya atalet
Parçalı, hileli, tiksindirici sanayi	3. Ataerkillik, küçük ölçekli sanayi
	4. Barbarlık, orta ölçekli sanayi
	5. Uygarlık, büyük ölçekli sanayi
Toplumsal (societary), gerçek, cazip sanayi	6. "Garantizm", (toplumda) yarı birlik (association) durumu
	7. "Sosyantizm", basit birlik durumu
	8. "Harmonizm", karmaşık birlik durumu

[257] *Œuvres complètes de Charles Fourier (Bütün Eserleri)*, c. 6, Paris, 1848, s. XI.

Fourier uygarlık dönemini dörde ayırmaktadır. İlk ikisi, temel olarak, köleci ve feodal düzenler, üçüncüsü zamanın serbest rekabet kapitalizmidir.

Gördüğümüz gibi Fourier insan toplumunun temel gelişme evrelerini tanımlamakla kalmamış, bu evrelerin her birini üretimin durumu ile bağlantılandırmıştı. Böylece Marx tarafından gündeme getirilen sosyo-ekonomik formasyonlar kavramına giden yolu da açmış oldu. Engels, Fourier'nin büyüklüğünün, kendini en açık biçimde toplumun tarihine ilişkin anlayışında gösterdiğini yazar.

Dördüncü uygarlık evresiyle ilgili olarak söyledikleri Fourier'nin en başarılı öngörülerini oluşturur. Fourier, kapitalizmden tekelci aşamaya geçişi bir biçimde kestirmiş ve buna ticaret feodalizmi adını vermiştir. Diyalektik düşünmeye ciddi yeteneği olan yazar, serbest rekabetin mantıksal biçimde kendi karşıtına dönüşeceğini ve tekele götüreceğini kanıtlamış, bu süreci ticaret ve bankacılığın "yeni feodal lordlar" tarafından tekelleştirilmesi olarak betimlemiştir.

Fourier "ters yüz olmuş bir dünya" olarak adlandırdığı kapitalizmi, bir iddianameyle sunmuştur. Bu belge, cüret ve derinlik açısından o dönem için benzersizdir ve geçerliliğini kısmen bugün de korumaktadır. Ancak bu Fourier'nin hem gücü hem zayıflığıydı. Kapitalizmin suçlarını resmederken, üretim ilişkileri ve burjuva toplumun sınıfsal yapısına dair berrak bir anlayışı olmaması nedeniyle, suçun temel nedenlerini ortaya çıkaramıyordu. Saint-Simon gibi Fourier de, girişimcilerle ücretli işçilerin tek bir emekçiler sınıfını oluşturduklarını düşünüyordu.[258] Buradan da, toplumun akıl yoluyla veya yöneticilerin onun doktrinini benimsemeleriyle barışçıl yoldan dönüşme olasılığına naif bir inanç beslemeye varıyordu.

Hayatını kazanmak için ticarete atılmak zorunda kalan Fourier, kapitalist ticarete marazi bir nefret besliyordu. Eserlerinin yüzlerce sayfası ticaret ve tüccarların ahlaksızlıklarını, sahteciliklerini, adiliklerini ser-

[258] Fabrika sahiplerini "toplumsal asalak" grubuna dahil ettiği doğrudur; ancak bu nitelemeyi fabrika sahiplerinin, kötü kaliteli mal üretip toplumu ve devleti aldatan "yarısı" için söylemiştir.

gilemeye ayrılmıştır. Ticareti ve parasal sermayeyi burjuva toplumundaki sömürü ve asalaklığın başlıca nedeni olarak görüyordu. Fourier, ticari sermayenin, sanayi sermayesinin yalnızca bir biçimi olduğunu ve bütün bağımsızlığına ve önemine karşın kapitalizm koşullarında her zaman bağımlı bir rol oynadığını görmedi.

Fourier kapitalist üretimi anti-sosyal, bağlantısız, parçalanmış bir yapı olarak resmeder. Peki ne anlamda? Burjuva üretimin biricik amacı, girişimcinin kârıdır; toplumun gereksinimlerinin karşılanması bir amaç değildir. Dolayısıyla bireysel meta üreticileri ve toplum arasındaki çıkar karşıtlığı, kapitalizmin sabit bir özelliğidir. Girişimciler arasındaki rekabet, iktisatçıların savunduğu gibi toplumun çıkarlarına hizmet etmemekte, bunun yerine üretim anarşisi ve kaos yaratarak, insanları birbirinden kopartarak toplumu imha etmektedir. Kâr arayışı ve rekabet, ücretli işçilerin korkunç biçimde sömürülmesine neden olur. Yetişkinlerin ve çocukların boğaz tokluğuna dev fabrikalarda çalıştıkları İngiltere örneği, kapitalizmin nereye gittiğini göstermektedir.

Fourier zenginlik ve yoksulluk arasında genişleyen açıyı, bolluk içinde yokluk çekmeyi, serbest rekabet ilkesine dayalı burjuva siyasal iktisadının nihai çöküşü olarak gördü. Sismondi'nin en azından bu olguları gördüğünü ve böylece "samimi bir çözümlemeye doğru bir adım attığını" ama bir "yarı-tanıma" durumunun ötesine geçmediğini yazmıştır. Öte yandan Say, Sismondi'yle tartışması sırasında, nafile biçimde siyasal iktisadın otoritesini korumaya uğraşmıştır. Fourier'nin iktisatçılar hakkında söylediği iğneleyici bir not da şudur: "Başta iktisatçılar olmak üzere safsatacılar arasında, bayrağını taşıdıkları asalaklara boş laflarla saldıran kaç asalak vardır acaba?"[259]

Emek, emeğin örgütlenmesi ve üretkenliği; son tahlilde toplumun yapısını ve refahını belirleyen budur. Bunu kavrayan Fourier, kapitalizmde emeğin karşılığının verilmemesinin ve köleleştirilmesinin çarpıcı bir resmini çizmiştir. "Uygarlık düzeni" çalışmayı, insanın olağan bir faaliyetinden, bir neşe kaynağından çıkarıp bir belaya, felakete çe-

[259] Charles Fourier, *Œuvres choisies* (Seçme Eserler), Paris, 1890, s. 64-65

virmektedir. Bu toplumda, yapabilen herkes ne yapıp edip çalışmaktan kaçmaktadır. Küçük mülk sahipleri –köylü, zanaatkar, hatta girişimci- rakipleriyle sürekli bir mücadele, güvensizlik ve bağımlılık içindedir. Ancak ücretli işçinin, angaryaya dayanan, ürün ve tatmin vermeyen emeği karşılaştırılamayacak ölçüde daha zor durumdadır. Üretimin artması, yoğunlaşması ve büyük sermayeye bağımlı hale gelmesiyle, bu tür emek de giderek egemen hale gelmektedir.

İlk eserlerinin birçoğunda Marx, yabancılaşma kavramını kullanmıştır. Bu, kapitalist toplumda insanın emeğinin ürünlerine ve toplumun kaderine yabancılaşması, kurban bekleyen sanayi tanrısının[260] sefil bir eklentisine dönüşmesidir. Burada hiç kuşkusuz Fourier'nin izleri vardır. Marx bir yerde de yabancılaşma sorununu doğrudan Fourier'nin adıyla bağlantılandırmıştır.[261]

Fourier kapitalizmin kesinlikle yalnızca ekonomik kusurlarıyla uğraşmamış siyasal, ahlaki, kültürel, eğitim sistemi yönlerini de eleştirmiştir. Özellikle kapitalizmin cinsiyetler arası doğal insani ilişkileri çürütmesini, kadınları aşağı görülen, ezilen bir konuma yerleştirmesini çok kereler ve sert bir dille ele almıştır.

Şimdi Fourier'nin toplumsal gelişmenin dönemlerini gösterdiği tabloya dönelim. Uygarlık ve uyumculuk (harmonizm) arasına, *garantizm* ve *sosyantizm* adını verdiği iki geçiş dönemi yerleştirir. Birçok kez, amacının uygarlık düzenine birkaç kısmi reform getirmek değil, bu düzeni yıkmak ve temelden farklı bir toplum kurmak olduğunu dile getirmiştir. Devrimci geçişi dışladığı ve bunun büyük zorluklarının farkında olduğu için, "uygarlık halkının" uyumculuğun yaratılmasına giden az çok uzun bir döneme ihtiyaç duyduğu noktasında uzlaşmak ve bunu teslim etmek eğilimindeydi.

---

[260] Yazar burada "sanayinin Molok'u" ifadesini kullanmaktadır. Molok (Moloch, Molech, Molekh, Molek) Fenikeliler, İbraniler gibi antik halklarda, çocukların kurban edildiği bir tanrıdır. (ç.n.)

[261] Karl Marx ve Friedrich Engels, *Collected Works (Toplu Eserler)*, c.III, s. 293-294.

Birinci geçiş döneminin (garantizm) temel özellikleri şöyle özetlenebilir: Özel mülkiyet özü itibariyle değişmeyecek, ama kolektif çıkarlara ve denetime tabi hale gelecekti. Ortaklaşa (komünal) çalışma çerçevesinde, aile grupları ayrı birlikler haline getirilecek, bunlar beraber yiyecek, boş zamanlarını birlikte geçireceklerdi. Bu birliklerde emek, kapitalist ücretli emek özelliklerini adım adım yitirecekti. Ekonomik eşitlik sürecekti. Rekabet toplum tarafından kontrol altına alınıyor, adil ve basit hale getiriliyordu. Özellikle yoksul mahalleleri ortadan kaldırmak gibi büyük projelere girişiliyor, kentler yeniden planlanıyordu. Fourier'nin bütün ütopyaları gibi garantizm de siyasal yapıda yaygın değişikliklere ihtiyaç duymuyordu. Garantizm bir mutlak veya meşruti monarşi, cumhuriyet veya başka bir düzen altında da başlayabilirdi.

Fourier, uygarlığın mevcut düzeninde, garantizmin bazı öngereklerinin zaten gelişmekte olduğuna, "uygarlık düzeninin aklının" bu yönde hareket ettiğine inanıyordu. Ama insanların yanılgıları ve burjuva sosyal bilimlerin etkisi, garantizme geçişi önledi. Öte yandan, garantizm bir kez kurulduğunda, kısa sürede insanlığı yeni toplumsal sistemin avantajlarına kanaedecek ve tam bir birliğe (association) hazır hale getirecekti.

Ancak Fourier'nin garantizmi başka bir biçimde, kapitalizmi yıkmaya değil iyileştirmeye, daha "hoşgörülebilir" hale getirmeye dönük bir reformlar sistemi olarak da görülebilir. Bu durumda Fourier'nin doktrini sıradan bir reformizme dönüşecek ve burjuva "refah devleti"nin çağdaş anlayış ve uygulamalarını doğuran fikirlerle yer değiştirecektir. Böyle de olmuştur. Fourier'nin kendisi, görüşlerinin bu yönde yorumlanmasına karşı çıkmıştır. Ancak taraftarlarının birçoğunun yaptığı tam da budur.

1830'larda ve bir ölçüde 1840'larda Fouriercilik Fransa'da ana sosyalist akım haline geldi. Saint-Simonculuğun dinsel, mezhepçi karakterinden arınmış olduğu ve falanksiar biçiminde üretici-tüketici kooperatifleri kurmak gibi acil ve gerçekçi idealler ortaya attığı için, Fouriercilik Saint-Simonculuktan daha canlıydı. Fourier'nin doktrini

Fransız işçi sınıfından fazla destek görmedi, ama özellikle genç aydınlar arasında yaygınlık kazandı.

1848 devrimi Fourier'cileri siyasal eylem alanına çekti. Küçük burjuva demokrasisine yakın bir tutum aldılar. Haziran halk ayaklanmasını desteklemediler, bir yıl sonra Louis Bonaparte hükümetine meydan okumayı denediler; ama kolayca bastırıldılar. Fransa'da kalan az sayıda Fourierci de sonradan kooperatif faaliyetine girdi. Fourierciliğin tarihsel rolü tükenmişti. Fourier, bilinçsiz de olsa esasen işçi sınıfının çıkarlarını ifade ederken, izleyicileri küçük ve orta burjuvazinin bakış açısını benimsemişlerdir.

Bilimsel komünizmin tarih sahnesine çıkışını, yeni bir devrimci dünya görüşü ve proletarya partisini ilan eden *Komünist Parti Manifestosu*, eş zamanlı olarak ütopik sosyalizmin, özellikle de Fourierciliğin ölüm çanlarını duyurmuş oldu. Marx ve Engels şöyle diyorlar: "Eleştirel-ütopyacı sosyalizm ve komünizmle tarihsel gelişim arasında ters bir ilişki vardır. Modern sınıf mücadelenin gelişmesi ve kesin biçimini kazanmasıyla birlikte, söz konusu yarış karşısında bu fantastik ayrı duruş, bu mücadeleye yöneltilen fantastik saldırılar bütün pratik değerlerini ve teorik gerekçelerini yitirmiştir. Dolayısıyla bu sistemlerin kurucuları, birçok açıdan devrimci nitelik taşısalar da, onların izinden gidenler her örnekte gerici mezhepler oluşturmuşlardır. Proletaryanın ilerici tarihsel gelişmesine karşı çıkarak, ustalarının başlangıçtaki görüşlerine sarılmışlardır. Sonuç olarak, ısrarla sınıf mücadelesini söndürmeye, sınıf karşıtlıklarını uzlaştırmaya çabalarlar. Hâlâ toplumsal ütopyalarının gerçekleşmesini, yalıtılmış 'falansterler'[262] kurmayı hayal etmekte ve bu şatoları havada tasarladıkları için burjuvaların duygu ve paralarına başvurmak zorunda kalmaktadırlar."[263]

Geleceğe dair

Saint-Simon, gerisinde gelecekteki toplumsal düzenin parlak bir genel

[262] İçinde falankslann (falanjlann) uyum içinde yaşamaları için tasarlanan bina (ç.n.)

[263] Karl Marx ve Friedrich Engels, *Selected Works (Seçme Yapıtlar)*, üç cilt, c. I, s. 135-136.

özetini bıraktı. Fourier büyük bir yetenek sergileyerek bunun ayrıntıları üstüne çalıştı. İki ütopya birçok açıdan birbirinden ayrı düşmektedir; ama ortak bir önemli özellikleri vardır: Her ikisi de sosyalist toplumu, özel mülkiyetin ve hak edilmemiş gelirin varlığını henüz koruduğu bir toplum olarak anlatır. Ancak her iki sistemde de özel mülkiyet köklü biçimde karakter değiştirecek, kolektifin çıkarlarına tabi hale gelecek ve hak edilmemiş gelir tedricen hak edilmiş gelir özelliklerini kazanacaktı.

Bugün Saint-Simon ve Fourier'nin ütopyalarının her ikisi de kendince değerlidir. Saint-Simon ve izleyicilerindeki merkezi olarak planlanmış ulusal ekonomi ve kolektif ilkeler üstüne kurulu yönetim sistemi özellikle ilgi çekicidir. Fourier'de ise, çalışma ve yaşamın örgütlenmesinin, sosyalist toplumun ayrı hücrelerinde analizi söz konusudur.

Fourier'nin ütopyasının iktisadi boyutuna göz atalım. Fourier'nin falanksı, komün özellikleri ile sıradan bir anonim şirketin özelliklerini birleştiren bir üretici-tüketici birliğidir. Fourier, farklı işler yapan falanks üye sayısının, çocuklarla birlikte toplam 1500-2000 arası olmasını öngörüyordu. Halkın eğilimlerine göre optimal bir işbölümüne gidilmesi ve yararlı sonuçlar elde edilmesi için bir insan karakteri çeşitliliğine gerek vardı. Bu sayıda bir kolektifin bu çeşitliliğe sahip olacağına inanıyordu. Falanksta tarım ve sanayi üretimi, ikincinin önceliği altında bir arada bulunacaktı. Fourier, sanayii, görece küçük ama üretkenliği yüksek atölyeler grubu olarak resmediyordu. Uygarlık düzeninin ürünü saydığı fabrika sistemini kesin biçimde reddediyordu.

Falanks başlangıçta üretim araçlarını hissedarların katkılarıyla edinecekti. Dolayısıyla içinde kapitalistlerin bulunması gerekiyordu. Yoksullar da falanksa üye olabilirdi ve katkılarını emek biçiminde yapacakları durumda, başta hissedar olmaları gerekmezdi. Hisse sahipliği özel olacaktı. Falanks içinde mülkiyet eşitsizliği söz konusuydu. Ancak bir kapitalist falanksa üye olduğunda, eski anlamda kapitalist olmaktan da çıkıyordu. Yaratıcı çalışmanın genel ortamı, bu kişiyi, doğrudan üretim süreci içine çekecekti. Yönetici, mühendis veya bilim

adamı yeteneklerine sahipse, toplum onun emeğini, yeteneğine göre kullanacaktı. Eğer böyle bir yeteneği bulunmuyorsa, tercihine göre bir "dizi" (tugay) içinde çalışacaktı. Ama zengin ve yoksulun çocukları aynı sağlıklı ortamda yetişeceklerinden, bu farklılıklar sonraki kuşaklarda silinecekti. Büyük hisse sahipleri falanks yönetiminde bazı ayrıcalıklara da sahip olacaklardı. Ama yönetici organda çoğunluğa sahip olamayacaklardı ve her durumda bu organın da rolü son derece sınırlı tutulacaktı.

Fourier toplumsal emeğin örgütlenmesine özel bir önem vermiştir. İşin kapitalist dağıtımının olumsuz yönlerini, insanların sık sık bir alandan bir diğerine geçmeleri yoluyla ortadan kaldırmayı umuyordu. Herkese, belli bir asgari geçim aracı garanti edilecekti ve bunun sayesinde emek zorunlu olmaktan çıkarak, özgür bir etkinlik halini alacaktı. Çalışma için, öykünme, toplumsal hizmet, yaratmanın zevki gibi bütünüyle yeni güdüler ortaya çıkacaktı.

Toplumun zenginlik ve geliri emek üretkenliğindeki artışa bağlı olarak hızla büyüyecekti. Üstelik asalaklık ortadan yok olacak, herkes çalışacaktı. Son olarak falanks, eski sistemde kaçınılmaz olan birçok zararı ve verimsiz harcamayı yok edecekti. Fourier'ye göre geleceğin toplumu gerçek bir bolluk toplumu olmanın yanı sıra, sağlıklı, doğal ve mutlu bir toplum olacaktı. Geleceğin ideal toplumlarına ilişkin fikirlere çok sık eşlik eden dünya nimetlerinden elini eteğini çekme tutumu Fourier'ye tamamen yabancıydı.

Falanksta ücretli emek ve ücret söz konusu olmayacaktı. Emek ürünü (para biçiminde), falanks üyelerine emek, sermaye ve becerileri oranında özel tür bir kâr payı verilerek bölüştürülecekti. Net gelirin tamamı üç parçaya ayrılacak, 5/12'si "çalışmaya aktif katılım sağlayanlara", 4/12'si hisse sahiplerine, 3/12'si ise "teorik ve pratik bilgi" sahibi insanlara verilecekti. Genellikle falanksın her bir üyesi bu kategorilerden ikisine, bazen hepsine birden dahil olacağı için, gelir de değişik biçimlerde oluşacaktı. Üyelere emekleri için yapılan ödeme, emeğinin toplumsal değerine, zevkli veya zevksiz bir iş olmasına göre değişe-

cekti. Ancak olağan (esasen fiziki) çalışına için yapılan ödeme, üyelerin çeşitli "çalışma dizileri"ne katılımlarına göre, aşağı yukarı eşit olacaktı. Örneğin bir kişi bahçıvan olarak ortalamadan biraz az ücret almışsa, tımarcı veya domuz bakıcısı olarak ortalamadan fazla alacaktı.

Fourier emeğin bölüşümdeki payını sermayenin aleyhine artırmayı hedefliyor, özellikle çeşitli türde hisseler için farklılaştırılmış kâr payı uygulaması yoluyla böyle bir eğilim yaratmayı umuyordu. Küçük tasarruflarla sınırlı miktarda alınabilen "işçi hisseleri" için yüksek kâr payı, kapitalistlerin olağan hisseleri için çok daha düşük bir kâr payı ödemeyi öneriyordu. Bu tür yöntemlerle, toplumun hızlı gelişip serpilmesini teşvik edeceğini düşündüğü eşitsizlik ilkesi ile kalbinde yatan evrensel refah ve hak edilmiş gelirin öncelik sahibi olması ideallerini uzlaştırmaya çalışıyordu. İstediği, özel mülkiyetin ilgası değil, toplumun bütün üyelerini mülk sahibi haline getirmek ve böylece özel mülkiyeti sömürücü karakterinden ve olumsuz toplumsal sonuçlarından arındırmaktı. Bu yolla sınıf karşıtlıklarının kısa süre içinde kaybolacağını ve sınıfların hep birlikte geri çekilip, karışıp kaybolacaklarını ümit ediyordu.

Falanks üyelerinin parasal gelirleri ticaret yoluyla mal ve hizmetlere dönüşecek, ancak tamamen birliklerin ellerinde kalacaktı. Falanks adına hareket eden organizasyon diğer falankslarla da ticaret yapacaktı. Sosyal hakemler her metanın perakende satış fiyatını belirleyecekti.

Fourier, tüketimin akılcı organizasyonunu geleceğin toplumunun en önemli görevlerinden biri olarak görüyordu. Burada da, eşitsizlik ile kolektivizmi birleştirmek gibi zorlu bir görevle karşı karşıyaydı. Bunu, özel ev idaresinin kaldırılması önerisiyle çözmeye çalıştı. Özel ev idaresinin yerini, kişinin sahip olduğu varlığa bağlı olarak yemeklerin ve çeşitli kategorilerde organize edilecek hizmetlerin kamusal olarak yapılması alacaktı. Kişisel lüks anlamsız ve gülünç hale gelecek, onun yerine kamu binaları, sosyal eğlence ve bayramlar lüksleşecekti. Tüm bunlar kişisel tüketimde eşitsizliği büyük ölçüde geriletecekti. Yeri gelmişken ekleyelim; kişisel tüketim daha sağlıklı, mantıklı, ekonomik ve

aynı zamanda daha eşitlikçi hale gelecekti. Örneğin en zengin üyeler bile üçten fazla odaya sahip olamayacaktı. Fourier'nin ütopyasında, geleceğin toplumunda insanın psikolojisi, davranışları ve ahlakıyla gelişimine çok önem veriliyordu. Büyük ütopyacı yüzlerce sayfayı cinsiyetler arası ilişkilere, çocukların yetiştirilmesine, boş zamanların organizasyonuna ve bilim ve sanatın rolüne ayırmıştı.

Fourier, belli sayıda falanksın birliği olarak toplumu çok daha az ayrıntıyla ele almıştır. Devleti neredeyse bütünüyle ihmal etmesi, sonradan anarşistlerin Fourier'nin bazı fikirlerini sahiplenmelerine yol açmıştır. Fourier'nin falanksları arasında en azından yoğun bir ekonomik ilişki ve değiş tokuş vardı, yaygın bir işbölümü söz konusuydu.

Fourier'nin sistemi çelişkiler ve açık boşluklarla doludur. Saf iktisadi bakış açısından bakıldığında, bütün öngörü ve her şeyi düzenleme girişimlerine karşın, bir falanksta karanlık ve kuşkulu çok şey olduğu görülür. Falanks içinde meta-para ilişkilerinin niteliği ve ölçeği neydi? Falanksın altbölümleri emeklerinin ürünlerini nasıl değiş tokuş edeceklerdi? Özellikle hammadde ve yarı mamul ürünler sonraki üretim aşamalarına nasıl transfer edilecekti? Alım satım yoksa ve (Fourier'nin inanmamızı istediği gibi) yalnızca merkezileştirilmiş bir muhasebe varsa, falanksın neden bu kadar ayrıntılı meta değişimi tarifelerine ihtiyacı oluyordu?

Falanksta büyük yer tutan (okul, tiyatro, kütüphane, kamusal eğlentilere yapılan harcamalar vb.) kamusal tüketim fonlarının nasıl oluştuğu belirsizdir. Toplam gelirden bu alanlara herhangi bir tahsisat görülmüyor, özel gelirler vergilendirilmiyordu. Tek ipucu, zenginlerin kamusal projeler için cömertçe bağışta bulunmasıdır.

Daha önemlisi de birikim sorunu ve bunun toplumsal yönleridir. Toplam gelirden sermaye yatırımı için tahsisat yapılmadığından, birikim fonu yalnızca falanks üyelerinin bireysel tasarruflarından elde edilebilirdi. Bu tasarrufların bir biçimi hisse alınması olabilirdi. Ama kapitalistler, diğer falanks üyelerinden daha yüksek gelire (ve aynı tüketim düzeyine) sahip olduklarından daha çok tasarrufta bulunabile-

ceklerdi.

Sonuç olarak sermaye ve gelirin merkezileşmesi eğilimi iş başındadır. Fourier'nin, bundan korktuğu için, yukarıdaki hisse farklılaştırmasını önermiş olması mümkündür. Ama aynı zamanda, falanksın kapitalistler için cazip olması açısından, kapitalistlerin "diğer" falanksların hisselerine sahip olma olasılığını gözetiyordu. Büyük olasılıkla bu sistem kapitalizmi ve gerçek kapitalistleri yaratacaktı.

Fourier'nin sisteminin bu ve başka birçok kusuru, bizi iki temel sonuca götürür.

Birincisi, içinden çıktığı tarihsel koşullar nedeniyle ütopik sosyalizm, küçük burjuva yanılsamalardan kendini kurtaramamıştı ve toplumun sosyalist dönüşümüne yönelik planları tutarlı olamıyordu.

İkincisi, geleceğin insanlarının davranış ve eylemlerini öngörme ve yaşamlarını ayrıntılı olarak düzenleme çabaları, başarısızlığa mahkumdur.

Fourier'nin eserlerinde öncelikle gördüğümüz, yanılsama ve gaflar değildir. Fourier'nin dehası, tezini kapitalizm analizinde temellendirerek, sosyalist toplumun birçok gerçek yasasını göstermekten ibarettir. Emeğin örgütlenmesi, çalışmanın insanın doğal gereksinimine dönüşmesi ve öykünme üstüne görüşleri özellikle dikkat çekicidir. Fourier, fiziksel ve zihinsel emek ayrımını yok etme sorununu da ortaya atmıştır. Tüketimin akılcılaştırılması, kamu hizmetleri alanının genişletilmesi, kadınların ev işi angaryasından kurtarılması, sosyalist çağda aşkın özgürlüğü ve güzelliği, genç kuşaklara çalışmakla ilgili özel bir tutumun telkin edilmesi bugün önemlerini korumaya devam etmektedirler.

IXX
Robert Owen ve Erken Dönem İngiliz Sosyalizmi

"Oturma odasında ufak tefek, çelimsiz, yaşlı bir adam vardı. Saçları kar gibi beyazdı. Dikkat çekici düzeyde şefkatli bir yüzü, aydınlık, parlak, yumuşak bakışları, yaşlılarda nezaketin yansısı olarak kalan mavi, çocuksu gözleri vardı.

"Evin kızları ak saçlı ihtiyara koşturdular. Kuşkusuz haberleri vardı.

"Bahçede kapının önünde durdum.

"Anne, 'Daha iyi bir zamanda gelemezdiniz' dedi. Elini yaşlı adama uzatarak devam etti: 'Bugün sizi eğlendirecek bir şey var. Size Rus dostumuzu tanıtayım.' Bana dönerek '*sizin babalarınız*dan birini tanımaktan memnun olacaksınız' diye ekledi.

"İhtiyar neşeyle gülümseyerek, 'Robert Owen, dedi, sizinle tanışmaktan çok memnunum.'

"Bir oğlun babasına göstereceği saygıyla elini tuttum; daha genç olsaydım, dizlerimin üstüne çökebilir ve ellerini başıma koymasını isterdim...

"Owen bana, 'Ülkenizden çok umutluyum' dedi, 'orda yol açık, papazlarınız o kadar güçlü değil, önyargılar o kadar güçlü değil... ve orda kuvvet var, kuvvet!'"[261]

---

[261] A. I. Herzen, *Collected Works (Bütün Eserleri)*, c. XI, Moskova, 1957, s. 206-207 (Rusça)

Herzen, Owen'la 1852'de karşılaşmasını böyle anlatır. Owen seksen yaşının üstündedir. Herzen'de gördüğümüz gibi, Saint-Simon, Fourier ve Owen'dan söz ederken, Marx da "babalar" diye söz ederdi.

Doğal olarak, ütopik köylü sosyalizmine inanan Herzen'in görüşleri kökten farklıydı. Ama Marx için de Herzen için de, Owen sosyalizmin babalarından biriydi.

Koca yürekli adam

Robert Owen 1711'de, sonradan postane müdürlüğü de yapan bir dükkan sahibinin oğlu olarak Galler'in Newtown isimli küçük bir kentinde doğdu. Daha yedi yaşındayken öğretmeni Robert'ı asistanı yapmıştı, ama iki yıl sonra çocuğun okul yaşamı kesildi. Cebinde kırk şilinle büyük şehirlere para kazanmaya gitmek zorundaydı. Stamford, Londra ve Manchester'da tekstil mağazalarında çırak ve kalfa olarak çalıştı. Yalnızca boş zamanlarında okuyabiliyordu. Fourier gibi Owen da sistematik bir eğitim almadı, ama ortodoks öğretimin önyargı ve dogmalarından da uzak kalmış oldu.

O sıralar Manchester sanayi devriminin merkeziydi. Burada özellikle pamuk sanayi yoğun biçimde gelişmişti. Owen gibi enerjik ve ciddi bir gencin bu dünyada kendi yolunu açma şansı vardı. Başlangıçta kardeşinden ve bir ortağından borç alarak, o dönem hızla sanayiye girmekte olan iplik eğirme makineleri yapacak küçük bir atölye açtı. Sonra iki-üç kişiyle birlikte çalıştığı kendi küçük eğirme imalathanesini açtı. Yirmi yaşında büyük bir tekstil fabrikasının önce müdürü, sonra ortağı olmuştu.

İskoçya'da iş için bulunduğu sırada, Glasgow yakınlarındaki New Lanark'ta büyük bir tekstil fabrikasının sahibi olan David Dale'in kızıyla tanıştı. Bayan Dale ile evliliği sonucunda 1799'da New Lanark'a taşındı. Burada kayınpederinin eski fabrikasının (Manchesterli çok sayıda kapitalistle birlikte) ortağı ve müdürü oldu. Otobiyografisinde yazdığına göre, sınai ve toplumsal deneyi hakkında planlar yapmaya başlamıştı; New Lanark'a geldiğinde kesin bir planı vardı. Engels şöyle

yazar: "Burada, bir reformcu, bir imalatçı, 29 yaşında şaşırtıcı derecede çocuksu sadelikte bir karakter sahibi ve doğuştan lider niteliklerin haiz biri olarak öne çıktı."[265]

Owen bu dönem özel mülkiyete veya kapitalist fabrika sistemine karşı gelmiyordu. Kendine biçtiği ve gerçekten de yerine getirdiği misyon, canavarca ücretli köleliğin ve işçilerin ezilmesinin hiçbir biçimde etkin üretim ve yüksek kârın zorunlu koşulu olmadığını göstermekti. Sadece, işçiler için makul yaşama ve çalışma koşulları oluşturdu; sonuç gerek emek üretkenliğinin artması gerekse toplumsal sağlık açısından heyecan verici oldu.

Sadece! Ama bunun Owen ve birkaç yardımcısının ne denli çok çalışmalarına, nasıl bir inat, inanç ve cesaret sergilemelerine bağlı olduğunu düşünebilirsiniz. New Lanark'ta işgünü (başka fabrikalardaki 13-14 saate karşılık) on buçuk saate indirildi; ücretler, kriz yüzünden fabrika kapansa bile ödeniyordu. Yaşlılar için emekli maaşı sistemi başlatıldı, dayanışma dernekleri kuruldu. Owen işçiler için kirası düşük makul evler yaptırdı. İşçiler düşük ama kârlı fiyatlardan perakende mal satın alabiliyorlardı.

Özellikle Owen çocukları çok önemsiyor, fabrikada küçük yaştakilere daha hafif işler veriyordu; iki yaşındaki çocuklar için bir okul açtı. Bu okul daha sonraki anaokullarına model olmuştur. Çocuklara yönelik bu ilgi, Owen'ın 18. yüzyıl felsefecilerinden ödünç aldığı bir temel ilkeye denk düşüyordu: Bu ilke, insanı yapanın çevresi olduğunu, kişiyi iyiye doğru değiştirmek için, içinde büyüdüğü çevreyi değiştirmek gerektiğini söylüyordu.

Owen, bütün kârın hisse sahiplerine gitmesi gerektiğini savunan ve bu görüşleri ve harcamaları saçma bulan ortaklarıyla sürekli mücadele içindeydi. 1813'te sermayenin yüzde beşi oranında sabit bir gelir almayı kabul eden ve Owen'a diğer konularda hareket özgürlüğü tanıyan yeni ortaklar bulmayı başardı. Bundan sonra Owen'ın adı New Lanark'ta çok tanındı ve ziyaretçilerin ilgisini çekmeye başladı. Owen

[265] Karl Marx ve Friedrich Engels, Selected *Works (Seçme Eserler)*, üç cilt, c. 3, s. 123.

Londra'nın yüksek çevrelerinde hamiler buldu. Barışçıl hayırseverce faaliyeti artık telaş yaratmıyordu; hatta vahim toplumsal sorunların çözümü için iyi bir yol gibi görünmeye başlamıştı. Owen'ın ilk kitabı *A New View of Society, or Essay on the Principles of the Formation of the Human Character*'in (Yeni Bir Toplum Görüşü, veya İnsan Karakterinin Oluşumunun İlkeleri Üstüne Bir Deneme – 1813), özellikle eğitim alanında içerdiği fikirler, temkinli bir reformizmin ötesine gitmediği için samimi bir kabul gördü.

Ancak Owen hayırseverlikten giderek daha az tatmin duyuyordu. Bir şeyleri başarmış olmakla birlikte, kapitalist fabrika sisteminin temel iktisadi ve toplumsal sorunlarını çözmenin imkansız olduğunu kavrıyordu. Sonradan şöyle değerlendirecekti: "Birkaç yıl içinde, bir imalat sisteminde kabul edilebilecek ölçüler içinde, bu topluluk için yapacaklarım tamamlandı. Yoksul emekçiler durumdan memnundu. Diğer imalathanelerde ve eski sistem içinde çalışan herkese oranla kendilerine çok daha iyi muamele edildiğini, özen gösterildiğini hissediyorlar ve hayli tatmin duyuyorlardı. Ama ben, hükümetlerin elindeki muazzam araçlarla dünya üzerindeki bütün halklar için gerçekleştirilebilecek olanları düşündüğümde, bu durumun hâlâ sefil bir varoluştan ibaret olduğunu biliyordum."[266]

Owen'ı hayırsever bir kapitalistten bir komünizm sözcüsüne çeviren dolaysız itki, İngiltere'nin iktisadi durumundaki kötüleşme ve işsizlikle yoksulluğun artmasıyla bağlantılı olarak yaşanan 1815-1817 tartışmalarıdır. Owen bir hükümet heyetine, yoksulların kapitalist girişimler olmaksızın ortaklaşa çalışacakları kooperatif tesisler kurarak söz konusu zorlukların hafifletilebileceğini öngören bir plan sundu. Görüşleri yanlış anlama ve öfkeyle karşılandı. Owen da kamuoyuna yöneldi. Ağustos 1817'de Londra'da yaptığı birçok konuşmayla ilk kez ciddi kalabalıklara planını açıkladı. Planını geliştirmeye ve yaymaya devam etti. Somut bir sorunla ilgili mütevazı bir proje, giderek, top-

[266] R. Owen, *The Revolution in the Mind and Practice of the Human Race* (İnsan Irkının Akl*inda ve Pratiğinde Devrim*), Londra, 1850, s. 16-17.

lumun komünist ilkeler üzerinde yeniden örgütlenmesine dönük kapsamlı bir sisteme dönüştü. Owen bu reorganizasyonun, Fourier'nin falanks'larını anımsatan, ama ısrarla komünist ilkeleri temel alan kooperatif çalışma topluluklarıyla gerçekleştirmeyi planlıyordu. Bu barışçıl devrim için eski toplumun üç direğine şiddetle saldırıyordu: Özel mülkiyete, dine ve ailenin varolan biçimine. Owen görüşlerini en geniş haliyle 1821'de yayınlanan *Report to the County of Lanark* (Lanark Kontluğu'na Rapor) adlı eserinde ortaya koydu.

Burjuva toplumun temellerine yönelik saldırı, Owen'dan büyük medeni cesaret talep ediyordu. Büyük güçlerin ve çıkarlarının öfkesini uyandıracağını biliyordu, ama bu onu durdurmadı. Yaşamının sonuna kadar izinde yürüyeceği davaya bütün içtenliğiyle bağlanmıştı. 1817'den 1824'e kadar bütün Büyük Britanya'yı dolaştı, yurtdışına gitti, birçok konuşma yaptı, sayısız makale ve broşür yazdı ve davasını anlattı. İktidardaki güçlerin ve zenginlerin planının toplumun iyiliği için olduğunu kısa zamanda anlayacaklarına inanıyordu. Bu yıllar boyunca ve sonrasında, sürekli olarak İngiliz hükümetine ve Amerikan başkanlarına, Paris bankerlerine ve Rus çarı I. Aleksandır'a planını sundu. Bütün çabaları boşa gitse de, planına çeşitli düzeylerde destek veren etkili insanlar da oldu.

O yılların işçi sınıfı hareketiyle herhangi bir bağı bulunmayan İngiliz "eğitimli kesim"inden hayal kırıklığına uğradı. New Lanark'ta bile etkisini yitiren Owen, oğullarıyla birlikte Amerika'ya gitti. Burada arazi satın aldı ve 1825'te Yeni Uyum (New Harmony) topluluğunu kurdu. Burada temel kurallar eşitlikçi komünizmin ilkeleri üstüne kurulmuştu. Pratik zekası ve deneyimi sayesinde, kendinden önce benzer toplulukları organize edenlerin düştüğü hataların çoğunu bertaraf etmeyi başardı. Yine de, neredeyse tüm servetini yutan bu işletme iflasla sonuçlandı. 1829'da Britanya'ya geri döndü. Çocukları için (toplam yedi çocuğu vardı) bir kenara para ayırdıktan sonra son derece tutumlu bir yaşam sürmeye yöneldi.

Artık yaklaşık 60 yaşındaydı. Birçok kişi için bu aktif yaşamın sonu

ve huzurlu bir emeklilik anlamına gelebilirdi. Oysa Owen 1830'larda öteki ütopyacı sosyalistlerin hiç yapamadıkları bir şeyi başararak, işçi sınıfı hareketi içinde kendine yer buldu.

Bu yıllarda usta zanaatkarların ve bir ölçüde de fabrika işçilerinin örgütlendiği üretici ve tüketici kooperatifleri hızla gelişiyordu. Owen kısa süre içinde kendini İngiltere'de kooperatif hareketinin tepesinde buldu. 1832'de "Equitable Labour Exchange" (Adil Emek Borsası) denen bir kurum organize etti. Bu borsa, harcanan emek bazında yapılan bir tahmine göre (kooperatiflerden ve diğer satıcılardan) mal alıyor, diğer malları da "emek para" üzerinden satıyordu. Sonuç olarak borsa battı ve Owen kendi cebinden borçları ödemek zorunda kaldı. Owen, tarihte büyük rol oynayacak bir diğer işçi sınıfı hareketinin, sendikal hareketin de öncülerinden biriydi. 1833-1834 yıllarında yarım milyon üyeli ulusal düzeyde ilk sendika girişimi örgütledi. Örgütlenmenin zayıflığı, mali eksiklik ve hükümetin desteğini alan fabrika sahiplerinin muhalefeti, sendikanın çökmesine neden oldu. Owen'ın parlak planları iflasa mahkumdu; ama hiçbiri boşa gitmedi.

Owen geçinmesi kolay bir insan değildi. Haklı olduğuna beslediği mutlak inanç nedeniyle çoğunlukla inatçı ve tahammülsüz oluyordu. New Lanark ve New Harmony'de geçirdiği otuz yılda ortak çalışmaya değil yönetmeye alışmıştı. Yeni fikirlere kayıtsızdı. Gençliğinde ve orta yaşlarında onu farklı kılan ve insanları yakınlaştıran o ateşli hümanizmi ve üretkenliği, yerini rahatsız edici bir konuşma ve düşünce monotonluğuna bıraktı. Son anına kadar zihin açıklığını korumakla birlikte, yaşın getirdiği kimi tuhaflıkları vardı. Yaşamının son yıllarında metafizik düşüncelere yöneldi, mistisizme ilgi göstermeye başladı. Ancak, Herzen'in belirttiği gibi nazik çekiciliğini hep korudu.

1834'ten sonra, yazılarına devam etmesine, dergiler yayınlamasına, bir diğer topluluğun örgütlenmesine katılmasına ve yorulmak bilmeden görüşlerini yaymaya çalışmasına karşın, toplumda önemli bir rol oynamadı. Küçük bir grup oluşturan izleyicileri, benimsediği hayli devrimci tutumları çoğu zaman desteklediler.

1858 sonbaharında artık 87 yaşındaki Owen, Liverpool'a bir yolcu-

lık yaptı; burada katıldığı bir toplantıda kürsüde fenalaştı. Günlerce yataktan kalkamadı ve aniden çocukluğundan beri dönmediği doğum yeri Newtown'a gitmeye karar verdi. Kasım 1858'de burada hayata veda etti.

Owen ve siyasal iktisat

Owen'ın siyasal iktisada ilişkin tutumu, Saint-Simon ve özellikle Fourier'den farklıydı. Bilimi reddetmiyor; tersine planını, Smith ve Ricardo'nun eserlerini aklında tutarak bilimin ilkeleri üzerine temellendirdiğini öne sürüyordu. Engels, "Owen'ın komünizminin bütünü, iktisadi sorunlar üstünde polemiğe girecek ölçüde, Ricardo'yu temel almıştır"[267] diye yazar. Owen klasik okulun ilkelerinden anti-kapitalist sonuçlar çıkartan ilk kişidir.

Yeri gelmişken, Owen'ın burjuva siyasal iktisadına yalnızca kendi sistemi için ihtiyaç duyduğu ölçüde başvurduğunu, daha büyük ölçüde ise görmezden geldiğini, hatta açıkça reddettiğini not edelim. Temel iktisadi görüşleri *The Report to the County of Lanark* adlı eserinde bulunmaktadır. Owen pratik bir insandı ve ekonomik fikirlerini de, önce New Lanark'ta, ardından Amerika'da ve en sonunda da kooperatif hareketi ve Equitable Labour Exchange'de (Adil Emek Borsası) pratiğe dökmeyi denemiştir.

Görüşlerinin temelinde Ricardo'nun emek değer teorisi yatar: Emek, değerin yaratıcısı ve ölçüsüdür; metaların değişimi emeğe göre yapılmalıdır. Ancak Ricardo'dan farklı olarak Owen, kapitalizm altında değişimin emeğe göre gerçekleşmeyeceğine inanır. Onun görüşüne göre, emeğe göre değişim, işçinin, kendi ürettiği metanın tam değerini almasını varsayar. Gerçekte ise böyle bir şey olmaz.

Owen, "adil" emek yasasının ihlalini açıklamak için, bir ölçüde Boisguillebert'i anımsatan fikirlere döner: Bütün suç paranındır, bu yapay ölçü doğal ölçüyü, emeği yerinden etmiştir.

Owen'ın siyasal iktisadı son derece normatif nitelik taşır: Bütün bu

[267] Karl Marx, *Kapital*, c.II, s.13-14 (İngilizce baskı)

görüşleri, önerdiği ölçüyü savunmak için, emek birimini değerin ölçüsü olarak sunmak, metaların bu ölçü temelinde değiş tokuş edilmesi ve para kullanımının ilgası için kullanmaktadır. Ona göre, toplumun en zor sorunları böyle çözülecektir. İşçi, emeğinin adil ödülünü alabilecektir. İşçilerin ödülü metaların gerçek değerine denk düşeceğinden, aşırı üretim ve krizler olanaksız hale gelecektir. Böylesi bir reform yalnızca işçilerin değil, toprak sahipleri ve kapitalistlerin de yararınadır: "Yalnızca emeğin karşılığı özgür biçimde verildiğinde, tarımsal ve mamul ürünler için de yüksek kârlar ödenebilir."[268]

Peki para, "adil" değişimi nasıl tam bir aldatmaya dönüştürür? Eğer metalar içerdikleri emek miktarına göre değiş tokuş edilmezlerse, son tahlilde fiyatları ne belirlemektedir? İşçi, emeğinin yarattığı ürünün bütün değerini alırsa, kapitalist ve toprak sahibinin gelirleri nereden gelecektir? Owen'a bu tür sonsuz soru sorulabilir ve Owen bu sorulara karşı yanıta benzeyen hiçbir şey söyleyemeyecektir.

Owen'ın iktisadi görüşleri, üretim ilişkileri de dahil olmak üzere toplumun radikal dönüşümünü öngören bir plana ayrılmaz biçimde bağlanmadığından, kapitalizmin kusurlarının tek başına bölüşüm alanındaki reformlarla, özellikle de paranın ilgasıyla ortadan kaldırılabileceğine ilişkin küçük burjuva yanılsamalardan öteye gitmez. Emek değer temelinde adil değişimin, kapitalist sistemin yok edilmesini gerektirdiği açıktır! Yalnızca, üretim araçları üzerinde özel mülkiyetin olmayacağı geleceğin toplumunda, işçi emeğini "gerçek değerinden" verecektir. Bu durumda kapitalistler ve toprak sahipleri sorunu da ortaya çıkmaz. Bu kesimler, toplumun reorganizasyonundan, kapitalist ve toprak sahibi olarak değil, *halk* olarak yarar sağlarlar.

Meta üretiminin ve değer yasasının tarihsel niteliği, Owen'da doğal olarak belirsizdir. Owen'a göre meta üretimi ve değer yasası, Ricardo için olduğu kadar sürekli ve doğaldır. Ancak Ricardo bu noktadan, kapitalizmin de sürekli ve doğal olduğu sonucuna varırken, Owen

[268] R. D. Owen, *The New Existence of Man upon the Earth* (İnsanın Yeryüzünde Yeni Varoluşu), Kısım III, Londra, 1854, s. XV.

tam tersi bir sonuca, bu sistemin "geçici" ve "doğaya aykırı" olduğu sonucuna varmaktadır. Owen, Ricardo'nun, haklı olarak Malthus'a ve Malthus'un nüfus teorisine bağladığı tarihsel kötümserliğini kabul edememiş, bu teoriye saldırmıştır. Üretimdeki, özellikle de tarımdaki gerçek ve potansiyel büyümeye ilişkin istatistik veriler aktararak, insanın yoksulluğunun doğanın değil, toplumsal düzenin hatasından kaynaklandığını savunmuştur.

Owen'ın komünizmi

Marx ve Engels, Owen'ın ütopyasını dönemin diğer ütopyalarından ayırmış ve *komünist* karakterinin altını çizmişlerdir. Marx'ta şu satırları okuyoruz: "Siyasal iktisadın Ricardocu dönemi sürerken, antitezi olan komünizm (Owen) ve sosyalizm (Fourier, Saint-Simon...) de ortaya çıktı." [269] Engels ise "Komünizm yönünde ilerlemesi, Owen'ın yaşamındaki dönüm noktasıdır" der.[270]

Gördüğümüz gibi Saint-Simon ve Fourier'nin sistemleri tam olarak sosyalist değildi. Onların tasarladığı gelecek toplum, belli sınırlamalarla özel mülkiyeti ve ayrıca sermaye üzerinden gelir elde eden kapitalistleri barındırmaktaydı. Owen'ın sistemi ise, sadece karakteri itibariyle sosyalist olmakla kalmamakta, özel mülkiyet ve sınıf ayrımlarının tamamen ortadan kalkacağı, komünizmin ikinci ve daha üst bir aşamasını betimlemektedir. Bu aşamada herkes çalışmak durumundadır ve üretici güçlerin büyümesi temelinde, bölüşüm ihtiyaca göre yapılır. Owen'ın ütopyasında dinsel veya mistik öğeler yoktur. Dikkat çekici gerçekçiliği neredeyse pratik bir işi andırmaktadır. Bu, Owen'ın sistemini daha az ütopyacı kılmaz. O da, komünist topluma götüren gerçek yolları görmemiştir.

Asıl önemli nokta şu: Owen örneği, komünist ideallerin, en gelişkin toplumun gerçek koşullarının içinden çıktığını gösterir. 19. yüzyıl başında bu toplum İngiltere'ydi. Owen'da Fransız sosyalistlerinin bir

[269] Karl Marx, *Artı-Değer Teorileri*, Kısım III, s. 238 (İngilizce baskı)

[270] Karl Marx ve Friedrich Engels, *Seçme Yapıtlar*, üç cilt, c. 3, s. 125 (İngilizce baskı)

sürü küçük burjuva yanılsaması yoktur. Kapitalist sınıfın sömürücü karakteri ve kapitalist özel mülkiyetin bütünüyle yok edilmesinin gerektiği konusunda kuşkusu yoktu. Fabrika sistemini temel aldığından, emek üretkenliğinin artırılması için somut yolları daha açık seçik görebiliyordu. Emek üretkenliğinin artması gerçek bir bolluk yaratacak ve bölüşümün gereksinimlere göre yapılmasını mümkün kılacaktı. Owen'ın komünizmi, bugün bile belli aralıklarla ortaya çıkabilen, kaba, perhizci, eşitlikçi komünizm "barakaları" projelerinden farklıdır ve bunlardan üstündür. Owen, üretimin ve zenginliğin devasa artışı ile birlikte, insanın da uyumlu bir gelişim yaşayacağı ve ölçülmez ölçüde değer kazanacağı bir toplum hayal ediyordu. Owen, burjuvazinin paralı yazıcılarının tersine, *komünizm ve hümanizmin birbirini dışlayan kavramlar olmadığını* ilk gösteren kişi olmuştur. Ona göre, *gerçek hümanizm gerçekten komünist bir toplumun içinde gelişebilir.*

Owen'ın şemasında komünist toplumun temel birimi, tercihen 800-1200 üyeli küçük kooperatif topluluğudur. Topluluklarda özel mülkiyet veya sınıflar yoktur. Çalışma ve bölüşüm arasında belirli bir eşitsizlik yaratabilecek tek ayrım "yaş veya deneyim" farkıdır. Owen bölüşüm mekanizmaları üstünde pek durmaz ve (yine Fourier gibi) ürünlerin topluluk içerisinde emeğe göre değiş tokuş edilmesi üstüne belirsiz kimi notlar düşer, büyük bir artık söz konusu olduğunda "herkesin, her ihtiyaç duyduğunu, topluluğun genel mağazasından serbestçe almasının mümkün olacağı" bilgisini vermekle yetinir.

Yeni insanın gelişimine büyük önem verir ve psikolojideki değişimi öncelikle iki maddi etkenle bağlantılandırır: Zenginliğin artması ve gereksinimlerin tatmin edilmesi. Bunların sonucu olarak "bireysel birikime dönük bütün arzular söndürülecektir. Bireysel birikim, insanlara, herkesin tüketmesine yetecek miktardan daha fazla suyun var olduğu koşullarda, bu değerli sıvının şişelenmesi ve saklanması kadar akıldışı gelecektir.[271]

[271] R. C. Owen, *The New Existence of Man upon the Earth (İnsanın Yeryüzünde Yeni Varoluşu)*, Kısım III, s.XXXIV

Topluluğun sınırlarının ötesine geçen Owen, benzeri çok sayıda birimden oluşan bir toplum betimlemeye çalışır. Bu birimler arasında ciddi bir işbölümü vardır ve karşılıklı değişim, emek değer temelinde yürütülür. Değişimde kullanılması için topluluklar birliği, depolardaki mallara karşılık özel bir kağıt para çıkartır.[272] Owen bu yeni toplumun belli bir süre "eski toplum"la ve onun devletiyle birarada yaşayacağını, vergi ödeyeceğini ve eski topluma bildiğimiz parayla mal satacağını düşünür.

Owen, toplulukların, toprak dahil ilk üretim araçlarını nereden ve nasıl elde edecekleri gibi önemli bir soruyu görmezden gelmiştir. Naif bir biçimde, devletin veya bazı aydınlanmış kapitalistlerin üretim araçlarını topluluklara bedava vereceğini düşünmüş olabilir. Ancak bir başka pasajda, daha gerçekçi davranarak topluluk üyelerinin "emeklerini faaliyete geçirmek için gereken sermayenin faizini ödemek" zorunda olacaklarını söyler. Yani topluluklar kapitalistsiz yapamayacaklardır. En iyi olasılıkla, üretimin sorumluluğunu kendileri üstlendikleri için girişimci gelirini tutmuş olacaklar, ama borç faizi ödeyeceklerdir.

Owen'ın sistemi ütopyacıdır ve dolayısıyla birçok çelişki ve tutarsızlıkla doludur. Bunun temel nedenini biliyoruz: Sınıf ilişkilerinin olgunlaşmamış olması, ütopyacıların toplumu yeniden organize etmek için gerçek bir yol bulmalarını imkansız kılar. Bu, işçi sınıfının tarihsel misyonu, sosyalist devrimin gerekliliği ve kaçınılmazlığı anlaşılmadan olamaz. Owen ve diğer ütopyacıların bunu anlamaları nesnel açıdan imkansızdı.

Ancak onların yanlışları ve başarıları olmaksızın, daha Owen hayattayken toplumsal bilimleri Marksizmin doğuşuna götüren ilerlemenin sağlanması da imkansız olurdu.

İşçi sınıfı düşünürleri

İngiltere'nin Napolyon savaşlarından sonraki ekonomik zorlukları, ilk

[272] Owen'ın Adil Emek Borsası (Equitable Labour Exchange) da aslında böyle bir para basmıştır.

Fabrika Yasaları ve sendikalar, Ricardoculuğun egemen hale gelmesi, Owen'ın faaliyetleri... Siyasal iktisatta işçi sınıfının çıkarlarını bilinçli biçimde temsil eden insanların sosyo-ekonomik ve ideolojik arka planlarını bunlar oluşturuyordu. Tutarlı değillerdi ve büyük ölçüde küçük burjuva reformist bir sosyalizme düşüyorlardı. Ancak büyük bir hizmette bulundukları açıktır. 1820 ve 1830'ların İngiliz sosyalistleri, klasik siyasal iktisatla bir yandan ütopyacı sosyalizm, diğer yandan da Marx ve Engels arasında önemli bir bağ oluştururlar.

Siyasal iktisadın tarihindeki rollerini belirleyen öğe, burjuva "ataları" Smith ve Ricardo'dan farklı olarak, doktrinlerini ilerici ve burjuva karşıtı hedefler için kullanmaya çalışmaları olmuştur.

Owen'dan daha iktisatçı gibi davrandıkları olmuş ve yazıları çoğunlukla o yılların işçi sınıfı hareketinin somut görevlerine doğrudan adanmış olmakla birlikte, Ricardocu sistemi daha katı bilimsel formlar içinde geliştirmeye çalışmışlardır. Haklarında zaman zaman kullanılan deyimle, bu "Ricardocu sosyalistler" arasında en göze çarpanlar William Thompson, John Gray ve John Francis Bray'di. Sermayenin doğası, emek-sermaye ilişkileri ve kapitalizmde kâr oranının eğilimleri hakkında kimi mükemmel görüşler ortaya atan Thomas Hodgskin'in özel bir yeri vardır.

Thomas Hodgskin öldüğü zaman hiçbir Londra gazetesinde adı anılmadı. Victoria döneminin anıtsal eseri sayılan *Dictionary of National Biography*'ye (Ulusal Biyografi Sözlüğü), binlerce ünlü Britanyalının arasına da giremedi. Hodgskin'in eserleri yeniden basılmadı; yüzyılın sonuna doğru karanlığın içinde batıp gitmişti. Büyük ölçüde Marx'ın, sosyalist görüşlerin gelişimi ve özellikle siyasal iktisat açısından Hodgskin'in yazılarının önemini vurgulamasıyla "yeniden keşfedildi." Ancak bundan sonradır ki, bu emek kuramcılarının ve tarihçilerinin adları anılmaya başlandı. Webb'ler bile, Marx'tan "Hodgskin'in ünlü öğrencisi" diye söz etmişlerdir. Aynı şekilde, Marx, Hegel'in, Ricardo'nun, Owen'ın ve birçok başka düşünürün de öğrencisi sayılabilirdi. Ama tam da bu nedenle böyle bir saptama anlamsızdır.

Hodgskin 1787'de doğdu. Bir asker ailesinden geliyordu. Deniz harp

okulunda okudu, Napolyon savaşları sırasında donanmada hizmet verdi. Bağımsız kişiliği yüzünden otoritelerle çatışmaya sürüklenen genç subay, 25 yaşında ordudan çıkarıldı. 1813'te Britanya donanmasının katı adetlerini suçlayan bir kitap yayınladı. Bu kitap, Bentham ve James Mill'in çevresindeki liberallerin dikkatini çekti. Hodgskin de bu çevreye dahil oldu. 1818'de McCulloch'un Ricardo'nun kısa süre önce çıkan kitabı üstüne yazdığı makalesini okudu, ardından bu kitabı kendisi de inceledi. 1820'lerde, yazılarından ve mektuplaşmalarından anlaşıldığı kadarıyla, dönemin başlıca siyasal ve iktisadi düşüncelerini iyice tanıyordu ve birçok sorunda kendi görüşlerini geliştirmiş bulunuyordu. Mektuplarından birinde şu önemli saptama vardır: "Dolayısıyla, Bay Ricardo'nun görüşlerinden hoşlanmadığımı söylemekte hiç tereddüdüm yok; çünkü bu görüşler toplumun varolan siyasal durumunu mazur göstermekte ve gelecekteki ilerlemelere ilişkin umutlarımıza sınır koymaktadır."[273]

Hodgskin bu yaklaşıma Ricardo'nun doktrininden varıyordu. İlkelerinin birçoğunun doğruluğunu kabul etmekle birlikte, fikirlerinin işçi sınıfına karşı kullanılabilmesi anlamına gelen tutarsızlıkları nedeniyle Ricardo'yu eleştiriyordu. Mill ve McCulloch'a gelince; Hodgskin'in *Labour Defended Against the Claims of Capital* (Sermayenin İddialarına Karşı Emeğin Savunusu) başlığını ve *or the Unproductiveness of capital proved* (ya da sermayenin verimsizliğinin kanıtlanması) altbaşlığını taşıyan ilk önemli iktisat eseri, onları hedefliyordu. Bu küçük broşür 1825'te Londra'da yayınlandı. Sendikaların yasallaşması için verilen mücadeleyle doğrudan bağlantılı olan yazar, yaygın bir müstear imzanın, "bir emekçi" imzasının ardına gizlemişti kendini. Bu sıralar Hodgskin, Edinburgh'da birkaç yıl geçirdikten sonra ailesiyle birlikte Londra'ya taşınmış bulunuyordu. Gazetecilikle geçiniyor ve gelişen işçi sınıfı hareketinde aktif biçimde yer alıyordu. Sosyalist düşünceleri tam olarak gelişmişti. Siyasal iktisat, sosyalizm ve işçi sınıfı hareketinin tarihine geçen Hodgskin, 1823-1832 yıllarının

[273] Elie Halévy, *Thomas Hodgskin*, Londra, 1956, s.67.

Hodgskin'idir.

Hodgskin, işçilerin eğitimine en önemli görev olarak bakıyordu; Londra'daki Mechanics' Institute'un (Teknik Meslek Okulu) kurucuları arasında yer aldı. Kısa süredc işçilerin kendi başlarına okul için yeterli kaynağı toplayamayacakları açığa çıktı ve Hodgskin de, parayı veren ve doğal olarak düdüğü de çalmak isteyen burjuva liberalleri ve kapitalist hayırseverler tarafından buluşunun yönetiminden uzaklaştırıldı. Yine de Hodgskin'in başlıca iktisat yazıları bu işçi okulundaki çalışmalarıyla bağlantılıdır. Okulu doğrudan görüşlerinin yayılması için kullanmak istedi ve işçilere bir dizi seminer verdi. Bu seminerler 1828'de *Popular Political Economy* (Popüler Siyasal İktisat) başlığıyla yayınlandı.

Hodgskin'in kitabı İngiltere'de çok dikkat çekti ve özellikle sosyalizm karşıtları tarafından ciddiye alındı. Bunlar en iyi liberal burjuva gazetecileri Hodgskin'e karşı harekete geçirdiler. Hodgskin 1832'de *The Natural and Artificial Rights of Property Contrasted* (Doğal ve Yapay Mülkiyet Hakları Arasındaki Karşıtlık) isimli bir kitap daha yayınladı. İşçilerin mülk sahipliğini doğal sayıyor, insanın insan tarafından sömürülmesini, devletin desteklediği güç ve gelenekleri temel alan bütün mülkiyet biçimlerini yapay ilan ediyordu. Aslında, toplumun gelişiminde, kapitalizmin iktisadi anlamda mantıksal bir aşama olduğunu yadsımış oluyordu.

1832'den sonra siyasal ve bilimsel alandan silindi ve para karşılığı yapılan gazete yazarlığının çirkin karanlığına battı. Başarısızlık peşini bırakmadı. Kısa süre önce liberallerin himayesinde kurulan Londra Üniversitesi'nde iş bulma umutları boşa çıktı. Düzenli bir gelir elde etmenin başka yolu yoktu. Ailesini geçindirmek için gazeteci kalemi tek araçtı. Bunun başka nedenleri de kuşkusuz vardır. O sıralar Hodgskin işçi sınıfı hareketinin liderleriyle anlaşmazlığa düşmüştü; bu liderler Hodgskin'in ilkesel olarak reddettiği doğrudan siyasal eylemi savunuyorlardı. Owencılardan farklı olarak kooperatif harekette gelecek görmüyordu. Owen'ın topluluk komünizmini de reddediyordu. Aslında herhangi bir pozitif programa sahip olmadığı açığa çıkmıştı. 1869'da

hayli ileri bir yaşta öldü.

Sosyalistler emek-değer teorisini Ricardo'daki haliyle kabul ettiler. Ayrıca Ricardo'nun temel ilkelerini ve mantıksal sıçrayışlarını da geliştirdiler. Malların değeri yalnızca emek tarafından yaratılıyordu. Sonuç olarak kapitalistin kârı ve toprak sahibinin rantı bu değerden doğrudan yapılan bir kesintiydi ve doğal olarak işçiye aitti. Bu sonuca varanlar klasik siyasal iktisadın çelişkisini de görüyorlardı: Nasıl oluyordu da, siyasal iktisat, bu ilkeler temelinde kapitalist sistemi, emeğin sermaye tarafından sömürülmesini doğal ve sürekli sayabiliyordu?

Marx, aşağıdaki tiradı, burjuva siyasal iktisatçıların proleter muhaliflerinin ağzından söyler: "Emek, değişim değerinin biricik kaynağı ve kullanım değerinin tek aktif yaratıcısıdır. Sizin söylediğiniz bu. Öte yandan *sermaye*nin her şey, işçinin hiçbir şey olduğunu veya yalnızca sermayenin bir üretim maliyeti olduğunu söylüyorsunuz. Kendi kendinizi reddetmektesiniz. Sermaye, işçinin dolandırılmasından başka *hiçbir şey*dir, *emek her şey*dir."[274]

---

[274] Karl Marx, *Artı-Değer Teorileri*, Kısım III, s. 260 (İngilizce). Kullanım değerinin (zenginlik) yaratıcısı olarak emeğin tanımında kullanılan "aktif" sözcüğüne dikkat edin. Üretim araçları, ya doğal formunda doğanın bir öğesi (ekilmemiş arazi, maden rezervleri akarsu enerjisi vb) olarak, ya da daha önce emeğin müdahalesine maruz kalmış doğa öğeleri (hammaddeler, yakıt, emek ürünleri vb) olarak üretim sürecinde edilgen faktörler olarak yer alırlar. Marx, *Gotha Programının Eleştirisi*'nde şöyle söyler: "Emek bütün zenginliğin *kaynağı değildir*. *Doğa* da -kendisi de doğanın bir gücünün, insanın emek gücünün dışavurumundan ibaret olan- emek kadar (gerçek zenginliği oluşturduğu kesin olan) kullanım değerlerinin kaynağıdır." (Karl Marx ve Friedrich Engels, *Selected Works*, üç cilt, c. 3, s.13) Emek ve üretim araçları üretim süreçlerinde belli ölçülerde değiş tokuş edilebilirler. Sermayenin (kullanılabilir üretim araçları) mutlak biçimde verimsiz olduğu görüşü yanlıştır ve Ricardo'nun doktrinini "sola çekiştiren" iktisatçılara aittir. Marx'ın dediği gibi "Hodgskin sermayenin üretkenliğini sorgularken özensiz davranmış ve sorunun, üretilenin kullanım değeri mi değişim değeri mi olduğunu ayırt edememiştir." (Karl Marx, *Artı-Değer Teorileri*, Kısım III, (İngilizce) s. 297) Bu saptamalar, üretimin teknik-iktisadi bir bakış açısından –kullanım değerlerinin yaratılması ve dönüştümü süreci olarak- incelenmesinde, emeğin üretim araçlarıyla hangi biçim, koşul ve oranlarda birleşeceğini araştırmak gerektiğini savunan, yukarıda sözünü ettiğimiz görüşle bağlantılı olarak önem taşımaktadır.

Bu "konuşma" kabaca şöyle devam ettirilebilir. Siz, sermaye olmadan emeğin üretemeyeceğini söylüyorsunuz. Ama sizin tezinizde sermaye bir eşyadır: Makineler, hammaddeler, stoklar... Bu durumda sermaye yeni, canlı emek olmaksızın ölüdür. Sermaye sadece bir eşyaysa, emek tarafından yaratılan değerden nasıl pay isteyebilir, kâr üstünde nasıl hak iddia edebilir? Bu, söz konusu iddianın, bir eşya olarak değil toplumsal bir güç olarak ortaya konduğu anlamına gelir. Hangi güç? Özel kapitalist mülkiyet. Sermaye, yalnızca toplumun belirli bir yapısını ifade eden özel mülkiyet sıfatıyla işçiler üzerinde iktidara sahip olmaktadır. İşçi yemek, içmek durumundadır ve yiyip içmesi için çalışmak zorundadır. Ama yalnızca kapitalistin izniyle, sermayenin yardımıyla çalışabilir.

Hodgskin aşağı yukarı tam olarak bu pasajdaki sözleri sarf eder ve Marx da bu sözleri şöyle yorumlar: "En azından bu noktada sermayenin karakteri doğru anlaşılmaktadır."[275] Bu şu anlama geliyor: Burada sermaye, ücretli emeğin sömürülmesine indirgenen bir toplumsal ilişki olarak görülmektedir.

İngiliz sosyalist iktisatçıları başka önemli hizmetlerde de bulundular. Artı-değerin sermaye üzerinden elde edilen evrensel gelir biçimi olarak anlaşılmasına, Ricardo'dan daha fazla yaklaştılar. Ücret fonu hakkındaki özürcü burjuva teorisine ilk kez onlar karşı çıktı. Ancak burjuva siyasal iktisadına yönelttikleri eleştiride bazı temel kusurlar vardı ve bu kusurlar görüşlerinin tarihsel sınırlarını ve ütopyacılıklarını yansıtıyordu. Smith ve Ricardo'nun kapitalizmi doğal ve ebedi yasaların gerçekleşmesi olarak görmelerine karşılık, sosyalistler kapitalizmi aynı yasaların ihlali olarak görmüşlerdir. Burjuva klasiklerinin yaptığı gibi, onlar da 18. yüzyıldan miras alınmış doğal yasa fikirlerini kendilerine temel almışlardı; yalnızca bu yasaları farklı yorumluyorlardı. Bu sosyalizm türü yalnızca ütopik bir nitelik taşıyabilirdi.

Owen gibi bu iktisatçılar da emekle sermaye arasındaki değişimi emek değer yasasının ihlali olarak düşündüler. Kârın burjuva bili-

[275] Karl Marx, *Artı-Değer Teorileri*, Kısım III, s. 297 (İngilizce).

mince iktisadi olarak meşrulaştırılmasını reddettiler, ama onun yerine bütünüyle bilimsel bir çözümleme koyamadılar. Sermayeden kâr elde edilmesi "doğal" iktisat yasaları çerçevesinde sistemlerine uymadığı için, kârı zor, aldatma ve başka iktisat dışı etkenlerle açıklamaya yönelmek zorundaydılar. Sonuç olarak, kapitalizmin yerini sosyalist bir düzenin alması tezi, birçok açıdan ahlaki bir niteliğe sahip oluyordu: Adalet kazanmalıydı. Adaletin özü, işçinin emeğinin bütün ürününü almasıydı.

"Emeğin (eksiltilmemiş) bütün ürünü" yaklaşımının ömrü uzun oldu. Bu talep, başından itibaren ütopyacıydı: Gelişmiş sosyalist bir toplumda bile işçiler kişisel tüketimleri için "bütün ürünü" alamazlar; çünkü bu durumda birikim için, kamusal gereklilikler için, yönetim mekanizması, yaşlılar, çocuklar vb. için geriye herhangi bir fon kalmaz. Kritik nokta, kapitalizm koşulları altında, işçilerin emeklerinin bütün ürününü almamaları değil, artı-değere el koyan özel bir sömürücü sınıfın varolmasıdır. Yine de 1820 ve 1830'larda, daha yeni yola çıkan işçi sınıfı hareketinin mücadelesini ilerleten bu parola ilerici bir nitelik taşımıştır.

Ütopyadan bilime

Marx'ın İngiltere'ye geldiği sıra (1849) Britanya sosyalist literatürü otuz yıldır sayısız eser vermiş bulunuyordu. Marx, Brüksel'de başlattığı ayrıntılı çalışmalarını sürdürdü. Saint-Simon, Fourier ve Owen gibi bu İngiliz sosyalistlerinin eserleri de, Marx'ın kendi devrimci toplum doktrinini yaratırken yararlandığı mirasın parçasıydı.

Lenin "Marksizmin Üç Kaynağı ve Üç Bileşeni" başlıklı makalesinde "erken sosyalizm... *ütopik* sosyalizmdi" der. Ütopik sosyalizm kapitalist toplumu eleştirmiş, mahkum etmiş, lanetlemiş, yıkılmasını hayal etmiş, daha iyi bir düzen öngörmüş ve zenginleri sömürünün ahlak dışı olduğuna ikna etmeye çabalamıştır.

"Ancak ütopik sosyalizm gerçek çözüme işaret edemedi. Kapitalizmde ücretli köleliğin gerçek niteliğini açıklayamadı, kapitalist

gelişimin yasalarını ya da yeni bir toplumun yaratıcısı olma yeteneğine hangi *toplumsal güçün* sahip olduğunu ortaya koyamadı."[276]

Bu büyük görevler Marksizm tarafından halledildi. Marx ve Engels sosyalizmi bir ütopyadan bir bilime dönüştürdüler. Bunu yapmak için, önceki çağın en ilerici düşünürlerinin sosyal bilimlerde geliştirdikleri bütün görüşlerin, ütopik sosyalizmin, klasik Alman felsefesinin ve İngiliz klasik burjuva siyasal iktisadının ilerici, devrimci fikirlerinin eleştirel olarak gözden geçirilmesi temelinde, kökten yeni bir teorik sistem, kökten yeni bir dünya görüşü yaratmak gerekiyordu. Marksizmin öğretisi bu eleştirel anlayış temelinde gelişti.

Marx'ın iktisat öğretisinin köşe taşı artı-değer teorisidir. Bu teori, kapitalist üretim biçiminin tam özünü, ücretli emeğin sermaye tarafından sömürülmesini açıklamaktadır. Marksizm-Leninizmin klasiklerinin gösterdiği gibi, 19. yüzyıl başlarındaki düşünürler, özellikle Ricardo ve onun sosyalist yorumcuları artı-değeri anlamaya çok yaklaştılar. Ancak artı-değeri, sermaye ve toprak sahiplerinin, emek tarafından yaratılan değerden yaptıkları bir kesinti olarak betimleseler de, bu noktadan ileri gidemediler. Klasik okulun siyasal iktisatçıları bunu doğal ve ebedi saymışlar, yalnızca değerin emekle sermaye arasında hangi nicel oranlarda bölüşüldüğünü ortaya çıkarmayı denemişlerdi. Oysa sosyalistler bu bölüşümü adil bulmuyor, adaletsizlikleri ortadan kaldırmak için ütopik projeler geliştiriyorlardı.

Onlar için son nokta, Marx için sadece yola çıkış noktasıydı. Artı-değerin kapitalist üretim biçiminin nesnel yasaları temelinde nasıl doğduğunu betimledikten sonra, Marx bütünlüklü ve derin bir iktisadi doktrin inşa etmiştir. Kapitalizmin gelişim yasasını keşfetmiş, bu gelişimin temel eğilimini, yani kapitalist üretim biçiminin yerini, devrimci bir biçimde, sosyalizm ve komünizmin alması yönündeki eğilimi temellerine oturtmuştur. Marx, işçi sınıfının bu devrimi gerçekleştirecek olan toplumsal güç ve yeni toplumun yaratıcısı olduğunu göstermiştir.

[276] V. İ. Lenin, *Collected Works (Tüm Eserler)*, c. 19, Moskova, 1968, s.27.